

До 150-річчя
від Дня народження
Івана Франка

Роман Горак
Ярослав Гнатів

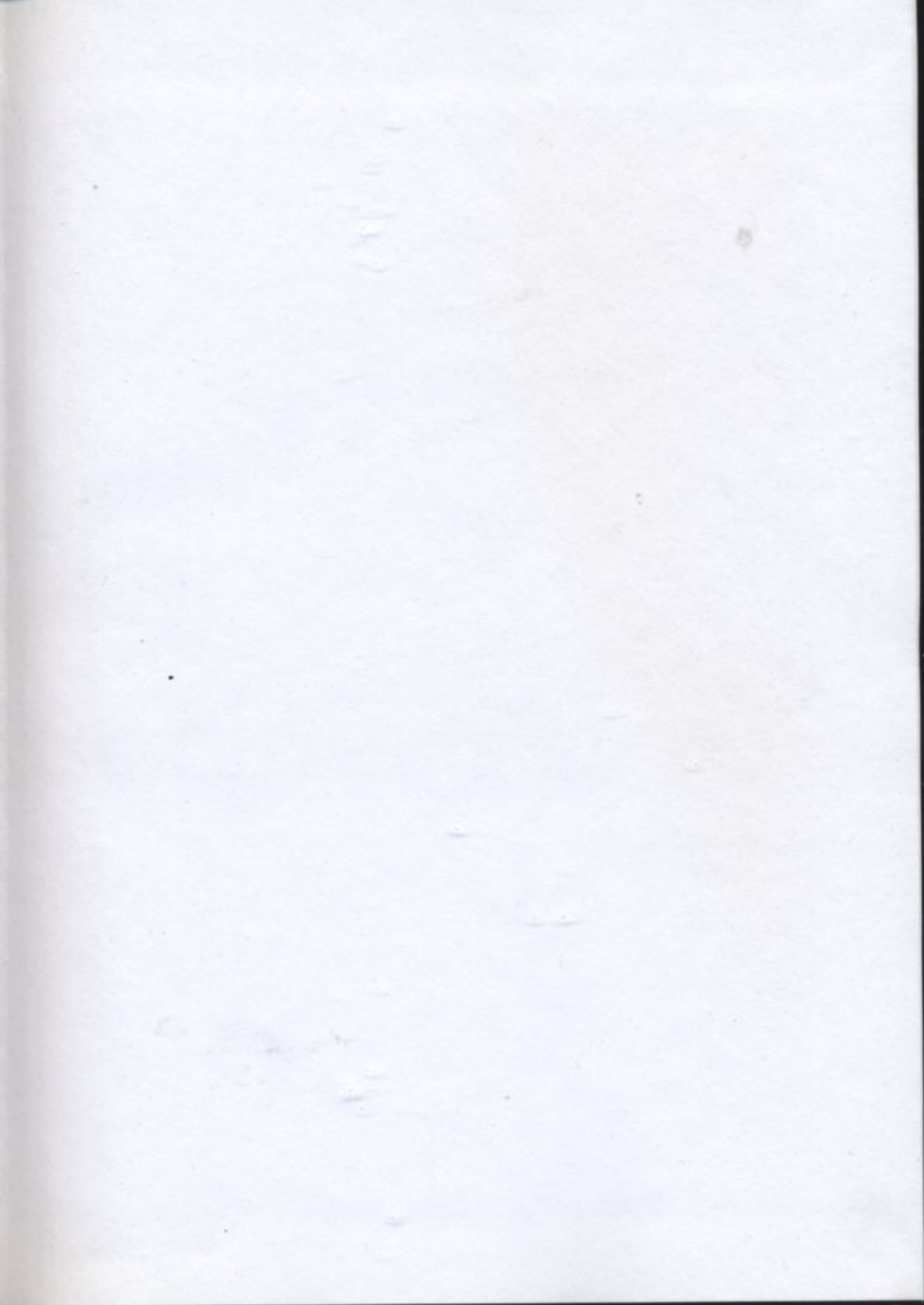
Львівський національний університет
імені Івана Франка

ІВАН ФРАНКО

книга дев'ята

Катастрофа

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІВАНА ФРАНКА

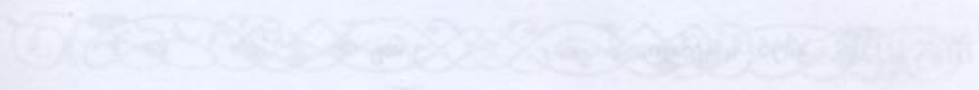
Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ

ІВАН ФРАНКО

КНИГА ДЕВ'ЯТА

КАТАСТРОФА

Львів
Видавничий центр імені Івана Франка
2008

Українська республіка
 Міністерство культури та національної спадщини
 (Київ, вул. М. Грушевського, 10/12)
 (Початок № 8 від 18 вересня 2007 року)

ПЕРЕНЕСЕННЯ

*Степанові Антоновичу Давимущі,
 другові молодечих літ —
 у часи найбільших втрат і смутку
 завжди поруч*

Роман Горак,
 Ярослав Гнатів

Відомо, що в Україні є багато талановитих людей, які вносять свій внесок у розвиток країни. Вони працюють у різних сферах: науці, мистецтві, економіці, культурі. Їхні зусилля допомагають Україні стати сильнішою та незалежною державою. Ми повинні підтримувати їх і надавати їм всі необхідні умови для роботи. Лише так ми зможемо досягти наших цілей і побудувати краще майбутнє нашої країни.

Рекомендували до друку:

*Вчена рада Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 20/12 від 26 грудня 2007 року)*

та

Науково-методична рада

*Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка
(Протокол № 8 від 18 вересня 2007 року)*

Рецензенти:

професор, д-р філологічних наук *Роман Голод*

(Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника)

професор, д-р філологічних наук *Тарас Салига*

(Львівський національний університет імені Івана Франка)

професор, канд. філологічних наук *Зенон Гузар*

(Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка)

Горак Р., Гнатів Я.,

Іван Франко / Кн. дев'ята. Катастрофа. — Львів, 2008. — 480 с.

1906-1911 роки в житті Івана Франка були справді катастрофічними — Каменяра долала хвороба. Перебіг цієї хвороби, діагнози та лікування, а також сучасні наукові дослідження, що стосуються Франкового захворювання, лягли в основу дев'ятої книги біографічної епопеї „Іван Франко” — „Катастрофа”.

У дослідженні аналізується творчий доробок Каменяра на цьому відтинку часу. Адже незважаючи на хворобу він продовжував працювати: з-під його пера виходять повість „Великий шум”, наукові праці „Нарис історії українсько-руської літератури”, „Вавилонські гімни і псалми”, рецензії тощо.

У книзі поміщено фотографічний матеріал, який ілюструє життя письменника у цей трагічний для нього час.

Десята книга біографічного дослідження „Іван Франко” матиме епіграф „Feci quod potui, faciant meliora potentes (я зробив, що міг, хто може, нехай зробить краще)”.

ББК Ш5(2=Ук)5-4 Франко 2

Розділ I

ПЕРЕНЕСЕННЯ

1905 рік переніс центр українського життя з маленької Галичини на Велику Україну, що, на думку Івана Франка, відповідало історичній справедливості. Новий 1906 рік, на жаль, став роком, повним великих, але нездійснених мрій та непоправних втрат, роком страшним, грізним і суворим. Кожного ятрили питання, від яких годі було відмахнутися. Що приніс соціальному чи політичному розвитку Росії та загальнолюдському поступові цей рік, який так сумно почався і не менш сумно закінчився? Чи полегшив він страждання народних мас? Чи розв'язав хоч одну із безлічі „проклятих” проблем, які невідступно стояли перед очима, пекли страшним вогнем серце і розум усіх, хто співчував народним масам, переймався їх інтересами? Чи зберіг, зрештою, хоч здобутки тої славної народної перемоги, яка поставила Росію в ряди великих держав Європи?

„І пильно оглянувши весь 1906 рік, — писав невідомий автор, що заховався за псевдонімом „П.”, в редакційній статті „З російського життя” січневої книги „Літературно-наукового вісника” за 1907 рік, — ми повинні на всі запитання відповісти: ні, ні і ні. Він не тільки не посунув наперед справи народного визволення з-під бюрократичного ярма, а ще й не здолав навіть удержати здобутків 1905 року.

І коли треба б було в кількох словах схарактеризувати сей рік, так ми б назвали його роком реставрації абсолютної самоволі бюрократії, якої не знали попередні роки політичного життя Росії. Ледве, чи ми хоч скільки-небудь прибільшимо, коли скажемо, що певне ще ніколи реальна політична дійсність не стояла в такій гострій суперечності до тих принципів, які покладено було в основу царського маніфесту 17 жовтня. Здається, бюрократія зробила все можливе, аби ясну і „непохитну” волю маніфесту перекрутити та весь царський маніфест „поставити на голову” автократичної бюрократії”.

Справді. Перший пункт маніфесту проголошував основи „громадянської волі”, „дійсну недоторканість особи, свободу сумління, слова,

зібрань та спілок". Бюрократія від „недоторканості” особи залишила хіба тільки спогади, часто страшні, у всіх тих, хто хотів скористатися цим правом людини. Мабуть, ще ніколи особа не була настільки беззахисною, настільки злегковаженою і ще ніколи так не нехтували людським життям, як після оголошення „свобод”.

Те, що ще років три тому здалося б хворобливою фантазією, тепер ставало дійсністю. Від 1891 до 1895 року щороку карали на смерть в середньому десять чоловік, від 1895 до 1905 — пересічно 16, а за два місяці 1906 року (з 26 серпня до 31 жовтня) до смертної кари було засуджено 510 душ. Навіть у часи втихомирення польського повстання 1863 року Муравйов покарав на смерть усього 250 чоловік, а за один цей рік смертний вирок отримали біля 1500. Усю країну скували кайданами. Указом від 26 серпня заведено „воєнно-полевые” суди, які стали найбільшим глумом над юстицією. Але і цього було мало. І адміністратори, влада яких над кожним громадянином досягла нечуваних розмірів, видумують нові закони.

Людське життя цінується низько. Обшуки і арешти стали настільки масовими, що з кожних 100 один мешканець сидів або ж сидить у тюрмі. Тюремна повинність, як і військова, охоплює дедалі більшу кількість людей — з тою тільки різницею, що ні роки, ні становище, ні здоров'я — ніщо не спиняє адміністрацію і жандармерію перед арештами. Діяльність військових і невійськових судів набула жахливих розмірів. Протягом 1906 року засуджено на каторгу біля 1000 душ не менше як на 10 000 років. Колонізація таких найтемніших закутків Сибіру, як Наримський або Туруханський край, стала можливою тільки тепер.

Так виглядала дійсна „недоторканість особи”. Щось подібне відбувалося і з іншими „свободами”. Шоста велика влада — преса — зазнала непоправних втрат. Золоті часи повної свободи слова, як це було в жовтні-листопаді 1905 року, промайнули, наче якась чарівна казка. Та горда мова, якою в ті часи викривали бюрократичний режим, потроху втрачала силу. І впроваджена урядом свобода слова була саме тим, що приборкало вільні крила вільної преси. Преса мусила схилити свою горду голову перед „Временними правилами о печати”, які діяли протягом 1905-1906 років і ставили її в повну залежність від адміністрації.

Свободою спілок і зібрань (правила від 4 березня 1906 року) скористались лише організації „істинно русских людей”: „Общество активной борьбы с революцией”, „Камора народной расправы”, „Союз русского народа”, які були майже єдиними визнаними „політичними течіями”, якщо не рахувати „Істинно-русского Союза 17 Октября” та анемічної партії швидше „Смирного”, ніж „Мирного Обновления”.

Закони про страйки міських і сільських робітників насправді були законами проти страйків. Указ про „віротерпимість” від 17 жовтня 1905 року згодом (14 березня 1906 року) виявився указом проти віротерпимості, тобто чимось зовсім протилежним.

Так протягом 1905 року бюрократія втілила в життя першу частину маніфесту, уклавши такі закони про „свободи”, які справжню свободу знову перетворювали на мрію, переносячи її в „надзвездные края”.

Створена завдяки широкому розвитку визвольного руху Дума, на погляд бюрократії, повинна була сприяти порозумінню уряду з російською буржуазією, фікцією народовладдя заспокоїти розбурхане населення і закордонних біржовиків та дістати потрібну урядові позику, без якої неможливо було закінчити війну та полатати дірки бюджету. Зрозуміло, що навіть при Думі бюрократія не мала наміру відмовлятися від політики „ежовых рукавиц”.

Але не так склалося, як гадалося. Політика уряду не здолала вгамувати бурхливе народне море. Європейська біржа не могла не бачити страйків, повстань, терористичних замахів, колосальних експропріацій — усього того, що не сприяє спокою кредиторів. За таких обставин дістати позику ставало все важче. А до того, всупереч розрахунку бюрократії, Державна Дума не тільки не заспокоїла народних мас, а навпаки, розбурхала — правда, завдяки поведінці уряду — робітників і селян.

Природно, що бюрократія не схотіла терпіти Думи, яка стала народною трибуною, центральним всенародним мітингом, і до 20 лютого розпустила її.

„В боротьбі демократії з бюрократією, — писав „Літературно-науковий вісник”, — виявилася вся слабкість демократії. Розпуск першої Думи показав, що без зв'язку з народними масами народне представництво не має сили. Таким чином, розпуск Думи поставив і чергову проблему — організацію народних сил. Минули вже ті часи, коли кадети були певні, що стіни бюрократичного Єрихона впадуть від думських трубних звуків. Народний голос — ось хто розв'яже давню суперечку між бюрократією і демократією! Новий розпуск Думи, каже той же Набоков, „стане можливим з тої хвилини, коли для широких верств населення замах на Думу стане дійсно замахом на життєві інтереси самого народу”. Про лівих, розуміється, говорити не потрібно, бо вони від давніх часів трималися і тримаються такої тактики.

Перша Дума була стогоном змученої душі народної, штурмом народних депутатів на бюрократію. Друга Дума штурм замінить довгою облогою. Робота, хоч, може, не для всіх і не завше „органічна”, заступить місце ораторських ракет першої Думи. Ні одна політична партія не

відмовляється тепер від законодавчої діяльності в Думі. Така тактика являється єдиною вірною супроти нинішніх обставин”.

Не могли обійти ці проблеми й українські партії. „Українські партії, — писав у статті „Національне питання та виборча агітація на Україні”, вміщеній у цьому ж журналі, Микола Порш, — коли вони хочуть, щоб загальнополітичне визволення було для українського народу разом з тим і визволенням національним, повинні скористати сю уважливістю народну в виборчий період, розповсюдити в народних масах гасло національного визволення і автономії України, як форми його визволення і здобути таким чином реальну політичну силу, що виведе Україну на новий вільний шлях”.

Українська справа повинна стати центральним пунктом передвиборної агітації. Це було само собою зрозумілою, але й найважчою для виконання справою. „Річ у тому, — пояснював автор статті, — що історичний розвиток Росії і особливо України утворив велику прірву між інтелігенцією та народом.

Натурально, що се ставить великі перешкоди політичному впливові різних партій, на чолі яких здебільшого стоїть поки що майже виключно інтелігенція. Тільки сим можна пояснити те, що часто до вимогів, з погляду інтелігентної логіки дуже простих і зрозумілих, народні маси ставляться байдуже. Народ має свою логіку — логіку історичного процесу народного руху. І коли об’єктивний механізм історії не розкрив ще народній свідомості тісного, органічного зв’язку якогось домагання з пекучими потребами народного життя, народні маси не підуть за сим домаганням, хоч воно само по собі і було ясним та зрозумілим. Роля партій в цьому процесі соціально-політичного розвитку — прискорювати його. Вони мусять ті домагання, які являються об’єктивно неминучими, але яких народ ще не зрозумів, ставити поруч з тими домаганнями, які народ вже зрозумів, та за які він проводить боротьбу”.

При агітації не можна було допустити ідеалізації народних мас, які нібито вже давно зрозуміли домагання демократії і підуть за партіями, які будуть проповідувати цю демократію. А тим часом розпуск Державної Думи, яка була ареною завзятої боротьби демократії з бюрократією, якнайкраще показав, що демократією цікавилася лише незначна частина селянства, решта сприймала її мало не байдуже.

„Таким чином, — заявляв М. Порш, — ми думаємо, — що ані скільки не помилимося, коли скажемо, що політична свідомість широких мас українського народу се „байка”, а національна несвідомість його поки що той реальний, хоч і сумний факт, із якого повинні виходити в своїй сучасній роботі, коли хочемо, щоб національна справа мала якнайбільше успіху”.

Агітація повинна опиратись на поєднанні руху за автономію України з демократичним вирішенням земельного питання в Україні. Однак усім, зокрема і тодішнім демократичним партіям, було відомо, що найбільш демократична аграрна реформа при поганій податковій системі ніколи не вирятуює селянство від зубожіння, яке гальмує економічний, політичний і культурний поступ громадянства. Отже, потрібно було демократизувати фінансове господарство: знищити всі податки, а замість них завести один прогресивний податок від прибутків і спадщини.

„Ми повинні показати українському народові, — закликав М. Порш, — як фінансова політика нашого уряду десятки, а може, і сотні, років немилосердно руйнувала економічне життя на Україні. І коли український народ, — треба говорити масам — хоче, щоб податковий тягар став легший, а податки направлялися здебільшого на його потреби, на розвиток його матеріальної і духової культури, коли він хоче, щоб народні гроші витрачались під близьким контролем народних заступників, — він повинен вимагати автономії України, бо за децентралізацією фінансовою неминуче завше і всюди йде децентралізація політична, як і навпаки”.

Наступним пунктом агітації повинна була стати реформа адміністративних органів. „Власть же исполнительная да повинуется власти законодательной”, — твердив на засіданнях попередньої Державної Думи посол Набоков. Здійснити це було б можливо при такій адміністрації, яка знає мову, обставини життя людної України, яку вибирає населення і яка відповідальна перед ним, а така адміністрація можлива тільки в тому випадку, коли над нею як місцевою виконавчою владою буде місцева влада законодавча, тобто коли буде автономія України.

Микола Порш (1879-1944), автор згаданої статті, в роки української державності був діяльним членом Центральної Ради, а з січня 1918 року — міністром праці і військових справ УНР. Він уважав, що найважливішою ділянкою роботи є народна освіта. „Загальну народну освіту, — писав, — треба приладити до психології, мови і побутових обставин народного життя, а фахову освіту ще й до економічних відносин, до особливостей місцевого сільського хазяйства і промислу. Очевидячки, являючись справою чисто місцевою, народна освіта може бути найкраще упорядкована лише на основі місцевих норм, — себто автономним сеймом України”.

Такими були головні моменти, з якими українські партії виходили на вибори. Наслідком правильної агітації мала стати ідея згоди та миру поміж націями Росії, які тільки спільною працею зможуть утвердити справжній демократичний лад у державі, „визволити всі пригнічені

нації із пут національного поневолення та розв'язати земельну справу в інтересах убогого селянства”.

Рупором ідеї демократичного розвитку української суспільності судилося стати „Літературно-науковому віснику”. Очевидно, ця ідея визріла у М. Грушевського ще в час його останньої подорожі Росією 1906 року і в порозумінні з різними українськими партіями та діячами, які невдовзі стали активними авторами часопису. Такими діячами, зокрема, були Микола Порш та Симон Петлюра. Для більш успішного виконання журналом поставлених перед ним завдань вирішено його видання перенести до Києва, а почати цю справу мали на початку 1907 року. Про це було повідомлено в останній, грудневій, книжці часопису зверненням „До наших читачів в Галичині”, яке підписав М. Грушевський — не тільки як один із членів редакційного комітету часопису, але і як голова Наукового товариства ім. Шевченка. „З новим роком, — писав він у зверненні, — „Літературно-науковий вісник” має вступити в нову фазу життя: він буде виходити в двох виданнях — львівським і київським, окрім редакції львівської буде відділ редакції в Києві, і друкуватися книжки будуть в Києві; спеціальністю львівського видання будуть статті з локальним галицьким інтересом, так само як локальні українські будуть міститися лише в українським, зрештою ж зміст книжок обох видань буде однаковий”.

Далі говорилося про те, що журнал „від самого заснування був ведений нами в характері всеукраїнським, а не локально-галицьким, ми старалися зібрати коло нього літературні сили не тільки австрійської, а й російської України і зробити з нього орган всеї України, який би відкликався на її потреби й був речником поступової і демократичної суспільності всіх українських земель. Се удавалося нам часами ліпше, часами гірше, але таке змагання було все у нас, і коли з'явилася надія на якусь свободу слова на Україні, ми думали, що для удержання й зміцнення всеукраїнського характеру нашого журналу, для скріплення його зв'язків з Україною треба перевести реформу його в вищевказанім напрямі: організувати відділ редакції в Києві й притягнути до ближчої участі місцеві літературні сили. Та тоді нас відраджувано, тому що ситуація на Україні була дуже непевна. Але події минулого року скріпили нас в переконанні про потребу тої реформи, не тільки в інтересах тої часописи, котрої зв'язь з українською суспільністю, з українськими літературними кругами стала помітно слабнути з появою там своїх місцевих органів, — але і в інтересах загальніших: супроти потреби концентрації українських культурних сил та тіснішого зближення Галичини з Україною й на відворот”.

Однак із березня 1906 року в Росії впровадили високе мито на закордонні українські книжки, що призвело до підвищення вартості і, відповідно, недоступності журналу. Тоді й було вирішено, що книжки для продажу та поширення в Україні будуть друкуватися в Києві, оскільки при перевезенні книжок до Австрії мита не беруть.

„Ми певні, — відзначав автор, — що переведення сеї реформи відіб'ється на ЛНВіснику щодо його змісту й вартості тільки корисно, бо притягне до нього більше сил, зробить його зміст більше різномірним, глибше введе в сучасне українське життя, не ослаблюючи і зв'язей з життям галицьким. Так що з цього боку читачі ЛНВісника від сеї реформи можуть тільки виграти. Ми надіємося також, що се розширення нашої організації на Україну й більший приплив українського елементу в журналі будуть корисні також з погляду того зближення Галичини й України й тої концентрації культурних сил наших, про які сказано вище. Але реформа мусить збільшити також і кошти видавництва і в сім ми мусимо відізватися до співчуття нашої суспільності та числити не тільки на моральну, а й на матеріальну поміч в виді збільшення передплати. І ми хочемо надіятися, що наша суспільність галицька, свідомо важності моменту, свідомо актуальності тих змагань до консолідації українського народу й його інтенсивнішого руху, яким хочемо послужити, не відмовить нам тої помочи, того співчуття, і наші давні, випробувані приятелі знайдуть нам серед нашої суспільності численних приятелів нових.

Передплата, неважаючи на збільшення коштів видання, зістається давніша. Відносини передплатників і співробітників до адміністрації й редакції ні в чім не змінюються: адміністрація зістається по давньому у Львові, адмініструватиме по давньому львівське видання, прийматиме передплату, оголошення і рекламації. Редакція зістається теж давня. Тільки книжки будуть виходити трошки пізніше, відповідно до руського числення”.

На диво, ця заява М. Грушевського про перенесення друкування „Літературно-наукового вісника” в Україну викликала широкий резонанс у польській пресі, яка ледве стримувала себе від гніву, тривоги й ненависті. Особливо розлютило пресу, зокрема ту, яка вже віддавна мала репутацію україножерної, те, що така спільність з російською Україною допоможе Галичині вирватися з-під польсько-шляхетського ярма, і для цієї спільності та єднання Галичина повинна струсити з себе польсько-німецькі культурні впливи, які так сильно розмежовують галицьке та українське життя. Але подумати тільки — голосила польська преса — як можна виривати Галичину з польських обіймів, в котрі історична Польща взяла свого меншого некультурного брата? Таж навіть смиренномудрі

краківські політики твердять, що історія зв'язала Україну з Польщею на віки-вічні, так що українцям нема чого й думати про розірвання того зв'язку. Це сіамські близнюки, зв'язані спільною пуповиною; тільки ті уродилися такими зв'язаними, а Україну з Польщею зв'язали вже пізніше — інтереси польської шляхти й магнатства. Але результат той самий — розірвіть цей „історичний” зв'язок, і наступить смерть. Зрозуміло, що йшлося про смерть „історичних панів” на українській землі — польської шляхти; через те і піднявся той гвалт і крик та „святе обурення” поляків, як це завжди бувало при найменших симптомах ослаблення їхнього панування на українській землі. Це ж не українці з Росії, котрих можна і з хлібом з'їсти і на масло зверху класти, — це поляки. Ті не тільки свого не люблять випускати з рук, але й чужого, коли вже раз ухопили.

Першим ріки крокодилових сліз пустив львівський „Dziennik Polski” — а „плакав” він над долею українського народу, якого Бог нагородив таким провідником, як М. Грушевський, котрий своєю діяльністю зводить людей від західноєвропейської культури, впливам якої досі підлягала Галицька Русь під мудрою і благословенною польською десницею, на бездоріжжя! Хочуть піддати її впливам „московської культури, прибраної в українську одежину!” Бо ж уся та українізація Галичини — на думку польської преси — не що інше, як тільки новий сорт москвофільства! Ведуть „такі Грушевські” Галичину під московську культуру, під московські впливи! „Dziennik Polski” у № 5 за 1907 рік відверто запитував у Грушевського, чи й він сам не хоче перебраться в Росію.

Чутки про переїзд М. Грушевського до Києва швидко поширилися Львовом і не могли не стривожити Івана Франка. Він був одним із редакторів „Літературно-наукового вісника”, за що отримував заробітну плату, на яку жила сім'я. Йому і його сім'ї було вельми сутужно, бо всі гроші, які були, йшли на будівництво хати. Окрім того, над ним дамокловим мечем висів борг, котрий щомісячно потрібно було віддавати банку.

Зрозуміло, що це питання турбувало Франка. Проте він вірив за певненням М. Грушевського, що той не покине Львів. „Щодо переходу проф. Груш[евського] в Росію, — писав Франко 9 січня 1907 року відомому москвофільському діячеві, історичному літературному та етнографу Юліану Яворському у відповідь на його лист від 22 грудня 1906 року, — то я, звісно, думок його не знаю, але скільки знаю факти, то думаю, що про такий перехід нема ані мови. Він переніс друк „Літ.-наук. Вісника” і деяких видань Спілки до Києва головно задля того, що на наші видання, пересилані з-за границі до Росії, наложено високе мито.

Уступлення проф. Грушевського зі Львова було б, на мою думку, і для нього непрактичне, і для тутешніх організацій, особливо для Наук. тов. ім. Шевченка, дуже шкідливе, та, як кажу, про се досі не було мови. То єсть, коли була мова, то в польських газетах, які дуже бажають собі його уступлення”.

Невдовзі тривоги щодо переїзду розвіяв сам М. Грушевський, виступивши на сторінках „Літературно-наукового вісника” за лютий 1907 року зі статтею „На українські теми. Крячуть ворони...”. „Що ж, — писав він у цій статті, — з гречними панами потраплю й я бути гречним. Питають пани з Dziennika, чи не схотів би я піти зі Львова до Києва, щоб студіювати російську культуру. Відповідаю гречно, що в російській культурі я чую себе досить обізнаним, тому бажаю ліпше зіставитися у Львові й студіювати культуру польську, яку, мабуть, не знаю ще достеменно, судячи з того, що з моїх оцінок польської культури Поляки бувають звичайно невдоволені. Зрештою для панів з Dziennika річ ясна сама собою, що се друге завдання далеко вартніше й благородніше, бо як пояснює автор статті — самий вже вираз „rosyjski kulturträger” звучить в польським уху як парадокс”. Тим часом польська культура не просто польська культура, а ціла західноєвропейська, бо ж Польща має виключне представительство її на всі краї на схід від Відня й Берліна, і до тої західноєвропейської культури не можна мати доступу інакше як через польську”.

Народно-демократична газета „Słowo Polskie”, про яку казали, що вона для людей з „тугими нервами”, ніж „Dziennik Polski”, звичайно не обмежувалася в обговоренні цієї справи лише натяками. Газета вважала, що вся ця українізація Галичини — не що-небудь інше, як заміна польського впливу на московський, чи, іншими словами, в тім зближенні Галичини до України вона бачила скритий план відриву Галичини й приєднання її до України. У № 3 за 1907 рік „Słowo Polskie” вмістила статтю, яку назвала „Український агітатор”, маючи на увазі, звичайно, М. Грушевського. Тодішня ситуація нагадала газеті часи Б. Хмельницького, коли по Галичині крутилися „українські агенти”, підіймаючи українську людність до збройного повстання і відірвання від Польщі. Читачам „Słowa” ім'я Грушевського не раз подавалося серед імен ворогів Польщі й польської культури від Хмельницького і Дорошенка починаючи, тому автор статті надіявся, що така історична аналогія не буде несподіванкою, а газета, оплакуючи пасивність і безпорадність супроти тих агітацій, які стара Польща показала під час Хмельниччини, закликала сучасну Польщу до „острішої реакції” супроти того „українського агітатора”.

Проте такі заклики газета робила вже не раз і то дуже гостро, але без бажаного результату. Тож автор, пам'ятаючи це, звернувся до вірного сторожа польських державних інтересів — австрійського жандарма. Він рекомендував австрійському уряду трактувати М. Грушевського як державного зрадника.

Цікаво зреагувала на перенесення журналу москвофільська преса, зокрема часопис „Галичанин”, який вважав, що українська преса підтинає галицьку Польщу, щоб підготувати триумф „російських впливів” у Галичині. Досі „Галичанин” доводив, що українство розбиває галицькі сили на користь Польщі. Тепер часопис змінив позицію: українство зможе більше пошкодити польському пануванню, польським впливам, ніж „теоретичне москвофільство”, яке культивує „Галичанин” і яке тепер все більше і більше вимирає в Галичині. Аби тільки надалі українство розвивалося поза сферою польських впливів і польського контролю. З цього погляду клич українізації Галичини й тіснішого культурного зближення її до російської України знаходить у публіцистів „Галичанина” зрозуміле співчуття.

Справу перенесення журналу в Київ „Галичанин” у статті „Переведение изъ Львова центра украинофильства”, опублікованій у № 20, трактує так: „Не говоримъ позитивно, что австрійское правительство будетъ поддерживать кievскій центръ малорусскаго сепаратистическаго движенія и также не можемъ съ целою положительностью утверждать того, что центръ этотъ переносится въ Кіевъ за согласіемъ австрійскаго правительства съ той целью, чтобы галицко-русская культура осьободилась отъ польскаго контроля и вліянія. Но предположение наше можетъ иметь за собой известныя основанія въ историческихъ фактахъ изъ послѣдняго века”.

„Справді, — глузує з цього висновку „Галичанина” М. Грушевський, — хто як не австрійське правительство в особі гр. Стадіона „видумало”, як кажуть Поляки, галицьких Русинів в 1848 р.? Чому ж би й тепер австрійському правительству не опікуватися ними? Віддавши Галичину в повну розпорядимість Поляків і не можучи тут нічого зробити для них, воно каже нам переносити нам наші ляри й пенати до Київа, щоб бодай тим способом вирвати галицьких Русинів з кліщів польського панування й польських впливів? Справді, чи не умильний се образок?”

А може, австрійське правительство через перенесення української літературної роботи з Львова до Київа хоче підбити під свої впливи російську Україну, принаймні правобічну? Російське правительство, по доводам Słowa P[olskiego], через мене й інших агітаторів хоче опанувати Галичину, і для того Л. Н. Вісник переноситься до Київа, — а може,

австрійське правительство хоче се використати для того, щоб опанувати правобічну Україну, й дає згоду на се перенесення? Що за чудесний ґрунт для політичної інтриги на два фронти! Що б тут могли зробити такі майстри, як наш землячок Купченко, сопартійник Галичанина й інші. Скільки б можна було набрати грошей, підмог, ордерів від обох сторін! Які б „субсидії” й „воспомоществованія” можна б випросити для Л. Н. Вісника і „нищих Галичан”, якби то в руки мудріших людей...”.

Таким чином „Słowo Polskie” побачила у справі перенесення „Літературно-наукового вісника” російську інтригу і закликала австрійську поліцію втрутитися у цю справу і порятувати „історичну Польщу”, а „Галичанин” помітив інтригу австрійську, проте не закликав на допомогу російських жандармів, ба, навіть висловив сподівання, що на київським ґрунті українство втратить „сепаратистическое политическое острие, какое оно приобрело под польским влиянием”, так що кінець кінцем цей рух вийде „в пользу всего русского народа”, причиниться „къ поднятїю общерусской культуры, литературы и національной силы”. Але чого не зробив „Галичанин”, зробили його товариші по зброї по другий бік кордону. „Варшавській Дневникъ” (№ 238), передруковуючи статтю „Галичанина”, вважав своїм обов’язком прохолодити „оптимізм” останнього щодо „будущаго украинскаго очага”. „Для такихъ розовыхъ надеждъ во всей предшествующей деятельности проф. Грушевскаго и его сотоварищей по сю и ту сторону границы нетъ, повидимому, никакихъ оснований”, — зауважив він, не бажаючи входити в дискусію.

Тим часом у Києві вийшла січнева книжка „Літературно-наукового вісника”. Це був XXVII том, який уже не мав такої незручної нумерації сторінок, як попередні, та ділення на окремі частини з різними нумераціями. Номер відкривався зверненням М. Грушевського „До наших читачів в Росїі”. „З сею книжкою, — писав він, — „Літературно-науковий вісник” вступає в нову фазу свого життя, розширяючи свою організацію на російську Україну та стараючися тим повніше досягнути всеукраїнський характер в своїм змісті, напрямі, складі своїх учасників. Нова фаза ся впливає вповні натурально з усього його дотеперішнього розвою”.

Для російських читачів М. Грушевський пригадав історію створення журналу, яка не була їм відома. „Десять літ тому, — писав він, — в 1898 р., коли Наукове Товариство імени Шевченка заходилося святкувати багатий збіг різних ґам’ятних юбилеїв (було то 250-літня річниця великого народного повстання 1648 р., століття обновленої української літератури, п’ятдесятиліття революції 1848 р. і відродження австрійської України й двадцятип’ятиліття існування самого Товариства), я виступив тоді з проектом, щоб на місце давнього двотижневика „Зорі”,

видаваного Товариством, заложити місячник більш серйозного типу, з ширшою програмою, вповні поступовою. До участі в редакційному комітеті крім редактора „Зорі” Ол. Борковського й мене (був то перший рік мого головства в Товаристві) проектував я запросити д-ра Франка, що видавав перед тим, за допомогою Українців з Росії, літературно-науковий місячник „Житє і Слово”, але за браком фондів і часу не міг вести се видання далі, й д-ра Маковея, досвідченого журналіста, що був тоді редактором „Буковини”, а перед тим брав ближчу участь в редакції „Зорі”. Я бажав радикальними ферментами „Житя і Слова” оживити тихомирний тон „часописи для руських родин” (журналу для сімейного читення, яким була „Зоря”), вивести її за межі чисто літературно-наукових, культурних українських інтересів, яким присвячена вона була, в вир світового суспільного і культурного життя й боротьби, і для того поруч белетристів й спеціалістів від літератури притягнути також публіцистичні сили. Заразом хотів злучити в новім журналі по можності широкі круги літературних сил України і як складом співробітників, так і в самім змісті надати журналові характер всеукраїнський.

План був прийнятий Товариством, і новий журнал зачав виходити з кінцем 1897 р. Не все так удалося з тих замірів і планів, як то бажалося, але був то значний крок наперед в розвою української журналістики. І своєю великістю, й програмою, і широким складом співробітників з Галичини й України російської новий журнал значно перевищив попередні; не було майже письменників, які б не взяли участі в тих перших річниках журналу, а й серед суспільності знайшов він інтерес і співчуття, так що весь запас книжок відразу розійшовся (з мая почали друкувати журнал в більшім числі), і перший рік скінчено без дефіциту (правда, що журнал ведено дуже скромно, й гонорар платився тільки двом членам редакції, які жили виключно з літературного заробітку, а співробітникам платилося тільки виїмково, і журнал, виходячи книжками по 12 аркушів, міг виходити без дефіциту маючи 800-900 передплатників).

Такі нормальні обставини одначе потривали тільки три роки: з початком 1901 р. Літерат. Науковому Віснику замкнено дорогу до Росії циркуляром Главного управління, і се задало журналові болючий удар не тільки матеріальний — позбавивши кілька сот передплатників, який він мав в Росії, а й моральний — ослабивши зв'язки з літературними кругами російської України й резірвавши майже зовсім зв'язь з її суспільністю — бо тих кількадесят примірників, що йшли далі на Україну різними дорогами, не могли, розуміється, піддержати тої зв'язи. Прийшлося зменшити журнал (до 10 аркушів книжку) і завести в нім ще більшу економію. Участь українських письменників ставала слабшою. В очах

самих видавців журналу він на половину стратив свою вагу й інтерес, відколи призначався майже виключно для Галичини. Зіставалося вести його далі по силам і спроможі, чекаючи слушного часу, коли знову відчиняться двері до Росії й можна буде наново нав'язати надірвану зв'язь з Україною".

Переміни в Росії наступили раніше, ніж можна було сподіватися. Галицька і Російська Україна нетерпляче чекала початків конституційної ери, а з нею і знесення заборон українського слова. Після проголошення конституції виникла доконечна потреба концентрації українських сил. До цього у значній мірі могло б спричинитися перенесення до Києва „Літературно-наукового вісника" — як в інтересах концентрації українського руху в цьому єдиному історичному центрі України, так і в інтересах самого журналу — аби він у ще більшій повноті міг вернути собі давній всеукраїнський характер, та, скріпивши себе новими літературними та публіцистичними силами, відповідати тим вимогам, які будуть поставлені в нових обставинах розкріпаченої української нації. Однак проти перенесення журналу стали самі кияни, оскільки від російського уряду можна було сподіватися чого завгодно. Тому „Літературно-науковий вісник" залишився у Львові, а в Києві зав'язався журнал аналогічного характеру і подібного напрямку, який, проте, відтягнув до себе читачів з російської України, і львівське видання не могло довго протриматись, що змусило видавців відновити йому кредити.

Однак із цих чисто журнальних проблем виринала загальніша й важливіша небезпека: визрівало нове культурне роздвоєння російської України й Галичини, бо суспільність і літературні сили кожної з цих частин української землі почали групуватися коло своїх місцевих журналів, і кожний журнал мусив набирати з часом все чіткішого місцевого характеру через те, що галицькі передплатники виявляли рішуче бажання триматися львівського журналу, а українські — київського. „Запобігти тому, — писав М. Грушевський, — принаймні хоч з свого боку, постановило видавництво Літ.-наукового Вісника й рішило закласти в Києві відділ своєї редакції — як то заповіджено було ним іще з кінцем 1905 р. в оголошеннях про журнал, та перенести туди ж друк журналу, тим більше, що митний тариф, заведений з марта 1906 р., роблячи майже неможливим (через високе мито) транспорт українських книжок з-за границі до Росії, взагалі змушує переносити до Росії друкування видань, які числять на покуп в Росії. Се й сповняємо тепер, і в новім році будемо випускати Л. Н. Вісник в двох виданнях — київським і львівським; друкуватися вони будуть обидва в Києві, а різнитися будуть тільки часом — або такими статтями, які мають тільки місцевий

інтерес, або такими, яких поява в Росії зостається неможливою. Для передплатників в Росії відкрита контора в Києві, і при ній відділ редакції, до якої можна звертатися в усіх справах редакційних. Се дає нам також можливість знизити передплату для передплатників з Росії против давнішого досить значно”.

М. Грушевський обіцяв, що журнал надалі залишиться вірним своїй меті — бути органом всеукраїнського поступово-демократичного руху і стояти на міжпартійній основі, не замикатиметься в межах якогось певного літературного напрямку, а друкуватиме кращі взірці кожного з таких напрямків. Журнал мав концентрувати, об'єднувати й організовувати на різних полях українські культурні сили і зближувати різні частини нашої великої землі. „Треба, — писав М. Грушевський, — щоб неважаючи на відмінні культурні й економічні обставини, на відмінну історичну традицію чи політичну організацію, ширилася й зростала свідомість своєї національної одності, всеукраїнське почуття в різних частях нашої землі. Треба, щоб галицький верховинець і херсонський степовик, Буковинець і Задніпровець, Кубанець і Холмщак, Угорський Русин і Слобожанин чули себе однаково членами й горожанами єдиної української землі, і в тих інших мешканцях різних частин України бачили своїх одноземців, членів одної нації, одного народу. А для того треба, щоб вони навчилися стояти вище тих політичних, релігійних, культурних, діалектичних меж, які їх ділять; не ставили во главу угла української культури прикмет, якими визначається побут, мова, обставини, саме їх життя; не нехтували, не дивилися з презирством на те, чим відрізняється від них життя, культура, мова іншої якоїсь української країни, бо власне в сій різномірності лежить багатство, сила, колоритність українського життя — залог будучого багатства, сили, інтенсивності української культури, коли перейде потенціальна енергія українства в динамічну, а почуття одності, національно-культурної одноцілності дасть можливість всім частям великої української землі бути активними учасниками українського культурного руху. Тільки поволі й обережно відкидаючи чужі впливи, нарости, які ділять і відрізняють різні українські типи, та піддержуючи, ширячи й переймаючи одні у одних те, що єсть у нас здорового, цінного, — ми злучимо одність з різномірністю й багатством, а інакше грозить нам або духове збіднення, добровільна кастрація, або противчю — розріст провінціалізмів, що заглушить в кінець національну одність і перепинить можливість сильного національного зросту”.

Напряж журналу прекрасно продемонстрував його перший номер, у якому після звернення М. Грушевського „До наших читачів в Росії”

було поміщено різдвяну казку В. Винниченка „Дим”, а відтак статтю Івана Франка „На нашій — не своїй землі” (вона не увійшла у 50-томне видання творів письменника). Стаття була побудована на спогадах шляхтича графа Старженського, відомого колись поета і повістярка. Уривок із цих спогадів Іван Франко купив у одного з львівських антикварів. Спогади стосувалися часу, що передував знесенню кріпосних відносин у Галичині 1848 року. Публікація цих спогадів про шляхетську сваволю, знуцання над українським селянином, звірства, від яких стигне кров у жилах, під загальним епіграфом, узятим із „Сатир” Красицького, „Во то му од Јафета, а они од Шама” (Бо то ми — від Яфета, а вони — від Хама — польськ.), була не випадковою. У Росії все голоснішими ставали розмови про аграрну реформу.

„Се був би, — писав Іван Франко, — вже сам собою факт безмірної ваги, а спеціально на нашій землі, в правобережній Україні, він мав би крім економічного велике національне значення — був би кінцем останків історичної Польщі, що там, не вважаючи на „обрусительну” політику останніх десятиліть, а властиво головню завдяки тій політиці пережила знесення кріпацтва і живе собі та розвивається, а в останніх роках підносить голову і зараз же виступає в повній зброї своїх відвічних претензій до панування над робочою людністю того краю.

Хто в останніх часах слідив за розвитком політичних відносин у Росії, той мусив завважити дуже характерний факт: уся ліберальна і консервативна Польща, особливо та, що була репрезентована в Думі, та, що так голосно й ентузіастично витала піднесену тоді думку автономії Польщі, що засідала на шумних конгресах, укладала союзи з кадетами і автономістами інших російських провінцій, — раптом затихла, похнюпилася і якось немов загасла, коли російські партії, не виключаючи й кадетів, висунули на перший план своїх домагань аграрну реформу. Реформа з повною емансипацією хлопа, з повним усуненням латифундій, оперта на примусовій експропріації дідичів з виїмком невеличкого мінімуму — ні, така реформа, то гріб тої шляхетської Польщі, що в різних формах, під різними „ліберальними” і навіть „позитивними” та „соціалістичними” окликами продовжує традицію старої, історичної Польщі. І коли правительство розпустило зовсім не хлопоманську, а все-таки не безглузду Думу, то з усіх російських партій мало по своїм боці симпатію лиш явних чорносотенців і Поляків. Автономія Польщі *cum beneficio inventarii* нинішнього пригнобленого та до половини пролетаризованого хлопа — се так, се було б їм любо. Але автономія з попереднім зруйнуванням їх класового, упривілейованого становища, — ні, за таку автономію вони красенько дякують! За таку автономію вони не будуть надставляти свої

голови й спини, не будуть їхати до Виборга, не будуть класти свої імена під резолюцією, що кличе до пасивного опору против правительства, до не сплачення податків і не давання рекрута.

І коли по розв'язанню Думи Росія, хвилево заспокоєна, почала знов котитися по похилій площі, польські консерватисти та ліберали та позитивісти засіли тихенько по кутах і ані пари з уст. Десь-колись озвуться стогоном на аграрні розрухи, та й то несміло делікатно, щоб на час бурі не дражнити занадто „*roszciwego ludu*”; звісно, потихеньку накликається на той „люд” московські кнути та нагайки, щоб інших не кортіло бунтуватися, — але дискусія про автономію і аграрні реформи затихла. Під таку несподівану пору ся дискусія зовсім не догідна. Чи сяк скажеш, чи так скажеш, — у гарячу хвилю може хтось ухопити за слово. Такі річі найліпше затахльовувати в часи тихі, в часи загальної втоми та депресії, так як у Галичині в 50-х роках, обробляти в тиші кабінетів, при допомозі фальшованих документів, викрадених повно-властей, недоручених противникові візувань та підкуплених інженерів, адвокатів та комісарів. Так як було в Галичині в 50-х роках. Оттаку реформу вони люблять, аби все їх наверха було! За таку реформу, та ще в зв'язку з розширенням (їх панської) автономії вони все готові й ручку поцілувати!”

Тепер польська шляхта притаїлася, щоб у відповідний момент вку-сити і наробити на цілу Європу галасу про нищення Росією поляків. Та ще хто зна, вважає Іван Франко, чи кого налякає і чи хтось справді повірить тій шляхті. „А поки що, — пише він, — думка біжить у мивнувшину — хоч і не так то давню. Адже ж іще не минуло півстоліття, як ті добродії держали в своїх руках долю українського народу, користувалися його примусовою працею і понад се збиткувалися над ним по своїй шляхетській уподобі. Не минуло півстоліття від того часу, коли роспучні Шевченкові слова про те, що якби розказати

...Історію, правду про одного магната, то перелякать
Саме б пекло можна.

Замало досі розказано сеї свіжої ще, незабутої історії, тай те, що розказано чи то урядовими актами, чи в споминах очевидців, страх яке немиле нашим цивілізаторам. Вони почувають сором, але не на стільки сильний, щоб він повів їх до зміни їх поглядів та поступування. Що зробили вони від 1864 року для загоєння ран, заданих нашому народові кріпацтвом у їх інтерпретації? Що зробили „на волі” для піднесення добробуту, просвіти та свідомості сего народу? І нехай не говорять, що й волі у них по 1864 р. такої не було, щоб могли щось зробити для добра

народу. Не бійтеся, та „воля” все-таки вистарчала на те, щоб усмиряти кулями та нагайками селянські бунти, щоб викидати чиншовиків із їх від віку насиджених ґрунтів, щоб прикладати руки до підкопування просвіти, до денунціювання всяких пробісків народної свідомості у селян, — на се були способи. Якби українське панство зужило було хоч десяту часть тих зусиль та засобів на добро і просвіту і запомогу того люду, то певно за той час сліди їх праці визначились би. Та ба, „kiedy ty od Jafeta, a oni od Chama” — так і пригадуються досі слова старого Красицького. „Nie jątrzyć starych ran!” — почувте не раз від „добромислячих” Поляків. Не згадуйте про старі кривди, нехай вони забуваються, то нам легше буде подати собі руки. Еге ж, якби не одна обставина! Якби на місце тих „старих кривд”, що терпів і досі терпить наш народ, польські патріоти не навалювали купи старих брехень про свою цивілізаційну місію на Україні, про оборону краю від орди та Москви, про невдячність, варварство, гайдамацтво та вроджену і невилічену некультурність українського народу! Ні, згадуймо минуле, не ховаймо старих ран! Поки старі гнистимуть, підсолювані польськими брехнями, ми будемо одержувати щораз нові та нові. „Треба розказувать — мовляв Шевченко, — як діди помилялись”, тим більше, що внуки не оказують ані найменшого сліду каяття і поправи. Треба розказувать і будити сором у нащадків, коли ще у них лишилася хоч краплина незіпсутої крові.

От три уривки з тих спогадів. Перший: „Ось який учинок дасть про нього докладне поняття. Пастух, що стеріг його овець, не доглянув, як вовки покалічили барана ново купленого до череди. Наперед бачачи, що його ждало, пастух утік, зложивши неживого барана під дубом. Другого дня його зловили, на розказ дідича прив’язали до того самого дуба, під яким лежав неживий баран.

— Іж, собако, того барана, якого ти дав над’їсти вовкам, — сими словами відізався дідич до нього.

Се було в червні, хробаки вже були намножилися в баранячій стерві. Прив’язаний до дуба пастух, не маючи навіть вільних рук, дочекався тої муки, що хробаки, розточивши бараняче стерво, перенеслися на в’язня і точили його на подобу того скотячого стерва. Серед такої муки в смороді, голоді, спразі жив цілих три дні, а поки сконав, хробаки виїли йому очі і тими дірками дісталися до мізку. Читав я про тортури, які завдавали монахи в в’язницях св. інквізиції в Іспанії, але не пригадую собі, щоб у творі Льоренте я здибав таке страховище”.

Другий уривок про розваги молодого панича з Поділля: „Але що ж це за зойк чути біля причілка стайні з південного боку? Хазяїн з

гістьми виходить сам із стайні. Обступили якийсь предмет, що лежить на землі, і сміються голосно. Кому ж вони так придивляються? Отсе обвиті дергами і міцно зв'язані шнурами лежать на землі два слуги з обголеними головами, лицями обернені до сонця. Отак покладеним горілиць, оповитим немов у пеленках і зовсім безвладним помазано лица прісною патокою, а зваблені розігрітим медом оводи, мухи та мурашки купами лазять по лицах і завдають собі страшенну учту. Різкий біль доводить мучеників до конвульсійних порушень, і отсим рухам їх лиць придивляється хазяїн і його гості і сміються, мало не тріснуть.

Один з присутніх (коли хочете, скажу, котрий) узяв на кінець палички шматок лайна, помазав ним місце, з якого вже був зіссаний мед, і нарисовав вуси; той учинок показався іншим дуже блискучим дотепом і побільшив веселість усіх зібраних”.

Третій уривок про те, як той же панич Людвік Черкес, про якого тільки що була мова, закінчує день: „Так гарно проведенний день треба було закінчити останнім учинком, характеристичним для сеї підлої зграї. І в самім ділі, коли почало смеркатися і поки гості забралися до спочинку, вислані в село стаєнні козаки привели хазяїнові та гостям декілька дівчат, силою вхоплених із селянських хат. Роздягнені догола з наказу хазяїна і кожна в тім стані віпхнена до спальні одного гостя, служили всю ніч жиром для тої розпусної і на всяку погань вигадливої молодіжи, а тим часом козаки нагаями відганяли матерів тих нещасних, що стояли за плотами і сміли тільки плакати”.

І ще уривок з життя шляхтича:

„В моїм сусідстві, бо лише дві милі відси жив П. І. Н. До таких самих вчинків додайте його безприкладну розпусту. Насилував шестилітні дівчата і не одно з тих дітей оплатило смертю те знущання над ними. Показалося згодом, що та потвора не пощадила й власних дочок. До того просяклий венеричною отрутою ані одної хати в тій широкій маєтності не лишив без тої пам'ятки. Страшенно було бачити ту гарну і свіжу подільську кров, затруєну в джерелі життя, тих молодих селянок без носів, з вигнилим піднебінням, що переносили з покоління в покоління зародок страждань і соромного каліцтва, а то тому, що розбещений на всяку розпусту дідич знущався безкарно, не лякаючись ані людського суду, ані докорів сумління”.

Публікація тих статей у „Літературно-науковому віснику” показала Івана Франка непримиреним ворогом польської шляхти і, звичайно, накликала на нього нову хвилю репресій.

У цьому ж номері М. Грушевський підняв питання про потребу українських кафедр у Київському університеті та про деякі інші вимоги

для розвитку української науки, на які царська скарбниця не дала ні копійки, хоч у той час Україна вносила в державний бюджет понад 500 мільйонів рублів річно. Правда, державні урядовці вважали, що в усьому винні самі українці. У першій подачі статті „Справа українських катедр і наші наукові потреби” М. Грушевський писав: „... власне з сих кругів можна почути тепер часом голоси, які вину такого занедбання українознавства хочуть звалити на кого іншого — а власне на саму українську суспільність, на брак у ній серйозних інтересів до своєї минувшини, до свого культурного розвою. Але ці докори, якби навіть були оправдані, можуть мати вагу в устах чийх-небудь, тільки не репрезентантів академічних кругів, тих держателів ключів від університетської науки, і то якраз по університетах полудневих, на українській землі. Коли тутешні професори, зовсім чужі для місцевого життя, прислані з якихось великоросійських університетів (як то практикувалося й практикується часто), позбавлені всякого інтересу для місцевої історії, культурного життя і т. д., або й місцеві люди, але з тих, що стараються наперед очистити себе з усякого підозріння в якимсь місцевім „патріотизмі”, — умисно чи навіть і не умисно в своїх викладах, семінарах і т. д. ведуть університетську молодіж куди інде, роздають теми з історії чи письменства московського, а на українські теми крутять носом, то дивне се жадання їх до університетської молодіжи, аби вона йшла не за їх проводом, а проломом против них. Аби вона сама вела себе в науці, не маючи помочі зі сторони професорів, а які часто за браком всякого обзнайомлення з українською галуззю своєї дисципліни й не можуть нічого допомогти студентові, який хотів би замість Нила Сорського чи Йосифа Волоцького зайнятися якимсь старим українським письменником.

Ні, стидати передовсім треба тут кого іншого, а не українську суспільність, відсунену від усяких просвітніх і наукових інституцій — позбавлену можності використовувати їх для наукового самопізнання. Репрезентанти офіційної російської науки повинні з поважанням похилити голову і перед тим, що зроблено для української науки, не тільки без помочі зі сторони тої офіційної науки, а навіть против її впливів, против всеї офіційної тенденції — зробити українську народність непомнящим родства Іваном. Там, де правительствена політика давала якусь точку опертя для наукового розвою українознавства, українська суспільність вміла її використати. І повинно бути „стидно” тим, хто бере на себе провід, управу й опіку над звиш 25-мільйоновою людністю Росії, що українська суспільність завдячує перші курси української історії українській катедрі, заснованій австрійським правительством у Львові; що по різні праці по історії, літературі, мові мусить вона звертатися до видавництв закордон-

них; що взагалі осередком наукового руху українського в останніх часах стало заграничне Наукове товариство імени Шевченка, підпомагане (правда, що також дуже скупюю рукою) правительством австрійським, на яке вішають собак за його противслов'янську, противрусинську й всяку іншу політику репрезентанти офіційної „народності” в Росії, а правительтво російське — сей ідеальний опікун покривджених і упосліджених, займалося тільки заборонами тої заграничної наукової української літератури, від давніх цензурних до останніх митових.

Та інтенсивна і, як на свої скупі матеріальні засоби — незвичайно успішна, повна самовідречення робота українських учених, зібраних в Науковім Товаристві імени Шевченка, зістанеться на віки вічні проречистим свідощтвом против усіх тих, які схочуть кидати якісь закиди недбальства, нездарності, індиферентизму до своїх наукових і культурних інтересів на голову цілого українського суспільства, цілого народу. Заразом — свідощтвом того занедбання й упослідження, яке терпіли культурні інтереси українського народу в Росії й знаходили в нищій, шляхтою й езуїтами задавленій Галичині той захист і ґрунт, якого не могли знайти

На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі”.

Окрім статей подібного типу, які робили журнал рупором українства, редакція друкувала на його сторінках твори представників різних літературних напрямів та течій. Свідченням тому є хоч би вірш П. Карманського „До Т. С.”, який своїм духом аж ніяк не вписувався в основну тематику номера. Подібним до вірша було й оповідання Є. Ярошинської „Останнє пристановище”. З оглядом стану українського письменства виступив Олександр Грушевський. Його стаття називалася „Сучасне українське письменство в його типових представниках”. Вона заповідалася на декілька номерів, а в згаданій книзі було поміщено літературний портрет Ганни Барвінок.

У першому номері „Літературно-наукового вісника” була опублікована вступна стаття І. Франка до збірки поезій Володимира Самійленка „Україні”, яка вийшла накладом Українсько-руської видавничої спілки у першій серії „Літературно-наукової бібліотеки” під № 106. У цій статті, окрім цікавих спогадів та особистих вражень, Іван Франко зумів поставити цілий ряд проблем, суть яких можна виразити двома поняттями: поет і національна література.

Про вченого віденського університету Антона Менгера та його останню працю „Народна політика” на сторінках журналу розповів

Михайло Лозинський, який віддавна був автором „Літературно-наукового вісника”, регулярно подаючи статті про політичні та громадські події як у Галичині, так і за кордоном.

На сторінках журналу також було представлено чимало творів класиків світової літератури, зокрема оповідання Анатолія Франса „Валтасар” у перекладі І. Кривецького, три сонети (XXIX, XXX, XLVI) Вільяма Шекспіра в перекладі Івана Франка, початок нового роману норвезького письменника Бернштерна Бернзона „Марі” в перекладі М. Лозинського та фейлетон із „Die Zeit” Білі Бояна „Тарахкавка” у Франковому перекладі. Українська поезія була представлена невеликими віршами П. Грабовського („З Бутора”) та П. Капельгородського („Зимою”).

Закінчувався перший номер „Літературно-наукового вісника” за 1907 рік аналітичною статтею „На українські теми. При кінці року”.

„Слава в вишніх Богу” — гримить різдвяна пісня, — так починалася ця стаття, — але „на землі” замість миру криваві страхи, й сліду благоволення не шукати в „человіцях”. І гіркою іронією звучать півтретя тисячі літ повторювані могутні слова старозавітного поета про царство правди й любові, що настане на землі. Тисячолітні мури Софії не здужають відгородити від вражень життя, що в повнім контрасті до тих радісних обітниць до нині конвульсивно б’ється в поривах злоби й захланності; візантійські мозаїки й фрески не можуть відігнати від очей страшних і гірких образів того життя; ритмічні переливи співів не в силі приспати, заколихати своїм ритмом розтривожені гадки. Як мало справдилося з того, що віщував своїм огнистим словом пророк з приходом „великого совіта ангела”! Як мало миру і благоволення прибуло за сі дві тисячі літ у людським життям!

І одначе в тій нерівній боротьбі з людською злобою, захланністю, самолюбством, інерцією життя скільки разів святкували свою перемогу змагання до правди й справедливості, гуманність і любов!

Покоління падали в сій боротьбі, але їх діло знаходило нових оборонців і провідників, які затикали вкінці свої корогви на самих вершках твердинь злобної сили, котру поборювали. І ми побідимо, діти-недобитки убогої вдовиці України, тільки аби були сильні духом і волею, аби піднімалися ненастанно над перешкодами самолюбства, невіри, страху, що загороджують нам дорогу, та були діяльні, активні. Ми поборемо, і по сій нужденній блуканині по пустині національного занепаду, ренегатства, зневіри народ наш вступить до тої обітованої землі, яка далеким маревом миготіла перед очима наших предків, як вони розбивали пута князівсько-дружинного устрою, як підіймалися на „лукавих панів-Ляхів”, що засіли їх предковичні землі й поробили їх

невільниками на своїй батьківщині... Вони не дійшли до тої обітваної землі, не дійдемо, може, й ми — але ми підведемо до неї наших дітей і внуків — коли будемо сильні, діяльні, ідейні”.

„Тільки не треба завивати собі голову в м'які покрівці ілюзій і мрій, — закликав М. Грушевський, — не спочивати по кожнім найменшій кроці наперед, не думати, що наше діло зробить хтось за нас: чи час, чи люди. Час сам собою нічого не зробить, і те все, що здобувалося тяжкими й гарячими змаганнями та жертвами людей, які наважилися пробити сей новий пролом в тяжкій інерції життя, і коли ця інерція нарешті уступила їх ударам, тоді приніс нам час цю перемену. А люди — інші народності чи суспільні класи — здобуватимуть те, що буде безпосередньо їм потрібне, і коли завоюють щось корисне і для нас, ми не спроможні будемо використати того здобутку їх і для себе, коли у себе не приладимо своїх власних підстав для того здобутку. Того ж, що становить для нас задачу дня, якої не обійти ані обминути не можна в поступовім руху нашої суспільності — розв'язання національної проблеми — того ніхто за нас не зробить”.

„Тільки ми, — переконував М. Грушевський, — можемо і мусимо сповнити її: вдихнути в безформний все ще і пасивний етнографічний елемент українських мас дух національного життя, зв'язати почуттям національної одності суспільні верстви й класи та різні територіальні часті української землі й утворити ту національну підставу, на якій кожний нарід, кожна нація сучасна розвиває свою культурну чи суспільну еволюцію. У нас ще нема її. У нас, в переважній часті нашої людності, народне, національне живе як пережиток, як останок старого життя, а культурна чи суспільна еволюція приноситься в формах чужих і розвивається не на основах національного життя, а поруч них, нищачи й ослабляючи їх: просвіта розповсюджується в формі російської шкільної науки, яка винародовлює молодіж; інтерес суспільний і культурний проявляється в розширенню серед народу книжок і газет російських при повній байдужності до своїх, які єсть-бо й єсть їх дуже-дуже мало, і тільки що народжуються; заінтересовання питаннями політичної чи суспільної еволюції проявляється в легковаженню всяких національних інтересів, мовляв, занадто дрібних по нинішнім серйозним часам, і т. д. І виходить, що коли ми не подбаємо, щоб у нас кожний чоловік брав участь в культурнім чи суспільно-політичнім життю як Українець, щоб кожне культурне чи політичне домагання чи здобуток само собою убиралися в форму національну і, здійснюючи, становили собою органічну частину нашого українського життя, доти будемо плентатися між двома небезпечностями: або треба заслонювати

каганчик наших національних святощів від подувів часу, щоб вони його не загасили новочасними культурними чи суспільними течіями — безуспішна й негідна робота в дусі Бурачківських Маяків 1840-х та різних українських консерваторів 1870-х рр. Або будуючи без українського фундаменту новочасний культурно-політичний будинок, прийдеться допомагати розкладу й руїні останків українського життя, положити хрест на все українське і задавити решту українського національного почуття проблемами економічного чи політичного розвою”.

Зробивши аналіз реального стану справ, М. Грушевський за-явив, що „українство тепер морально стоїть гірше, ніж стояло за часів найгірших заборон”. Таке становище залежало від багатьох причин. Будь-який історик сказав би, що національний занепад є результатом слабого національного життя, якому історичні обставини не сприяли, а перешкождали, і якого остаточно придушила деморалізація, плекана російською політикою останніх десятиліть. Історик культури, який хотів би винести присуд тогочасному поколінню й українському руху загалом, сказав би, що українське громадянство вийшло з-під вікового гніту настільки розбитим, дезорганізованим, національно деморалізованим, що важко вимагати від нього в нових, легших обставинах якоїсь життєвої енергії...

„Але такі „смягчаючія обстоятельства”, — твердив М. Грушевський, — мають свою вартість в очах історика, криміналіста, мораліста, але не супроти вимог часу, розвою фактів, ходу історії. Життя не питає тебе, чому ти не маєш сили — чи ти її пропив, чи з’їли їх незалежні від тебе перешкоди; але коли ти не маєш сили вибороти собі місце в життєвій боротьбі — спускайся на дно. І я дуже боюся, що як Українці будуть так легенько трусити собі підтюпцем далі, потішаючи себе, що вони все-таки не стоять на місці, а поступають наперед, хоч і спізнюються й відстають від усіх потягів — кур’єрських, поштових і товарно-пасажирських, котрими їдуть інші люди, то вони можуть незадовго зістатися за флагом зовсім і безповоротно. Боюсь, що на се не треба буде навіть цілого століття, а вистане, коли занедбане буде кількадесят літ — коли протягом одного покоління українство не стане нацією, то воно може стратити сю можливість назавсідги. Події йдуть не однаковим темпом, і енергія життя не рівна. Процеси соціальні, політичні — так само і національні, для яких іншими часами треба було б століть, іншими часами розграються в границях десятиліть. Приклад перед очима — свіжа кривава рана українська — Холмщина. Пів тисячоліття тутешня українська людність боронила своєї національності, бідна, темна, полишена своїми вищими верствами. Але досить було тридцяти-сорока літ безглуздої

політики російської адміністрації, щоб розбити всі традиції, знищити всю силу сопротивлення, збити з позиції і оголомшити сю українську масу й загнати її в лапи польщини. І коли життя в Росії піде далі таким швидким темпом, як пішло воно в сих останніх двох роках, а українство не поспіє за ним, воно може спізнитися на віки. Українці на своїй землі зістануться в ролі Поляків Шльонська — будуть національною меншістю на своїй предковичній землі, нижчою народністю супроти Німців, які представляють верству власників, капіталістів, міську буржуазію, переважну масу інтелігенції, держать в руках всі культурні й просвітні інституції тим часом, як польській народності своїй зістається вірним селянство, незначна меншість міщанства й дрібні елементи інтелігенції. З сього становища тамошньому польському елементу нема виходу. Воно й думати не може про те, щоб знов стати хозяєвами свого краю.

І ми тепер іще можемо думати й говорити про український сейм (не в значенню територіальнім тільки, а й щодо національної закраски), про українські університети, про можливість широкого національного українського життя, яке буде в стані задоволити всі вимоги культурного чоловіка у всіх галузях культурного життя. Але як ми не зложимо сильних і широких підстав для того національного життя тепер, скоро, в найближчій часі, то потім буде вже пізно, і про університети і всякі такі інші річи вже не можна буде й думати, а прийдеться навіки обмежитися популярною літературою, дрібненькою белетристикою „для домашняго употребленія”, боротьбою про права горожанства української мови в народній школі, й тихо й помалу угасати з усім своїм українським життям на всій українській землі, уступаючи місце „настоящей” культурі російській”.

І додасть: „Я зовсім не хочу перебільшувати небезпечності, яка загрожує українству, а коли, може, навіть і перебільшую дещо, то в кожному разі сеї небезпечності не видумую: вона єсть, вона може впасти на Україну, і ліпше занадто боятися й стерегтися її, як замало. Ліпше, кажуть, приходити за годину перед поїздом, як на одну мінуту спізнитися — а ми можемо дуже легко спізнитися з усею своєю національною роботою й національними планами, коли будемо її вести полегеньку, не числячися з часом і темпом життя, так як би жили „вне времени и пространства”.

Зрештою, не кличу до якихось героїчних подвигів, не жадаю надлюдських діл. Потрібна тільки діяльність, витривалість, поважання до себе й до свого народу.

Треба заложити перші підвалини національного життя — добитися того, щоб кожний член українського народу, на верхах і на низах, цинив

і дорожив національною, народною українською формою. Щоб селянин, так само й інтелігент цинив і змагав до того, щоб кожний елемент культурного життя — чи буде то наука, чи просвіта, чи офіційний, юридичний акт — подавалися йому в народній, рідній, доступній формі. Щоб зникла ся дика класифікація мови мужицької — української, й мов панських — московської та польської; щоб чоловік з народу зрозумів і відчув, що він не понижає себе в очах „просвіщених” людей, держачися й жадаючи для свого ужитку зрозумілої рідної своєї мови, а підносить свою людську і класову гідність, вимагаючи культурної ролі для свого язика. Щоб інтелігент зрозумів вагу національного елементу, як підстави культурної й суспільної еволюції, зрозумів, що як наш нарід з своєї етнографічної підстави не зробить підстави національної й не пічне жити як нація, то він мусить умерти, розложитися, зігнати як нарід, і перед нами замість процесу розвою й життя лежить на довгі віки процес агонії, розкладу й руїни. Щоб, зрозумівши се, він не удавав філософа з недовчених бурсаків, як тепер, представляючи, що він, конечно, Українець, але „вище стоїть” від усіх сих „національних дрібниць”, і признає, що се все „собственно не серьезно”. Інакше може бути таке, що ми й український сейм дістанемо, але в нім 90 % буде сидіти таких „тоже Малороссовъ”, яким все українське буде „не серьезне”; що Дума ухвалить науку на народній мові в народних чи якихось інших школах, а ті інстанції, від яких буде залежати се заведення — дрібна земська одиниця, чи громада, чи шкільна рада, будуть ухваляти науку російську, бо „українському селянину російська книжка зрозуміліша ніж українська”; що навіть самі селяни будуть говорити, що тепер не має бути вже мужиків і панів, і вони не хочуть, щоб їх діти вчилися мужицької мови, а нехай вчаться панської. І не вивезуть тоді нас з тої біди ніякі коні високої політики”.

Характер і свідомість, вважав М. Грушевський, треба буде проявити вже у виборах до нової Думи: „Кожний Українець-виборець чи кандидат на посла має виступати виразно як Українець і член української партії чи політичної групи. Союзи й порозуміння можуть бути тільки міжпартійні, то значить кандидати-Українці, підпірані іншими політичними організаціями, мусять зіставатися членами партій українських, а не вступати в партії інші. Як відомо, при попередніх виборах Українці переважно виступали як члени інших, не українських партій, і се було потім головною причиною, що вони не могли і в Думі зв'язатися в українську партію або в українській політичний міжпартійний клуб, бо були зв'язані з іншими партійними організаціями. Тому українська демократично-радикальна партія перед нинішніми виборами заздалегідь

остерігала своїх членів, аби не виступали членами яких-небудь російських партій, і се остереження має не тільки тактичне, а й глибше, принципіальне значення — виховання в нашій суспільності національного почуття, так безмірно слабого в ній. І з сього становища даний момент повинен бути використаний для ширення в найширших кругах суспільності поняття національної солідарності й національної дисципліни — на ґрунті, розуміється, поступово-демократичного українства, яке одно тільки може бути основою українського руху, тим часом як напр. перенесення українства на ґрунт реакційний або противний інтересам народних мас було б суперечністю з його власними завданнями, викривленням і зрадою українським інтересам. На спільнім ґрунті поступово-демократичного українства, то значить — на ґрунті національних інтересів, взятих з становища поступового і демократичного, повинні зійтися, на певних спільних точках, всі українські партії, політичні групи і одиниці з огляду на загрожене становище українства в теперішніх часах. І поза таким національним союзом — формальним, чи хоч би моральним, українських партій та політичних груп, властиво не повинно бути місця для Українця, який хоче бути Українцем — то значить не хоче зрадити українському народові в теперішнє „время люте”. Се пересвідчення треба ширити й зміцняти скрізь”.

Становищу українців в Австрії була присвячена стаття Михайла Лозинського „З австрійської України”, де говорилося про те, що рік 1906 майбутні історики будуть вважати епохальним у розвитку Австрії, бо в нім Австрія зробила такий важливий крок для демократизації державного устрою, як впровадження загального, безпосереднього, рівного і тайного права голосування до державного парламенту. Новий, 1907, рік, зауважував автор, застав виборчу реформу вже ухваленою і в палаті послів, і в палаті панів, і хоч через деякі дрібні формальності її ще і не проголошено законом, то все ж таки працю над нею вже закінчено, і народи Австрії можуть з новим роком вітати й новий виборчий закон.

Новими атрибутами цього закону — продовжував автор статті — є загальне, безпосереднє, рівне і тайне право. Кожний повнолітній громадянин чоловічої статі має право голосу, кожний віддає свій голос безпосередньо за посла, кожний в однім і тім самім виборчім окрузі має рівний голос, яким вибирає спільного посла, і кожний вкінці голосує таємно. Проте має новий закон і очевидні хиби: право не зовсім загальне, бо від нього виключено всіх громадян жіночої статі. Так само воно тільки на перший погляд рівне, насправді ж аж кишить від нерівностей. Справді рівне виборче право полягає не тільки в тому, аби кожний громадянин

мав один голос, але й у тому, аби голос кожного громадянина мав однакове значення. А цього у новому австрійському виборчому законі не було. В цілій державі нема ні одного краю, ні одної нації й ні одного виборчого округу, в яких один посол припадав би на таку саму кількість громадян, як в іншому краю, в іншій нації, в іншому окрузі. Значить, робить висновок автор, між окремими краями, окремими націями й окремими округами існує велика нерівність виборчого права, страшна нерівність, бо, наприклад, в італійців один мандат припадає на 38 000 населення, а в українців — аж на 102 300.

„З усіх націй австрійської держави, — констатував М. Лозинський, — найгірше на виборчій реформі вийшли Українці. По новому виборчому закону один мандат припадає в Австрії пересічно на 49 674 людності. По сьому обчисленню при рівнім виборчій праві для українського народу в Галичині й на Буковині повинно б бути призначено 68 мандатів. Тим часом новий виборчий закон призначає йому 33 мандати (28 в Галичині і 5 на Буковині), значить, 35 або 106 % менше. Так виглядає рівність виборчого права українського народу супротив інших народів в Австрії. Коли ж візьмемо під увагу тільки Галичину, де живе переважна частина українського народу в Австрії, то побачимо, що зі 106 галицьких послів для Українців призначено 28, себто 26,40 %, хоч вони, творячи 42,2 % галицької людності, повинні б мати такий же процент, себто 45 послів. Що більше, навіть у Східній Галичині, на українській землі, де Поляки становлять тільки національну меншість, новий виборчий закон признає Українцям 28 послів, а Полякам 30, значить, з національної більшості робить політичну меншість.

Щоби довести до сього, пороблено в Західній Галичині виборчі округи значно менші як у Східній, повикроювано в Східній Галичині якомога більше міських виборчих округів, у яких українські національні меншості зовсім пропали, і вкінці заведено в сільських округах т. зв. пропорціональну систему, яка полягає на тім, що в однім окрузі вибирається двох послів, з яких один має дістати 50 %, а другий над 25 % голосів. Сей другий посол призначений для Поляків у Східній Галичині, коли вони в яким окрузі творять над 25 % людності.

І так уже сам закон призначає для Українців тільки 28 послів. Але се не значить, що український нарід справді вибере тих 28 послів і що вони справді будуть такі, як нарід захоче. „Польське Коло” кількома відповідними постановами постаралося так обмежити свободу виборів у Галичині, що адміністрація матиме на вибори великий вплив, а що адміністрація стоїть за польською шляхтою, то й на вибори буде вона впливати в тім напрямі. І так ухвалено, що вибори в Галичині відбува-

тимуться тільки в тих громадах, які мають над 1200 людності (в інших краях держави така норма 500 людності), інші ж, менші громади мають бути злучені в групу з одним місцем вибору, яка не може перевищати 5 000 людності. Через те участь у виборах буде слабша, а чим менша масова участь людності в виборах, тим вигідніше для консервативних кандидатів. Далі ухвалено, що вибори в Галичині можуть відбуватися протягом трьох днів, коли в інших краях Австрії вони відбуватимуться тільки в однім дні. Се значить, що галицька адміністрація, маючи на вибори три дні часу, зможе легше повести їх на користь польсько-шляхетських кандидатів.

В кінці новий виборчий закон не тільки віддає Українців у Галичині під національно-політичне панування Поляків, але крім того й визволення з-під того панування робить залежним виключно від волі поляків, бо лиш тоді виборчий закон для Галичини буде можна змінити, коли на се згодить половина галицьких послів. Половина галицьких послів — 54, а польських послів із Галичини мусить бути 78...

Ми бачили, як ані правительство в редагуванню своїх проектів виборчої реформи, ані комісія в ухвалюванню їх не числилися з домаганнями українського народу, навпаки, кожна зміна правительственного проекту, кожна ухвала комісії були новою наругою над рівністю виборчого права і над українським народом...

У розділі „Бібліографія”, яким завжди славився „Літературно-науковий вісник”, з'явилися нові імена. Збірку Філенського „Лірика” (том I), що вийшла 1906 року, прорецензував М. Коцюбинський, досить рідкісний гість на сторінках часопису, а книжки Лазаревського „Автономія” та М. Порша „Автономія України в світлі соціал-демократичної критики” проаналізував Симон Петлюра. Це був його дебют на сторінках „Літературно-наукового вісника”. Часопис демонстрував єдність обох частин України, єдність політики та літератури.

„Літературно-науковий вісник” рекламував і нові українські видання, зокрема щоденну газету „Рада”, яка виходила вже другий рік (видавцем був Є. Чикаленко). З 1907 року в Києві почав виходити під редакцією М. Дмитрієва тижневик „Рідний край”, передплатникам якого безкоштовно висилали два малюнки П. Сластіона — „Кобзар” і „Гайдамаки”, а також „Український календар на 1907 рік”. „Літературно-науковий вісник” повідомляв, що контора тижневика знаходиться у Києві на вулиці Прорізній, 20, а також, що з 1907 року замість часопису „Кіевская Старина” буде виходити журнал „Україна”, який відразу розпочне видання „Словаря українського язика”, зібраного „Кіевскою Стариною” під редакцією Б. Грінченка.

Вихід першої книжки ЛВН супроводжував короткий коментар: „Книжка виходить з малим опізненням з технічних, від редакції незалежних причин, наслідком перенесення друку журналу до Києва”.

Причини затримки виходу першої книжки „Літературно-наукового вісника” за 1907 рік пояснив сам М. Грушевський у другому числі журналу (с. 323-324) — а саме в другій частині статті „На українські теми. Крячуть ворони...”, з якої можна було зрозуміти, що справа перенесення ЛНВ до Києва стривожила не тільки польську та москвофільську пресу в Галичині, але й російський уряд. Правда, з інших причин. У згаданій акції російський уряд добачав черговий прояв сепаратизму України, хоч усі статті в часописах твердили, що Україна хоче лише автономії в складі федеративно облаштованої Росії.

Значно більше про цю справу можна дізнатися з тогочасної галицької преси, зокрема з газети „Діло”, яка в № 16 від 20.01/2.02 1907 року повідомляла, що в ніч з 31 січня на 1 лютого поліція вдерлась у контору газети „Рада”, де тимчасово містилась редакція „Літературно-наукового вісника”, і після обшуку, який тривав до 5 години ранку, забрала всі старі й нові рукописи, призначені для друку, а також давні коректи та видання Українсько-руської видавничої спілки. Одночасно відбулись обшуки у всіх тутешніх діячів, зокрема у видавця „Ради” Є. Чикаленка, у редактора Павловського, співробітника Коваленка-Сьогобочного, у Черняхівської-Старицької, Ярошевського, Паханицького. Ретельний обшук був проведений у Миколи Лисенка, Бориса Грінченка, Лесі Українки, Ольги Косач, управителя книгарні „Кіевская Старина” Степаненка та композитора Кирила Стеценка. Всіх, крім Павловського та Старицької-Черняхівської, було заарештовано.

„Але справа, — писав М. Грушевський, — поведена була іншими дорогами, і в результаті за два тижні по виході першої книжки Л. Н. Вісника він був адміністративно заборонений на весь час воєнного стану в Києві „за вредное направление”. В чім саме проявляв себе той небажаний напрям Л. Н. Вісника в очах компетентних сфер, зістається нам незвісним. Очевидно, нічого конкретного й не можна було вказати. Видно, небажана була сама ідея культурно-національного піднесення українства, яку виписав на своїй програмі Літературно-Науковий Вісник. Хотіли боронити „единство русскаго народа” від української небезпеки...

Таким чином російська адміністрація блискучо відкинула підозріння польських публіцистів, нібито вона піддержує український рух чи симпатизує бажанню Українців вирватися з культурної переваги Поляків, визволити галицьку культуру з-під впливів польських. Публіцисти

„Галичанина”, які були допустили гадку, що свободний розвій українського або білоруського елемента може бути корисним чинником „общерусской культуры и национальной силы”, мусили прикусити язика. Мусили переконатися в своїй наївності й стидливо замовчати, побачивши, що російська бюрократія по всіх свободах, висипаних за сі роки, не признає й нині свободи самоозначення для української народності і всі проби розуміти трохи з ширшого становища „національні інтереси русскаго народа” відлітають від полірованого граніту „истинно русских” мозків. Завстиданий у своїй ліберальності „Галичанин” перед синедріоном російських сторожів „единства русскаго народа” — чи се не чудовий сюрприз для цінителів „комедії людського життя?”

Таким чином проти ідеї самостійності України відразу підняли голови поляки, бо без „українських провінцій” — як білоруських, так і литовських, — тісно польській душі, нема де дихати польським грудям, бо сама польська територія затісна для „світової Польщі”, а польського елемента й польських засобів не стає для підтримування світового значення польської культури. Мусить іти фабрикація польського елемента з українського „сырья”.

І та сама пісня про загибель українського народу з іншого боку — зі сторони офіційних і неофіційних сторожів і оборонців „единства русскаго народа”: „Згинь, пропади, український народе!” — оскільки сил великоруської народності може не вистарчити для розмаху „широкої руської натури”. Сімдесяти мільйонів великоруської людності та безмежної території для цих „патріотів свого отечества” занадто мало, щоб щось значити в очах культурного світу. Сам державний союз з іншими народностями, як знаряддя культурного й суспільного розвитку, їх не вдовольняє. Державний зв'язок, за їх переконаннями, як і за переконаннями „истинно польських людей”, має бути тією помпою, що переливає сили й засоби з народностей недержавних у народність державну.

„Як примітивний хлібороб, — пояснював ситуацію М. Грушевський, — не дбаючи про поліпшення свого господарства, про побільшення культури, бачить одинокий порятунок тільки в розширенню площі своєї нужденної хліборобської роботи, так і вони. Зanedбуючи культуру й добробут свого величезного народу, вони тільки пасуть хижі очі по інших народностях, щоб когось „обрусить”, придавить і на тих придавлених справити „истинно русский пир”, як Монголи на задавлених тілах українських князів”.

Україна мусить згинати як не під „истинно польським києм”, то під „истинно русской дубинкой”. Однаково Україні має бути смерть!

„Але українство не хоче вмирати, — наголошував М. Грушевський, — ані в інтересах відновлення історичної Польщі, ані задля фантома „єдинства руссаго народа”. Воно твердить неустанно, словами й ділами — проявами стихійної сили, життєвої енергії. Не маємо ніяких антипатій до польського народу, бажаємо йому якнайкращих успіхів на його рідній землі. Але не хочемо, щоб наша земля служила ареною полонізації, розросту польської національної сили, щоб нас уважано вічними кріпаками й підданими давно запропащеної Річи посполитої, її інвентарем, та коштом нашого народу, його потреб розвою й поступу зміцнювано сили польського елемента. Маємо всякі симпатії до народу великоруського, бажаємо йому сили й слави. Не вирікаємося тісних історичних, етнографічних і культурних зв'язків з ним. Але протестуємо й не перестанемо протестувати против того, аби для скріплення тих зв'язків здержувано силоміць натуральний розвій нашого народу, ставляно перешкоди його культурним і національним потребам і всякими способами приголомшувано в інтересах такого „єдинства руссаго народа”, яке видумали собі його офіційні оборонці й не офіційні добровольці.

Се „єдинство” існувало й може існувати як моральний зв'язок, почуття близькості етнографічної й культурної спільності, традицій і т. д. Таке почуття, кажу, дійсно існувало й існує, хоч і затроюване, профановане, топтане було неустанно тими виводами, які робилися для ужитку практичної політики з теорії тої єдності. Оздоровити, зміцнити, збільшити се почуття можна тільки тоді, коли зніметься всякий примусовий характер з союзу „русских народностей”, коли не буде місця для утисків і ограничень в ім'я їх „єдності”, коли моральні й матеріальні засоби наші не будуть використовувані в інтересах державної, великоруської народності. Одним словом, треба дбати, як казав покійний генерал-губернатор київський Драгомиров — про „внутреннее единопдушіе, а не внешнее единопобразіе”. І коли всі ті, кому справді на серці лежить та єдність, будуть дбати про нього, то се „единопдушіе”, моральна єдність буде рости і кріпнути.

Досі дбали і дбають власке про те „внешнее единопобразіе”, в дусі аракеєвського ранжиру і воєнних поселеній, нехтуючи всякою моральною зв'яззю „единопдушія” і забиваючи її до останку. Ставилося метою — подавлення національних прикмет української народності, уживано всяких перешкод йому в національному розвою. Результатом був страшний культурний і економічний занепад України, деморалізація української суспільності. Ціною подавлення всякого життя осягалася до певної міри ілюзія єдності. Але єдність не осягалася. Її не було й не буде. „Русскі” чи східнослов'янські народності і в минувшості

не творили такого уніформного руського народу, який нафантазували собі казьонні проповідники „единообразія”, і не буде ніколи творити. Існування осібних народностей серед східного слов'янства виходить за всі границі історії; культура була відмінна; культурна мова, як тільки опиралася на елементах живої мови, була різна — від XIV віку вона йде вже зовсім виразно різними дорогами на Україні і в Великоросів. І ніяким способом не можна буде досягнути тої фантастичної єдності — одноформності. Навіть якби удалося вбити українську мову, українську культуру, — одність не була б досягнена. Ірландці, стративши мову під англійським тиском, не стали через се Англійцями — стали ворогами Англійців і в Англії. Системою гніту, чи зі сторони речників історичної Польщі чи зі сторони ревнителів „единства русскаго народа”, можна тільки вигострити відносини, знищити всякий слід „единодушія”, на велику шкоду обох народностей, але не привести до одності”.

Цього аж ніяк не могли зрозуміти російські політики, й епізод із „Літературно-науковим вісником” був прекрасною цьому ілюстрацією. Втеча українського слова в австрійській Єгипет від переслідувань великих і малих бюрократичних іродів, розуміється, могла тільки ослабити моральні зв'язки українського національного руху з великоруським життям. „Перенесення культурної української роботи, — продовжував М. Грушевський, — зі Львова до Київа з становища скріплення моральних зв'язей всі приятелі „единодушія” в Росії повинні були б якнайщиріше привітати. Вшехпольські політики се відчули й виявили своїм криком і доносами. Але російські бюрократичні сфери зісталися вірними політиці „единообразія” і привітали сей перехід так, якби справді хотіли українство вигнати назад до Єгипту. Видно, не вимирають „ищуціє души отрочати” українського, не бере їх ні конституція, ні свобода. Розвій „руських народностей” в тіснім моральнім зв'язку єдинодушія, „в пользу русскаго народа”, як каже „Галичанин”, їх все вдовольняє. Вони хочуть одноформності, а для неї смерті українства в інтересах народності великоруської”.

Чим можна пояснити таку канібалову зажерливість на українців з боку поляків і росіян? „Очевидно, — пояснював М. Грушевський, — тільки симптомами нашої національної слабості, наш довговіковий занепад, наші вічні уособиці, брак солідарності, що виробили для нас репутацію народності нездалої до життя, до самостійного розвою, народності пасивної й слабкої, здатної на те, щоб служити матеріалом для інших більш агресивних, більш сконцентрованих, більш солідарних народностей.

Попередні покоління своєю смирною, податливою тактикою підтримували сю репутацію. В Галичині Русини незмінно маніфестували

свою вірність і коректність, свою бездонну лояльність, безмежну скромність у вимогах і виrozumілість на чужі претензії й вимоги, поки аж останніми часами не зневірилися вкінці в сій тактиці. В Росії покоління українофілів протягом десятиліть дбали про те, щоб надати українській справі можливо непримітні розміри, вигладити все, що могло неприємно вражати репрезентантів офіційної Росії й провідників „єдиного русского народа”. „Удавали, що їх нема”, як я позволив собі висловитися в одній з попередніх статей, і тим тільки дражнили апетити політиків „єдинства і обрусенія”.

Тактика була хибна й накликала тільки зграї вороння на українство”.

„Наші думи, — закінчував статтю М. Грушевський, — залюбки малюють образ знеможеного, обезсиленого козака, що збирається вмирати на могилі серед широкого степу. З холодною покорою прощається він з життям і з резигнацією дивиться, як в'ються коло нього ворони й кричуть, чекаючи хвилі, щоб кинутися на його знеможене тіло. Його пасивність, резигнація осмілює їх і роздразнює апетити вороння. Вони не можуть дочекатися хвилі, коли він закриє очі, й можна приступити буже до паювання його ще живого тіла.

Таке вороння скликала на голову українства наша вікова пасивність, і кричуть тепер ворони навколо нас, і дражняться, гніваються, що ми все ще не вмираємо, все ще хочемо жити

Чим можемо відігнати сю воронячу хмару? Очевидно, тільки позначками життя, життєвої сили, активності. Тільки прояви інтенсивної національної енергії змусять всіх охочих до поділу української спадщини проковтнути слинку, що набігла їм до рота, і приглушити свої апетити до іншої оказії.

Струсім з себе традиційну пасивність й резигнацію. Ясно й сміло голосім світу наші домагання й потреби і з подвоєною активністю візьмімося до їх реалізації на культурнім і політичнім полі. Тільки діло наше переконає теперішніх ворогів і антагоністів українства, що ми були праві в наших домаганнях, і змусить їх вдоволитися тим, що ми можемо дати.

Одність держави, а не централізм! Моральні зв'язки „єдинодушія”, а не національна нівеляція! Союз свободного розвою, а не визиск одних на користь других!

Сього досить! Се признають з обох фронтів — і з польського і російського, коли переконаються, що більшого Україна не дасть.

Вставай, козаче, з могили! „Наші шаблі поломані, мушкети без курків, але ж серце козацьке не боїться Турків”. Духовної зброї не забракне, аби тільки того козацького серця. Покажи себе, козацьке серце!”

Лютнева книжка „Літературно-наукового вісника” запізнилася на місяць. За причиною довго не треба було шукати. „Книжка ся спізнилася виходом, — пояснювала редакція, — і в дечім відступила від зложеної для неї програми через різні пригоди, які спіткали Літ.-Н. Вісник: трус в редакції, забрання рукописів, потім заборона на час воєнного стану. На щастя, воєнний стан знесено слідом, так що не прийшлося нашим передплатникам доставати замість Л. Н. Вісника іншої часописи, з видавцем котрої ми умовилися, щоб послав свою часопись замість Л. Н. Вісника, аж поки він зможе наново виходити. Надіємося, що сі пригоди не повторяться, і III книжка нашого журналу вийде не пізніше 15 марта с. р.”.

У книжці продовжено друкування статей, початок яких був опублікований у першому номері, а також зроблено перший крок до втілення обіцянки познайомити українців одних з одними. Цим кроком стала стаття Івана Франка „Літературна мова і діалекти”, в якій пояснено значення літературної мови для розвитку нації. „Кожна літературна мова, — писав Іван Франко, — доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи купи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору. Ті діалектні відміни, залежні від географічного положення, етнографічного сусідства, більш або менше відокремленого способу життя даної частини народу, є у кожного народу, а декуди доходить до того, що одна часть народу перестає розуміти другу часть, коли обі сторони говорять кожна своїм діалектом. От тут літературна мова, мова школи, церкви, уряду і письменства робиться справді репрезентанткою національної єдності, спільним і для всіх діалектів рідним огником, що сполучає їх в одну органічну цілість.

Чи діалекти поза своє глухе, елементарне існування по різних закутках краю мають право до більше самостійного існування, до уваги на них усїєї суспільності, до письменства? Доки спільна літературна мова якогось народу не вироблена і не розповсюджена настільки, що багатство діалектів могло б затемнити та заплутати її, доти звичайно в кожній літературі підносяться голоси против управління діалектів до літературних публікацій. Про них говорять з погордою, їх піднімають на сміх, їх уживання чи то в розмові чи в письмі уважають неприличним. Так було в XVI віці у Франції, коли як єдиний управлений зразок

французької мови вироблялася зусиллями цвіту всієї інтелігенції мова панських салонів. Так було з початком XVIII в. в Німеччині, коли Готшед накинувся на диктатора мови і переводив саксонське наріччя як єдино натуральну загально-німецьку літературну мову. Аж коли літературна мова усталилася, тоді в Німеччині з радістю привітано діалектові твори: і аллеманські поезії Геббеля, і австрійські Штельцамера, і долішно-німецькі Фріца Рейтера та Клауса Грота”.

„У нас, — продовжував Іван Франко, — плекання отих німецьких діалектів довгий час у таборі наших „твердорусів” та москвофілів служило доказом против існування і потреби української літературної мови. Нема, мовляв, ніякої української мови, а є тільки місцеві діалекти, такі як бойківський, лемківський та інші, а всі вони не жодні язики, а тільки частини одного руського, всеруського язика, що репрезентується перед світом як російська урядова та літературна мова. В таким дусі ще й досі промовляє Б. Дідицький, не вважаючи на те, що його со-партийники давно вже на практиці покинули уроблене ним сміхотворне галицьке „язичіє” і повертають до чистої російської мови, себто не до мови великоруського люду, а до того конгломерату, що витворився у XVIII-XIX віках, щоправда, зусиллями великорусів і українців зі значною примішкою німецьких, фінських та татарських слів, але все-таки витворився не на основі, спільній мові українській та великоруській, а на чисто великоруській, підмішаній церковщиною, якої перших виразних зразків треба шукати не в старих південно-руських літописах, не в „Слові о полку Ігоревім”, а в писаннях протопопа Авакума та „думних дяків” московських XVI-XVII в.

Українська мова внаслідок свого історичного розвитку має мало діалектів через те, що через постійний рух народів через Україну тим діалектам не було де виробитись. Діалекти є лише в місцях, відокремлених і відірваних від руху. От тим-то бачимо, що властиві діалекти української мови проявляються лише в немногих забутих кутах: у болотах Пінщини та в Карпатських горах і на Закарпатській Русі”.

Стаття цікава ще й з автобіографічного боку, бо містить згадку про одного з професорів Львівського університету, які вчили молодого Франка. „Буде вже більше як 25 літ тому, — згадував письменник, — як я мав нагоду у Львові познайомитися з заїжджим петербурзьким поляком Веньцковським, людиною незвичайно освіченою та бистроумною. Я жалувався перед ним на слабкий розвій нашої літератури та неусталеність граматики.

— Ах, не говоріть мені про граматику! — аж крикнув д. Веньцковський. — Богу дякуйте, що у вас іще нема граматиків. Бо граматики, то

грабарі живої мови. Вони не розуміють тої мови, а знають тільки свої правила. От погляньте у нас! Ще Міцкевич, Словацький і Красінський говорили кожний своїм язиком і жоден не вчив польської граматики. А прийшли по них граматики і що ж — джерело живої води засохло, бо кожного в школі вчать: так маєш говорити і писати, а не інакше. А се, пане, перший ступінь до переміни польської мови на мертву мову.

Багато разів потім, коли доводилось міркувати про питання язикові, я згадував слова д. Венцьковського. Читайте, прим., те, що написав Т. Бенфей у своїй „Історії язиковідання” про граматику санскриту, написану вченим індійцем Паніні! Бенфей не знаходить досить сильних слів подиву і захвату, щоб вихвалити ту граматику, невеличку книжечку, зложену з кількох тисяч коротких правил, а яка проте щодо глибини, і вірності, і ширини, і точності тих правил безмірно перевищує все, що на граматичнім полі зробили Греція, Рим, середні віки і новіші аж до Грімма включно. А чому се так? А тому, що Паніні жив і працював над грамацією санскриту тоді, як сей язик уже майже тисячу літ був мертвий. Живий язик не має граматики, тобто не зносить школярських, механічних і непорушних правил, диктованих ніби вченими. Живий язик можна і треба студіювати як живу рослину, але не можна і не слід засушувати і заковувати в мертві правила і формулки”...

Живою полтавською мовою повіяло від оповідання Марусі Волевачівної „Спогади української селянки”, яке друкувалося з другого по четверте число часопису, а також від прекрасного оповідання „Палагна” вчителя Дмитра Харов’юка, писаного гуцульським діалектом. У наступних книгах уміщені оповідання на бойківському та лемківському діалектах.

У пресі тривала жвава дискусія щодо перебудови громадянського устрою в Росії для розвитку всіх громадянських, у тому числі й українських інституцій. Її підтримав і „Літературно-науковий вісник”. Іван Франко теж приєднався до неї — після виходу із членів радикальної, а відтак і національно-демократичної партій і голосної заяви про специфічну поведінку лідерів українських партій, котрі чомусь зрозуміли розбудову України як наповнення своїх кишень, він унікав розмови на згадану тему. Спровокував Івана Франка на написання статті „Свобода і автономія”, яка була надрукована у лютневій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1907 рік, зяступ на сторінках „Нового времени” російського журналіста Михайла Меншикова, котрий, пишучи про майбутній устрій Росії, видав сентенцію, яку згодом не раз повторюватиме російська преса: „Россія для русских! Нема більшої дурниці, як признавати в будущій думі якісь права іншим народностям, або признавати прим.

Українців якимось окремим народом. Не слід також допускати до думи всіх інородців: Євреїв, Поляків, Башкирів, Кавказців. Треба показати їм, що ми тут пани”.

На цей випад Іван Франко відповів так: „Треба бути цілковитою дитиною в політичних справах, щоб у сьогоднішню пору закривати себе і свою публіку таким дитинячим та наївним покликом. Так як коли б ніхто на світі й не знав, що Росія сьогодні більше для Французів, для Німців, Англичан та Жидів, що в її державний скарб повкладали свої мільярди і знай пильнують кожної копійки, яка впливає до того скарбу від „руських” і Українців і інородців, щоб поділитися нею. І так як би ніхто не знав, що найбільша часть збіжжя та природних багатств Росії в „русских” і не руських її частинах іде в руки тих же чужих експлуататорів, що тільки завдяки політичним та громадським порядкам у Росії змогли здобути собі в ній такі впливи і такі доходи. Коли Росія увільниться від того чужого, єгипетського ярма, в яке попала завдяки своїм порядкам, попала так важко і так глибоко, як ні одна сучасна держава, хіба тоді була б якась маленька підстава до такого високого гоп, яке вже тепер проголошує д. Меншиков”.

Нехтувати тими народностями, які творили Росію, вважав Іван Франко, „значить не розуміти азбуки державно-політичного життя: Адже ж не буде добра в такій хаті, де половина людності житиме безправно, здана на ласку й не ласку другої половини, примушена мовчати і нидіти та безпомічно дивитися на панування другої половини!”

Та й про яке панування може йти мова, коли безліч росіян у такій нужді, в такій бідності, темноті, що весь цивілізований світ жахається, читаючи про це свідчення очевидців. „Дайте своїм власним народним масам хоч стільки хліба, — радив Іван Франко, — щоб він місяцями не жив березовою корою, хоч стільки освіти, щоб він не закопував себе у землю зо страху перед Антихристом, хоч стільки самоуправи, щоб він міг дбати про свої інтереси, а тоді вже говоріть: „ми тут пани!”...

Побоювання, що інородці використають дані їм права на згубу Росії, вважав І. Франко, не мають під собою ґрунту. Ті народи з далеко вищою, ніж у росіян, цивілізацією зазнають від тих же росіян лише кривду, знущання та зневагу. Звідкіль набратися їм любові і поваги до своїх мучителів, коли такі добродії, як Меншиков, бажають, щоб так або й ще гірше було й надалі? Це, безумовно, засуджувало Росію на дальше, необмежене занепадання і не віщувало ніякої кращої будучини. Розвиток може ґрунтуватися тільки на основному принципі громадського життя: пошануванні гідності та прав людини. „Се елементарні основи, — писав Іван Франко, — для всякого хоч трохи успішного життя громадського

і державного, і власне запевнення і укріплення тих основ не бачимо досі в Росії. Від того браку терпить і пропадає так само великоруське плем'я, як і всякі інородці, і поки стан сеї елементарної необезпеченості триває в Росії, поти всякі такі балакання, що „ми тут пани” і „Россия для русских”, виходять на жалку самохвальбу того хазяїна, що, сховавшись під столом перед грізною коцюбою своєї господині, відтам пискливим голосом озивається: я пан дому!

Ні, нема ніякої потреби і зовсім не пора російським патріотам дурити себе привидом панства і панування над тими, що мусять бути їх співгромадянами і товаришами в важкій праці над загоєнням тяжких ран, нанесених усій Росії дотеперішнім режимом”.

Не така настала пора, вважав І. Франко, щоб держава, яка простяглася на шосту частину земної кулі, могла відгородитися від решти світу китайським муром.

З питанням про надання всім — не лише росіянам — повної свободи і гарантій тої свободи (перенесення керівництва краю і законодавства на виборчу народну репрезентацію та контроль державних фінансів з боку тієї ж репрезентації) тісно пов'язане питання автономії країв і народностей. „Російські письменники і політики дуже часто, — заявляв Іван Франко, — коли зайде мова за автономію різних окраїн, відкидають усяку думку про неї головню тому, що, мовляв, усяка така автономія ослабить цілість держави. Так як коли б для збереження цілості людського тіла доконче було треба, щоб у нього були зв'язані руки й ноги, закриті очі та заткані вуха. Вони не хочуть розуміти того, що, обезсиливши поодинокі частини держави, вони обезсилять тим самим і цілість. Щоб держати окраїни в німим і глухим послуху, на се треба повертати чимраз більше урядових сил і грошей, які без того можна б повертати на спільну користь уселюдності. Розріст державної адміністраційної машини, зовсім непродуктивної, а зате ненажерної, потягає за собою чимраз більші кошти і не осягає своєї цілі, бо як ми бачили в останніх роках російської історії, такий розріст доводить на кінці до повного безладдя, до самоволі навіть найдрібніших чиновників, до повного упадку права серед людності, доводить самих чиновників до крадіжок, до хабарництва, а мирну людність до розрухів і актів самоволі як пімсти за ту самоволу, яку їй доводиться терпіти. Так було скрізь у Європі доти, доки уряди вірили в свою єдиномудрість і в те, що треба всю людність держати в безправ'ю і страсі. І що ж тоді було? Замість супокою і тихої, мирної праці вічне незадоволення людності, вічні розрухи та бунти, чимраз більші урядові утиски, пошукування за всякими конспіраціями, а в парі з тим шло зубожіння людності і ослаблення всього

державного життя. Коли ж дійшло до крайності, вибухали революції, які силкувалися розірвати ті обручі державної опіки. Виборено таким чином права і пошану для кожної людини або бодай більшості людей до участі в веденню державних прав, в судівництві та законодавстві, і ніде через се держава не потерпіла, а навпаки, з розростом і свобідним розвоєм суспільних сил росла й розвивалася також держава”.

Іван Франко навів переконливі приклади з життя Австрії, під якою опинилося чимало народів і в якій німці гороїжилися і кричали, що коли тим народам дати якісь права, то держава розлетиться. „А тим часом, — пояснював Франко, — показалося, що з наданнями усім меншим народам горожанських і національних прав Австрія не лише не розскочилася, але навпаки, скріпилася і виросла в силу, і чим більше права й користі здобувають собі в ній різні народи, тим сильніше вони й держаться тої Австрії, бачачи собі в ній не ворога, а захист і опору. Добре колись сказано, що чоловік утікає не від калача, але від меча. Так само й малим народам, інородцям нема ніякого інтересу відриватися від великих держав, бо відірвані вони не були б ані на хвилю безпечні перед сусідніми державами і їх впливами та визиском. Отже боятися того, чого бояться російські політики, що ось, мовляв, надамо права Українцям, Литовцям, Кавказцям та іншим народам, то всі вони повідриваються від Росії, на се нема ніякої підстави”.

Звичайно, міркував далі І. Франко, народи будуть жадати автономії, але ця автономія мала б бути і в інтересах держави, особливо такої, як Росія, яка є занадто великою, щоб лише один центральний уряд міг дбати про безпеку і законність у всіх її частинах і країнах. Ще менше він може дбати в кожній частині про тисячні місцеві інтереси — дрібні з погляду державного, але дуже важливі для місцевих людей. Дороги і шляхи, мости і греблі, неврожаї і місцеві випадки, пошесті й хвороби, школи і лікарні — все це такі речі, які кожна губернія залагоджує по-своєму і які вимагають окремого проводу й опіки не так уряду, як місцевих людей, організованих для цього діла. Така автономія не може бути шкідлива для цілості держави, навпаки, вона корисна для неї.

Свобода й автономія мусять опиратися на основах громадянської свободи. Це треба розуміти, бо інакше вийде, як у першій російській Думі, „де в так званім клубі автономістів, — писав Іван Франко, — під плащем автономії сиділи обік щирих прихильників свободи також люди, що лякалися її й бажали чогось зовсім іншого від дійсної горожанської свободи в новочаснім розумінню”.

Щоб пояснити різницю між автономією, побудованою на якійсь іншій основі, наприклад, на історичній традиції, та автономією, осно-

ваною на свободі та рівноправності всіх громадян держави, Іван Франко робить екскурс в історію, довівши, що тільки остання автономія має перспективу.

„Для нас, Українців, що разом з Польщею, а потім з Росією і Австрією перейшли всі фази того великого історичного процесу і по якійсь іронії долі звичайно мусили куштувати найпоганіші і найприкріші наслідки тих старих порядків, — зазначав Іван Франко, — для нас у теперішню пору дуже важне зрозуміння сеї історичної азбуки, яка б давала нам тверду основу в дальшій політичній життю і хоронила нас від неясності і баламутства.

От тим то думаю, що покликом нашим у сю пору не може бути ані автономія, *sans phrase*, ані федералізм *sans phrase*, але все і всюди: повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності”.

Тим часом в Росії повним ходом ішли вибори до Думи. Як повідомив № 190 „Товариша”, вже з 524 послів було вибрано 469. Оглядач часопису вважав, що нова Дума буде опозиційною. З тих 469 обраних депутатів опозиціонерів буде 284: 115 кадетів і 169 лівіших від кадетів. „Вибори до нової Думи, — писав у статті „З російського життя” (ЛНВ, № 2, 1907 рік) Федір Матушевський, один із найвизначніших українських діячів та публіцистів, співзасновник видавництва „Вік”, а опісля член Центральної Ради, — були обопільним іспитом для громадянства і для бюрократії. Громадянство повинно було скласти іспит на атестат політичної зрілості, а бюрократія — на атестат гарного й дотепного вчителя громадянства. І вчитель і школярі — кожне добре склало свої іспити, хоч побила рекорд бюрократія: їй, на нашу думку, треба записати 5, а школяреві — 4”.

Тепер мали розпочатись вибори у Галичині. Організовувались блоки, відбувались віча та з'їзди різних партій, узгоджувались кандидатури...

Розділ II

НОВІ ПРОБЛЕМИ

Іван Франко прекрасно розумів, що рано чи пізно „Літературно-науковий вісник” переїде до Києва, і він втратить роботу, з якої жив. Потрібно було шукати надійніше джерело. Можливо, знайти якусь викладацьку роботу, на котру мав дозвіл (так званий *venia legendi*). Та поки що він залишався на старій роботі при Віснику. Наприкінці 1906 року до нього звернулися слухачі петербурзького Вільного університету з пропозицією прочитати курс лекцій з української літератури, який складався б з 35 лекційних годин і тривав би щонайбільше два місяці. „Я зразу, — писав із цієї нагоди Іван Франко Михайлові Грушевському 4 січня 1907 року, — глянув скептично на се запрошення, але потім роздумав. Чи не варто би справді поїхати? Прочитати двомісячний курс, се ще не значить уплутати себе в якесь постійне ярмо. Притім і я сам дещо скористав би з петербурзьких бібліотек і курс написав би, якого в протинім разі, може, й не доведеться ніколи написати за іншою, спеціальною роботою. Удаюся проте до Вас і прошу Вашої поради в двох точках. Я нічогосінько не знаю, що се таке той Всльний університет у Петербурзі і чи варто взагалі з ним зв'язуватися, чи вже розпочалися його лекції, чи юридично він обезпечений так, що для лекцій запевнена свобода і т. д. А друге: чи міг би я одержати часткову відпустку з ЛНВ на ті два місяці? Говорю: часткову тому, бо значну часть роботи редакційної я міг би робити й там (переглядати та поправляти скрипти, написати дещо власного). Я не палюся до сеї експедиції, але принципіально не маю нічого против неї і так само принципіально обіцяю петербуржцям, коли практичні перешкоди не окажуться сильнішими. Не знаю, чи між тими практичними перешкодами не стане й рос[ійський] консул, що знов готов мені відмовити візи на паспорт”.

Очевидно, справа далі не посунулася, оскільки Іван Франко про неї більше не згадував. На наполягання дружини письменник зробив спробу знайти роботу у Львівському університеті, про що оповів у статті „Історія моєї габілітації”, яка була опублікована у № 251 газети „Діло”

від 25 жовтня / 7 листопада 1912 року. „Аж у році 1907, — писав він, — усунувшись з редакції „Літературно-наукового вісника“, я одну хвилину подумав, чи не добре було би ще раз поспробувати на основі моєї габілітації з-перед десяти літ досягнути урядове уповноваження у Львівському університеті. Я вніс прохання до деканату філософського факультету, але ніякої відповіді на нього не діждався. Приватно тільки я довідався, що моє прохання було обговорене на засіданні філософського факультету, та там не запала ухвала надіслання його до міністерства освіти, але його відіслано до так званої інгумаційної чи то пак гуманістичної комісії, де воно спочиває й досі”.

Саме прохання Івана Франка не збереглося, але зберігся протокол № 11 засідання колегії професорів філософського факультету університету під керівництвом професора Смолюховського, на якому воно було розглянуте. Засідання відбулося 15 липня 1907 року.

Відкрив засідання професор Смолюховський, який ознайомив присутніх із новими розпорядженнями міністерства, а відтак довго розглядали справу купівлі стародавніх монет для університетської бібліотеки. Вирішено монет поки що не купувати. Опісля розглядалися подання, які надійшли протягом другого півріччя. Першою була справа про габілітацію доктора Ф. Крессека, яку вирішили не розглядати, поки не повернеться відсутній професор Каліна, оскільки йшлося про його кафедру. Другим було подання Франка, який на підставі своєї габілітації 1895 року і отримання *venia legendi* з руської літератури просив, аби колегія факультету подала відповідне прохання до міністерства. Голова повідомив, що спочатку він хотів вирішити справу самостійно і відіслати прохання Франка до міністерства, але потім роздумав і вирішив винести її на засідання колегії професорів факультету, бо ж не годиться розв'язувати такі питання, не спитавши думки колег. Присутні постановили одногосно, щоб прохання вислати гуманістичній комісії з припискою, аби ця колегія віднеслася до нього серйозно і щоб підбрала для університету відповідні „сили фахові”. Все.

Хтось опісля переказав Франкові, що його справа розглядалася і що її вислали до комісії, але ніхто не сказав, із якою припискою вона була відіслана. Справа Івана Франка, по суті, була вирішена на місці.

Газети, що вийшли в середу, 10/23 січня 1907 року, помістили на своїх передніх шпальтах повідомлення про розрухи, які вчинили в університеті українські студенти. „На львівському університеті, — повідомляв часопис „Діло” № 7 від 10/23 січня, — прийшло сьогодні до дуже бурхливих подій. Українсько-руські академіки, спровоковані секретарем Віняржем, побили його. Ректор завізав поліцію і військо,

котре окружило університет. Українсько-руські академіки забарикадувалися, вивісили на університеті руську хоругву і здемолювали університетську авлю і всі залі першого поверха. Заарештовано звиш 200 (двісті) Русинів-академіків і, окружених кордоном кінної і пішої поліції, випроваджено на поліцію. Арештовані співали по дорозі „Ще не вмерла Україна” і інші патріотичні пісні”.

Наступного дня у „Ділі” було подано більш розгорнуту інформацію про те, що сталося: „Вчера о год. 11 перед полуднем зібралось півтретя сотки української академічної молодіжи на віче в справі прав української мови на Львівським університеті, а головно в справі імматрикуляції, котра мала сьогодні відбутися, і мали вислати депутацію до ректора, щоби дав салю на віче. Тим часом в університетській авлі відбувалася докторська промоція трьох жидів-ригорозантів і кромі кількох професорів університету були в авлі присутні знакомі і свояки ригорозантів — кілька жидів і жидівок.

Коли на університетських коридорах було вже велике число українських академіків, переходив поміж них секретар університету д-р Вінярж, нечуваний лядський шовініст, зненавиджений віддавна в кругах української академічної молодіжи за своє вороже відношення до неї і її змагань. Переходячи поміж рядами українських академіків, др. Вінярж згїрдно глядів на них і півголосом бурмотів „hajdamacka dzicz”, „ukraińska dzicz”. Рівночасно розійшлася поголоска між академіками, що др. Вінярж постарався вже о се, щоби не допустити до віча. Сі обставини, а також давні гріхи д-ра Віняржа спричинили, що серед українських академіків вибухло велике роз'ярєння. Кількох академіків кинулося на д-ра Віняржа і сильно побили його по голові палицями так, що його обілляла кров. Він утратив притомність і упав. Завізвано лікарську поміч і відвезено його додому. Д-р Вінярж дістав по голові дві товчені рани.

Тим часом інша часть українських академістів кинулася на університетську авлю і, випустивши з неї „со миром” присутніх там жидів, жидівок і ректора Грїзьського, що сховався між жидівки, зруйнувало цілу авлю. В кількох хвилях величава саля стала руїною.

Роз'ярєна до краю молодіж поломила крісла, столи і фотелі, подерла килими і дивани, подірявила, попорола і понищила образи всіх ректорів: Пінінського, Білінського, Гентака і Цвіклінського, — зате образи цісаря і його родини остали не нарушені. В той сам спосіб зруйновано всі салі першого поверху, з виїмком квестури, котру полишено в супокою, так з огляду на те, що там переховуються гроші, як і з огляду квестора, котрий супротив українських академіків поводився завсїгди чемно і толерантно.

Рівночасно ще інша частина української академічної молодіжі збудувала барикади на коридорах університетського будинку і замкнула тим доступ до занятого крила будинку. Один з академіків одягнувся в ректорську тогу і берет і виліз на барикаду, тримаючи в одній руці український прапор а в другій ніж. За хвилю повівав той сам синьо-жовтий прапор з університетського будинку зі сторони вул. Святого Миколая.

Ректор зателефонував на поліцію — і в годині пів о першу прибули сильні відділи кінної поліції під проводом поліційних комісарів Райнлендера і Тавера — та оточили університет з усіх боків.

Ректор хвилю надумувався, що має почати, однак — як пише „Wiek nowy” — „młodzież polska zwróciła się do rektora ze stanowczym żądaniem, by kazał położyć kres tej wandaliskiej robocie”. Тоді ректор згодився на інтервенцію поліції і відділ поліції під проводом комісара вступив в мури університету. Однак і поліція не знала, що почати. Побіч відділу поліції стояв гурт польських академіків, яких 50 люда. Комісар поліції відізався до них: „Pomóżcie nam rapowie!”. Але з гурту польської молодіжі ніхто не обізався на той зазив. Тоді присутній при тим репортер „Polskiego Słowa” зачав кепкувати собі з польських академіків за їх малодушність та нерішучість, та за хвилю і сей відважний репортер уважав за відповідне „спастися бігством”.

Ситуація ставала поважна і напружена. Українські академіки, бачачи, що боротьба з поліцією могла би довести до проливу невинної крові, а демонстрація вже і так була покінчена, заявили ректорові і поліції, що добровільно опустять університетський будинок. Ректор і поліція згодилася на се і українська академічна молодіж почала виходити з університету. Тоді велика частина української академічної молодіжі знов задержалася і заявила, що не дозволить на поодинокі арештування: як мають арештувати, то нехай арештують всіх гуртом. Поліція на се згодилася і кордон кінної і пішої поліції оточив демонстрантів.

Утворився прохід, зложений зі 180 арештованих гуртом демонстрантів, оточений з обох боків шпалірами пішої і кінної поліції, під проводом комісарів, що повели арештованих до поліції.

Цілий той гурт арештованих академіків, ідучи головними вулицями Львова (Академічною, Оссолінських, Словацького і попри сеймову палату) співав по дорозі патріотичні пісні, як „Ще не вмерла Україна”, „Не порал!” і інші. Один з арештованих розвернув синьо-жовтий прапор і ніс його якийсь час, але комісар поліції зобачив се і видер його. На площі Хорущини поліція хотіла провадити арештованих бічними вуличками, але арештовані оперлися сему і остаточно поліція по довгім торзі уступила та згідно з волею арештованих повела їх головними вулицями.

У будинку поліції вміщено всіх арештованих зразу на подвір'ю, а відтак в поліційній касарні. Рівночасно також візвано до поліції яко свідків педелів і професорів, щоби в арештованих пізнали чиновників бучі; однак ті свідки не могли майже нічого пізнати. Переслухування демонстрантів тривало до першої години в ночі. Всіх арештованих було 153 і всі вони відмовили всяких зізнань. Остаточо по сконфронтуванню зі свідками і по переслуханню випущено на волю всіх арештованих з виймком двох, а се Дмитра Дідуника (медика) і Лева Ціховського (правника), котрих дальше задержано в арешті.

Між арештованих знайшлося кількох, котрі не є слухачами львівського університету, як прим. Кушнір, редактор „Ukrainische Rundschau”, др. В. Загайкевич, кандидат адвокатський, і кількох техніків: всі ті не-академіки не брали в бучі ніякої участі і прийшли на університет в послідній хвилі, аби довідатися, що там скоїлося.

Наші адвокати, д-р Левицький і д-р Федак, інтервеніювали у директора поліції в користь арештованих і приспішили їх увільнення.

Польські газети доносять, що вправді др. Вінярж є тяжко ранений, але рани його не є смертельні”.

В п'ятницю як українська, так і польська преса продовжувала розглядати події у Львівському університеті. Польська преса, окрім лайок та прокльонів на голову українських студентів, умістила повідомлення про те, що понищено олійні портрети ректорів Людвіка Цвіклінського, Леонарда Пентака, графа Леона Пінінського, Л. Білінського, Ант. Малецького, ксьондза Альберта Філярського, Томаша Станецького, ксьондза Делькевича, ксьондза Солецького, Кароля Гіртлера, ксьондза Кльоса Жмурка, о. Онуфрія Криницького, Евсебія Черкавського, Броніслава Радзішевського, Фігера де Рехтборга. Декотрі портрети потоптані. „Gazeta Lwowska” твердила, що „dzicz guska” ушкодила бюст цїсаря і портрет цїсаря Фердинанда. Натомість часопис „Діло” доводив, що це очевидна брехня. Ніхто й пальцем „їх цїсарську вельможність” не зачепив. Хіба самі поляки це зробили і зіпхнули на українців.

„Dziennik Polski” підрахував, що університету нанесено шкоду в розмірі 30 000 корон. Ця ж газета перекопувала читачів, що в ботаничному саду знайдено чимало гайдамацьких ножів, декотрі з яких були закривавлені польською кров'ю, що дало привід „Ділові” покепкувати з того, як було розпізнано на ножах польську кров, на що польська преса відповіла, що на гайдамацьких ножах може бути тільки польська кров.

Університет у ті дні був відкритий для всіх бажаючих, аби всяк міг побачити, що наробила українська і гайдамацька дич. В університеті побували віцепрезидент Крайової шкільної ради пан Плансек, радник

Двору Дембовський, барон Бруницький, староста Цоль. Намісництво зажадало від ректора детального опису збитків.

Заняття в університеті продовжувались. Тільки студенти богословського факультету не мали де вчитись, бо їх сім аудиторій були повністю зруйновані.

Усі без винятку польські газети стверджували, що русинам університету не треба. Тому племені не потрібні й школи. Деякі газети закликали розібратися з професором М. Грушевським, лекції якого „гострять гайдамацькі ножі на поляків” і через якого ще 1905 року у Львівським університеті виникали безлади. На думку польської преси, разом із Грушевським треба провчити і д-ра Дністрианського.

Часопис „Діло” ганьбив тхорячу поведінку українських професорів О. Колесси та К. Студинського, які, знаючи про українське віче в університеті, не з'явилися того дня на роботі. Ще ганебніше повів себе професор Комарницький, який утік з університету через вікно.

У понеділок 15/28 січня, як повідомлялося в „Ділі”, відбулися збори професорів університету, які носили виключно шовіністичний характер. Прийнята резолюція закликала, щоб „ректорат й надалі ревниво охороняв польський характер університету і не допускав до викладів нових професорів-русинів, які б шкодили загальній справі”.

З оцінкою подій, які відбувалися у Львівському університеті від 23 січня аж до 4 березня, тобто до закриття університету, виступив Михайло Лозинський у четвертій (квітневій) книзі „Літературно-наукового вісника”. „Хто слідив, — писав він, — за розвитком боротьби за український університет у Львові, від часу, коли се домагання поставлено перший раз ясно на студентським вічу літом 1899 р., аж до нинішніх днів, тому ставало щораз яснішим, що неминуче прийдеться звести різку боротьбу за фактичне право (формальне право маємо на основі 19-го артикулу австрійської конституції) на університет. Зрештою серед національностей австрійської держави не ми перші. Приклади такої різкої боротьби бачили ми серед Чехів, серед Італійців... І коли виявилось, що законним шляхом нікуди далі було йти, то лишалося або покірно ждати, доки загальнополітичне положення в Австрії так не зміниться, що й український нарід стане повноправною й рівноправною національністю в державі, або добиватися свого права пробоєм.

І молодіж була б певне пішла першим шляхом. Була б служила ради різних „поважних політиків”, які їй радили виключно вчитися, вчитися і вчитися, — вчитися доти, доки не заімponує противникові кількістю наукових сил, здібних обняти університетські кафедри (подумайте: заімponувати кількістю наукових сил противникові, на якого найменша

признака нашого розвитку наводить скажену лють, заставляючи його до щораз гострішого походу против нас!); була б на жертвовнику утопії — здобуття українського університету виключно через продукцію наукових сил — складала жертви з найліпших з-поміж себе, усуваючи їх через те з круговороту загальнонаціонального життя й ослаблюючи тим самим загальнонаціональний організм; була б ішла шляхами своїх батьків, які на всі знущання і провокації відповідали тільки щораз більшою „повагою і спокоєм”, які деінде названо б покірністю рабів...

І коли молодіж не пішла сим шляхом, то за се треба подякувати перше всего нашим противникам. Відколи тільки піднесено домагання українського університету, на львівським університеті повіяло таким ворожим духом супротив усього українського і сей дух з кожним роком так змагався, що треба було б бути хіба мертвим на точці національних почувань, щоб на се ніяк не реагувати. І в головній мірі завдяки сьому українофобському становищу університетських властей, більшості польських студентів і польської суспільності молодіж реагувала. Юридичними аргументами до вищих властей, ухвалами зборів, пасивним опором — одним з т. зв. „благородних” способів боротьби. Але все ви-кликало ще сильніше українофобство. Тоді почалися перші признаки реагування, яке виходило поза „законні межі”. З тим самим наслідком. І так дійшло аж до демонстрації 23 січня.

Відмова іматрикуляції на українській мові, відмова салі на збори, недобра усмішка, чи навіть провокаційні слова секретаря Віняржа, все те річи, які самі по собі ще не можуть бути тим пальним матеріалом, що спричинив такий вибух, як та демонстрація. Але коли взяти під увагу польсько-українські відносини на львівським університеті за останні роки, то тоді доведеться дивуватися, що вибухла не аж така, але тільки така демонстрація...”

Всю справу з бучею у Львівським університеті можна було б вирішити зовсім просто: викинути кількох людей з університету, давши решті спокій; у голосах польської преси відділити „агнців від козлів” — демонстрантів від українського загалу, і все було б зійшло так, як у попередні рази. Адже „Руслан” на чолі з О. Барвінським уже почав був співати, що нерозважні дії демонстрантів мусить осудити кожний, хто бажає якнайшвидше отримати український університет; у тому ж тоні виступив і соціал-демократичний радний міста Львова Гудец, який, уявивши себе українцем і почувши на собі українську шкіру, заявив, що український народ повинен якнайгостріше засудити вчинок демонстрантів.

Але університетським властям цього здалося замало, і вони захотіли, щоб у справу втрутилася поліція. А польська преса, польська

суспільність уважала, що настала пора роздавити „гайдамаків” за одним махом. Преса кличе до помсти, рада міста Львова ухвалює резолюцію в тім же дусі...

„І так, — коментував М. Лозинський, — ударено у великий дзвін до загальнонаціонального походу против „гайдамаків”. Слідчий арешт, накладений на всіх демонстрантів, був видимим наслідком того. А всі обставини, що попередили арештування, свідчать, що до діла взялися з певним планом. Заждали на розв’язання парламенту, щоб не було де вивести справи перед ширший світ, вислали часть в’язнів з львівського арешту до інших міст, значить, заздалегідь приготувляли місце для великого числа нових „гостей” на довший час. Потім само арештовання... Який се насміх над приписами закону, який каже, що слідчий арешт повинен бути накладений таким способом, щоб якнайменше діткнув арештованого. А може бути, що судові власті думали, що арештуючи над раном, коли публіка спить, справді роблять арештованим прислугу, бо не виставляють їх на очі публіки.

Тут уже був не тільки спосіб, приписаний законом, щоб заздалегідь накласти „руку справедливості” на підозреного, тут ... просто видно бажання зробити підозреним прикрість, помститися на них, заки ще закон признає їх винними й вимірить їм „законну помсту” — засуд.

Що такою самою помстою можна вважати також слідчий арешт сам по собі, про се вже й не говорю. Закон про слідчий арешт такий розтяжний, дає стільки свободи „внутрішньому пересвідченню” судді, що треба собі уявити хіба суддю-ангела, щоб бути певним, що закон не буде надужитий. А суддів-ангелів, як людей-ангелів загалом немає, а тим більше не могло їх бути тут, де ціла польська преса і вся польська суспільність кричала: „Пімсти!”, а суд — кров від крові і кість від кости тої суспільності. Зрештою покличуся на згідну опінію всіх юристів (очевидно, з виїмком офіціальних юристів львівського суду), які забирали голос у сій справі; всі вони доказували, що слідчий арешт у сім випадку не оправданий законом.

Зате спосіб, як ведено слідство перші три тижні, зраджує виразну тенденцію протягнути слідчий арешт якнайдовше. Найліпший доказ сьому те, що зробив суд опісля, під натиском голодного страйку. Ніхто не повірить, щоб за три тижні не могло бути зроблене те, що опісля суд зробив протягом двох днів. А коли за ті перші два дні голодного страйку можна було слідство посунути так далеко, що без шкоди для дальшого ведення судової справи можна було випустити всіх арештованих крім п’ятьох без кавчії на свободу, — то чому не можна було зробити те саме протягом трьох тижнів?”

Студенти оголосили голодування, яке тривало чотири дні і сколихнуло весь цивілізований світ. Якщо взяти до уваги, що в Австрії, як і загалом скрізь поза границями Росії, масових політичних арештів у ті часи майже не було, а голодний страйк українських студентів — єдиний масовий голодний страйк політичних в'язнів поза границями Росії — став явищем, яке весь цивілізований світ сприйняв як щось невидане, нечуване і неможливе ніде поза межами Росії, тоді стає зрозумілим, „по какому поводу шум”, як писав у статті „З нашого життя” в № 46 „Ради” Сергій Єфремов.

Ударила у дзвони наскрізь реакційна „Neue Freie Presse”, яка в усі рішучі моменти польсько-української боротьби ставала на польсько-шляхетську сторону проти українців; цього разу вона вдарила у великий дзвін тривоги, що в Австрії готовий вибухнути скандал, який до решти позбавить її репутації культурної держави. На цій позиції вона залишалася до самого кінця, незважаючи на напади з боку поляків, і в тому, що голодний страйк не минув без розголосу і не скінчився трагічно, є у певній мірі і її заслуга. Маючи світове значення, газета зробила справу настільки голосною в широкім світі, що урядові сфери не могли з тим не рахуватися.

Одним словом, як широкі кола суспільності, так і уряд зрозуміли, що у Львові твориться щось таке, що треба негайно припинити. Не зрозуміли цього тільки польська шовіністична преса, більшість польської суспільності та польсько-шляхетський уряд Галичини. І через те, що львівський суд не оцінив становища ще тоді, коли тільки з'явилася серйозна загроза страйку, і не уступив заздалегідь, зберігаючи за собою славу справедливого суду, — мусив опісля уступати крок за кроком, аж до дозволу на збори арештованих у тюремних мурах, до офіційних нарад над резолюціями зборів і до звільнення всіх арештованих. Якби він це зробив перед голодним страйком, усі славили б його за виrozumілість щодо „гарячих голів”, а так неділя 24 лютого, коли всі арештовані були випущені на свободу, стала днем його упокорення.

„Пам'ятна неділя 24 лютого 1907 року, — писав М. Лозинський, — справді пам'ятна неділя для української суспільності! В ряді змагань і боїв людськості була то мала й незначна подія, але для нас, що від часів польсько-козацьких війн не можемо записати ані одної перемоги над нашим історичним ворогом, який усе тільки побивав нас: і в своїй державі й потім, після поділу Польщі, під австрійським пануванням, як за часів абсолютизму, так і в конституційній ері, — для нас се була після довгого-предовгого ряду розгромів перша перемога. І тим пояснюється таке сильне вражіння від сього факту в галицькій суспільності.

Очевидно, що ся побіда тільки ще більше розлютила тих, які в польсько-українській боротьбі привикли бути тільки побудниками. Розлютила до такої міри, що вони втратили всякий політичний такт і зовсім „пустилися берега”. Тон польської шовіністичної преси під час голодного страйку й опісля був просто негідний культурної преси. А фарисейство її, як і фарисейство польської суспільності було занадто очевидне, щоб можна було його уважати чим іншим, як тільки фарисейством. Маю на думці те удавання святого обурення за „нарушення судейської незалежності”, яке зазначилося червоною ниткою і в пресі, і в інтерпеляції в сеймі, і на засіданню ради міста Львова.

Коли польська преса, зараз після демонстрації українських студентів на університеті, кричала одним згідним хором: „Кари на гайдамаків!”, коли делегація професорів львівського університету благала того самого у галицького намісника, коли резолюція ради міста Львова, ухвалена також голосом д. Гудеца, домагалася того самого, тоді ніхто в тих кругах не обурювався на „нарушення судейської незалежності”, навпаки, польська преса з задоволенням констатувала, що суд нарешті послушав публічного голосу, і є надія, що „напад на польський університет” не піде „гайдамакам” безкарно. Але коли віденська й українська преса почала домагатися увільнення арештованих і коли в справу вглянуло міністерство судівництва, отже вища власть над львівським судом, тоді саме ті круги, які кликали суд покарати українських студентів і самі хвалилися, що суд їх послушав, страшно обурилися на „нарушення незалежності польського суду”. Обурився і д. Гудец, — дарма, що центральний орган австрійської соціальної демократії, віденська „Arbeiter Zeitung”, просто завзивала центральне правительство, щоб не допустило до голодної смерті в львівським слідчим арешті, — і солідарно з цілою радою міста Львова знов запротестував против „нарушення судейської незалежності”. В обороні „польського суду” д. Гудец знов знайшовся на одній дошці з усіми шовіністами ради міста Львова”.

Коли не вдалося примусити суд учинити з „гайдамаками”, як цього хотіли шовіністи, — вирішено було зробити тим „гайдамакам” погром. Те, що писала польська шовіністична преса протягом цілого тижня після випущення на свободу українських студентів, те, що говорили 3 березня на польських зборах під покровом всепольських вершин польської суспільності, — все те носить на собі виразний характер „погромної літератури”. А те, чого допустилися всепольські студенти в порозумінні з професорами університету 4 березня — усунення українських студентів з університету, — як дві краплі води подібне до „подвигів” „истинно-русских белогвардейцев” в Одеськім університеті.

Однак всеполяк прорахувався. Настрій суспільності та позиція преси швидко змінилися: і суспільність, і преса рішуче стали на бік молоді.

„А тепер, після демонстрації 24 січня зі всіма її наслідками, — робив висновок М. Лозинський, — всякий бачить, що вона посунула справу українського університету таї загалом українську справу в Австрії настільки наперед, що виводи з сього на будучність стають кожному ясні. Досить того, що про заложення українського університету починають думати й говорити як про актуальну справу. І не може бути інакше, бо коли спільна наука Поляків і Українців стала неможливою, — а що вона неможлива, се тепер кожному ясно, — то мусить стати окремий університет для Українців. Очевидно, до сього ще не близько, але дуже багато ближче, як перед демонстрацією 24 січня і польським погромом 4 марта.

На шляху до здійснення домагання українського університету жде нас іще важка боротьба за столицю галицької України, за Львів, бо Поляки, як се видно і з дотеперішніх голосів, коли й будуть примушені згодитися на заложення українського університету, то ще всіма силами боротимуться против заложення його у Львові, який вони хочять навіки вдержати „польським містом”, а з другого боку Українці за ніяку ціну не можуть допустити, щоб штучно сполонізована столиця галицької України осталася польською кріпостью серед української людності. Та се ми тільки зазначаємо, бо докладне обговорення справи українського університету в зв'язку з справою польсько-української боротьби за Львів виходить поза рами сеї статті-огляду.

І так, як уже було зазначено, українська суспільність в Галичині зрозуміла вагу хвилі. Се показала своїм становищем, солідарним зі становищем студентів-демонстрантів, своєю жертволюбністю, своїми відносинами до арештованих, якими опікувалася як синами народу”.

„Правда, — зазначав тут же автор статті, — бажалося б, щоб те її становище не було тільки хвилевим підйомом духу, щоб не переходило властивих меж, які звичайно переходять усякий хвилевий підйом духу, щоб не вінчало досмертним, а може й безсмертним вінцем героїства за одно зусилля в боротьбі й не давало права спочивати на раз добутих лаврах, — і з другого боку, щоб те становище не минало, як минає усякий хвилевий підйом Духа, і не перемінювалося в повну байдужність до змагань і жертв, які покриває сіра буденщина”.

Справа із подіями в університеті не могла не відбитися на спробі Івана Франка на основі попередньої габілітації дістати там працю. Управа цієї установи свято берегла „польськість” Львівського університету, і їй достатньо було вже мати Михайла Грушевського, через якого все

й почалось. Мати ще Івана Франка було понад верх, тим більше, що Франко не був би таким, як О. Колесса, чи Студинський, чи бодай о. Комарницький, який волів вилізти з університету через вікно, щоб не бути запідозреним у зв'язках зі студентами.

Очевидно, тим пояснюється не тільки те, що Івана Франка не прийняли на роботу, але й та зневага до нього, яку продемонструвала вчена рада філософського факультету. Справа, окрім того, не потрапила й на сторінки преси. Ніхто не виступив на захист Івана Франка.

На рішення наскрізь реакційного сенату не могла не вплинути і Франкова стаття „На нашій — не своїй землі”. Подібного удару польській шовіністичній писі досі ще не наносив ніхто.

18 лютого 1907 року Федір Вовк листом повідомив Івана Франка, що на засіданні „Малорусской комиссии” Петербурзької академії наук російські вчені О. Шахматов, Ф. Корш і Ф. Фортунатов висунули кандидатуру І. Франка в дійсні члени цієї Академії. У зв'язку з цим Ф. Вовкові було доручено, як писав, „попрохати Вас, щоб Ви зробили повний список Ваших наукових праць, особливо за останні роки... Отже, переказую Вам те прохання і з свого боку дуже прошу цього діла не відкладати, а зараз же таки братися і якнайскоріше заслати той список Ваших праць, хоч би й на мої руки. Думка перетягти Вас до Петербурзької Академії, казали мені, вже давня, але тепер тільки буде спроможність її здійснити, бо буде вакансія...” (ІЛ, ф. 3, № 1628, с. 509).

„Високоповажний добродію! — писав у відповідь Іван Франко. — Спасибі Вам за звістку. Розуміється, я не маю нічого проти того, щоб перенестися до Петербурга, особливо коли се може мати зв'язок з організацією і оживленням наукової праці України. Щоправда, я дійшов тут уже до повного отупіння й апатії, з чим у парі йде почуття упадку і вичерпання моїх духовних сил, та, може, се минеться.

Щодо моїх праць, то за останні роки все було друковане в „Записках” і інших публікаціях Товариства, то се мають там в руках. У німецьких часописах („Zeit”) я друкував переважно белетристику та публіцистику, а поза тим два маленькі причинки в „Archiv für slavische Philologie” (відбиток їх не маю) та пару Beiträge в „Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft”. „Нарис історії укр. літератури”, написаний для одної мадярської енциклопедії, досі, здається, не вийшов”.

Із цієї затії нічого не вийшло. Російська Академія наук звернулася до Ватрослава Ягича, радника цесаря з національних питань і колишнього керівника Франкової докторської роботи, і він дав різко негативну характеристику Іванові Франку і порекомендував російському урядові бути обережним із такими бажаннями. У № 10 журналу „Рідний край”,

що вийшов 15 березня / 2 квітня, повідомлялося: „По смерті звісного російського вченого академіка О. М. Веселовського осталась вільною вакансія в отделении русского языка и словесности императорской Академии Наук. Частина членів отделения, вкупі з О. Шахматовим, зробила внесок, щоб запрохати на ту посаду в Петербург д-ра Ів. Франка. Реферат про научні заслуги Франка зробив академік Хв. Євг. Корш. При голосуванні члени отделения поділилися на дві рівні половини: одна обстоювала за д-ром Франком, а друга (реакціонери) — голосувала проти нього; найбільше опирався проти д-ра Ів. Франка відомий ворог українства О. Соболевський. Постановлено цю справу на найближче засідання, що відбудеться в марті”.

Засідання не відбулося, і до справи Івана Франка більше не поверталися. Ті події, такі важливі для письменника, ніби крутилися поза ним, не зачіпаючи його та його наукових інтересів. Свій дослідницький потенціал Іван Франко активно реалізує в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка” (ЗНТШ) — „науковій часописі, присвяченій передовсім українській історії, філології та етнографії”, яка виходила що два місяці під редакцією Михайла Грушевського.

„Коли в 1892 році, — писав про „Записки” І. Кревецький, — львівське „Товариство ім. Шевченка” перемінилося, заходом передовсім російських Українців, на інституцію з науково-академічним характером, стало зараз видавати свій науковий орган „Записки”, на разі в формі одної тільки книжки на рік. Одначе ціла ся реорганізація товариства, хоч вийшла з ініціативи київських українських кругів, фактично мусила опертися з konieczності на самих тільки галицьких силах, між якими, як на те, не було тоді чоловіка, що мав би енергію й ініціативу, конечну для переведення тої реформи в життя, а до того серйозне наукове знання. Тому в перших двох роках по реорганізації (1892-1894) Наукове Товариство ім. Шевченка не багато різнилося від давнішого, що мало більше літературний характер. Та незабаром ціла справа повернула на зовсім корисний шлях. У 1894 р. австрійське міністерство освіти заснувало на львівському університеті звичайну кафедру української історії з українською викладовою мовою й покликала на неї молодого тоді київського ученого проф. Михайла Грушевського. Прийшовши до Львова, проф. Грушевський звернув зараз свою бачну увагу на недавно зреорганізоване „Наукове Товариство” й відразу став цілою його душею (найперше редактором „Записок”, потім президентом історично-філософичної секції й редактором усіх її видань, а в кінці президентом самого товариства). Від тої хвилі „Наукове Товариство” розвивається з кожним роком чим раз гарніше й ширше й здобуває

вкінці вповні характер і авторитет Академії Наук. Розуміється, що „золотий вік” в існуванні згаданої інституції не міг не відбитися також на його головнім органі „Записках”. Від тої хвилі, коли їх редакцію перейняв проф. Грушевський (1894), починають гуртуватися коло нього всі визначніші українські наукові сили (окрім самого редактора іще: др. Ів. Франко, проф. О. Маркевич, проф. А. Кримський, проф. В. Перетц, В. Гнатюк, проф. К. Студинський, проф. О. Колесса, П. Житецький, проф. Хв. Вовк, проф. І. Верхратський, О. Кониський, Ол. Грушевський, др. С. Томашівський і багато інших молодших), які в короткий час зробили з них, можна сказати, енциклопедію праць, що дотикають української історії, літератури, філології, етнографії й ін. Без докладного знання всього того, що подали „Записки” в протязу 15-х літ свого існування, нині не обійдеться вже ні один серйозний учений, що береться писати що-небудь про одну із згаданих вище дисциплін”.

У шостій книзі LXXIV тому ЗНТШ Іван Франко надрукував свої „Кінцеві записки в староруських рукописах”. Цього разу це була записка, яку письменник знайшов на останній картці октоїха, нещодавно закупленого для бібліотеки НТШ, в котрому йшлося про події 1618 року в місті Томашеві. З невеликої записки Іван Франко „витягнув” чимало інформації, яка дозволила йому написати цікаву статтю про ті прикінцеві записки і закликати дослідників приділяти їм серйозну увагу.

На початку 1907 року виходить другий том „Українсько-руського архіву”, що видавався історично-філософською секцією НТШ. Він містив монографію Івана Франка „Громадські шпихліри в Галичині 1784-1840 рр.”. Книжка складалася з двох частин: зі збірки документів, здобутих Іваном Франком у бібліотеці Оссолінських у Львові, і з його ж вступної розвідки, у якій він, опираючись на згадані документи, подає історію закладання громадських шпихлірів у різних фазах її розвитку. Почин до закладання шпихлірів дав гуманний і освічений цесар Йосиф II, наказавши закладати їх насамперед у так званих камеральних добрах, а відтак і по приватних маєтностях. До тих шпихлірів селяни щорічно мали складати певну кількість різного збіжжя, й туди ж зсипали так звані прегравації — збіжжя, яке забирали від дідичів як кару за утиски селян. При тім керівництво шпихлірами мало бути віддане у руки громад і уряду. Дідичі позбавлялися будь-якого впливу на керівництво шпихліром. Ті зсипи збіжжя мали служити для заповищення селян у час неврожаїв. Така постановка питання, звичайно, не могла подобатися дідичам, і галицька шляхта на чолі із становим віділом роками (1784-1840) чинила урядові всякі можливі перешкоди, аби не допустити до неависної їй організації, аж поки врешті не знищила справи.

Майже одночасно з цією монографією вийшла окремим відбитком студія Івана Франка „Откровение св. Стефана”, яка перед тим була опублікована в „Киевской старине”.

У такому ж форматі вийшла чергова студія над апокрифами „Dr. Ivan Franko. Beiträge aus dem Kirchenslavischen zu den neutestamentlichen Apokryphen und der altchristlichen Literatur. IV. Das Martyrium der heiligen Photine. (Sonderabdruck aus der Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Christentums)”.

Надрукована у липневій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1907 рік Франкова рецензія на драму „Ілько Пащак (четверта заповідь)” Л. Лопатинського, який 1898 року зі сцени театру Скарбка читав „Великі роковини” Івана Франка, тільки підтвердила непохитні позиції письменника. „Д[обродій] Лопатинський, — писав він, — належить до дуже плідних письменників: він пише безнастанно. А має той добрий звичай, що зовсім не журиться тим, хто що думає про його твори, писані з однаковим хистом у дуже різнорідних напрямках. Поезії, оповідання, драми, комедії, переклади віршем і прозою, лібрето (до яких не написав іще ніхто опер), полемічні статті, політичні, літературні огляди і т. д. При тім має рідке щастя: його драми дуже часто хтось за щось нагороджує, а орган, якого він редактором (Руслан), друкує їх (як інші його твори) по черзі без розбору і ще з задоволенням, що місце заповнене та що не має світити білими шпальтами.

Нова драма також нагороджена, надрукована в „Руслані” і видана тепер окремо. Мені дуже жаль, що з браку місця не можу розібрати її детально, та виказати цілу її нездарність і духову та артистичну імпотенцію автора. Надіюся одначе, що й ся коротка замітка потвердить цілковито сі слова”. Далі об’єктивний, безкомпромісний і розгромний огляд твору.

У першій, січневій, книзі ЗНТШ за 1907 рік Іван Франко розпочав друкувати „Студії над українськими народними піснями”. „Сею розвідкою, — писав Іван Кривецький у „Літературно-науковому віснику” (кн. 3, с. 556-557), — якої надруковано тут тільки початок, піднявся др. Ів. Франко нової великої праці — подати монографічне оброблення чи то поодиноких пісень, чи більших їх груп, яке, опираючись на правила новішої історичної та літературної критики, перебрало би текст за текстом, варіант за варіантом, віднайшло й усталило їх взаємний зв’язок, вияснило різниці та розгалуження редакцій і дозволило пов’язати ті пісні скільки можна з певними територіями нашої країни, з певними історичними традиціями, з культурною й політичною еволюцією нашого народу. Правда, наукові студії над українськими народними піснями

робилися різними авторами й дотепер (др. Франко подає на вступі їх бібліографічно-критичний огляд), одначе вони не все стоять на висоті сучасної науки. Найліпші з них, видання Антоновича й Драгоманова, переважно займаються піснями як історичними пам'ятками, не вдаючи ся глибше в критику їх тексту. Не вдаючи ся в загальні міркування ані системи, автор бере текст за текстом опублікованих пісень, або перехованих у рукописах, переводить над ними детальні студії, розширяючи в міру потреби дослід на сусідні краї, притягає до порівняння матеріал прозовий, старі друки, взагалі все, що може причинитися до якнайповнішого зрозуміння даної пісні. На перший раз подає д. Франко 6 таких порівняно-критичних монографійок: I. Стефан воєвода, II. Іван і Мар'яна, III. Батько продає дочку Турчинові, IV. Брат продає сестру Турчинові, V. Турчин купує сестру-полонянку, VI. Теща в полоні у зятя".

У березневому номері ЛНВ Іван Франко відгукнувся на вихід у Санкт-Петербурзі збірки поезій Олександра Олеся „З журбою радість обнялась” такими словами: „Весною дише від сих віршів. Виступає молода сила, в якій уже тепер можна повітати майстра віршової форми і легких, граціозних пісень. Майже кожний його віршик так і просить-ся під ноти, має в собі мелодію”. Закінчувалася рецензія словами, які стали афористичними: „Досить тих зразків Олесьового співання. Гарне воно і солодке, як справді соловейкове цвірінькання. Автор вправді в однім вірші жалується: „на що думки мене спалюють, мучуть?”, але в от сьому томі думок він не показав ніяких. Може будуть у другім. А не будуть, то й то не біда, з соловейка досить співу”.

Зрозуміло, що в полі зору Івана Франка була й чужа література, особливо та, яка стосувалась українського життя, зокрема польська. От досить було на початку 1907 року з'явитися на полицях книгарень повісті польського письменника Станіслава Токарського „Na wzburzonej fali”, як у березневій книзі ЛНВ уже була готова рецензія. „Ну, тай книжка! — глумився над нею Іван Франко. — Подумайте собі автора, що пише своє оповідання „на тлі рільничих страйків” і не має ані найменшого поняття про ті страйки, їх характер і причини, не знає життя ані селян, ані панів, але, скомпонувавши собі з панів ангелів, малює селян чортами. Про примітивність і наївність того малюнка українському читачеві не можу дати ніякого поняття — у нас нема такого дрантливого та бездарного твору, що міг би служити скалею до порівняння. Зрештою, п. Токарський навіть не пробує заглянути не то в душу, а хоч би лише в хати тих селян, не портретує ані одного з них крім зовсім виідеалізованого Шимка, нібито парубчака, якого панич із двора вирятував від смерти, потім возив із собою по світі і який за те палає безмежною любов'ю до

панів. Зрештою, характеристику селян заступають глупі тиради, взяті з польських щоденних газет, про здичинне, *rozwydrzenie* та гайдамацькі пориви того люду, про його лінивість, грубість та безхарактерність, яка зрештою при кінці оповідання переходить у прекрасну гармонію. Рільничі страйки в Східній Галичині, на думку автора, були впливом лінивства, а агітація за загальним виборчим правом — дикою претензією темної і грубої маси. Усі глупі екскурси переплетені не менше плиткими і брехливими фразами про „*miłość ojczystej ziemi*”. І се пише не якийсь приватний ідіот, а ц. к. шкільний інспектор!

Ніколи я й не думав, аби польська сучасна повість „на біжучі теми” могла так низько впасти. Цікаво, що в однім місці, вичислюючи кількох селян по імені, автор дає їм самі польські імена і прозвища (ст. 46 і 47), не вживані Русинами, але потім, говорячи загально про селян, видає їх за Русинів. Се лиш один доказ повної нетямучості автора в тих кругах, про які взявся писати, та сліпої, безпричинної, з газет виссаної ненависті його до сільського люду”.

У ЛНВ нового зразка й надалі традиційно майже третина матеріалів є Франковими.

Незважаючи на те, що на Франка звалилося багато проблем, пов'язаних із перенесенням друкування „Літературно-наукового вісника” у Київ, зокрема і невизначеність щодо майбутньої роботи, він одну за одною друкує стільки праць, скільки не друкував у роки, коли таких проблем не було. У кожному номері, починаючи з березневого і закінчуючи останнім за 1907 рік, він друкує своє блискуче дослідження про Данте Аліг'єрі „Середні віки й поет”, яким дає прекрасний урок, як потрібно розуміти й оцінювати вартісність поета в симбіозі з часом і його проблемами; наскільки особисте й громадське переплітається в ньому; що в поетові є тлінне, а що може претендувати на безсмертя. Ніби давав зразок того, як у майбутньому можуть судити і про нього. Його доля майже нічим не відрізнялася від долі вигнанця з Флорентійської республіки Данте і була для нього такою ж немилосердною. Для більшої схожості з Данте Івана Франка потрібно було ще кудись офіційно вигнати...

Може, й ця велика праця про середні віки і їх поета Данте також була реакцією на те, що суспільство творило з письменником. Окрім відвертої зневаги з боку отців церкви за „Поему про сотворене світу”, відкритого глузування з боку Івана Пулюя, радикалів, народолюбів, які регулярно виливали на голову Івана Франка чергову порцію бруду, були й не менш ганебні речі, які не потрапляли на люди.

Десь у той час Франко дістав листа від Людмили Драгоманової, дружини Михайла Драгоманова, викликаного книжкою „Михайло

Драгоманов. Листи до Івана Франка і інших" (1906 р.), публікацією в ЛНВ 1906 року статті „Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова”, а також статтею про М. Павлика до 30-літнього ювілею його громадської і політичної діяльності.

Іван Франко був приголомшений цим листом (див. „Іван Франко. Кн. сьома. Протистояння”). Його звинувачували у тому, що він заздрив славі М. Драгоманова, а також у підлості та помсті, в ширенні пліток про покійника.

Тільки через деякий час зібрався з силами, щоб відповісти на цей лист.

Усе... І тут спалено мости.

Відповіді від Л. Драгоманової, яка мешкала в Болгарії, не було. У Болгарії ж відбувалися події, які зачепили й Івана Франка. Про них широко писала преса, писав у липневій книзі за 1907 рік і „Літературно-науковий вісник”: „За останній місяць Болгарія переводить енергійно реформу університету. Привід до сього ось який:

Болгарський князь Фердинанд вже давно не тішиться симпатіями своїх „підданих”. Його аристократизм, його етикет при дворі не можуть подобатися демократичним Болгарам. Через те відносини між князем і народом стають щораз більше напружені. А початок сього року приніс ще нові причини. В Болгарії почався загальний залізничний страйк, против якого правительство виступило дуже рішучо. І якраз підчас найбільшого зворушення суспільності з приводу страйку наступило святочне відкриття „національного театру” в Софії. На се „національне” свято крім вищої бюрократії було запрошено з-поміж звичайних „смертних” тільки тих, що подобалися кн. Фердинанду. Через те визначні люди науки, політики, репрезентанти поступової преси, одним словом, увесь цвіт національного болгарського духу лишився за брамою „національного театру” в той вечір, коли відкривали його.

Се зворушило до краю широкі круги інтелігентного й робітницького пролетаріату болгарської столиці, і коли князь їхав із своєї палати до театру, публіка зробила йому скандальну демонстрацію: з криками, з свистом, з обидними окликами, між якими „геть із Фердинандом!” не належало ще до найгірших.

В сій демонстрації взяли визначну участь болгарські студенти і студентки софійського університету. Болгарське студентство, виховане в великій мірі на російській літературі і під впливом деяких визначних професорських сил із Росії, які знаходили захист і катедру в Болгарії, — дуже подібне до російського. В загалі воно поступове, зайняте соціальними питаннями, числить між собою чимало соціалістів.

Коли до того додати гарячий полудневий темперамент, то стане ясным, що воно мусило так поступити.

І ось сей вчинок студентства дав привід до „університетської реформи”. Університет зразу замкнено, професорів прогнано, студентів частину вислано до місця приналежності, а тих, що зобов’язані до військової служби, в казарми. Міністр просвіти Шишманов, проти якого правительственна преса повстала говорячи, що се він винен усему, бо не перешкоджав ширенню соціалізму між студентством, пішов у відставку.

Прочистивши таким способом шлях „реформам”, правительство виробило новий проект університетської „автономії”. По сій „автономії” ректор, декани і професори будуть залежні виключно від правительства; студентам не вільно належати до ніяких політичних організацій і товариств, брати участь в публічних маніфестаціях і т. д. (щось як в Австрії ученикам середніх шкіл); нарешті замкнено двері університету перед жінками, яких правительство вважає причиною всего нещастя, бо се вони революціонізують (офіційно: деморалізують) своїх товаришів та загривають їх до „нелегальних” учинків.

Донедавна Болгарія брала з Росії поступових університетських професорів, тепер починає брати взірці реакційних університетських „реформ”. Невже ж не бачить вона, які наслідки мали такі „реформи” в Росії?

2 жовтня 1907 року Франко отримав листа від Порфирія Івановича Бахметьєва (1860-1913), російського фізика і біолога, професора університету в Софії (1890-1907), у якому той запрошував його на роботу. Іван Франко вже наступного дня, 3 жовтня, написав листа до Івана Шишманова (1862-1928), відомого болгарського літературознавця, фольклориста, історика, професора Софійського університету і до того ж зятя Михайла Драгоманова. (Після подій у Софійському університеті Іван Шишманов залишив його в знак протесту).

„Вибачайте, — писав йому Іван Франко, — що обертаюся до Вас без належних Вам титулів, але їй-богу не знаю, які з Ваших титулів ще лишилися. Обертаюся ж до Вас із ось якою просьбою. Вчора дістав я лист від проф. Бахметьєва, приватний, але в конверті з друкованою маркою міністерства освіти і з запитанням, чи я згодився б обняти в Софійським університеті кафедру славістики. Просить відповісти телеграфічно. Я й відповів, що готов обняти таку кафедру, але про деталі пишу йому лист, у яким підношу принципиальне питання, чи наш прихід (бо запрошено також інших людей) до Болгарії не викличе против нас загального обурення та огірчення тих, що покинули свої кафедри. Та й загалом усеї публіки, що зробило б, очевидно, функціонування

університетської машини зовсім неможливим. З оцим самим питанням звертаюся й до Вас, високоповажаний добродію, і прошу Вас подати мені інформації, наскільки мій приїзд до Софії може мати якісь реальні підстави і не викличе загального обурення і оскільки можна числити на те, що саме молодіж не привітає нас гнилими яйцями.

Я рад би віддати частину своєї праці Болгарії й болгарській науці та все-таки не хотів би бути причиною можливих скандалів і розрухів. З тою самою просьбою обертаюся через Вас і до високоповажаного проф. Милетича, якого я мав нагоду пізнати у Львові і провести в розмові з ним кілька приємних хвилин і якого прошу сердечно поздоровити. Мене ніщо не гонить зі Львова і до кафедри я не рвуся, маючи собі хоч скромне, а все-таки певне удержання з літературної і наукової роботи. Іти до Софії на гарячий ґрунт партійної боротьби мені б не хотілося”.

Уже 8 жовтня 1907 року Іван Франко отримав відповідь від Івана Шишманова (ІЛ. ф. 3, № 1635, с. 381-384) з порадою відмовитися від кафедри. „Во-первых, — писав Шишманов, — вопрос не только политический, а и моральный. Неизвестно ли Вам, что 40 профессоров университета были самым бесцеремонным образом брошены на улицу...? Неизвестно ли Вам, что эти профессора борются не только за свое положение, но и за автономию университета, за правду и культуру? Неизвестно ли Вам, что студенты бойкотируют так названную новую профессорскую коллегия, подобранную из между самых обскурных гимназальных преподавателей, не имеющих ничего общего с наукой...?”

Очевидно, что Вы все это не знаете, иначе Вы бы и не ответили так скоро... Мой искренний совет после всего этого не может быть другой, кроме следующего: немедленно отказываться от предложенной кафедры, принадлежащей по праву какому-нибудь Милетичу или Цаневу. Не сделаете Вы это, в интеллигентных софийских кругах Вас встретят самым враждебным образом”.

Іван Франко зважив на аргументи І. Шишманова і не поїхав до Болгарії. Правда, львівські газети повідомили, що письменник до за-прошення болгарського уряду працювати в Софійському університеті віднісся прихильно. Спочатку про це розповів часопис „Діло”, а відтак із посиланням на нього й інші видання, як, наприклад, № 213 часопису „Руслан” від 22 вересня/5 жовтня 1907 року: „Д-ра Івана Франка по-кликало болгарське правительство на кафедру слов'янських літератур у вищій школі в Софії під дуже корисними умовинами”. „Діло” додає, що „д-р Франко віднісся до тої справи прихильно”.

Спростувань у пресі не було, як і якихось роз'яснень, і справа з часом перейшла в забуття.

Тема, пов'язана з М. Драгомановим, виявилася незакритою. У червні 1907 року вийшла чергова книжка М. Павлика — „Михайло Драгоманов і його роля в розвою України”, на яку Іван Франко відреагував різкою рецензією, що була надрукована у шостій книзі (за червень) ЛНВ (див. „Іван Франко. Кн. сьома. Протистояння”).

Листування з Михайлом Павликом припинилось. Видання праць Михайла Драгоманова під егідою НТШ продовжувалось.

20 лютого в Росії почала роботу друга Дума. „20 лютого, — коментував цю подію Р. Матушевський на сторінках четвертої книги „Літературно-наукового вісника” за 1907 рік, — на кону всесвітньої історії розпочався новий акт величної світової драми. І дарма, що до того мало не два місяці мине, як розпочався сей акт, проте ще й тепер не вгадати ні змісту, ні кінця його; не знайдеться навіть людина, котра б вгадала, чи довго ще тягтиметься ся нова дія на сцені, чи може раптом завіса впаде перед здивованими глядачами. Та ще хто й знає, чи здивує глядачів такий несподіваний кінець нового акта, бо вони вже всі, здається, впевнилися, що шукати якоїсь логіки в тому, що діється в Росії, — нічого. Бо й справді, що для логіки немає місця там, де „всі частки державного механізму”, — як висловився прокурор на процесі ради депутатів робітників, — „зрушили з свого місця” і де головний механік — бюрократія, що стоїть біля тої машини, — додамо ми од себе, — такий нездара, що не вміє дати ради, але, оточивши себе з усіх боків озброєною силою, не дає доступитися до попсованого механізму новому механіксові — народному заступництву. А через се всі коліщата в сьому складному механізмові от вже зاتого два роки вертяться без ладу в різні боки. Взять хоч би для прикладу один тільки факт скликання і самого існування державної думи. В той час, коли після оголошення півтора роки тому конституції і усяких „свобод”, — фактично країну поділено на кілька диктатур і на всьому геть безмежному просторі російської держави панує нечуване навіть за часи найпишнішого розцвіту абсолютизму безправ'я і сваволя адміністрації, в той час, коли тюрми і місця не тільки „не столь отдаленныя”, а й „весьма отдаленныя” набито людьми часто й густо Богові душу винними за належність „до преступныхъ сообществъ”, — в сей саме час ніби десь зовсім в іншому царстві функціонує державна дума, серед членів якої багато представників тих самих партій, які поза стінами думи трактуються як „незаконныя и преступныя сообщества” і щодня, щогодини постачають певний контингент мешканців новітніх російських університетів народних — тюрем”.

Реакція наступала і в австрійській Україні. Надії на свою „Думу” — крайовий сейм Галичини — були марні. Він залишався неприступною

фортецею польської шляхти. Сейм мав 160 членів, з яких 11 (3 ректори Львівського та Краківського університетів і Львівської політехніки та 8 єпископів) засідало в нім на підставі свого урядового становища, а 149 були обрані від чотирьох курій (курія великої земельної власності — 44, курія промислових і торгівельних палат — 3, міська курія — 28, курія селянської земельної власності — 74). Уже за своєю організацією він був за національним складом польським, а за соціальним — сеймом великих земельних власників і купців-промисловців, одним словом, сеймом польсько-шляхетським.

Український народ представлений у галицькій сеймі незначною меншістю. Перші три курії дають тільки польських послів, так що українські послы могли би бути обрані тільки в четвертій курії в 48 повітах Східної Галичини з українською більшістю. Отже, коли б навіть у тих 48 повітах були обрані українські послы і коли б до них додати ще трьох греко-католицьких єпископів, то все ще українці не мали б у сеймі ані третини голосів. Але завдяки двоступеневим виборам у селянській курії і виборчим „штукам” галицької адміністрації українських послів ніколи не було більше, як 10-15, та й то серед них часто таких, що повиходили як урядові кандидати. Зрозуміла річ, що за таких обставин українська політика в галицькій сеймі не могла бути успішною. Польсько-шляхетська більшість чинила усе по своїй волі, ідентифікуючи інтереси краю зі своїми інтересами, а коли що й робила для заспокоєння потреб українського народу, то робила це так, що хліб перемінювався в камінь...

Єдиним способом здобути цю польсько-шляхетську фортецю могла б стати демократична виборча реформа. Її роками домагалися як український народ, так і польська демократія, але господарі галицького сейму не звертали на це жодної уваги...

На тлі безнадійних політичних справ якимись здобутками могла похвалитися хіба що література. У видавництві „Вік” наприкінці 1906 року вийшла книжка Володимира Винниченка „Краса і Сила”, й Іван Франко відразу відгукнувся на неї рецензією у квітневій книзі „Літературно-наукового вісника”:

„І відкіля ти такий узявся?” — так і хочеться запитати д. Винниченка, читаючи його новели, яких у отсій книжці зібрано сім. Серед млявої, тонко-артистичної та малосилої або ординарно шаблонової та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом як само життя, в суміш, українське, московське, калічене й чисте як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь

своїй пластичній творчості. І відкіля ти взявся у нас такий? — хочеться по кожному оповіданню запитати д. Винниченка.

Перше з поміщених тут оповідань, що дає свій титул цілій книжці, „Краса й Сила”, се малюнок із життя тих подонків та випадків суспільності, яких душу відкрив або й роздмухав трохи Максим Горький. Соціальне положення тих людей наш автор малює вірно і влучно, але дивиться на нього його власними очима: вони зовсім не тужать за іншим станом, хоч і відчують прикrostі свого побуту. Те, що зі становища суспільності злочин, крадіж, проституція, ошуканство, — тут не має ніякого значення, тут се просто „робота”, щоденне заняття, спосіб життя. Як у кожному іншому фаху, так і тут невдача в „роботі” грозить немилими пригодами, але такі пригоди, як тюрма, бійка і т. д. для них не мають аніякісінького етичного значення; се ж розуміється само собою, на се тільки один спосіб: бережись. І у автора нема ані крихітки жадної сентиментальності, він не обурюється, не сердиться ані на тих людей, ані на суспільність, що їх зробила такими. Се все у нього зовсім натуральна річ, так як для геолога зовсім натуральне те, що внизу лежить граніт, на ньому крейдяна верства, а там далі глинка та плодюча земля. В кожній верстві є свої поняття, свої вподобання, своя сила й своя краса. От на таким тлі малює наш автор три фігури: двох парубків-зłodіїв і дівчину, що, стоячи між ними, грається ними обома. Один із них, Ілько, то для неї ідеал краси, а другий Андрій, то ідеал сили-волі. Сей контраст автор малює дуже ярко і на дрібних, ніби буденних фактах та розмовах показує хитання дівочої душі між тими обома полюсами, поки рішучий конфлікт, бійка між суперниками, в якій один одержує тяжку рану, а другий засуд на довголітню каторгу, не рiшає й її вибір на сторону каторжника. Се оповідання, з яким Винниченко уперве виступив на поле українського письменства, було й першим його тріумфом; воно збудоване дуже гарно, визначається незвичайною драматичністю та ярким колоритом, а при тім певною, пластичною і вірною характеристикою дійових осіб. Ярмаркові сцени, разом з тим поле попису обох героїв у їх „роботі”, передані з гумором і свідчать про те, що автор уміє добре обсервувати життєві події”.

І висновок: „З усім тим ми вважаємо сей том оповідань одним із найкращих дарунків, якими обдарувало нас видавництво „Вік”...”

Поруч із цією рецензією на збірку оповідань Винниченка — вбивча рецензія на поетичну казку Сильвестра Кричевського „Горемир”.

Не обминув Іван Франко увагою і комедію в 4-х діях „Орли” Антона Володиславича, видану 1907 року накладом Українсько-руської видавничої спілки. „Се така комедія, — писав він, — що плакати хочеть-

ся. Плакати особливо над тим народом, якого обдурюють, ошукують, обдирають і ще зневажають оті „Орли”, ті руські патріоти, радикали, націонал-демократи і які там ще їх назви. Автор очевидно сидів у однім із таких гнізд патріотичної деморалізації і придивився їй бистрим оком. Він запустив глибоко зонду в безодню людської безхарактерності, фарисейства та підлоти, ілюстрував її майже всіми типами виведеними в комедії, ілюстрував основно і всесторонньо, так що читач аж рад би крикнути: та годі ж сього! Та невже ж можлива така безодня падлюцтва, яка видає себе за патріотизм, за працю для народу, за пожертвування своїх інтересів для загальних цілей? Страшно робиться за чоловіка, за народну душу, за його будущину, коли справді так виглядає та патріотична кухня, в якій варяться „ідеали будущини” нашого нещасного краю. А проте все се має бути правда, все се риси, схоплені з дійсного життя. Всі ті люди, описані в отсій комедії, живі й досі, кандидують, б'ються одні з одними, обкидають себе болотом, дурять народ і самих себе — і все се по що? Для патріотизму? Де там, для особистої амбіції, для матеріальних зисків”.

І додавав у кінці рецензії: „Тим сумніше, коли се все правда. І коли таких цивілізаційних гнізд і розсадників такого патріотизму більше, як оте одно, що змальоване в комедії, то справді треба заплакати над тим народом, що його так туманять, обдирають і деморалізують такі патріоти. Комедія д. Володиславича написана живо, просто і визначається доброю драматичною будовою. Варто б побачити її на сцені, може б вона крім сценічного ефекту мала й моральний”.

П'єса не була поставлена на сцені. Її замінили вибори...

У „Записках Наукового товариства ім. Шевченка” (т. LXXVI, кн. II) Іван Франко продовжує публікацію „Студій над українськими народними піснями”. На цей раз це пісні VII-XIII: „Плач невільниць”, „Степова сторона”, „Смерть козака в степу”, „Смерть Королевича в битві з Турками”, „Викуп із неволи”, „Пісня про Байду”, уривки з пісень про татар та турків...

Вибори до австрійського парламенту були призначені на 19 травня / 1 червня. Вся передвиборча робота, в якій були задіяні окремі політичні партії, вже була зроблена: агітація проведена, кандидати визначені, а що не було зроблено, зокрема в сільських округах, де всіх виборців весна кликала до хліборобських робіт, вже й не можна було зробити.

„В Східній Галичині є, — інформувала травнева книга ЛНВ, — як звісно, 21 городських округів і 19 сільських. Городські округи закон призначає всі для Поляків; з сільських у 9 оба мандати призначені для Українців, а в 10 один для Українців і один для Поляків.

Городські округи повикроювано так, що хоч у них живе багато Українців, та вони ніде не мають більшості і через те не можуть вибрати свого посла. Наслідком того виборча боротьба розіграється тут тільки між окремими польськими партіями, против яких ще декуди виступають сіоністи.

Навіть соціальна демократія виступає по містах скрізь з польським національним характером; виїмок творив тільки округ Бережани-Ходорів-Рогатин, де виступав кандидат української соціальної демократії (спершу д-р Вол. Старосольський, а опісля поставлено кандидатуру д. Мик. Ганкевича), але й її знято в кінці. У Львові, де всі ждали кандидатури д. Миколи Ганкевича, яка мала б певний успіх, сеї кандидатури не поставлено, щоб не можна було закинути польській соціальній демократії, що вона, віддаючи мандат в окрузі призначенім для Поляків в руки Українця, зменшає „польський стан володіння”.

Українці, отже, в міських округах не мають змоги вибрати свого посла; можуть тільки виставити кандидата для почислення своїх голосів і показання польським партіям, яка їх виборча сила. І таких кандидатів виставляє українська національно-демократична партія у всіх 7 округах Львова і ще в кількох округах на провінції. Вибори в міських округах найліпше показують, яку шкоду з соціально-політичного погляду приносить те шовіністично-польське становище, на яке супроти Українців стають майже всі польські партії. Коли б між польським поступовими і українськими партіями був можливий якийсь *modus vivendi*, коли б польські поступові партії признавали національні домагання Українців, коли б навіть польська соціальна демократія не збиралася зберігати „польський стан володіння”, замикаючи через те вступ до парламенту чоловікові, який стільки прислужився для її розвитку, — тоді куди легше було б повалити по містах кандидатів „Rady Narodowej” і загалом усіх тих, що признають солідарність „Польського Кола” в парламенті, і таким чином ослабити ту кріпость галицько-польської реакції. А так Українці, бачачи, що до їх національних домагань усі польські партії ставляться менше-більше однаково, особливо на практиці, або не беруть участі в виборчій боротьбі по містах, або виставляють своїх кандидатів для почислення голосів, через що відірвуть українські голоси від польських поступових кандидатів”.

Вибори виборами, але і літературне життя не стоїть на місці. У червневій книзі „Літературно-наукового вісника” з'являється оглядово-аналітична стаття І. Франка „Новини нашої літератури. Україна, науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал”, яка не потрапила опісля в жодне видання творів письменника, хоч на осно-

ві публікації у журналі „Україна” дуже точно показує становище, в якому опинилась українська література, а також, як завжди, порушує цілу низку супутніх проблем, серед яких на першому місці — питання літературної української мови: „Коли при кінці минулого року рознеслася вість, що „Киевская Старина”, заслужений літературно-науковий журнал, докінчивши 25-ліття свого існування, перестане виходити далі і переміниться на журнал переважно український і також з характером науково-публіцистичним, ми тішилися, що новий журнал українською мовою буде продовжувати традиції „Киевской Старини” і pomoже класти підвалини до вироблення української науки та публіцистики в Росії, публікуючи твори, які б звертали на себе увагу широкої громади і вели її наперед до вироблення ясних понять і культурної сили серед нашої суспільності. Теперішня доба в історії українства в Росії така важна і критична, що вимагала би концентрації всіх інтелігентних сил для того, щоб завоювати йому поважне становище серед російських народів та показати в вільних Українцях ті здібності, ті нові думки й вироблені напрями, які буцімто досі спиняв обух цензури, а які тепер матимуть спромогу і свободу розвернутися на користь рідному письменству, політичному розвоєві й освідженню українських мас і зсолідаризованню українських сил до спільної праці. На жаль, більша часть того, що бачимо тепер на літературній ниві в Україні, показує якийсь дивний занепад духу, брак творчої думки й живого запалу, брак ясних думок та навіть звичайної систематичності в думанню, і просто дивно, де ж властиво ділися ті „сковані сили”, які донедавна так голосно стогнали під цензурним обухом.

Д. Єфремов у своїй статті „Відгуки з життя і письменства”, поміщеній у попередній книжці Літ. Наук. Вісника, силкується з'ясувати психологію тої літературної кризи, яку переживає тепер Україна наперекір усім сподіванням на волю. Не дуже промовляють мені до душі його докази, що українське письменство й досі не має за собою повної свободи, терпить деякі утиски цензури, мусить боротися з байдужністю або якимись язовими пересудами серед самої української публіки. Всі ті докази можна обернути на другий бік і запитати: що ж таке дали українські письменники в тих часах кризи і занепаду, що могло б було б піддержати дух публіки, збудити серед неї зацікавлення чи то до спеціальних політичних та громадських, чи до загальніших літературних та наукових питань? Де, в яким вибігли думкою понад утерті шаблони і підтопані фрази, де здобулися на сміле слово критики, на ініціативу до чогось такого, що показувало б у них справді нове, свіже розуміння тих справ? Грішний чоловік, я читав і українську публіцистику і те, що виглядало на науку в тім початковім українськім письменстві і не бачив

ніде хоч трохи якоїсь смілішої синтези, свіжої думки, нових обсервацій, що не були б повторенням чужих спостережень або чужих теорій. Ота шаблановість думання, привичка до утертих формул, дрібнесенька сфера власної обсервації і якась в'ялість, нерухливість духу у всіх сферах нашого письменства накладає на нього тавро чогось дилетантського, непродуманого й нездібного оживити суспільність. Не бійтеся, ті виїмкові річі, що виявляють справжній талант і справжню обсервацію живих фактів, збуджують і тепер велике зацікавлення серед громади. Як іде популярна а при тім справді науково і гаряче написана історія України М. Грушевського? З надрукованих 10 000 примірників у самій Галичині розійшлося протягом двох тижнів повна тисяча, факт нечуваній у нас, де протонароддя привикло до майже даром надсланих йому книжечок місцевих просвітніх товариств. Або як ідуть оповідання Винниченка, навіяні справжнім талантом і огнем життя? Не бійтеся, такі річі не залежаться і будуть робити своє діло.

Але що ж поза тими кількома талановитими людьми дає більшість і дають ті, що ставлять себе на чолі нації і раді би серед неї грати визначну роль, бути її вчителями і провідниками? Видані досі три книжки „України”, перший том сього місячника, можуть дати нам сяке-такє поняття про духовий рівень тої української інтелігенції, на якій тепер лежить завдання духового проводу нації. Справді плакати хочеться, читаючи се видання, таке безідейне, слабе, видаване мов за напасть, позбавлене всякого живого духу, так і хочеться запитати: „По що воно? Невже тільки для компрометації українства в очах усіх людей, що привикли тверезо дивитися на завдання друкованого слова?”

Далі Іван Франко детально аналізує твори, які з'явилися на сторінках перших трьох книг журналу, зокрема статтю Івана Нечуя-Левицького „Сьогочасна часописна мова на Україні”, де той зазначив, що „Сливе усі (українські газети за останній рік) пишуться галицькою книжною мовою, буцімто вже виробленою, та ще й галицьким, не Кулішевим, а Желехівським правописом, котрийсь чомусь зветься фонетичним неначе всмішки”.

„Ми шануємо, — писав Іван Франко, — також автора статті, д. Нечуя-Левицького як чоловіка, що подарував нашій літературі такі перлини белетристики, як Кайдашеву сім'ю, Хмари, Причепу і т. п. Чи се одначе дає йому право говорити „про виховання рідної літературної мови” навіть у таким разі, коли він крім своєї белетристичної практики для говоріння про саму мову не має ніякої кваліфікації?”

Адже ж щоб говорити про мову, її часові й місцеві переміни, про еволюцію її звуків, флексії та синтакси, треба ж знати хоч елементи

граматичної науки, чого у д. Нечуя нічогосінько не бачимо. Щоб судити про мову народу, розкиненого на таким просторі, як український, треба насамперед знати ту мову у всіх її відмінах і відтінках, знати її історичні переходи та їх сліди в сучасній мові, бо інакше всякий осуд буде балаканням сліпого про кольори. Отже якраз із кваліфікацією такого сліпого д. Нечуй-Левицький узявся говорити про нашу літературну (не часописну, як стидливо обіщює титул) мову, взявся говорити „cum ira et invidia”, з завзяттям і категоричністю, якій дорівнює тільки його ігноранція в справах нашої мови”.

Дискусія з І. Нечуєм-Левицьким мала принциповий характер.

„Д. Нечуй, — пояснює Іван Франко, — кладе собі метою „роздивиться, з яких елементів склалась книжна галицька мова, і чи варта вона того, щоб, занедбавши українську народну мову, заводять її в українському письменстві”. Цікаво послухати. Отже: „Галицька книжна мова склалась з двох елементів: з народної галицької мови та книжної мови старого Києва”. На якій підставі се сказано — святий знає. Д. Нечуй покликається на свій побут у Шляхтовій і пригадує, що там і в Закарпатській Русі „мова ще й тепер скидається на церковнослов'янську”. Очевидно, він не має ніякого поняття про діалекти, про їх межі і про церковнослов'янську мову; у фразі „моя нагаечка хатою забриніла” бачить „остачу давнього слов'янського дательного самостійного падіжа”, хоч се ніякий дательний, а чистісінький *ablativus localis*. Під старою книжною київською мовою д. Нечуй розуміє не мову Святославових збірників, Слова о полку Ігореві та слів Єфрема Сирина, а мову Івана Вишенського, Лазаря Барановича та інших „письменників XVII в.”, очевидно не маючи поняття про те, що Вишенський не Києвлянин а Галичанин, а Лазар Баранович писав найбільше по-польськи, дещо тим київсько-академічним жаргоном, що за приводом Смотрицького виробився в учених Печерської Лаври та вживався в писаннях Академії, і дещо (див. листи) писав майже чистою народною мовою. Д. Нечуй, очевидно, не читав усіх тих писань і думає, що досить буде на хибивтрафив назвати кілька імен, щоб заімпонувати нетямущим. Д. Нечуй подає приклади деяких галицьких речень, як приклади того „українського новоязичія”, що повстало тут: „ся пісня дісталася до Драгоманова” (а мало б бути: досталася Драгоманову!). Роздивляючи ті варіанти (а мало б бути: роздивляючись на ті варіанти!). З сказаного дотепер виходило б (а як має бути?). Заплатити готівкою і т. д. і в своїй наївності приймає се за стародавню синктатику і стародавні форми мови. Його разить уживання прийменника який зам[ість] котрий, хоч це уживання не галицьке, а занесено до нас із України; йому здається, що не слід казати

„сеї думки боронить”, а конче треба сказати: сеї думки держиться і т. д. Такої казуїстики, що звичайно не має нічого спільного з мовою, а може характеризувати чи то просто недбальство в вислові, чи бути прикметою невідомих д. Нечую місцевих говорів, або навіть занесеним із України фразеологічним матеріалом, він нагромаджує багато, без ніякого ладу й обдумання. Для нього „дуже чудні” такі слова, як бігчи, паде, окремо, також, кілька кроків і т. і., а чому чудні, сего він не поясняє, хоч вони у нас чисто народні і зовсім не старокиївські.

Та годі перебрати всі баламутства д. Нечуя. Скрізь йому недогода, скрізь він бачить полонізми, навіть у таких словах, що взяті з інтернаціонального засобу термінів (тека, рахунок); галицькі і чернігівські форми: більше, менше, інше вважає застарілими, а нарешті з правдиво комічним запалом накидається на „тучі та хмари” значків, які кладе нова фонетика над різними буквами. Все те як кому може бути забавно читати, але вказує тільки на одно, що д. Нечуй не має так само ніякого поняття про розвій нашої правописи, як про розвій самої мови. Все те, що він говорить про її „занечищення” такими формами, як „від” зам[ість] од (се українське, а не галицьке), коло, сей, отсе, сю, убрань (gen. plur.), одяг, піль, весіль, мерщій (укр.), хутчій, зв'язав (укр.), їсти, про її полонізми (про москалізми не говорить), усе се або плоди його власного нерозуміння, або такі дрібні та нікому нешкідливі похибки, що з розвоєм письменства самі собою мусять обсіпатися”.

Франко зауважує, що добродій Нечуй, мабуть, не знає, як виглядала німецька мова ще в середині XVIII ст. у творах Кльопштока, Готшеда та інших. Скільки в ній було французьких, латинських, італійських зворотів, гібридних слів, провінціалізмів! І при тім це була загалом „вбога, неповертлива мова!”

„Були й педанти, — писав Іван Франко, — що репетували на упадок мови, чіплялися за поєдинчі слова, воювали з немилими їм фразами, а все-таки самі писали не краще і впливу на виховання мови не мали ніякого. Але коли німецька мова сталася органом високих ідей і гуманних змагань кінця XVIII в., вона запалала відразу новим блиском і вийшла в кращих творах тої нової доби кращою, більш гармонійною, ніж була коли будь уперед. Мова росте елементарно, разом з душею народу, і мало дбає на граматичні правила. От такі самовільні, казуїстичні роздебендування, якими ущасливив нас д. Нечуй, у тім процесі елементарного росту нашої письменної мови не будуть мати ніякого значення власне задля того, що автор, станувши на тіснім, провінціалістичнім становищі своєї білоцерковщини, не розуміє того, що мова народна, хоч і яке цінне надбання, все ж таки не мета письменської праці, а знаряд до ширення

думок і ідей та на які він не звертає ніякої уваги. Ми бачимо в такому веденню дискусії не стільки вислів любові до всієї української нації та її мови, скільки вислів тупої та нічим не мотивованої ненависті до того, що не підходить під якісь тісненькі шаблони”.

Далі Франко згадує статтю І. Стешенка „Історія української драми”, але не аналізує її, зауваживши, що те, про що йдеться у статті, зовсім не стосується української драми і „являється компіляцією чужих обривків думок і цілих аркушів виписок із книжки Веселовського, і то власне таких виписок (про народні ігри та обряди), які ані у нас, ані ніде в Європі (крім хіба старих Атен) не мали ніякого впливу на втворення драми”.

І — як висновок: „Я не розумію, пощо забруковувати журнал такою січкою, якої зразки дала нам досі „Україна”. Чи для самої сатисфакції, що ось то й ми маємо свій орган? Слаба сатисфакція, коли не мається щось розумнішого сказати публіці”...

Ніщо не проходить повз увагу Івана Франка. 1907 року в Москві у типографії Ситіна вийшла збірка поезій Христі Алчевської „Туга за сонцем”. „Авторка якось так природно, — писав у рецензії на збірку Іван Франко, — мимовільно рисує перед нами свою вдачу, троха тужливу, троха меланхолійну, та в основі більше веселу й артистичну. Її тягне до себе всяка краса й усе поетичне: колористі крайобрази, колористі ефекти різних пор року, колоритні люди. Барвистість, се в неї основа життя”.

Йому подобається, що молода дівчина в природі бачить найвищу красу і гармонію. „На жаль, — не може не зауважити Іван Франко, — авторка, мабуть, не знає й не читала, що та вічна гармонія природи здебільшого сама жорстока боротьба за існування, в якій ніщо не служить красі, а навпаки, краса звичайно служить приманою для далеко неестетичних цілей розплodжування або паразитизму. От тим вся її лірика в тій вірші (XXXVI) наскрізь невірно адресована. А на кінці своєї збірки авторка подає цілу поемку під апетитним титулом „Згага краси”, в якій на щастя зміст далеко не такий негігієнічний, як титул. Живе, бачите, в далекій країні якась царівна — у панни Христі всі героїні коли не царівни, то князівни — яка „не відала зла”, не знала ні горя ні смутку, а в душі її росли чуття — не бажання якоїсь неземної краси, а простої, людської любові. От раз чудогєм ранком царівна на морському березі здибала юнака, що назвав себе „сином убогих людей”; а їй видався „чистим, високим і святим”. Вона й віддалася йому, „тієї ж ночі до вбогих пішла”, зразу впивалася їх видом, але дедалі зробилася рабою свого мужа, який „зробивши ся народним героєм” покинув її, шукаючи якоїсь „орлиці”.

Тоді вона пішла в пустиню і там умерла „любові жадібна, жадібна кохання і ласк і тепла” — а може справді від „Згаги краси”?

Є у пані Христі рядок віршів конкретнішого змісту, які б можна назвати любовними; д. Єфремов у своїй рецензії на сю книжку в „Раді” докорив ними авторку, вбачаючи в них еротизм. Мені здається, що се не вірно”. Добачив ті любовні чуття ще зовсім несмілими й абстрактними.

Щодо віршів авторки на громадські, політичні теми Франко зауважує: „Власне ті вірші найслабші і найблідші, обертаються в самій пустій фразеології і не роблять ніякого враження. Краще б зробила авторка, якби не писала їх, поки й тут життя не дасть їй конкретніших образів”.

Далі — блискуча рецензія на черговий, третій, том коломийок, зібраних Володимиром Гнатюком та виданих етнографічною комісією НТШ 1907 року, яку ЛНВ опублікував у жовтневій книзі.

Не обминув Франко і чергове, п'яте, видання „Молодої Музи” „Привезено зілля з трьох гір на весілля” з присвятою на день 30 липня 1907 року Володимирові та Марійці Бирчакам. „Живе собі в Галичині, — писав, — молодий чоловік Володимир Бирчак, по своїйму фаху шановний учитель гімназіальний, а по своїм уподобанням графоман, що пише вірші й новели в смаку „Молодої Музи”, тобто такі, що нікого ні гріють ні студять. За те, що він два роки тому дав себе пізнати як кепський редактор „Світу”, компанія „Молодої Музи” признала його своїм „батьком” і авторитетом на літературному полі. Тому потентатові в області галицько-руської літератури довелось 30 липня оженитися, і щоб ушанувати той пам'ятний день, змобілізувала „Молода Муза” всі свої сили, sechs Mann stark (силою шістьох мужчин — нім., авт.) з додатком українського Олеся і ще одного безіменного інваліда, і випустила отсю книжечку. Що ж, якби се було кружкове видання, призначене на те весілля, то очевидно не було би що й говорити про нього: видали собі своїм коштом для себе самих і своїх гостей весільних, і вільно їм. Але „Молода Муза” у нас не така скромна, вона видає сю книжечку в своїй серії, як одну з маніфестацій кружка, робить для неї рекламу по газетах і очевидно думає, що зробила щось таке, на що вся руська інтелігентна громада повинна звертати увагу. Звернемо ж і ми увагу на ті три міхи зілля, понюхаємо кожний цвіток зокрема”.

І понюхав! І звернув увагу на кожен вірш... І „скріпив” свої стосунки з „Молодою Музою” ще сильніше..

Щиро радів Іван Франко появі „Історичних пісень” Василя Цурата, що вийшли 1907 року накладом М. Петрицького. „Ось нарешті, — захоплено писав у грудневій книжці ЛНВ за той же рік про книжку того, хто обізвав його декадентом та котрому відповів віршем

„Декадент”, — книжечка галицьких віршів, про які можна говорити серйозно як про витвір дійсної духової, творчої праці. Автор мав щасливий помисл: брати поодинокі моменти чи то з джерела нашої історії, чи з творів нашого старого письменства і оживлювати їх новим словом, у новій поетичній формі. І справді те, що вибрав і обробив, заслугує на повне признання, жаль лише, що дав так мало, всего п'ятнадцять маленьких немов моментальних фотографій з різних часів нашого історичного розвою”.

Так звана історична фантазія Зенона Заколесника „Невмирака”, що вийшла 1907 року накладом А. Хойнацького, викликала в Івана Франка вибух сарказму. „Ну, — давав волю своєму гніву у рецензії на цю книгу в грудневому номері ЛНВ, — дасть Бог дурному чоловікові перо в руки і піде він плести нісенітниці, перемелювати січку, валити книжку на книжку і дутися як вош на морозі, що ось, мовляв, який я плодючий письменник! Моїх книжок уже он скільки томів, а ще буде он скільки: оповідання, перли, хмари-чари, драми, комедії, фантастичні картини, жарти й нежарти. А коли той чоловік надто має в руках газету і змогу — кидати болотом на кого хоче і хвалити себе й своїх хвалителів, то при досить низькім стані смаку у загалу публіки і високім стані загальної безкритичності такий чоловік робиться свого роду авторитетом, здобуває собі різні протекції, зискує премії на конкурсах і росте в пиху та претенсіональність та заглушує хоптою свого слова кращі парості літератури, ширить тупоумство і варварські способи думання, шаблонність і пусту фразеологію замість дійсної обсервації життя. Нашим читачам відомий уже д. Наколесник, гесте Лев Лопатинський, зі своєї „гуцульської” драми „Лько Пащак”, що була розібрана в Л.-Н.- Віснику, хоч розбір, викажуючи масу невірності і безтямності автора все-таки не давав повного поняття про ту банальність його мислення і безплідність його фантазії, якою навіяні всі його твори. Кинувши болотом у „Руслані” на автора рецензії, Заколесник спокійно далі „лупить по путі прогресу” і знов обдарував нас драмою чи історичною фантазією „Невмирака”, написаною віршами, яка діється над Дніпром в минувшости, „теперішности і будучині”. Фантазія д. Заколесника властиво не історична, бо ні найменшого розуміння історії в ній не видно...”.

1907 року Іван Франко не видав жодної збірки — ні прозової, ні поетичної. Тільки у листопадовій книзі ЛНВ був надрукований один вірш — „Блюдите ся біса полуденного” за підписом „Невідомий”. У ньому йдеться про те, що у полудень ліричний герой побачив серед людського тлуму постать своєї колишньої любові, яку вже давно втратив... Як не дивно, але цей вірш є єдиним свідченням тогочасного стану душі поета...

Небагато зробив того року Франко і як перекладач. Перекладав в основному „Божественну комедію”, друкуючи переклади на сторінках „Літературно-наукового вісника” в кожній книжці, починаючи з червневої аж до кінця року. Опісля ці вірші увійдуть до книги „Данте Аліґ'єрі. Характеристика середніх віків. Житє поета і вибір із його поезій”, що вийшла 1913 року заходом „Прихильників української літератури, науки і штуки у Львові”, а також до книги „Дантова друга любов”, що вийшла як відбиток з „Неділі” 1912 року в серії „Міжнародна бібліотека”, ч. 5. Переклад вірша Адама Міцкевича „Ордонова редута” був надрукований у № 255 „Діла” від 26 листопада, а декілька віршів німецького поета Готфріда Келлера — „Тиха хвилина”, „Морські думки”, „В морозні зимові дні” — були опубліковані у грудневій книзі ЛНВ за 1907 рік і свідчили про явний неспокій у душі поета.

У 1907 році Іван Франко написав 85 праць. Серед них 42 рецензії...

Розділ III

„ВЕЛИКИЙ ШУМ”

Результати виборів до парламенту, які пройшли на основі загального, безпосереднього, рівного і тайного виборчого права, здивували навіть самого цісаря: до парламенту пройшло аж 88 соціал-демократів. Ніхто цього не сподівався: ні самі соціал-демократи, ні їх опоненти. Цісар, стурбований приходом до влади „червоного диявола”, з того приводу навіть висловив президентові міністрів Бекові своє незадоволення. Тóму не залишилось нічого іншого, як запевнити цісаря, що в парламенті соціал-демократи будуть вести себе поважно, не чинитимуть перешкод бюджетові загалом і військовому зокрема. Це одне, а друге — в парламенті буде для всіх державних справ більшість, і то не якась „червона”, але поважна і побожна, з німецькими християнсько-соціальними антисемітами і з католицьким центром як основою, якій додадуть сили консервативно-клерикальні слов'яни. Соціальної демократії протистоятиме не менш сильний ворог, що рекрутується з численної ще в Австрії сфери дрібної буржуазії, яка здобула на виборах 67 мандатів. Разом із німецьким католицьким центром із 29 послів вони утворять парламентарний клуб із 96 послів, найбільший клуб у новому австрійському парламенті, і це буде єдиний клуб, на якому австрійський уряд може оперти свою політику.

„Але хто сподівався, — коментував події на сторінках червневої книжки „Літературно-наукового вісника” Михайло Лозинський, — що загальне, безпосереднє, рівне і тайне виборче право, висуваючи на перший план соціально-економічні потреби народних мас, тим самим усуне національне питання, помилився. Національне питання, на скільки воно питання вдержання панування одної нації над другою, се безперечно головно інтерес буржуазії; але на скільки воно питання визволення з національного гнету, се наболіла рана найбільш поневолених народних мас, бо крім гнету політичного, соціального, економічного врізується в їх плечі ще й гнет національний. І висуваючи на перший план потреби широких народних мас, нове виборче право висунуло

між ними також справу визволення з національного гнету. А що й оборонці пануючих націй вийшли ще доволі сильні, то боротьба буде завзята. Але буде боротьба, не буде ще національного миру. Навіть соціальна демократія буде примушена кинутися в вир тої боротьби. До сього примусить її дбалість за будучність своєї парламентарної сили. Соціально-демократична парламентарна презентація складається з 48 Німців, 26 Чехів, 6 Поляків, 4 Італійців, 2 Українців, 1 Румуна й 1 Словінця. З виїмком одних Німців і почасти Поляків (в Галичині) всі ті нації зазнають меншого або більшого національного гнету і соціальна демократія, коли захоче вдержатися серед них, мусить їм дати відповідь і на національне питання. Зрештою буде се не трудно. Хто виробив берненську національну програму, тому буде легко дати вдоволяючу відповідь на національне питання, коли тільки соціальні демократи з пануючих націй зуміють до краю, не тільки в теорії відказатися від старих ілюзій”.

Найактивніше відстоювали національні інтереси чехи, які мали в парламенті 26 послів. За ними йшли німці, а відтак поляки. Про національне питання заговорила й українська соціал-демократія, яка почала виходити з-під польського впливу.

Причини перемоги соціал-демократії зрозумілі. Буржуазні партії опиралися на кола, які досі давали їм голоси до парламенту. Коли ж довелося вибирати послів на основі чотиричленної формули, ті кола в масі виборців стали меншістю, а перевагу дістав пролетаріат. І пролетаріат вибрав тих, хто працював серед нього, організовував його, вів до боротьби за нове виборче право. І не лише пролетаріат чистої води, але й так звана „дрібна буржуазія”, про яку соціал-демократична теорія відгукувалася зневажливо, з погордою, але соціально-демократична практика запобігала перед нею, надіючись на її голоси, настільки що, наприклад, львівський соціально-демократичний „Głos” величав перед виборами почесним іменем пролетаріату всіх, крім жменьки справжніх капіталістів, навіть бюрократію, хоч при інших нагодах справжньому інтелігентному пролетаріатові закидалося, що він не здібний піднятися на вершини пролетарського світогляду.

Завдяки виборам на основі загального, безпосереднього, рівного і тайного виборчого права стало вільніше дихати й Галичині, особливо її українській частині. Досі гнітила її сумна свідомість, що найбільші виборчі зусилля нічого не дадуть, а вибори завжди вийдуть так, як цього захочуть польсько-шляхетські кола краю. Із 78 послів, яких посилала Галичина до австрійського парламенту при куріальній системі, 60-70 належало до „Кола Польського”, і тільки дрібна решта мандатів за-

лишалась галицькій народній опозиції, польській демократії і всьому українському народові.

Вибори ж почали валити цю польсько-шляхетську фортецю. Хоча відбувалися вони у Галичині за старою традицією, закладеною сумною пам'яті К. Бадені і активно підхопленою новим намісником графом Андрієм Потоцьким, який не усвідомлював, яку небезпечну гру затіяв. „Коли вибори ві всіх інших краях Австрії відбувалися при повній виборчій свободі, — писав у статті „Вибори в Австрії” М. Лозинський, — повній, очевидно, настільки, наскільки се можливо в теперішнім устрою політичної й економічної неволі народних мас, — то в Галичині при виборах панував нечуваний терор усіх тих, що в їх інтересі лежить до теперішній шляхетський режим. Виборців з народної маси тероризували всі, хто мав якусь власть над ними, від найвищих властей аж до останнього урядового посіпаки, від поміщика аж до останнього двірського наставника, — політична власть і ті, що мають економічну власть над народною масою, подали собі дружно руки, щоб за всяку ціну здавити вільну волю виборців та оборонити польсько-шляхетський режим. При тім вибори в Галичині поділено на три часті, а в кожній часті не кінчалися вони за першим разом; в міських округах були, як звичайно, перші вибори і тісніші (перебалотировки), а в сільських було звичайно аж по три голосувань. І при кожнім новім голосуванню виборчий терор збільшувався. Особливо певне оружжя мали польсько-шляхетські круги в тім, що для другого і третього голосування видавано карту аж при самій виборчій комісії, яка звичайно не дозволяла виборцеві вийти виповнити собі по своїй волі карту голосування; хто не був сам настільки письменний, щоб виповнити собі як слід карту, того голос ішов на польсько-шляхетського кандидата, а в найліпшій разі пропадав, бо писарі, які з припоручення комісії виповняли картки голосування, або писали на них ім'я польсько-шляхетського кандидата, або коли виборець не дозволяв на се, писали ім'я його кандидата так неправильно, що комісія глос признавала неважним. Такою штукою показували виборчі комісії „чуда”, бо пр. чим іншим, як не „чудом” треба вважати те, що польський соціально-демократичний кандидат в краківськім окрузі, маючи при першім голосуванню найбільше голосів, при третім голосуванню мав їх найменше і перепав?”

Із 78 мандатів, призначених за офіційною статистикою полякам, 53 мандати здобули прихильники „Кола польського”, 16 мандатів — польські людовці, 4 — польські соціал-демократи, 3 — євреї-сіоністи і по одному мандатові — безпартійний єврейський демократ (др. Грос у Кракові) і безпартійний соціаліст (Брайтер у Львові). „Rada Narodowa” відвою-

вала для „Кола польського” один мандат у чисто українським сільським окрузі. Таким чином, із 28 мандатів, призначених тою ж офіційною статистикою українцям, один потрапив у польсько-шляхетські руки, а решта розподілилася так: 17 — українським націонал-демократам, 3 — українським радикалам, 2 — українським соціал-демократам і 5 — москвофілам. З тих мандатів, які в сільських округах Східної Галичини були призначені для поляків, українці помогли здобути один мандат польському людовцеві, а два — для євреїв-сіоністів.

Великої невдачі на виборах зазнала польська соціал-демократія. В західній, польській Галичині не провела вона ані одного посла; а в боротьбі консервативно-демократичного блоку з соціал-демократами впав навіть лідер польської соціал-демократії Дашинський. Тільки Східна Галичина дала польській соціал-демократії 4 мандати: 2 у Львові і по одному в Перемишлі та Стрию.

Коли з результатом виборів у міських округах порівняти результат виборів у сільських округах, де на 72 мандати 22 мандати здобули українські партії — націонал-демократична, радикальна і соціал-демократична, 5 — москвофіли, 16 — польські людовці і 2 — євреї-сіоністи, тобто разом 45 опозиційних мандатів із 72, то видно, що поступ у Галичині репрезентують села, а міста реакцію. Східногалицькі села вибирали переважно українських послів, західногалицькі — людовців, а міста — різних ексцеленцій, як міністрів Дідушицького і Коритовського, голову „Кола польського” Абрагамовича, народних демократів, а не спромоглися на вибір репрезентантів міського пролетаріату, не знайшли мандату для такого бича польської шляхти, як Дашинський.

У сільських округах Східної Галичини виборчу акцію вели три українські партії: націонал-демократична, радикальна і соціал-демократична, москвофіли. Виборча акція велась без жодного порозуміння між партіями, кожна партія вела її на свою руку, особливо завзято проти всього українства виступали москвофіли. Результат виборів уже відомий: 17 націонал-демократів, 3 радикали, 2 соціал-демократи і 5 москвофілів.

З цілої виборчої акції варто виділити дві характерні риси. Перша — упадок „урядового українства”, яке досі репрезентував О. Барвінський з товаришами. Він і його однодумець професор К. Студинський спробували виставити свої кандидатури, але не витримали до кінця і позрікалися. І загалом проурядових українських кандидатур не було зовсім. Вся українська виборча акція виступила проти польсько-шляхетського режиму в Галичині та їх державно-австрійських протекторів опозиційно. Друга риса — упадок москвофільства. Та партія, яка ставила себе на рівні з

усім українським національним рухом, яка у виборчих переговорах з націонал-демократичною партією домагалася для себе 14 мандатів і відкинула пропозицію тої ж партії прийняти 10 мандатів, у завзятій виборчій боротьбі при тайній допомозі польсько-шляхетських кіл здобула ледве 5 мандатів, а її лідер Дудикевич, якого вона всіма силами хотіла провести в парламент, провалився у всіх трьох округах, у яких балотувався.

„І так, — робив висновок М. Лозинський, — при теперішніх виборах побідила в Галичині українська національна ідея і поступові репрезентанти її — згадані три українські партії. Тільки ж не треба вбиватися побідою. При виборах побіда, але виборчий закон назначив тій побіді такі межі, що українські репрезентанти задля малого числа не могутимуть боротися з успіхом против національно-політичних ворогів українського народу — прихильників історичної Польщі. Се треба все тямити, оцінюючи становище українського народу в Австрії”.

Таким чином вибори в Галичині відбувалися під гаслом національної боротьби. І власне з огляду на цю боротьбу результат виборів став повною несподіванкою і для поляків, і для українців.

Поляки, звикнувши завдяки куріальній системі до легких виборчих перемог над українцями, повірили, що вони справді в Галичині така сила, якою представлялись у світлі офіційної статистики і виборчих перемог. Побудувавши на цих двох фальшивих основах теорію про польський стан панування в Східній Галичині, вони були настільки певні, що ця теорія відповідає дійсності, що польський стан панування взяли за основу всієї своєї дальшої національної політики щодо українців. Наприклад, ціла виборча реформа для Галичини зі всіма її винятковими постановами мала в їх очах виправдання в тім, аби не допустити до порушення стану польського панування в Східній Галичині. Українці ж, навчені дотеперішнім гірким досвідом, бачачи, як польсько-шляхетські кола при виборчій реформі намагаються затримати в новій формі старий зміст, були переконані, що доведеться вести дуже важку боротьбу без певності успіху.

Коли ж відбулися вибори, то виявилось, що обидві сторони прорахувалися: поляки — в своїй певності, а українці — в своїх сумнівах. Правда, результат виборів випав менш-більш так, як передбачала офіційна статистика, але водночас показав, що фактичне відношення польських і українських сил у Східній Галичині не таке, як це представляли поляки; що той польський стан панування в Східній Галичині — це не дійсність, а національно-політична фантазія, і якби не штучна охорона його при допомозі виняткових постанов виборчої реформи, то вибори на основі

справжнього загального і рівного виборчого права відібрали би тій національно-політичній фантазії право стати дійсністю.

Це відчула навіть польська преса. „Ми прозріли, — писав № 245 „Słowa Polskiego” за 1907 рік. — Маскований довго куріальною системою і принагідними виборчими компромісами дійсний стан національного володіння виявився тепер в цілій своїй голий правді. Ми пізнали, як властиво неглибоко, незважаючи на всю культурну й економічну перевагу, було основане наше політичне значення в тій частині краю, чим є т. зв. польські міста, яким зорганізованим, політично карним і ненависним супроти нас елементом є ті, що побіч них живемо. Цифри і розклад голосів з обох сторін показали нам, на жаль, що ми не тільки чисельна меншість, але що політичним усвідомленням не дорівнюємо противникові”...

3 червня у Росії була розпущена друга Дума. І все ж українська справа в Росії „на нашій не своїй землі” рушила з місця. 12 квітня рада професорів Харківського університету, вислухавши доповідь від історико-філологічного факультету, одностайно прийняла рішення про заснування двох українських кафедр: української мови та історії. „Не можна не сказати, — говорив у своїй промові Микола Сумцов („Рада”, № 91), — що наш університет дуже бідний з матеріального боку; погоджуємось і з тим, що та зала, у котрій ми тепер засідаємо, незвичайно мала, тісна і душна, але ми визнаємо також і те, що думки і слова в ній ніколи не душили; ми визнаємо і будемо пишатися тим, що наш скромний університет раз-у-раз стояв на ґрунті вищого наукового ідеалізму і тісно зв’язаного з ним піклування про широкі народні інтереси!”

Першу підвалину для практичного розв’язання питання про українські кафедри поклав Одеський університет, а саме його приват-доцент О. Грушевський, брат Михайла Грушевського, який оголосив у весняному семестрі курс з історії Київської Русі і з 13 березня почав викладати його українською мовою. Перша лекція, як писав „Рідний Край”, відбулася в присутності багатьох професорів і при повній аудиторії. Після лекції один із студентів-слухачів привітав нового лектора від імені студентів-українців промовою, висловивши наприкінці бажання, щоб і інші професори за прикладом лектора поспішилися піти назустріч потребі українського народу. На це професор Линиченко відповів, що рада професорів нічого не має проти таких лекцій і що справа залежатиме від порозуміння студентів із професором.

29 квітня 1907 року в Києві було засноване Наукове товариство. „Товариство, — як сказано в статуті, — має на меті наукові розсліди на полі українознавства і ознайомлення громадянства зо всіма сторо-

нами минулого й сучасного життя на Україні". Організацією цього Товариства у Києві зайнявся М. Грушевський. Він розробив проект, виходячи з подвійної функції Товариства: з одного боку — організація наукової роботи, а з іншого — популяризація здобутків сучасної науки. Наукову роботу в Товаристві, на думку голови, треба було поділити між науковими секціями. На початок він запланував організувати три секції: історичну, філологічну та природничо-математичну; а також дві спеціальні комісії — мовну та етнографічну. Налагодивши роботу секцій, проф. Грушевський радив розпочати видавництво наукових праць і організацію з'їздів наукових діячів, щоб викликати жвавіший науковий рух по інших кутках України. Для досягнення цього М. Грушевський запропонував з осені організувати публічні виклади у сфері українознавства і розпочати підготовку підручників із різних галузей українознавства.

„Нема що й казати, — писав із цього приводу „Літературно-науковий вісник“, — наскільки потреба в такому товаристві на Україні російській велика. Велика частина широкої ниви українознавства лежить ще не орана. Праця на сій ниві корисна й позиточна сама по собі, багато помогла би для якнайскорішого розв'язання питання про українські кафедри. З одного боку вона підготовляла б потрібні наукові сили і матеріал, а з другого — заступила б виклади з українознавства в університетах до того часу, коли в останніх буде потрібно кафедри”.

Як тільки блиснув перший промінь в українському житті на Великій Україні, одні за одними почали організовуватись „Просвіти”: в Одесі, Києві, Катеринославі, Кам'янці, Катеринодарі, Житомирі, Новочеркаську, Баку, Мелітополі, Грубешеві (на Холмщині), Миколаєві, Чернігові, Полтаві, Лубнах, Харкові та селі Колодистому.

Оптимістичні заяви Р. Матушевського про розцвіт українського життя в Україні викликали застереження в самій Україні. „Просто незрозумілим стає, — писав у № 214 „Ради” Сергій Єфремов, — як таки самі автори не помічають величезної диспропорції між фактичним матеріалом і тими висновками, що на підставі його робляться; а також дивувати починає, як мало нам, Українцям, треба, щоб ми почували себе цілком задоволеними з свого становища і починали веселим оком на білий світ дивитися, і зараз, ненароком якимось, набігає на думку приказка: „Бідний думкою багаті!”

„Слова немає, — писав у відповідь у десятій книзі „Літературно-наукового вісника” Р. Матушевський, — що як ми почнемо складати ціну тому, з чим українство виступило перед широким світом при сучасних вимогах життя, і підраховувати його пасив і актив, то в серці не тільки не забринить струнка оптимізму, а навпаки, воно гірким жалем про-

ймається... Свідомі елементи українського громадянства переживають зараз вкупі з усім свідомим громадянством Росії тяжку добу розчарування, добу похорону розбитих і вітром розметених ілюзій і понівечених надій. Кожну самосвідому людину боляче у саме серце вражає величезна диспропорція між кількістю витраченої енергії, величезною силою понесених жертв в ім'я крапких ідеалів суспільно-політичного життя і тим, що здобуто за таку занадто дорогу ціну і що вродило на нашій, здається, вже й занадто вигноєній ниві. І кожне розуміє, що диспропорція ся не що як наслідок іншої, головної диспропорції між тою силою, котрою запаслося громадянство, вступаючи в боротьбу з старим ладом і тою, що йому треба було мати насправжки. Всім здавалося, що сили сієї безлічі і що її вистачить на довгий час. Воно так і є і на самому ділі, проте не можна сперечатися проти того факту, що представникам і оборонцям старого ладу удалося доволі скоро очуматися від ударів, сконцентрувати свої сили, потужно піти на ворога, розбити й подолати його. Чи на довго, — се вже інше питання, але зараз ми повинні констатувати той безперечний факт, що в опозиції не вистачило сили для того, щоб стати поперек дороги тій дикій реакції, що почала зразу чорною хмарою наступати на нас, щоб спинити її і не дати їй ходу. В сім і полягає джерело і причина того песимізму, що панує тепер над усім громадянством в Росії, а в купі з тим і на Україні”.

Справді, серед великої маси гімназій, які з'явилися в Україні, не було жодної української. „Рада” з цього приводу писала: „Українці, як Українці, не виявили тут своєї ініціативи, бо в їх і змоги не було се зробити, бо оборудувати цілком повну українську гімназію при тих засобах, що в нас зараз є, навряд чи вдалося б. Проте та сила середніх шкіл, що зразу появилася навіть по глухих закуточках України, — то вода на наш млин, бо просвіта, хоч і не рідною мовою, все ж таки є просвіта, вона швидше прожене темряву і швидше доведе людей до свідомості. На нашу думку ми, хоч із жалем у серці, а мусимо на деякий час помиритися з тією думкою, що середня школа українська може з'явитися в нас тільки згодом і що тепер свідомим елементам українства треба сконцентрувати свою увагу з одного боку „на горі” — тобто на університетах, а з другого — „на низу”, тобто на елементарній просвіті”.

Скромними були успіхи і в університетській освіті. У всіх трьох університетах, що були на території України, з осені 1907 року призначені виклади основних предметів із українознавства. В Одеському університеті молодий професор О. Грушевський продовжуватиме свій курс з історії України, в Харківському університеті курси із українознавства будуть вести аж три професори: Сумцов викладатиме курс

української народної словесності, Хасанський — курс української мови, Багалій — курс історії України. Професор Сумцов викладав свій курс, як і О. Грушевський, українською мовою. В Київському університеті, де петицію студентства у минулому році рада професорів „поклала під сукно”, лишивши її „безь розсмотренія”, як заявив ректор університету депутації студентів-українців, професори Лобода та Перетц викладають (російською мовою) курси з історії української літератури — перший тричі на тиждень — історію нової літератури, а другий — історію цієї ж таки літератури до ХІХ століття. Окрім того в університеті оголошено ще курс з історії України. В деяких університетах для жінок також розпочалися виклади наук з українознавства: на вищих жіночих курсах у Києві професор Лобода почав викладати історію української літератури, а в Петербурзі на так званих Бестужевських курсах Єфименкова читає курс з історії України.

Преса...

„Щодо преси, — писав „Літературно-науковий вісник”, — то її, відомо, зовсім не було. І нехай тепер пригадає, хто пам'ятає сі недавні часи, а хто їх не знає, то нехай перегляне кілька чисел за один із минулих років „Кіевской Старини”, єдиного органу, в якому сям чи так відбивалося життя українське, щоб довідатися, з яким густим неводом автори заміток про наше життя бродили по газетному морю, щоб вилловити кілька фактів, котрі свідчили хоч про яке-небудь життя і як старанно в „Хроніці” занотовувався кожний найдрібніший факт, кожна коротесенька звісточка про те, що тут або там десь блиснуло кволенське проміннячко українства”.

Новостворена київська „Просвіта” забажала видати збірку оповідань Івана Франка „Ліси і пасовиська” і доручила вести переговори з того приводу Сергію Єфремову, котрий, як належиться, звернувся за дозволом до автора. Крім того, він попросив дозволу зробити деякі мовностилістичні поправки, щоб твори стали доступними для читачів Великої України. „Само собою розуміється, — писав у відповідь Іван Франко 17 квітня 1907 року, — що я не маю нічого против того, щоб Ви робили в моїх оповіданнях які хочете язикові зміни, коли вже вважаєте мою мазанину придатною для лектури Ваших селян. Даю Вам і наперед таку повновласть. Як Ваше здоров'я? Чую, що вибираєтеся кудись за границю. Приємно було б у переїзді бачити Вас у Львові, ну, та се вже залежить від Вашого маршруту. Цікавий побачити Ваші нові праці в „Літ.-наук. Віснику”...

Проте „Просвіта” у Києві зуміла видати лише одне оповідання „Ліси та пасовиська (Оповідання колишнього повномочного)” в серії

дешевих видань на 18 сторінках малої 8°. У ньому йшла мова про час, який наступив після скасування панщини, та період „великого шуму” по галицьких селах, пов’язаного з боротьбою громад проти колишніх дідичів за ліси та пасовиська.

Чи згадка про ті часи, чи ностальгія за проданою в чужі руки батьківщиною в Нагуєвичах спонукали І. Франка написати більшу повість „Великий шум”, якій судилося стати його останньою повістю.

В біографії, написаній до збірки оповідань „В поті чола”, Іван Франко зауважував, що майже всі його більші твори показують дійсних людей, яких він колись знав, дійсні факти, яких він був свідком або про які чув від свідків, малюють краєвиди тих закутків нашого краю, які він сходив власними ногами. До цього можна додати, що згаданими свідками були не тільки живі люди — знайомі письменника або принагідні оповідачі, але й історичні документи, які він вивчав як дослідник. Тому творчість Івана Франка на диво багатогранно відображає життя західноукраїнського населення (і при цьому не менш правдиво, ніж численні праці істориків або спогади мемуаристів), а окремі Франкові твори дають дослідникам нагоду шукати за справжніми подіями змальованих письменником конфліктів, за прототипами зображених ним героїв, ландшафтів і навіть окремих художніх деталей.

Прототипи багатьох персонажів Івана Франка, а також події, що лягли в основу його творів, здебільшого відомі. Відомо, хто такі Маледикт Плосколоб, Наум Безумович, Тихович Мовчальський, Нещасний Филимон, отець Курендович Холява, Митро Політа, Мордоредович Аввакум Многоглаголящий, Фарбінський, Хвостовський Осмогласник, Сидірко Шаранець; відомо також, хто такі Малий Мирон, Андрій Темера, Хома з серцем. Розкриті прототипи героїв і відома фактична основа таких, наприклад, Франкових творів, як „Зів’яле листя”, „Маніпулянтка”, „Лель і Полель”, „Основи суспільності”, „Перехресні стежки” та інших. Інформацію про тих осіб дослідники черпали з архівних матеріалів та документів історичного чи історико-літературного характеру.

Повість „Великий шум” описувала життя низів суспільства у рідних Франкові Нагуєвичах, яких, зрештою, він ніколи у своїй творчості не обходив увагою. Природа і мешканці Нагуєвич змальовані в циклі поезій „Галицькі образки”, „По селах”, „Спомини”, в поемах „Панські жарти” та „Історія товпки солі”, оповіданнях „Лесишина челядь”, „Моя стріча з Олексою”, „Малий Мирон”, „Мавка”, „Микитичів дуб”, „Довбанюк”, „Мій злочин”, „Щука”, „У кузні”, „Під оборогом”, „Злісний Сидір”, „Неначе сон”, повісті „Гутак” і „Великий шум”, драмах „Украдене щастя” і „Рябина”, а частково і в інших. У цих творах змальовано краєвиди,

серед яких письменник зростав. Героями їх є члени родини письменника, його односельчани — люди, яких він колись знав, про яких чув чи дізнався з історико-літературних джерел. Так, в оповіданнях „У кузні”, „Малий Мирон”, „Під оборогом”, „Мій злочин”, „Микитичів дуб”, „Злісний Сидір”, у поемі „Історія товпки солі” діють письменник, його батько Яць — „коваль з Гори”, мама Марія Кульчицька, їх слуги — старий Іван, Микола, Андрусь, два Остини, Марина; в оповіданні „Моя стріча з Олексою” — вітчим Гринь Гаврилик, який працював колись у Бориславі „при ямах”, мачуха письменника та їх свояки.

Зі сторінок оповідань і досі промовляють Франкові односельці: стара Лесиха з оповідання „Лесишина челядь”, її син Гнат, дочка Горпина, невістка Анна Тимишина, милий Горпини Митро Громик; сусіди батьків письменника Микитичі з оповідання „Микитичів дуб”; Рябина з однойменної драми та з оповідання „Під оборогом”; Гайгель із поеми „Історія товпки солі”. Такі колоритні постаті, як вийти Максим Чапля, Гутак, присяжний Димович, писар і дяк Василь Грім, його мати Анна Громиха, дзвонар і гробар Гатарняк, старий Лялюк, бідняк Хохлачик, Орина Задорожна, Кахній, змальовані у незакінченій повісті „Гутак”; старий рибалка Сарабин — в оповіданні „Щука”, гайовий Сидір — в оповіданні „Злісний Сидір”. Усі вони насправді жили на світі і були односельчанами письменника. Заглянувши у метричні книги, які знаходяться в архівах Львова, Дрогобича та Перемишля, можна дізнатись, коли вони народились, одружились, хто був їхнім чоловіком чи жінкою, коли вони зійшли зі світу та яке потомство залишили.

Можна довідатися про них і з судових справ Самбірського суду, до котрого адміністративно належали Нагуевичі. Чимало інформації про людей Нагуевич дає подарована митрополитом Андрієм Шептицьким Василеві Щурату в 1937 році збірка документів із архіву Перемишльської духовної консисторії, якій підлягала парохія села Нагуевичі. Це протоколи розслідування, проведеного за дорученням церковної влади проти Йосифа Левицького, який у 1855-1860 роках був священником у рідному селі письменника.

Це розслідування — за кількома скаргами нагуєвицьких селян — провів мокрянський декан і парох Гаїв (біля Дрогобича) Юрій Кмицикевич. Протягом 22 робочих днів 1858 року — з 23 лютого до 20 березня за старим стилем — він допитав 156 мешканців села.

Сьогодні ці документи зберігаються у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка як справа 1783 ор.

Висновки слідства, проведеного Кмицикевичем, були для обвинуваченого компрометуючими. Проте Йосиф Левицький ужив енер-

гійних заходів, внаслідок яких перемишльська духовна влада доручила дрогобицькому деканові Василеві Гапоновичу із села Стебник провести верифікацію протоколів, надісланих Кмицикевичем. Протокол цієї верифікації охоплює 64 сторінки. В основному він написаний німецькою мовою; українською в польській транскрипції записані тільки свідчення селян.

В. Гапонович визнав висновки Ю. Кмицикевича надто суворими, у власному ж висновку написав, що скарги на Левицького підтверджують тільки мешканці, вороже настроєні до священника, а не вся громада Нагуєвич.

Ще два слідства, проведені цим же В. Гапоновичем (8 і 9 липня за старим стилем 1859 року), були пов'язані із звинуваченням Левицького з боку Самбірського слідства. Вони невеликі (14 і 16 сторінок), проте цікаві. Особливу увагу привертає протокол у справі нагуєвицького селянина Антона Рурака, оскільки він викриває негідні засоби, до яких вдавався Левицький, знешкоджуючи тих, хто насмілювався шукати захисту у світській чи духовній владі. Проти найзавзятіших ворогів-скаржників Левицький подав позов до суду за зневагу його особи під час виконання церковних практик, анітрохи не зважаючи на те, що сам своєю грубою поведінкою викликав цю образу.

Самбірський окружний суд розглянув справу 12 серпня 1858 року і засудив гайового Федя Глинку до одномісячного арешту, Настю Дідач — до 14 днів, Антона Рурака і Марію Клишко — до 8 днів арешту. Так підступно Левицький помстився на частині скаржників.

Про особу Йосифа Левицького, його подвижницьку діяльність у церковному, освітньому, громадському житті Галичини, коли він працював при Перемишльській капітулі, мова йшла у першій книзі цієї серії „Рід Якова” (розділ „Гучна сварка”).

Темперамент у Левицького був вибуховий, сангвіністичний, зовнішність — „оригінальна”, ставлення до людей — причепливе, простакувате, часто грубе. У звіті про проведене слідство Ю. Кмицикевич писав, що 11 березня під час списування протоколу Й. Левицький „формально перетворився в фуріата і виявив таку афектацію гніву та злоби, які не личать духовній особі, а тим більше парохів”, а 18 березня знову ж відзначив, що парох, „конфронтований із свідками”, більше ніж годину „голосно кричав і кричав так, що виглядав на фуріата і що підписаний та присутні засідателі були в страху, що його може постигнути сердечний удар”. „Підписаний вже достатньо переконався в тому, — відзначив у висновку Кмицикевич, — що обвинувачений парох ніяк не зможе вже опанувати свою застарілу сваволю”.

На публічні лайки, якими Левицький щедро осипав своїх парафіян, нагуєвичани скаржились особливо. Антон Микитич зізнав, що його сина Максима, який приїхав за Левицьким полукішним возом, останній прогнав, накинувшись на нього з грубою лайкою. До жінки Луця Сидора кричав: „Курво, марш мі з церкви, не варта-с ту приходити!” Парубок Ілько Франко доповів, що Левицький, не дозволяючи йому кумувати у Михайла Мазурика, прогнав його, вигукуючи: „Франко лайдак; рушай звідси, його не потрібно за кума!” За господарем Василем Ольшанським публічно кричав: „Ти злодію, ти до церкви не ходиш, ти лайдаку, вступиш від мене!”

У 1886 році Франко опублікував у львівському журналі „Зоря” дві невеличкі статті, присвячені Й. Левицькому: „До життєпису Йосифа Левицького” (№ 5, с. 84) і „До біографії Йосифа Левицького” (№ 11, с. 196). У першій із них Франко розповів, що нагуєвицькі селяни дуже незлюбили цього попа за його прикру вдачу та грубіянство. Про Левицького — писав він — згадують старші господарі й досі і не називають його інакше, як „ксьондз грубий”.

У Нагуєвичах отець Й. Левицький натрапив на подібного собі за характером Костя Дум'яка, головного героя повісті „Великий шум”, кума Якова Франка. „Мав він, — писав Іван Франко про Й. Левицького, — з людьми клопоти; особливо дався йому взнаки тодішній громадський писар, таки нагуєвицький родом, вислужений вояк Кость Дум'як, котрого він прозвав „мантою”, т. є. „шахраєм”. Оповідаєть, що через пару літ кожне своє казання Левицький кінчав більш-менш в той спосіб: „А коли же найдеться чоловік хитрий, підступний, злосливий, п'яниця, дурак, лизун, кривдитель і ізверг роду чоловічеського, то такий чоловік називається „манта”! І при тих словах він показував на стоячого перед крилосом, здоровенного ростом Дум'яка, котрий у відповідь на те тільки відкашлював і потрясав своїм довгим, чорним і кучерявим волоссям на голові. Але досоловав і Дум'як Левицькому. Левицький завзято нюхав табаку і навіть під час служби Божої не міг без неї обійтися, і табакерка так і стояла на престолі коло євангелія. От одного разу, коли о. Левицький говорив казання, Дум'як преспокійно пішов, взяв з престолу табакерку, вложив її до принесеного з собою дерев'яного ящика, тут же під церквою, „при людях”, згакував і послав до Перемишля до консисторії з запитанням: „Чи дозволено в книгах церковних, щоби таке орудіє стояло на престолі побіч св. євангелія і побіч тіла Христового?”. „Як відповіла на се трудне ритуальне питання консисторія, — зауважував Франко, — не знаю”.

За здогадом Франка, Дум'як і був причиною смерті Левицького. В одній палкій суперечці з ним за межу між громадським і попівським полями Левицький рознервувався до такої міри, що впав мертвим.

У статті „До біографії Йосифа Левицького” Іван Франко, за спогадами нагуєвицького священника Василя Білінського, додатково висвітлив ще кілька моментів із життя і діяльності Левицького, зокрема його участь у революційних подіях 1848 року, коли він був парохом у Грушеві коло Дрогобича.

Франкові статті з 1886 року дали змогу літературознавцям встановити, що прототипом отця Квінтіліана Передримірьського, персонажа повісті „Великий шум”, написаної 1907 року, був саме Йосиф Левицький.

В описі села Грушатичі в повісті „Великий шум” кожен може впізнати рідні Франкові Нагуєвичі: „Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка; густі лози та вільхи обсіли з обох боків її береги, як рівно зложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках річки розсілося велике підгірське село Грушатичі. Хати, до шнуру збудовані біля гостинця, тонуть у грушевих та яблуневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилось, виглядає, як ряд букетів, розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церква з бляшаною, червоно помальованою банею, що виглядає, як червона шапка моримухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбику, серед старого розкішного саду стоїть попівська резиденція — старий мурований будинок з ганком на сад і на село, з господарськими будівлями позаду, притуленими до високого глиняного обриву, — се кінець гірського пасма, що смілим луком забігло з Ділу аж сюди і тут було проламане та вигризене рікою. А по другім боці річки за долиною здіймається друга, висока гора, покрита темно-зеленим смерковим лісом, а де вона кінчиться і не уривається стіною, там на косогорі, високо над селом, розкинувся двірський сад, обведений живоplotом, а посеред нього двір — невеличкий поверховий будинок з червоно помальованими стінами, весь обсаджений виноградом, що закриває стіни аж до високих партерових вікон, немовби густа зелень роззявлювала якусь могутню пащу, щоб проковтнути ту червону надбудівлю з блискучими вікнами і зелено помальованим бляшаним дахом”.

Повість починається описом розшалілої природи: „Іде, гуде великий шум! Великий шум, зеленій шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуться мало що не до землі струнки білі берези, на долині тріщать старі дуби, скриплять і стогнуть осики, заводячи свій жалкий лемент. День і ніч, тиждень за тижнем реве той шум над Підгір'ям; як почало о Різдві, то отсе вже минув і Великдень, а шум хоч би на хвилечку втих.

Рве стріхи на хатах, перевертає обороти, розносить соломі зі стоділ, валить плоти та ліси, свистить у верхівках дерев і не дає їм покритися листом, реве та вне між крутими берегами річок, кидаючи довкола глину і каміння, мов зморвлений бугай. Зимою багато людей закопав у снігах, весною боровся з повинню, що від наглої відлиги валами скотилася з гір і покрила долини, затопила поля, брала з собою хати, руйнувала цілі села. Відколи люди затямили, не було таких вітрів, і такої повені, і такої негоди, як та, що нею почався 1850 рік. Люди глухли від ненастанного шуму, гнулися з привички, йдучи по вулиці, бо вітер рвав поли, валив з ніг, а дітьми, як галушками, катував по дорозі. Страх ударив по селах. Кинулись орати — всю пухку землю вітер рве і несе бог знає куди. Рве аж до твердої суцільної глинки; що виорав, те на пару літ лишається неродючою пустелею. Чи кара божа? Чи доведеться загинати? Сніги, повені і отсей страшний, ненастанний, непереможний вітер!

Але-бо й по селах, по хатах, по церквах і коршмах, по душі народу йде шум не легший, як отсей шум розшалілої природи. Метушаться села, скрізь ідуть суперечки, сварки і лайки, залягає в душах якась глуха ненависть, вибухають, як ракети, дикі погрози і лунають від села до села. Недавно знесена панщина, як недорізаний труп, ворухиться і наповняє серця жахом. Як великі темно-сині гусільниці, повзуть по болотистих дорогах довгі швадрони ландсдрагонів, повзуть звільна на захляпанних конях від села до села, три, чотири рази до року, весною, в косовицю, в жнива, в копання картопель та збирання кукурудзи, і скрізь по селах, куди вони пройдуть, крізь шум вітру чути свист канчуків, лемент жінок, прокляття чоловіків: се ландсдрагони на просьбу панів силою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не задармо, за нужденну плату, але селянські душі затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. „Досить воно насалося нашого поту і наших сліз, — кричать під канчуками. — Не підемо, хоч убийте. Не підемо, аби нас озолотили. Нехай собі роблять самі! Нехай подавляться тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо!” Так лементує хлопське завзяття. Та все-таки язик ландсдрагонських канчуків голосніший, і хоч серед сліз, серед прокльонів, серед свисту канчуків, а робота в тих роках по скасуванні панщини таки робилася. Ліниво, мляво, але мусила робитися. Така була всля уряду. А в народній душі шуміло, ревло та клекотіло незгірше, як в ошалілій природі”.

І виходять, наче забуті тіні, з пам'яті письменника люди. Ось мітинг у селі, ось Яць Коваль, ось вибори вїта і кандидати на цю посаду: Андрій Халавка, Хома Зарічний, Стефан Чапля, он Онуфрій Гаврило. Ось

називають кандидатуру Костя Дум'яка. Ось уже мітинг у Йоськовій корчмі. У третьому розділі з'являється отець Квінтіліан Передримірський, який ворогує з Дум'яком, що, повернувшись після військової служби до села, згуртує навколо себе кількох поважних господарів: Яця Коваля, Стефана Чаплю, Гаврила Олефіра, які, намагаючись у нових умовах „повернути хід сільських діл на інший, не панцизняний лад”, задумують заснувати в селі „Братство тверезості”.

Приглянувшись до їхньої діяльності, отець Квінтіліан приходиться до висновку, що вона небезпечна. Гостро посперечавшись із цього приводу з попом, Дум'як шле на нього скаргу до Перемишльської духовної консисторії.

Одержавши з консисторії через декілька днів офіційний циркуляр із закликом до духовенства сприяти боротьбі з пияцтвом та ще й особисту пересторогу від крилошанина Льва Кордасевича облишити „свій дотеперішній і консисторії добре відомий звичай грубіянського і згідного поводження з селянами”, отець Квінтіліан закипів страшенним гнівом не тільки на Дум'яка, а й на Кордасевича, з яким у нього вже здавна були непорозуміння. І от у найближчу неділю, під час проповіді, отець Квінтіліан Передримірський, обізвавши своїх парафіян злодіями, ледарями, наклепниками, обжерами і п'янюгами, закінчив „казання” такими словами: „Але я вам кажу, прийдуть на вас кари, так, як на фараона язви єгипетські. Прийдуть незабаром, бо ви, не вменшуючи своїх гріхів, ще побільшуєте їх. Задля вас піднялися проти мене два Іроди Іскаріотські, два гонителі і клеветники, один — той Корда в Перемишлі, що його всі знаєте, а другий — між вами стоїть ось тут і дивиться на мене, а ім'я йому — Манта!”

При цьому отець Квінтіліан показав пальцем на Дум'яка, який стояв у першому ряді господарів, і гнівно продовжив: „Оті два клеветники взялися їсти мої печінки, пити мою кров і рвати моє серце. Манта мантить і бреше, і крутить усе на своє, а Корда кордить, і душить, і знущується по своїй уподобі. Манта підлещується, а Корда ригає злобою і ненавистю. Се ті дві гадини, що завзялися зігнати мене зо світа. Але бог не допустить, щоби вони доконали свого діла. Ще я домолюся на них і на всіх вас божої кари, і язви єгипетської, і покаяння і нині, і присно, і вівіки віков. Амінь”.

„Грушатичький парох, о. Квінтіліан Передримірський, — пише у повісті Іван Франко, — був статний і поважний чоловік, літ понад 60, з тої генерації попів, що, вихована в аристократично-шляхетським дусі, в ненависті і погорді до мужика, свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких і обскурних „русських курсах” при йосифінським львів-

ським університеті, які слухачам тих курсів та й їх старшим сучасникам, парохам „antiquae educationis” (старовинного виховання — авт.), тобто круглим неукам, видавалися верхом премудрості і змістом освіти. Отець Квінтіліан і досі залюбки цитував напам'ять уступи з тих викладів, які мав записані в грубих зошитах, і не признавав понад них ніякої науки. Він любив особливо молодих священиків, з „нового студіюм” задукувати „теологічними” питаннями вроді таких:

— Како может ся изобразити тіло человеческое?

I, надармо підождавши на відповідь, триумфально виголошував:

— Ага, правда, що навіть того не знаєте. Отже, слухайте! Тіло человеческое может ся изобразити через понятіє махини, а то махини механіческої, параболічної и гидравличної. Ну, а що таке душа?

Молодий теолог відповідав такою або якою можливою дефініцією, але о. Квінтіліан уперто хитав головою:

— Куди, куди вам, молодикам! Слухайте, як нас учили: „Душа єсть сущое, которое себѣ самому о себѣ самом и о вещах всіх себѣ положених є свѣдомое”. Ось дефініція! Не те, що ваші. Є що в рот узяти.

З усім тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівській касті, беріг старанно всі її привілеї і кривим оком дивився на „вторженіє хлопства” в чисту попівську расу. Його ідеалом було попівство дідичне, що переходило з батька на сина і держалося століттями певних околиць. Щодо язикових поглядів, він був безумовним прихильником церковщини і вживав „хлопськое наречіє” лише в розмові, борони боже, в писанню. Маркіян Шашкевич, Вагилевич, Головацький і інші товариші, що в 30-х роках, незважаючи на цензурні тиски, пробували класти основи нової, народної літератури, були в його очах молодики, новатори, зняряддя польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повинна переслідувати і світська, і духовна власть, бо ж і в церковні справи вони вносять розстрії та вільнодумний дух. Та рівночасно він був противником поляків, уважаючи їх усіх за „підшитих революціонерів” та обурюючись на їх інтриги против руської ієрархії та на їх зневажливе поводження з руським сільським духовенством.

Не раз на празнику, по десятій лямпці вина, він з іншими попами-патріотами затягав польську, але русинами зложену пісню:

Kto Lach, ma strach!
 Car ostro zdrajców napiera,
 Wolność zmyśloną odbiera!
 Paskiewicz niech żyje!

Na zgubę — na czyję?
Lachów, Lachów, Lachów!

(Хто лях, має страх!
Цар гостро на зрадників напірає,
Вигадану свободу їм відбирає!
Паскевич хай живе!
На погибель — на чию?
Ляхів, ляхів, ляхів!)

Сі останні слова вимовлялися гостро, з-московська і будили великий запал серед попів-патріотів.

У р. 1848 о. Квінтіліан кинувся був у вир політичної агітації, на народних вічах у маю і червні промовляв завзято против поляків і за се потерпів: одно з таких віч розбила польська гвардія народова, маючи головно на меті „zabić pora, co na Polskę szczeka” (вбити попа, що гавкає на Польщу — авт.); о. Квінтіліан таки й дістав дещцицю і спасся від гіршого лише розпачливим скоком крізь вікно на вулицю. Восени того ж року він зробився завзятим речником поділу Галичини на польську і руську часть, та й тут знову потерпів несподіване „посрамленіє” від своїх власних парафіян. Кілька разів він на проповідях закріплював їх до того, щоб підписали поголовно всім селом петицію до державного сойму за поділ Галичини. Та, на диво, чим гостріше і гарячіше він промовляв за тим, тим опірніше ставали против сього підписування грушатицькі мужики. Вони були принципиальні вороги всякого підписування, боялися, що се буде „або на панщину, або на більші податки”, і ніякі докази та масні лайки о. Квінтіліана (без лайок жодна його проповідь не обходила, і тут, в тих лайках, він володів чудовим лексиконом щиронародних зворотів) не могли переконати їх. Підписи йшли піняво, а інші просто говорили: „Єгомость, все ви то дуже красно говорите, але ми не підпишемо” ...

Головна інтрига повісті крутиться навколо Костя Дум'яка, який зі своїми прихильниками міркує над тим, як бути громаді в нових після-панщизняних умовах. Знає, що „треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на тривогу”. Він ворог попів, бо „попи — народ лінівий”. „Їм аби своє відчитати, наїстися та лежати горі черевом”. До панів він ставиться ще більш вороже, бо усвідомлює, що із скасуванням панщини „війна між селянством і панством не скінчилася, але тільки починається”. „Доки буде пан у селі, доти буде панщина, хоч не даремна, а платна”. Тому Кость Дум'як відверто виступає проти місцевого поміщика пана Суботи, незважаючи на те, що любить його дочку Галю і навіть

одружується з нею. „А хочете бути нашим сусідом, — каже він цьому поміщикові, — то на се одинока рада: перестаньте бути паном”.

Захищаючи інтереси громади, Кость Дум'як вступає у конфлікт з комісаром Годієрою. В пориві гніву він убиває його одним махом своєї дужої мужицької руки, сам заявляє про це в суд і потрапляє в тюрму. Громада стоїть за нього. Хоч люта зима і глибокі сніги, на судовий процес Дум'яка їде багато мешканців села. Вони радісно зустрічають його звільнення і єдиною громадою повертаються з ним додому.

Повість закінчується примиренням двору з селом. Із цього приводу С. Щурат у статті „Каменярі і його рідне село”, надрукованій у № 12 „Жовтня”, писав: „Життя, турботи і радощі цих людей зображені в повісті з небувалою силою реалізму. Цим в основному і зумовлюється вартість твору, оскільки втілена в нього авторська ідея примирення поміщицького двору з селом, ідея добровільної угоди між паном і селянами в справі лісів і пасовиськ (повість написана вже під час важкої недуги І. Франка) аж ніяк не характерна для творчості письменника — революціонера пера”. Насправді ж ідея примирення лежить і у відомих „Панських жартах”, коли й думки про хворобу не було.

Протоколи слідства проти Йосифа Левицького показують, що зображені в повісті постаті та події, пов'язані з конфліктом Дум'яка з отцем Квінтіліаном, насправді взяті автором із життя.

Костя Дум'яка, про якого Іван Франко згадав у своїх статтях з 1886 року як про громадського писаря і ворога Левицького, Ю. Кмицикевич уперше допитував у справі Левицького 25 лютого 1858 року, а потім ще 19 разів. Дум'як і сам гостро обвинувачував Левицького і підтверджував свідчення численних скаржників. Про себе Дум'як заявив, що він є господарем у Нагуєвичах під номером 67, що йому 34 роки, що має двох дітей. Повних 14 років він служив у війську, був фельдфебелем. Тепер є „інтерімальним” (тимчасовим) війтом, писарем і касиром громади.

Крім Костя Дум'яка, в справі Й. Левицького виступали ще й інші Дум'яки: Анна, Василь, Данко, Лесь, Сень, Тася і Фрузя. З них Тася була дочкою Костя, Фрузя — Петра, Василь Дум'як був із 1857 року церковним паламарем, тому захищав Левицького.

Костя Дум'яка призначено тимчасовим війтом Нагуєвич, мабуть, навесні 1857 року, після Василя Тимчишина. Проте внаслідок енергійних заходів Й. Левицького (доносів та судових позовів) повітова влада у Дрогобичі звільнила Дум'яка з посади тимчасового війта 9 травня 1859 року. Акт звільнення мотивується тим, що він допустив кілька зловживань своєю владою. Після Дум'яка війтом став Андрусь Чапля,

прихильник Й. Левицького. Громадським писарем призначено Івася Бережницького, який займав цю посаду й раніше.

Кандидатуру Костя Дум'яка на тимчасового вїйта спершу підтримав у Дрогобичі сам Й. Левицький. Проте, незабаром озлобившись на нього (за свідченням Дум'яка, за те, що він, ставши вїйтом, не захотів виконувати протизаконних вимог свого протектора), відкликав свою підтримку на письмі.

Безпосередньою причиною ворогування між Дум'яком і Левицьким стали хрестини у Дмитра Цюника, який запросив вїйта бути в нього кумом. Левицький хотів при цій нагоді видурити у Цюника якнайбільше грошей, тому з хрестинами зволикав, закидаючи батькові дитини те, що той не посилає свого сина Миколу на навчання релігії. Посередництво Дум'яка в цій справі не дало результату, навпаки, призвело між ним і Левицьким до гострої словесної перепалки. „Почекай, не будеш більше вїйтом!” — крикнув, спалахнувши, Левицький. „Бери си, кого хочеш, за кума, іно мі тоту палицю громадску не бери!” — додав, звертаючись до дружини Цюника. Зараз же після цього Левицький надіслав до Дрогобича донос, що вїйт створює йому перешкоди у навчанні парафіян релігії.

Описана сутичка мала місце в жовтні 1857 року. Ображений на Левицького Дум'як негайно почав підтримувати нагуєвицьких селян у їх намаганні позбутися злобного попа. Нагода якраз трапилась, бо ще 9 серпня того ж року 37 мешканців Нагуєвич надіслали до Перемишльської духовної консисторії скаргу на Левицького, в якій закидали йому недбайливе виконання обов'язків, здирство, злобливість, грубу поведінку з людьми, втручання у громадські справи та інше. Серед тих, що підписали скаргу, були Андрусь, Стефан і Федь Гаврилики, Василь та Ілько Тимишини, Михайло Грюк, Юрко Микитич, Іван Олефір, Федь Халявка та інші. Підписав скаргу і батько письменника Яць Франко.

Ініціатором скарги був гайовий із горішньої частини Нагуєвич — Федь Глінка. Скаргу склав Безум, писар із Сторонної, підправив її піп Коблош, недавній помічник Левицького, начисто переписав місцевий писар Івась Бережницький, до Перемишля відніс її пішки сам Глінка. Він таким способом відплачувався за свою свиню, яку отець зловив на шкоді у своєму городі і „зарештував”. Свиня здохла „в арешті”, суд постановив відшкодувати втрату, але о. Левицький з цього викрутився.

Потім був ще один конфлікт, коли помер батько Федора Глинки, а Левицький відмовився ховати його. Коли ж Федір Глінка вирішив похоронити батька без Левицького, той, злякавшись можливих непри-

емностей, на похорон пішов. Спровокований Левицьким, Федь Глінка став кричати за ним: „Аби-сь тріс, аби-сь ся засмердів, аби-сь пук, ти череватий, варт єсь луп'яром бути, а не попом”. За ним зняли крик жінки: „Ти псе, ти беззубий, ти не варт попом бути, ти грубий, бодай еси ся розпук!” Побоявшись грізної розправи зібраних, Левицький утік та замкнувся в церкві, а згодом, взявши за свідків церковних слуг, яким задалегідь наказав бути на похороні, подав на Глинку і його родичів у суд за образу духовної особи в часі виконання релігійних практик. Про кінець справи згадувалось вище.

Скарги, підписи для якої зібрав Федь Глінка, Перемишльська консисторія, можливо, й не розглядала б, якби не надійшла нова — від 20 жовтня 1858 року, підписана 18 мешканцями Нагуевич та стверджена громадською печаткою і підписом вїйта Костя Дум'яка, в якій повідомлялося, що через їхню першу скаргу парох поводить ся з ними, „як з дикими звірами”. „Не можна описати порушень в оплатах, не можна описати зневаг з боку достойного пароха Йосифа Левицького, які стосують ся нас і наших дітей, — писали скаржники. — Ми змушені вина, горілки, гусей, курей, грошей без міри давати, а якщо їх у нас немає, пароха це не цікавить. Захланність, схильність до процесів — це для достойного отця пароха річ солодка як мед. У нас немає вже терпцю переносити такі знущання та зневаги”.

Саме ця скарга, стверджена громадською печаткою і підписом Костя Дум'яка, спричинила слідство проти Й. Левицького.

Протягом 1858 року Кость Дум'як, уже від свого імені, написав ще сім скарг на Левицького: дві до Ю. Кмицикевича як голови слідчої комісії, до нього ж як мокрянського декана і три — до консисторії в Перемишлі. У всіх цих скаргах Кость Дум'як викривав численні випадки знущань Левицького над селянами, описував заподіяні ним зневаги, збиткування над дітьми та інше. Особливо наголошував на злобі Левицького. Так, у скарзі від 23 вересня 1858 року запитував: „Чи бажає парох своїм парафіянам якогось добра, коли він просте зменшення податку погорільцеві Івану Лялюкові оскаржує перед окружною владою в Самборі і згодом перед повітовими властями у Дрогобичі, як злочин обману держави. Іван Лялюк — людина бідна, нещасливлена пожежею, все майно її спопеліло. А тому що брат його живе в окремому господарському будинку, то парох вимагає, щоб податкову пільгу вирахувати не від усього поля, а тільки від того, яким користується Іван Лялюк. От так-то парох обзиває місцевого вїйта злочинцем, який обманув державу, — за те, що нещасливцеві Іванові Лялюкові обнижено податок, — і вперто добивається комісії. Чи буде

парафіянин вдячний йому за таке його милосердя і чи слухатиме слів його науки, сповненої самих грубощів?”

Писав Дум'як у своїх скаргах на Й. Левицького і про образи під час церковних проповідей.

„Що ся тичит публичного шкальованя через ксьондза пробоща, — скаржився Кость Дум'як, — то я сам маю на них великий жель. Раз по разу через чотири неділі називали мене Левіцкі „громадзка палице” в тім прирівняню, що чорт а громадзка палице то єдно і тоє самое. Я того слухав, але-м ніц не відповідав. Потому при казаню на Різдво о Іроді, котрого описував кс. пробощ, яко найгіршого чоловіка, накінци добитні і виразно повіли: той Ірод був Манта, а всі люде на мене очи звернули. Потому знову, при казаню о богачу і Лазару, описували кс. пробощ богача рожними фарбами, а накінци знову назвали: то багач був істинний Манта. Ту знову всі люде липнули на мене — бо тра знати, же мого якогось попередника туткі в селі люде прозвали Манта, поневаж він, вернувши з Поділля, приніс на собі такі сіряк з капішоном, а наші люде тото назвали манта, і тото призвище іще і тепер люде пам'ятают, а ксьондз десь ся о тим довідали і мене при казанях так прозивають, аби мене перед людьми обсміяти, та й тим способом я уже зостав то Іродом, то багачем евангелічним. Тої остатної неділі при казаню мовили кс. пробощ о тим, що то не вірив, же он его не видів під смоковицею і так закінчили: він був невірний, бо то був Манта. З таких казань люди ся не будують, але ся в церкві сміют і з ксьондза си дрвят, бо то більше на паяца, як на ксьондза, подобає”.

Свідчення Дум'яка спонукало Ю. Кмицикевича висунути окреме звинувачення проти Й. Левицького в зневазі вїйта громади. Дум'як послався на свідків: Івася Гаврилика, Сеня Микитича, Івана Митчина, Петра Сопотницького, Костя Цюника та Івана Гайгеля. Всі вони підтвердили слова Дум'яка.

Іван Гайгель, наприклад, свідчив: „Я на казаню чув не раз, що наш ксьондз пробощ споминали тото слово Манта, — і тото правда, що стрика і вітце нашого вїйта люде в селі прозивали Манта”. Стефан Митчин також заявив: „Тото темлю, що кс. пробощ на казаню на нашого вїйта дещо говорили і его Манта, громадзка палиця називали; тадже то і більше людей чуло, що на набоженстві бувають, бо то кілька раз було”.

Левицький робив усе можливе, щоб здобути перемогу над вїйтом. Восени 1857 року він послав до Івана Риб'яка дяка Михайла Грома-Олійника з вимогою, щоб він та Яць Франко підписали прохання до староства, „аби наш вїйт Кость Дум'як не був у нас за вїйта”. Риб'як і

Франко відмовилися підтримати Левицького, і так Грозові для скарги на Дум'яка вдалося зібрати лише дев'ять підписів.

Зазнавши поразки, Левицький пішов іншим шляхом. Дум'якові вороги донесли йому, що 20 січня 1858 року війт та деякі нагуєвицькі селяни забавлялися в корчмі Йоська Кляйнберга й начебто Дум'як, напившись, зневажливо висловився про Левицького та релігію. Левицький відразу ж скористався з нагоди і зробив донесення до суду, додавши до нього нібито знайдену ним у церкві анонімну записку з іменами свідків, які можуть підтвердити допущене Дум'яком богохульство.

Викликані до Дрогобича Дмитро Цюник і Олекса Ісайський справді посвідчили, що Дум'як у їх присутності забавлявся в корчмі Йоська, сам пив горілку і вгощав знайомих, грав на скрипці місцевого музики Яця Чаплі, танцював. Олекса Ісайський зізнав, що Дум'як, звернувшись до нього, говорив: „Ви попів сусід, ви попови асистуете, ви багачі, ви маєте ся о що огортати, в гуні, в кожухи, ви світите свічі трійці, а мені-сте казали, аби міні не дали, а я такі попи з болота за волосся тегав, мене такі попи в руку цілювали, а мені свічка его і трійце в г...”

Дрогобицька повітова влада визнала провину Костя Дум'яка серйозною і передала справу на розгляд полковій комендатурі в Стрию, яка й покарала свого запасного фельдфебеля суворою доганою.

У протоколі слідства в справі Костя Дум'яка Ю. Кмицикевич записав, що Й. Левицький, лихий на війта громади з осені 1857 року, постійно намагався дискредитувати його перед громадою не лише в приватних розмовах, але й публічно, в церковних проповідях, обзиваючи його в кожну неділю та свято образливими прізвиськами „громадська палиця”, „Манта” та іншими грубими натяками й зневагами. При цьому, зазначав Кмицикевич, Левицький вказував на Дум'яка пальцем, закидав йому нечесність і сваволю. Внаслідок цього, як записано в протоколі, Дум'як допустив у нагуєвицькій корчмі 20 січня 1858 року провину, за яку підлягає покаранню відповідно до параграфу 303 кримінального кодексу, за що він як запасний фельдфебель і був доставлений дрогобицьким староством перед командування полку для покарання.

Численні донесення Левицького на Костя Дум'яка поставили дрогобицьку повітову владу в невігідне становище, і вона змушена була звільнити останнього з посади тимчасового війта.

Таким насправді був конфлікт Левицького з Дум'яком, який послужив Франкові основою для зображення у повісті ворогування між отцем Квінтіліаном Передримірським і Костем Дум'яком.

Дослідникам повість видалася настільки цікавою з боку автобіографічності, що вони не могли обійти увагою жодної з її фігур.

Життя нагуєвицького Костя Дум'яка склалося зовсім не так, як персонажа повісті. Він помер молодим, не одружувався з донькою пана, але це весілля Франкові було потрібне для того, щоб помістити в повісті про рідне село весільні ладканки, оті співи, які постійно тривожили його душу, як тривожило і те, що вони, діти Якова Франка, не могли помиритися між собою і продали вітцівщину чужим людям... Співає, витанцьовує село в його спогадах...

Важливу роль у повісті грає комісар Годієра. Йому присвятив пильну увагу Степан Щурат у дослідженні „Письменник і його рідне село”, надрукованім у № 9 журналу „Жовтень” за 1966 рік. Насправді Годієра ніяким комісаром не був. За панщини був мандатором, якого доля закинула у тутешні краї з Чехії та котрий по знесенні панщини став дрібним урядовцем при старостві. „В р. 1848, — пише Франко у повісті, — пан Годієра був урядовим агентом-провокатором, який дурив шляхту і заохочував її до повстання, а рівночасно нашіптував селянам проти шляхти і готовив до кривавої контрреволюції в разі шляхетського бунту. Тепер він, не покидаючи свого пів офіційного становища при старостві, зробився нараз опікуном і протектором поміщиків у їх боротьбі за знесення сервітутів і надіявся в замішаннях, які правдоподібно виплинуть із того спору, спекти й свою печеню. В його інтересі було перти до щораз більшого загострення відносин між селянами і дідичами. Чи одна, чи друга сторона переступить межу легальності, йому все одно всміхається користь. Він заохочував селян до процесів з панами за неправо повідбيرانі в часі панщини рустикальні ґрунти і рівночасно видавав себе за чоловіка, притьмом зайнятого обороною панських інтересів у великім сервітутозім спорі”.

Ніби випадково заїхавши до пана Суботи, Годієра веде розмову про необхідність захищати панську власність: „В лісі скрізь тільки чуєш цюкання та скрип селянських возів, по стернях скрізь селянська худоба толочить нові засіви, засуває рови. Невже ж можна так легковажити собі власне добро?” Розвиваючи свою думку, Годієра навчає Суботу: „На комунізмі з хлопами не зайдете далеко, і чим більше їх буде, тим більше буде ваша кривда. Нині основний закон: що мое, того не даєш! Тільки на такій основі можлива раціональна господарка”.

Так, показуючи себе захисником поміщицьких інтересів, Годієра здобував собі прихильність пана. Поміщик Субота якраз збирався в дорогу, отже, доручив „комісарові” на час своєї відсутності управляти маєтком. Годієра, хоч і вихвалявся „новими поглядами”, вдався до методів, набутих ще при панщині, і покерував справами так, що сама поміщиця змушена була прогнати його зі служби.

„Перед нами, — писав С. Щурат, — типова постать дрібного австрійського службовця, життя і становище якого ускладнилося подіями 1848 р. Годієра шукає пристановища й заробітку в пана Суботи, а коли йому це не вдається, намагається запропонувати свої послуги селянам. Але й тут доля не щастить йому, він входить у конфлікт з Дум'яком і трагічно гине”.

„Всього зображеного в повісті, що стосується постаті Годієри, — продовжує він, — Франко, звичайно, не міг узяти з прямої обсервації життя, в 50-х роках він тільки народився. Проте, про революційні події 1848 року в Галичині та їх наслідки він чимало знав від батька та старших від себе сучасників, а згодом історію Галичини залюбки вивчав як історик і економіст. Набуті знання часто використовував для своїх художніх творів”.

Відповідь на запитання, звідки взяв Іван Франко постать Годієри, можна знайти у Франковій праці „Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині”, де, зокрема, він згадував про лист „якогось Водієра з Тернополя”, члена сервітутної комісії, посланий 12 березня 1857 року дідичам Тернопільського й Скалатського повітів. У цьому листі писалося: „Переважно з власного досвіду і з приступних мені приписів знаю, яка се дуже важна й далекосягла справа для Вашого повіту, і, здається, не помилюся, висловлюючи погляд, що й Ви, високоповажний пане, зрозумієте се, що найбільше тут буде залежати від умілого оголошення сервітутів. А що я по часті в початку праць крайової комісії, а по часті й під час тих праць у вільних хвилинах буду мати досить часу для іншого заняття, а для укладання таких оголошень надаюся з двох причин — раз, що знаю правні відносини, які існували давніше (за часів панщини), а друге, що знаю також видані для сеї справи законні приписи, а, надто, завсігди маю охоту до поважної (!) праці, — тож, коли б пристали на се Ви, високоповажний пане, а також інші дідичі Вашого повіту, в тій справі інтересовані, — бо ті права всюди йдуть однаковим кроком, — я готов би був повироблювати Вам оті оголошення і, здається, не потребую додавати, що по вироблювані мною оголошення і формою, і змістом відповідали би не тільки дотичним законам, але також бажанням висоповажаних панів інтересованих...”

Я вже дістав кілька доручень у цій самій справі з коломиїського та стрийського циркулів ще того року, але наразі відмовився від них, бо в усякому разі волів би прислужитися своїми невеличкими здібностями та знаннями речі там, де звиш 20 літ займався сею справою”.

З праці Івана Франка „Причинки до історії 1848 р.” можна дізнатися, що автор наведеного листа за панщини був „пленіпотентом”

(уповноваженим) поміщика Пельтенберга, власника кількох сіл в околицях містечка Гримайлова на Поділлі. У цих околицях Франко бував і в молодості, і пізніше. В середині 1880-их років у селі Вікно біля Гримайлова він упорядковував і вивчав архів Івана Федоровича. Як власник двох подільських сіл і посесор самого гримайлівського маєтку, Федорович був близьким сусідом Пельтенберга. Готуючи матеріали для написання біографії Федоровича, Франко натрапив на постать Водієри й зацікавився нею.

У коментарі до наведеного листа Іван Франко зазначив, що його зміст коротко, але ясно свідчить про те, що колишній плєніпотент Водієра, ставши членом сервітутової комісії у Львові, виявив свою готовність захищати інтереси дідичів — очевидно, на шкоду інтересам громад, — порушуючи при цьому свою чиновницьку присягу та використовуючи на користь однієї сторони і знання законів, і знання того, що діялося та про що йшли секретні розмови в комісії. „Адже ж із цього одного листа бачимо, — писав Іван Франко, — що він (тобто Водієра — авт.) розкидає свої сіті відразу на три повіти, а коли правда те, що дідичі самі зголошувалися до нього з наміром підкупити його, то певно мусили зголошуватися й до інших членів комісії”.

Отже, у цьому випадку не безпосередня обсервація життя, а історичний документ дав Франкові матеріал для виведення яскравої постаті комісара Годієри.

Не важко знайти й прототип пана Суботи. Це був Карло Субота, маршалок повітової ради, власник Підгірок коло Калуша, куди разом із сім'єю переїхав жити брат Івана Франка Онуфрій і де купив собі ґрунт й Іван Франко. Він народився 28 лютого 1812 року, як свідчить напис на надмогильному пам'ятнику, що коло церкви в Підгірках, а помер 16 лютого 1898 року. Дивно, що героєві повісті пан Субота подарував не тільки прізвище, але й факт, що його дочка вийшла заміж за звичайного сільського парубка...

Обравши темою повісті життя галицького села в післяпанцизнійні 50-ті роки, а її проблематикою — суперечки сільських громад із поміщиками за ліси й пасовиська, Франко зосередив дію твору у рідному селі, яке назвав Грушатичами. Таке село справді існує і знаходиться біля Перемишля. Назва його нагадує і село Грушів, де кілька років жив о. И. Левицький, визедений у повісті в особі отця Квінтіліана Передримірьського.

Усі змальовані в творі пейзажі, а також топографічні назви (Підгір'я, Дрогобич, Самбір, Діл, присілок, горішняни, долішняни) вказують, що місцем дії насправді є не Грушатичі, а рідне село письменника.

Грушатичі у повісті, як і Нагуєвичі, поділені на горішні й долішні, де живуть „горішняни” і „долішняни”. Шанований усіма мешканцями села Яць Коваль — „з присілка”. Ковальської справи він навчався в Дрогобичі. Пан Субота на час весілля дочки виїздить до Самбора. Туди ж до адвоката подається отець Квінтіліан.

З рідного села письменник взяв і значну кількість персонажів (і головних, і епізодичних), і ряд подій, пов’язаних з їх життям.

Головний герой твору Кость Дум’як — особа наскрізь автентична. Іван Франко зберіг у повісті не тільки його справжнє ім’я та прізвище, але й в основних рисах змалював його портрет і зобразив події, у яких він насправді брав участь. Прізвисько Манта, яким Квінтіліан допікає Дум’якові, та інші способи допикання також справжні. Усе це Франко взяв із дійсності, включно з особою Льва Кордасевича, який до 1853 року справді був священником у Нагуєвичах, потім крилошанином у Перемишлі і який справді підписував документи, що стосувалися слідства у справі о. Левицького. Відповідають дійсності навіть такі дрібні деталі, як звичка Дум’яка гуляти в корчмі та його вміння грати на скрипці. Значить, письменник, створюючи героя повісті, мав перед очима конкретну модель.

Але залишити Дум’яка війтом чи писарем громади, ким він був насправді, не зовсім годилося, бо ці посади найчастіше займали люди, які стояли не на боці громади, а захищали інтереси уряду й панівних класів. Тому Франко вивів Дум’яка не війтом, а молодим, з природи розумним і чесним господарем, який починає усвідомлювати інтереси громади й наважується постояти за них. У повісті мешканці села тільки обмірковують його кандидатуру на війта, і то в таких умовах, коли громада намагається обрати війта не панського, а свого.

Не зобразив також письменник Дум’яка одруженим та батьком. Суперечив цьому обумовлений проблематикою твору сюжет: селянин Дум’як хотів одружитися з поміщицькою дочкою, а селянський розум, чесність і безкорисливість мали здобути перемогу над панською пихою.

Хоч спроба мешканців Нагуєвич позбутися з села попа-здирника була для галицької дійсності того часу явищем типовим, та все ж покласти її в основу конфлікту між Дум’яком і отцем Квінтіліаном Передримірським було для письменника не зовсім вигідно. Серйозна соціальна проблематика твору вимагала серйозного конфлікту.

„Шукаючи його, — писав С. Цурат, — Франко зупинився на так званих братствах тверезості, які справді існували в Галичині ще з першої половини ХІХ ст. Після скасування панщини їх досить активно під-

тримувала своїми численними циркулярами й духовна влада, вважаючи пияцтво основною причиною злиднів селянства. Проти такого наївного погляду на причину незavidного соціального становища селян виступав ще з середини 70-х років сам Франко, але на ідею боротьби з пияцтвом у низах він дивився, як на вияв спроби низів організуватися, отже, скористався нею в повісті. Значить, у цьому випадку одне конкретне, не зовсім відповідне для твору, письменник підмінив іншим, більш відповідним. А відмітимо тут, що з братствами тверезості Франко й сам зустрічався в галицьких селах і знав їх історію, як дослідник громадського руху в Галичині.

Дослідження цього руху, як уже говорилося, підказали Франкові й основну концепцію — вивести в повісті колоритний образ Годієри. Майже незмінним письменник залишив прізвище „комісара”. Із листа Водієри, крім прізвища, він взяв загальний задум постаті, а також окремі риси для характеристики історичного періоду та зображуваної ситуації (маємо на увазі постать дрібного напівпанщизняного, напівадміністративного службовця, який після 1848 року шукає джерел прожитку, його спробу прислужитись поміщикаві, використати для себе становище, яке склалося). Ці дуже загальні контури постаті та дії Франко підсилив додатковими рисами, що їх підказали йому знання з історії галицьких „бурхливих літ” (службовець за своїм походженням — денационалізований чех і, мабуть, у 1846 році він заохочує шляхту до повстання й одночасно підбурює проти неї селян та ін.), і все разом поєднав із власним художнім вимислом (розмова Годієри із паном Суботою, його господарювання в маєтку поміщика, спроба зв’язатися з селянами, конфлікт з Дум’яком), відповідного достосованим до зображуваного часу”.

З приводу своїх оповідань „Герой поневоли”, „Гриць і панич” та „Різуни” Франко сказав, що він, займаючись довгі роки історією національного життя та партійної боротьби в Галичині і, зокрема, спеціально вивчаючи історію галицьких „бурхливих літ”, „мимохить звертав увагу на деякі постаті та епізоди, що, хоч і не стояли на першому плані історичної сцени й для фахового історика тих часів мусять губитися в масі або дають лише якусь одну рисочку для характеристики ширшого історичного тла, то проте приковують до себе увагу белетриста своїм чисто людським змістом, своїм драматизмом. Такі епізоди самі напрошуються під перо повістяра та новеліста, і я це міг опиратися тій спокусі”.

Відтак Іван Франко розповів, як він користувався історичними джерелами, пишучи згадані оповідання. „Певна річ, — писав він, — історична повість не історія, а повістяр, навіть, коли він користується історичними документами і малює факти згідно з ними, не повинен

таїти перед собою і перед публікою, що він ані на хвилю не перестає бути белетристом, „трувером”, тобто винахідником, за щасливим висловом середньовічних французів. Історичні документи, навіть хоч як пильно й щедро б він використовував їх, дають йому поодинокі риси до характеристики часу, бліді контури людей і подій. Те, що творить суть артистичного твору — індивідуальне життя, рух і тепло, мусить автор надати їх сам. Певна річ, і історик має потроху аналогічне завдання, але лиш аналогічне: він мусить із документів відгадати й відтворити перед читачем дух і характер часу, віднайти поза тисячами дрібниць основну течію, поза відірваними явищами — великий закон розвою, поза індивідуальними рисами — типове. Белетрист, навпаки, ловить на лету самі явища, у вихрі історичних подій він хапається за індивідуальність, виторочуючи її, мов червону нитку з різнобарвної тканини, і тільки на тій індивідуальності, мимохіть, немов рикошетом, показує великі історичні події, дає нам глядіти на них ніби через невеличке віконце”.

Повість „Великий шум” є ніби наочним підтвердженням того, що сказано. Ця повість, з одного боку, охопила найбільше відомого чи виявленого історичного матеріалу, на основі якого писався твір, з другого ж боку, порівняння самої повісті з тим історичним і документальним матеріалом дає повне уявлення, як „торочив” його Іван Франко, ви-рисовуючи кожну постать. Він брав трохи з дійсності, трохи з документа — в результаті вимальовував цільний, живий характер. Зрозуміло, що документ не зафіксує того, як зустрічають у селі приїзд того чи іншого дрібного чиновника. Але ті сцени Іван Франко сам не раз бачив у дитинстві. Його пам’ять міцно зафіксувала враження, яке справляв такий приїзд на дітей, і Франко використав цей спогад і у „Великому шумі”, і в „Панських жартах”, і в „Моїй стрічі з Олексою”.

Так само буде Франко образ о. Квінтіліана Передримірського, який є, з одного боку, художнім відтворенням дійсної особи Йосифа Левицького, а з другого — збірним образом галицького сільського попа середини ХІХ століття. Тут те, що Франко дізнався про Левицького від односельчан, і те, що почерпнув із документів чи статей, гармонійно поєдналося з творчим вимислом, який ґрунтувався на глибокому знанні минулого Галичини, й мистецьким завданням твору.

Зображення отця Квінтіліана в повісті відповідає тому, що відоме про Й. Левицького із статей самого Франка, спогадів Ю. Желехівського та інших документів. Згадки про діяльність отця Квінтіліана в 1848 році, зокрема, про його втечу з народних зборів, вказують на те, що спогади Желехівського були відомі Франкові. Громадська й політична характеристика отця Квінтіліана, яку йому дано в повісті, цілком ґрун-

тується на Франковому знанні галицького літературного процесу й на обізнаності з життям Йосифа Левицького.

Змальовуючи сутички Костя Дум'яка з отцем Квінтіліаном, Франко опирався на дійсні факти, пов'язані з перебуванням Левицького в Нагуєвичах. Навіть суперечка за поле частково основана на дійсному факті. Один із попередників Й. Левицького, Микола Витошинський, десь наприкінці 20-х років приєднав до церковних володінь дяківське поле, і з того часу в селі не було постійного дяка, а платити за дяківські послуги повинні були нагуєвичани. Громада вимагала від Левицького повернення поля, але він, звісно, на це не реагував, що й стало причиною суперечок між ним і громадою.

25 лютого 1858 року, під час слідства проти Левицького, Кость Дум'як порушив питання про згадане поле, і його підтримали інші господарі.

Левицький натомість мав до громади претензії і щодо шматка церковного поля, відпущеного в 1839 році парохом Нагуєвич Миколаєм Гриневецьким під сільське кладовище. Левицький засівав це поле, оскільки громада не сплачувала за нього чиншу. Серед актів слідства у справі Левицького є документ, виданий у травні 1856 року дрогбицьким староством, який зобов'язував громаду сплатити Левицькому залеглі чинші.

Франко використав ці суперечки для повісті, але суперником Левицького зобразив самого Дум'яка, а предметом суперечки — його батьківське поле.

Характеризуючи отця Квінтіліана, Франко використовував навіть дрібні деталі з життя й поведінки Левицького. Наприклад, він зобразив його вдівцем, який тримає в себе „господиню, якусь повдовілу попадю, стареньку вже, поморщену жінку”. На основі документів слідства у справі Левицького неважко встановити прототип цього епізодичного персонажа. Була ним родичка Левицького, повдовіла попадя із села Чайковичі (біля Самбора) Марія Новаківська, яка виступала свідком на захист свого хазяїна й родича.

...Після надто відвертої розмови з паном Суботою отець Квінтіліан, схаменувшись, став жалкувати, що перед не зовсім прихильною до нього людиною розкрив своє справжнє обличчя. „І все це задля дурного Дум'яка та його гупого сзатання! — подумав. — А нехай собі бере тоту двірську телицю, буде мати з неї потіху” ... У протоколах Кмицикевича записано, що, коли Кость Цюник зайшов на плебанію у справі шлюбу брата, Левицький, показуючи на своїх родичок, які проживали в нього, сказав: „Що, диви, у мене дві панни, як кобили, бери першу ліпшу!”

Але Кость, засоромившись, відповів: „Він (тобто брат — авт.) хлоп, він ся до паннів не бере”.

Розмірковуючи з паном Суботою, як поведеться в тому разі, коли Кость Дум'як і Галя Субота вирішать жити „на віру”, отець Квінтіліан заявляє: „Жандармами розгоню”. До таких засобів Левицький справді вдавався. Мешканець Нагуєвич, колишній жовнір Василь Вінницький задумав одружитися з вдовою Нацею Тимишин-Кимакович, що була його далекою родичкою. Левицький, зміркувавши в цьому для себе користь, заправив від Вінницького за шлюб 20 срібних ринських. Коли ж Вінницький не захотів стільки дати і став жити з Нацею „на віру”, Левицький зараз же оскаржив його перед повітовою владою в Дрогобичі. „Йосиф Левицький, парох в Нагуєвичах, доносить, — писав він в одному з чергових донесень на Вінницького, — що безбожність під проводом місцевого начальника Костя Дум'яка бере верх, Василь Вінницький далі живе з однієї хати з Нацею Кимакович, а наш пан-господь Христос і мати Божа є предметом богохульства”. Повітова влада в Дрогобичі постановою від 24 жовтня 1857 року наказала своєму жандармському відділенню „розігнати це дике подружжя шляхом виселення колишнього жовніра Василя Вінницького з хати згаданої вдови” і до трьох днів доповісти їй про виконання наказу.

Так справжні факти з життя Левицького ставали штрихами характеристики отця Квінтіліана. Зрозуміло, що Франко вдавався й до художнього вимислу, необхідного і для побудови сюжету повісті, і для поглиблення характерів. Проте й творчий вимисел Франка завжди ґрунтувався на його глибокому знанні життя.

Створений Франком образ о. Квінтіліана став причиною того, що згодом особу о. Левицького стали сприймати в літературознавстві саме через нього. Тобто повністю ототожнювали о. Левицького з о. Квінтіліаном, чим було нанесено Левицькому чимало моральних збитків. Справа в тім, що для створення образу о. Квінтіліана Іван Франко користувався виключно свідченнями селян, не будучи знайомим зі свідченнями о. Левицького, чому він був вимушений вдаватися до репресивних заходів. Із них Іван Франко міг би почерпнути багато такого, що оправдовувало б поведінку Левицького, а навіть робило б його особу симпатичною. На жаль, типізуючи образ і надаючи йому якостей, притаманних загалу тодішнього священства, Іван Франко позбавив образ о. Левицького реальних рис.

Детально аналізуючи творчий метод Івана Франка на прикладі „Великого шуму”, не важко здогадатися, що ним письменник користувався і при написанні якщо не всіх, то більшості своїх творів. І це часто

призводило до непорозумінь. Так, на основі оповідань „Отець-гуморист” і „Schönschreiben”, написаних із використанням цієї методики, створювалося негативне враження про нормальну школу, в якій учився Франко. І тому письменник написав статтю „В інтересі правди”, де ствердив, що насправді з цією школою пов’язані його найсвітліші спогади...

Постаті селян, зображених у повісті „Великий шум”, теж узяті з реального життя. Франко навіть зберігає їх справжні імена. Таких персонажів у повісті кілька. Це Яць Коваль, Стефан Чапля, Гаврило Олефір, Андрій Халявка, Зарічний та вїйт, імені якого письменник не називає.

Яць Коваль із присілка (і за спеціальністю коваль) — це батько письменника Яць Франко. У повісті, як і насправді було, він неписьменний, але „коваль і слюсар знаний на всю околицю”. Три роки він навчався у Дрогобичі в такого ж славного „коваля і цехмістра Мороза”, згодом, „у тісні роки часто їздив на Поділля по пшеницю та до Садагури по кукурудзу, яку дома розпродував, та возив сіль із Дрогобича в ті подільські й покутські сторони, де люди, як він мовляв, дуже лакоми на тоту святу сіль, бо її у себе не мають”. Яця Ковалю Франко зображує прихильником того невеличкого гуртка нової сільської інтелігенції, в якому передує Кость Дум’як. Грушатицькі селяни висувають його кандидатуру на вїйта, і її відстоює горішня — більш радикальна — частина села.

У протоколах слідства у справі Левицького записано п’ять свідчень Яця Франка. Вперше допитаний Ю. Кмицикевичем 23 лютого 1858 року як один із скаржників на Левицького, Яць Франко повідомив, що йому 58 років, що він є господарем під сьомим номером, має тільки одну дитину (Івана Франка — авт.), але тримає у себе п’ятеро челяді.

З протоколів видно, що серед тієї челяді, крім родички Яця Марисі Франко, були парубок Микола Буцяк (27 років), дівчина-кухарка Євка Лялюк (16 років) та ще дві жінки, імена яких у протоколах не позначено.

Яць Франко просив комісію, „аби нам другого ксьондза дали”, бо Левицький уже в літах і через те „не можуть собі без кооператора (помічника — авт.) ради дати”. Він закидав Левицькому занедбування обов’язків, негідну поведінку з людьми, знущання над молоддю і, зокрема, те, що Левицький каже платити собі за церковні послуги дорогою конвертованою валютою, „а то єст нова останова ксьондза, бо ми того не давали, і просимо, аби при давним звичаю остало”.

Вп’яте допитаний В. Гапоновичем 9 липня 1858 року у справі правдивості протоколів Ю. Кмицикевича, Яць підтвердив, що все записане в цих протоколах він дійсно сказав.

Стефан Чапля, Гаврило Олефір, Андрій Халявка і Хома Зарічний у протоколах слідства не згадуються. Проте серед скаржників на Левицького були Іван Олефір, Юрко і Федь Халявки, а, крім них, у протоколах фігурують ще Василь і Онуфер Халявки.

Прізвище Чапля в Нагуєвичах було особливо поширеним. У протоколах слідства згадуються Андрусь, Гнат, Михайло, два Петри, Федь, Юрко, Яць, Тася і Феся Чаплі. Прихильний до Левицького Андрусь Чапля став після Костя Дум'яка війтом Нагуєвич. Один із Петрів і Юрко були близькими сусідами Левицького, Михайло і Феся служили на плебанії. Яць Чапля був сільським скрипалем. Це на його скрипці Дум'як витинав у корчмі.

„Йоськова корчма” в Грушатичах, де Кость Дум'як зустрічається з прихильними собі односельчанами та паном Суботою, теж не вигадана. Це корчма Йоська Кляйнберга, прізвище якого також згадується в протоколах слідства.

Односельці Франка виступали прототипами і героїв інших його творів.

В оповіданні „Лесишина челядь” невісткою Лесихи є біднячка Анна Тимишина. До Лесишиної дочки Горпини залицяється бідняк Митро Громик „із-за дороги”. В незакінченій повісті „Гутак” багатій Іван Гутак стає війтом замість „дотеперішнього війта” Максима Чаплі. Серед персонажів повісті є дяк і писар Василь Грім, його мати Анна Громиха, дзвонар і гробар Гатарняк, присяжний Димович, старий Лялюк, Кахній, Анна Тимишина, яка мала звичку бити чоловіка.

Усі ці персонажі носять прізвища нагуєвицьких селян. У протоколах слідства у справі Левицького — чимало Громів. Один із них — двадцятилітній Василь Гром. Цей Василь закінчив нагуєвицьку школу й був письменним. Ю. Кмицикевич, познайомившись із ним, узяв його до себе за дяка. Не виключено, що в 70-х роках цей Гром послужив прототипом нагуєвицького дяка та писаря, якого Франко вивів у повісті „Гутак”. Михайло Гром-Олійник виконував при Левицькому обов'язки дяка. Під час слідства Кость Дум'як обвинувачував його в убивстві шурина та неморальності. Гром у відповідь заявив, що Дум'як побив його за те, що він захищав Левицького. Інший Михайло Гром, як і Яць Чапля, був сільським скрипалем. Левицький свідчив, що він своєю грою на скрипці по корчмах псує людей, виспівує пісні проти ксьондза. Крім згаданих, у справі Левицького складали свідчення ще й інші Громи — Оніфро, Стефан та його мати Галя.

Не менш поширеними у Нагуєвичах були прізвища Лялюк і Тимишин. Лялюки жили в долішній частині села. Були серед них багаті й бідняки.

Із свідченнями в справі Левицького їх виступало аж шестеро. У Яця Франка служила куховаркою Євка Лялюк. Гнат Лялюк був „злісним” (лісником). Його дочка Феська розповідала Кмицикевичу про дивацтва Левицького. Під двадцятим номером, отже, недалеко садиби Яця Франка, мешкав Яць Лялюк, син якого Іван був одружений із дочкою Сеня Микитича. Іван Лялюк жив під сорок восьмим номером. У нього було троє дітей. Левицький, хоч і називав його бідолохою, все-таки оскаржив Костя Дум'яка за те, що занизив Лялюкові податок. Від якогось парубка Митра Лялюка, який працював у Бориславі, Франко у 80-их роках записував пісні бориславських робітників.

Тимишини мешкали в горішній частині села. Василь Тимишин півтора року був війтом Нагуєвич. Він доводився тестем Якову Франку. Разом з Ільком Тимишиним підписав скаргу на Левицького. У справі похорону Стефана Глинки разом із ними склав свідчення парубок Яць Тимишин, син удови Федущиної. З родини Тимишиних походила й удова-біднячка Наця Кимакович, яка задумала вийти заміж за Василя Вінницького.

Юрко Димович був нагуєвицьким присяжним. Разом із присяжним Петром Лоїком та війтом Тимишиним оцінював шкоду, яку свиня Глинки заподіяла сіножаті Левицького.

Свідками в справі Левицького виступали Михайло і Яць Гатарняки, Гринь та Іван Кахнії.

Прізвища Гутак в актах слідства немає. Зате як свідків допитував Кмицикевич Стефана і Марисю Гутників. Обидва прізвища мають одне й те саме походження, пов'язане з дрогобицькими соляними „гутами”.

Дія оповідання „Микитичів дуб” відбувається в садку Микитичів. Найближчим сусідом Яця Франка справді був на два роки старший від нього Юрко Микитич, який жив під шостим номером. Було в нього троє дітей. Як і Яць Франко та його інший найближчий сусід Іван Риб'як (жив під п'ятим номером), Микитич також підписав скаргу на Левицького. Крім Юрка, проти Левицького свідчили ще й інші Микитичі — Анна, Антон і його дочка Євка, Марися і Сень.

Згаданий у цьому ж оповіданні „вічно сердитий на всіх” наймит Микола — це парубок Микола Буцяк, який служив у Яця Франка. Там же згадана служниця Марина — Марися Франко, дочка Стефана Франка, молодшого брата Якова Франка.

Цікавим щодо своєї фактичної основи є оповідання „Злісний Сидір”. Сидори жили в горішній частині Нагуєвич. Мешканці цієї частини найбільш активно виступали проти Левицького й особливо підтримували Костя Дум'яка. Левицький завжди негативно характеризував ціле село,

твердив, що „превращеніє і безбожність нагуївська цілій стороні дрогобицькій знакома”, але про „горішнян” він висловлювався найбільш злобно. Ю. Кмицикевичу доводив, „що більша часть жителів горішнього кінця села мало совісті має, безбожна, зухвала, непослушна і розпусно живе”. „Горішнян” він уважав людьми, „до бунту дуже спосібними”, чоловіків цієї частини села називав бунтівниками, жінок — чарівницями й бунтівницями. Мабуть, так само дивилися на село й повітові урядовці, бо у Франковому оповіданні „Моя стріча з Олексою” староста називає Нагуевичів „селом розбійників”.

Франкове село справді було селом радикальним, і його мешканці часто чинили опір владі. У праці „Панщина та її скасування 1848 року в Галичині” Франко згадує про бунт нагуєвицьких селян у 1832 році. Про подібний бунт є згадки і в протоколах слідства проти Левицького. У січні 1857 року нагуєвичани, зокрема мешканці горішньої частини села, накинулися на секвестраційного комісара Журавського, який приїхав сюди з жандармами і за податки позабирав у селян хатні речі. „Горішняни” оточили секвестратора й жандармів та повідбирали своє майно. Влада негайно заарештувала сорок мешканців села й кинула їх до самбірської тюрми. В участі у цьому бунті Левицький звинувачував і Костя Дум'яка.

Серед актів слідства у справі Левицького є надісланий йому дрогобицьким судом лист із вимогою підготувати майнові характеристики учасників бунту. У списку цих учасників назване ім'я Олени Сидір. Обвинувачений мешканцями Нагуєвич у публічній зневазі цієї жінки Левицький переконував Кмицикевича, що Олена Сидір своєю поведінкою цілком заслужила на зневагу, бо не тільки покинула чоловіка та привела на світ незаконно народжену дитину, але під час бунту в 1857 році поводитися надзвичайно агресивно.

Мабуть, якийсь родич бунтарки Олени Сидір став героєм Франкового оповідання „Злісний Сидір”. Той Сидір теж був мешканцем „горішнього” кінця Нагуєвич. За розповіддю Франка, він із невідомої причини убив парубка Миколу Колечкового і був за це ув'язнений. Конвоювання жандармами Сидора справило на майбутнього письменника глибоке враження. Дитяча уява малювала „злісного” Сидора упирем.

Крім особи героя, інші факти, на яких основане оповідання, — справжні. Згаданий у творі Колечко теж був мешканцем Нагуєвич. Його ім'я й прізвище значиться в надісланому Левицькому списку учасників бунту. Варто зауважити, що в 1858 році в Нагуєвичах ще жили люди, яких у 1831 році мешканці села намагалися спалити як упирів, бо вони нібито навели на село пошесть холери. Був серед них і один із свідків у справі

Левицького — Микола Саляк. У актах слідства сказано, що він народився десь коло 1797 року, жив у горішньому кінці села. Захищаючи себе від закидів з його боку, Левицький дав йому таку характеристику: „Никола Саляк, 1831 яко улир на огни печений, не ест так злий чоловік, як здаєся...”. Цього ж Миколу Саляка Франко згадує у статті „Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г.”, опублікованій 1890 року в „Киевской старине”.

З інших мешканців Нагуевич, які стали прототипами персонажів Франкових творів, варто згадати ще Сарабринів, Гайгелів і Цюників. Старого рибалку Сарабрина і його сина Антошка Франко вивів в оповіданні „Щука”, де зобразив їхню риболовлю на Горбачевому плесі, коли їх хитро обманула риба, яку він сам згодом зловив. В актах слідства проти Левицького згадуються два Сарабрини, батько й син, обидва Стефани. Були вони бідняками, син служив у багатіїв. Помер парубком у квітні 1859 року.

Гайгелі жили на Слободі. Іван Гайгель був близьким сусідом Яця Франка, жив із ним у приязні. Він, як і Яць Франко, був неписьменний. Односельчани називали його Іваном, але всі його свідчення підписані ім'ям Йоганн, хоча імена інших селян передаються протоколами у місцевому звучанні. У незакінченій поемі „Історія товпки солі” Франко вивів цього Гайгеля як вірного друга свого батька. За сюжетом твору, Гайгель із Яцевими слугами зловив уночі злодія, який обікрвав садибу Франків, і жорстоко покарав його важкою мужицькою рукою.

Селян із прізвищем Цюник у Нагуевичах жило багато. Через суперечки Дмитра Цюника з Левицьким останній озлобився на Костя Дум'яка. Крім Дмитра Цюника, під час слідства склали свідчення ще й Кость, Іван, дві Анни й Марися Цюники. В актах слідства згадуються ще й інші. Одним із їхніх нащадків був Михайло Цюник — герой однойменного Франкового вірша, який трагічно загинув під час обвалу однієї з бориславських нафтових шахт.

„На основі викладеного можна зробити висновок, — писав Степан Щурат у своєму дослідженні, — що з життя з свого рідного села Нагуевич Іван Франко протягом усього творчого шляху брав різноманітний фактичний матеріал для художніх творів.

Численні пейзажі, жанрові картини, що їх зустрічаємо в творах письменника, були написані ним з натури — з природи й життя його рідного села. Для створення місцевого колориту Франко користувався справжніми топографічними назвами рідних околиць.

Мешканці Нагуевич у багатьох випадках стали прототипами персонажів, виведених Франком у його повістях, оповіданнях, поемах та

ліричних віршах. Створюючи художні типи селян, письменник завжди мав на увазі конкретні особи, з якими був знайомий або про яких чув розповіді сучасників. Численні імена та прізвища персонажів-селян у творах Франка — не вигадані, а справжні.

Будні нагуєвицьких селян підказали Франкові чимало яскравих конфліктів, які лягли в основу сюжетів його прозових творів, мотивів його лірики. У творах на сільські теми письменник здебільшого описував справжні події, дійсність, яку спостерігав. Про це свідчать і його власні визнання (інколи зовсім конкретні, наприклад, з приводу оповідань „Довбаниук”, „Хлопська комісія” та інших), і зроблені нами спостереження щодо фактичної основи ряду його творів. Проте, створюючи літературні сюжети, Франко часто поєднував матеріал, взятий із прямого спостереження дійсності, з матеріалом, почерпнутим з історичних джерел, з наукової літератури, що слід визнати досить характерною рисою його творчості, рисою, яка надає творам Франка особливого пізнавального значення.

Звичайно, цим ми не хочемо принизити ролі вимислу, уяви й фантазії в творчості Каменяра. Але слід відзначити, що й художній вимисел Франка завжди ґрунтується на глибокому знанні письменником життя — людей, подій, конфліктів, — на його широких знаннях з галузі історії, етнографії, економіки. Це і є основою великої художньої правди Франкових творів”.

Першу згадку про роботу над повістю „Великий шум” зустрічаємо у листі Івана Франка до М. Грушевського з квітня 1907 року. „Високоповажаний пане професоре! — писав Іван Франко. — Посилаю коректу і рецензію на „Україну” (перший номер журналу — авт.). На жаль, прочитавши перший розділ своєї повісті, я переконався, що вона зовсім глупа і без ніякої артистичної вартості, і для того прошу Вас не друкувати її і не компрометувати нею „Вісника”. Дуже мені прикро робити Вам завід, але в такій формі ліпше не пускати її в люди”.

Цей лист дає підстави стверджувати, що М. Грушевський ще у Львові перед виїздом знав про початок роботи над новою повістю і просив Івана Франка друкувати її на сторінках „Літературно-наукового вісника”. На квітень, тобто коли писався цей лист, була готова перша глава. Як завжди, Іван Франко збирався писати повість старим перевіреним методом: від замера в номер.

Критична рецензія на новий журнал „Україна” не сподобалася М. Грушевському, і він відіслав її Іванові Франку для переробки.

18 травня 1907 року Франко знову згадує про працю над повістю в листі до Грушевського. „Не телеграфую, — писав він, — але пишу лист,

до вівторка дістанете напевно. Будьте ласкаві, прочитайте першу главу повісті і, коли знайдете, що її можна друкувати без скандалу, то про мене, нехай іде. Мені вона страшенно не подобалася, та, може, в мене занадто роздражнені нерви. Другої глави ще не читав, то не знаю, яке вона робить враження. Якби Ви міркували, що треба щось скоротити, то робіть се *brevis manu* (короткою рукою — лат., авт.)”.

Пишучи на початку червня черговий лист до М. Грушевського, Франко вже не згадує про повість: „Зрештою, спочиваю потрохи. Кланяюсь. Рад би вибратися на село, та треба заждати, аж приїде жінка з дітьми”.

Де, в якому селі Ольга Франко гостювала з дітьми, встановити важко, але найвірогідніше, у брата Онуфрія, який володів і ґрунтом Івана Франка.

Про подальшу роботу над „Великим шумом” Іван Франко згадає тільки в листі до М. Грушевського від 3 серпня 1907 року: „Рецензії для ЛНВ злагоджу сьогодні і зараз же сяду за Данте та за „Великий шум”.

Друкування „Великого шуму” розпочалося у п'ятій, травневій, книзі „Літературно-наукового вісника”, де була вміщена перша глава (с. 193-205). Друга глава була надрукована у шостій книзі (с. 385-402). Сьома, липнева, книжка не подала продовження. Продовжив публікацію восьмий, серпневий, номер, який, як і всі інші номери, вийшов у кінці місяця, а не, як раніше, на початку.

Від 14 серпня 1907 року Іван Франко перебував у Криворівні. „Шановний пане товаришу! — повідомляв він В. Доманицького в листі від 21 серпня 1907 року. — Пишу Вам нашвидку, даючи знати, що Ваш лист дійшов до мене в Криворівні, де я живу отсе вже тиждень”.

Важко сказати, чи вдалось Іванові Франку працювати в Криворівні над повістю, бо наступний її уривок з'явився тільки в десятій, жовтневій, книзі, коли він уже давно був у Львові.

Приїхав Іван Франко до Криворівні без дружини, тільки з Андрієм і Тарасом. Зупинився у о. Волянського, як і в попередні рази. 25 серпня дружина написала йому листа, який уперше був опублікований 2003 року в № 3 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”. „Дорогий Татуся! — писала вона. — Дуже мені приємно, що Вам там гарно. Чому хлопці не підуть у Буркут? Сидіти на однім місці лиш для доброго вікту — то не в моїм густі”.

„У мене лишилося з тих грошей, що ти дав, лиш 10 зл. — продовжувала. — До Ґандзі мусілам запросити лікаря, бо якось ножка почала пухнути. Тепер уже добре, ходить без жадного болю. Отже, грошей, певно, мені забракне, бо описове Ґандзі коштує з 10 щомісячно, а

Петрови 1½ гульдени. Если хочеш, то на 1 вересня пришли квиток до Беднарських хоч на 30 гульд. (К. Беднарський — управитель друкарні НТШ — авт.). Я думаю, що ви лишитесь там, если вам добре, хоч до 15 вересня. Однако хлопців наука не почнеться борше, а если тобі що треба післати із книжок — я вишлю. Нічого важнішого до тебе нема. Хіба може від Rode (адвокат — авт.). Если у вас нема де діти грошей, то візьміть від дяка меду, а від гуцулів — здовші будз у ту пошивку, що я вам дала. А Гандзя просить принести з гір красного песика — Буруся. У нас була дуже красна погода, відколи ви поїхали, лише тепер пішли дощі, і є холодно. Чому хлопчики нічого не писали про свої враження? Чи багато Андрусь записав уже приповідок? Я була за вас дуже неспокійна, але отсе відобрала листок і відповідаю, а що їх одинак (син Олекси Волянського Роман — авт.) уже устаткувався? Передай від нас Панству Волянські найкращий поклін. Ми самі раді були би вибратися до них. Цілуємо Вас. Ольга Франко”.

28 серпня, тобто на свій день народження, Іван Франко писав у відповідь дружині: „Дорога мамо! Зачав був писати лист до Лесі Українки по поводу її „Касандри”, та якось не йшло, а Грушевський (він також цього літа був у горах — авт.) каже вірно: не до Вас прислано, то й ніпощо Вам писати. І рація. От тим-то я, перечеркнувши початкові слова до Лесі, пишу тобі на тім аркушику, щоб не псувати решти паперу. В суботу або в неділю сього тижня приїде до Львова Гнатюк; я вже сказав йому, щоб він написав тобі квиток на 60 корон, а він обіцяв не лише зробити се, але надто взяти сам гроші і зараз передати тобі. Се буде найліпше. Щодо меду, то поговорю з дяком, а щодо бундза, то мені здається, що нема потреби лазити за ним на полонину і везти його до Львова, коли можна тут дістати готову бербеницю доброї бринзи; можливо, що о. Волянський відпродасть свою; він замовив був одну бербеницю у одного гуцула, та коли той не постачив йому на час, він купив бербеницю у другого, а тільки потім дістав замовлену „чисто овечу” від першого. Отсю-то бербеницю, а хоч би лише половину її, я надіюся відкупити від о. Волянського.

Я тут наразі відпочиваю від деякої духовної роботи і не почуваю до неї потреби. Читаю я й хлопці мало, майже нічого, крім газет, та ось прочитав „Записки Наук. тов. Шевченка” останній том. Щоб заповнити час, ходимо оба з Андрієм щодень на гриби, хоча властивого врожаю правдивих ще не було, а може, й зовсім не буде. Два рази ходили ми на афини і принесли по неповному кошику. Ожини вже приносять гуцули, але вони ще переважно зелені, хоч зародили дуже рясно. Гуцули почали вже „ходити в гогози” — вчора Митчук ходив із дітьми.

У Жаб'ю були два віча — на одно обіцялися прибути 5 послів, зібралось з 5000 гуцулів, а з послів не прибув ані один, і було загальне обурення. Друге було посольське справоздання Трильовського, та на нім був також посол проф. Дністрянський, який своєю промовою в честь Трильовського викликав загальний несмак. Я не ходив на жодне з тих віч. Нині в Жаб'ю знов храм і повалило туди маса народу з усіх гуцульських сіл. Хлопці приповідок не записують, а я записав кілька-десять від бабки Бурачинської та від гуцулів.

На сьому кінчу, бо кортить вийти на Черемош або в лісок. Цілую Вас усіх.

Іван Франко.

Адвокатові Роде і накладцеві Бонді я зараз відписав. Добре, що прислала їх листи”.

Через чотири дні, 2 вересня, Ольга Франко знову пише до чоловіка: „Дорогий Татуся! Не знаю, чи тобі потрібно буде на що лист Rode, однак посилаю. Завтра, кажуть, процес у Відні. Чи приїхав Петро до вас? Не кажу єму лазити по печерах. Там бездонна пропасть, нехай ліпше поїдуть у Буркут”.

Дружина турбувалась за Петра, який поїхав до батька і братів пізніше. Іван Франко заспокоював дружину: „Петро приїхав добре, хоч їхав щось три дні. До сьогодні мали ми гарну погоду, щодня ходили то на гриби, то на афини, зрештою Тарас і Петро частіше сиділи на Черемоші. Вони займаються з Романом, який нині над якоюсь книжкою розревівся як дитина, що не може зрозуміти того, що там сказано. Його будуть учити дома. О. Волянський виїхав з дочками, одну відвозять до Калуша, другу до Перемишля до інституту. Не буде дома з тиждень. Чому ти шлеш мені неоплачені листи? Адже подвійне порто платити за нізащо. Цілую тебе і Гандзю. А не боїтеся самі вночі?”.

Свій лист Ольга Франко написала на листівці від книговидавця Отто Фіккера від 28 серпня 1907 року. Про нього Іван Франко повідомив відразу М. Грушевського: „Хотів бути вчора у Вас, та за дощем не пішов. Діло таке, що я досить довго розпитував у німецьких антикварів про книгу Уайльда „Englisch and Schotisch ballads” і все діставав відповідь, що книга розпродана. Власне вчора дістав я, нарешті, відповідь від Фіккера з Гейдельберга, що має оферту від когось, у кого є та книжка (10 томів), і згоджується продати її за 240 марок (288 корон) — покупка виємково корисна, коли зважити, що книга потрібна для кожного фольклориста і в жодній галицькій бібліотеці не знаходиться. Я позволив собі надіятися, що Ви не будете мати нічого против того, щоб збагатити бібліотеку нашого Товариства сим цінним

і для кожного фольклориста необхідним твором, і пишу Фіккеру, щоб зараз прислав її на адресу Товариства, а гроші будуть йому відворотно поштою вислані. Розуміється, коли б Ви вважали сей видаток занадто люксовим для бібліотеки, я буду просити вислати плату за неї на мій рахунок.

Посилаю Вам при сій нагоді віршик для ЛН „Вісника”, який я за безсонницею склеїв сьогодні. Соромно мені пускати його в світ під своїм іменем, нехай іде як твір невідомого. А, може, й не піде зовсім”.

На жаль, так і невідомо, чи придбала бібліотека згадану збірку балад. Принаймні, у фондах бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України її нема.

Вірш, який через безсонницю „склеїв” Іван Франко, називався „Блюдитесь біса полуденного” і був опублікований у листопадівій, одинадцятій, книжці „Літературно-наукового вісника” за підписом „Невідомий”.

2 вересня 1907 року у Відні розпочався процес проти 17 українських студентів Львівського університету, яких звинувачували „о публичне насильство, тяжке ушкоджене тіла й інші переступства” під час бучі в університеті 23 січня 1907 року, коли було побито вченого секретаря університету Віняржа за образу українців та його ксенофобію, а також у знак протесту проти університетської влади, котра толерувала виступи, подібні до виступів Віняржа.

Преса дуже детально висвітлювала перебіг процесу, який відбувався у Відні, оскільки провести його у Львові було неможливо через боязнь перед українцями, які стали на захист студентів. У часописі „Діло” репортажі подавано з 187-го до 193-го номера. Вже у суботу 31 серпня (за новим стилем) 1907 року № 185 „Діла” опублікував статтю „Університетська демонстрація перед судом”, у якій подав дані про тих, кого будуть судити, і тих, хто буде судити. Головою суду був крайовий суддя д-р Вак, радниками фон Черни, д-р Шпіцкопф і ад’юнкт д-р Ранзавер. Студентів оскаржував перший прокурор держави д-р Мокс. Інтереси потерпілого захищав, як писала газета, „тутешній крикливий вшех-польський адвокат д-р Н. Гофмокль”, який недавно провалився на виборах до парламенту у Львові. До відповідальності були притягнуті студенти правничого факультету Іван Цяпка — згодом він стане легендою Січового Стрілецтва, Лев Ціховський, Микола Галушинський, Тарас Коритовський, Павло Крот, Олекса Ніщинський, Осип Назарук, а також студенти філософського факультету Ярослав Бабій, Петро Бекесевич, Василь Гладкий, Франц Коковський, Лев Смулка, Іван Биховський та студенти медичного факультету Андрій Дідуник та

Йоахим Крисовський. Українських студентів боронили адвокати Андрій Кос, товариш Івана Франка, Йоган Іоакім та відомий адвокат Вальтер Роде із Зальцбурга, який узявся за цю справу на Франкове прохання, про що можна довідатися з трьох неопублікованих листів від 1907 року до Івана Франка, які зберігаються в архіві письменника, що в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України. В. Роде збирався кликати на процес свідком й Івана Франка, який мав свідчити, як галицькі власті та університетський сенат душать українські наукові сили.

Процес повинен був тривати три дні, однак тривав тиждень. Його свідомо перенесли у Відень, аби unikнути демонстрацій та заворушень у Львові, однак і в цьому прорахувались. Усе, що могло відбутись у Львові, відбулося на очах усієї Європи у Відні, привернувши до української проблеми увагу багатьох людей. Шовіністична польська преса відверто і безкарно закликала до погромів українців і винищення їх. Терору були піддані всі українські діячі. Проте, на диво, на бік української молоді стало чимало польських студентів.

Під час процесу по всіх церквах Галичини правилися служби Божі. Налякане грандіозною підтримкою, яку українські студенти отримали у Відні і в монархії, цісарське правосуддя вимушене було визнати, що польські власті Галичини кривдять українців, котрі доведені до такого стану, що не могли не вчинити того, що вчинили. Суд звів покарання студентів до грошового відшкодування вчинених збитків.

Українські студенти стали героями, і всюди їх вітали як героїв. Натомість польські шовіністи у Галичині перейшли від погроз до дій. Намісник Галичини граф Андрій Потоцький був явно незадоволений вироком суду і повів щодо українців ще лютішу політику, ображаючи їх національну та людську гідність, а також повністю розв'язавши руки польському шовінізму, який закликав до хрестових походів проти українців.

У № 191 від суботи 7 вересня 1907 року газета „Діло” уперше за своє існування дозволила собі помістити фотографію 17 студентів віденського процесу, їх адвокатів та посла Миколи Василька, який обстоював студентів.

У Галичині почався ще активніший рух за український університет, який набирав усе загрозовіших форм, про що на засіданнях парламенту постійно нагадували українські послани.

Останній із листів, писаних Іваном Франком до М. Грушевського, котрий перебував на своїй parcelі в Криворівні, датований 7 вересня 1907 року, і в ньому нема жодної згадки про „Великий шум”. „Отсе, — писав, — посилаю Вам ескіз чи посмертну споминку про Марка Вовчка.

Прошу Вас прочитати його і справити або доповнити перед висилкою до друку. Я не зовсім певний, чи гаразд затямив її прізвище родове, не тямлю, в котрім році вона була в „Киевской Старине” і в котрім номері ЛН „Вісника” писалосся про неї. Се все Вам легко буде справити. У нас учора весь день лив дощ, а під ніч перестав; сьогодні хоч негарно, а дощу нема. Пишу Вам коротко, бо спішу на гриби.

Криворівня, 7/IX 907 Ваш Іван Франко.

[Р. S.] Я був за тим, аби наше Товариство списалосся з Корсунем і закупило від нього автограф Шевченкової „Мар’яни” і про мене також другий том „Снопа”...

Посмертна згадка „Марія Маркович (Марко Вовчок)” була опублікована цього ж року у спареній книжці 8-9 (серпень-вересень) „Літературно-наукового вісника”. Писав у ній: „Зломалася велика сила. Закотилася ясна зоря нашого письменства. Умерла Марія Маркович, по другому мужу Лобач. Дехто здивувався на сю вість. Як то, „Марко Вовчок” ще й досі була жива? Здавна ми привикли вважати її якоюсь кометою, що з великим блиском явилася на нашім духовім обрії, щоб швидко відвернутися від нас і тільки десь колись, мов із-за хмари із-за туману кинути на нас промінчик свого світла. А тепер приходить вість, що вона, жива людина, від многих літ жінка українського поміщика Жученка, жила й досі, і тільки в останній хвилі, д. 2 липня с[тарого] с[тілю] невблаганна смерть скосила сю велику силу”.

Нагадав про ставлення до неї Т. Шевченка, котрий назвав її „кротким пророком”, „обличителем жестоких людей неситих”.

„Найкраще в її писаннях, — писав, — то без сумніву її мова. При всій своїй простоті й популярності вона дуже багата лексиконом і незрівнянно мелодійна. Російський критик Венгеров пише навіть, що се „мова” нереальна, взята не з уст справжнього народу, а більше співуча, черпана з укр. народних пісень. Осуд парадоксальний, тим більше, що й зміст її укр. оповідань той сам критик уважає так само нереальним. Певно, єсть деяка конвенціональність у її способі мальовання панів і пань кріпосників, але малюнки жінок і дівчат кріпачок, як українські так і московські, се старанні і глибоко правдиві психологічні й соціальні студії. З простотою, красою й ніжністю її мови й стилю в’яжеться нерозривно її ніжна любов до всіх нещасних і страждущих, а особливо до найбідніших між бідними, до жінок. Вона вміє не лише сама відчувати їх горе, але також віднайти його основу і дати їй простий і ясний вислов, що сильно хапає за серце читача.

Та в тім чистім літературнім впливі, що сягає широко поза межі України й Росії, і відбився прим. у ентузіастичній передмові до англій-

ського перекладу її „Марусі”, лежить менша половина її вартости як письменниці. Друга, більша половина, що ставить ім'я Марка Вовчка в ряді борців за волю й людські права поневолених народних мас, се те історичне значення, яке мали її оповідання, особливо ж її українські оповідання в Росії. Російська критика згідно ставить ті оповідання обік найкращих творів таких російських пропагаторів емансипаційної політики, як Тургенєв (Записки охотника), Григорович (Антонь Горемька, Деревня) та їх наступники в 50-их роках. І можна сказати, що в ряді тих творів оповідання Марка Вовчка найясніше і найпростіше зазначають емансипаційну тенденцію — не абстрактними мудруваннями, не зворушливими покличами, а простим, скромним та сердечним змалюванням щоденних фактів життя, від якого тільки по довším вчитуванню морозиться кров у жилах.

Ще одна різниця заходить між її українськими й російськими творами. Хто читав українського Марка Вовчка, той хоч би який запеклий теоретик, напевно стоятиме під впливом чару й розкішності його чудової мови. В московських творах Марка Вовчка на дивне диво зовсім навпаки: мова ординарна, безбарвна, неорганічна мішанина людвої великоруської з мовою канцелярії та школи, густо підсипана українізмами, українськими поговірками та піснями. Так і чуєш, читаючи ті оповідання, що вони неначе переклади з якоїсь іншої мови, рідної і натуральної мови авторки. Тут у неї і горрендні партиципальні конструкції, яких ніколи не побачите в її українських писаннях, і безбарвні та шаблонні розмови панів, а навіть розмови властивих її героїнь, кріпачок, не мають того блиску і колоритності, що в українських оповіданнях. Московський стиль її стоїть значно ближче до стилю розмазаної письменниці Кохановської, ніж прим. до стилю Тургенева. Значить, її російські оповідання дають доказ, що по-московськи вона вміла гірше, ніж по-українськи. Се потверджують і ті небагато свідки, які доси сказали своє слово про неї. Появившись 1902 р. в редакції „Киевской Старини” вона просто здивувала співробітників сього журналу красою й чистотою своєї української мови”.

З приводу цього некролога до Франка надійшов лист від В. Доманицького, який повідомив його про долю спадщини Марка Вовчка. „Дуже врадував мене Ваш лист зі звістками про спадщину Марка Вовчка, — писав у відповідь Іван Франко в середині жовтня 1907 року. — Я в своїм некролозі в „Літ.-наук. Віснику” дійшов до тої самої певності, що вона сама писала по-українськи і володіла нашою мовою. Якби мали щось до публікації, то прошу в першій ряді мати на оці „Записки” та „Літ.-наук. Вісник”, наскільки не будете зв'язані іншими умовами”.

Із вдячності вислав В. Доманицькому третій том Марка Вовчка, виданий накладом Українсько-руської видавничої спілки.

Цього року Іванові Франку довелося писати ще один некролог. 2/15 вересня наше письменство понесло ще одну велику втрату — у Берліні від тяжкої недуги помер Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). Завдяки гастролям української театральної трупи, які відбулися на початку нового століття, Галичина була добре ознайомена з його п'єсами. Свого часу, 1893 року, драматург прислав на конкурс до Львова п'єсу „Бурлака”, але журі її відхилило, що категорично засудив Іван Франко у № 339 „Kurjera Lwowskiego” від 7 грудня 1893 року.

„Чим він був для України, — писав Іван Франко у некролозі, надрукованім в 11-ій книжці „Літературно-наукового вісника”, — для розвою її громадського та духового життя, се відчуває кожний, хто чи то бачив на сцені, чи хоч би лише читав його твори; се зрозуміє кожний, хто знає, що він був одним з батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література та якому щодо ширини і багатства творчості, артистичного викінчення і глибокого продумання тем, бистрої обсервації життя та ясного і широкого світогляду не дорівнює ані один із сучасних драматургів не тільки Росії, але й інших слов'янських народів”.

І далі: „Його техніка, завжди проста і подиктована самою природою представлених у ній життєвих фактів, з часом під впливом театральної практики набирає ширини й концентрації; його талант плодить чим раз кращі цвіти і не виявляє ніде так частої у інших авторів утоми. Він міцно держиться рідного ґрунту, розбирає в своїх драмах насущні потреби й вищі духові інтереси українського села в сучасну добу і в минувшині. Цензурна заборона, що не допускала на українську сцену інтелігентів і змушувала письменника обертатися виключно в селянській сфері, та заборона, що стількох українських драморобів звела на пусті шаблони, на переживування все тих самих мотивів кохання, співів, танців та пиття горілки, була для Івана Карповича принукою до заглиблення в душу народу, до зусильної обсервації найрізніших сторін народного життя, розкривала перед ним щораз інші, щораз ширші перспективи того життя і надавала кожній його драмі більший, пекучий інтерес”...

Олексій Волянський, у хаті якого 1907 року зупинявся Іван Франко, залишив про перебування письменника цікаві, хоча й не зовсім точні спогади, перенісши події з 1907 у 1906 рік, коли Франко в Криворівню не приїздив:

„Мабуть, в 1906 році сам Франко приїхав до Криворівні на літній побут, а що приїхав дуже пізно вночі, то заїхав до нас.

Тому що таке пізніє прибуття наших добрих знайомих гостей лучалося не раз, видали ми нашій службі такий наказ, що як хто добре нам знайомий заїде так пізно вночі, щоби нас не будила, але запросила просто до гостинної кімнати і там приготувала нічліг, бо цей спосіб був найдогідніший для нас, господарів, і для гостей, які по утяжливій гірській подорожі могли піти зараз у стебло (до сну — авт.).

На другий день рано я мусив іти до хорого в верхи, жінка моя поїхала на закупи до Жаб'я, а на господарстві лишилися теща і докторова Курівцева, які вже скорше приїхали були до нас на літній побут.

Коли Франко прийшов на снідання, зачав перепрошувати обох пань за те, що так пізно заїхав до нас, а звертаючись до докторової Курівцевої, яку прийняв за мою жінку, просив її, чи не міг би лишитися на час вакаційний у нас.

На це обі пані сердечно розсміялися і заявили Франкові, що й вони такі самі „холерники”, як і він, та що господарів нема наразі дома, але як обоє вернуть, то тоді най Франко з цим звернеться до них, а вони, мабуть, не відмовлять у його просьбі. Тоді Франко сам розсміявся сердечно, і всі вони бавилися цим *qui pro quo* (плутанина — лат, авт.) якнайліпше, розповідаючи собі взаємно подібні випадки з таких нагод.

Ми обоє, упереджені тещею і докторовою Курівцевою про просьбу Франка, щоб улегшити йому справу, заявили йому, що як докторова Франкова не може приїхати цього року на вакації до Криворівні, то ми приймаємо на час його побуту до себе з тим одним застереженням, щоби точно придержувався годин обіду і вечері, бо *sero venientibus — ossa* (тим, хто запізноється — залишки, лат., авт.), якому-то застереженню всі ми підлягали невідворотно, чого вимагає порядок нашого господарства під час такого гарячого часу, яким є жнива, а в горах сінокоси.

З цих вакацій пригадую собі два досить цікаві епізоди.

До парохії Криворівні належали дві прилучені церкви, одна — Бистрець, віддалена від Криворівні на 21 км, а друга — Ріка Зелене, віддалена на 30 км, куди я мусив на переміну що другої неділі їздити на службу Божу. Мається розуміти, що треба було в суботу все їздити на ніч, а в неділю по службі Божій вертав домів уже раз скорше, раз пізніше, що залежало від додаткових, мною непередбачених функцій. Отже, одної такої неділі, коли я вернув з Ріки Зеленого домів просто спражений сонцем на макове зерно, захотілося мені страшенно пити води.

В хаті не застав крім жінки, тещі та д-ра Франка нікого більше, всі порозходилися: то купатися, то на прохід, а слуги, як звичайно буває в неділю, — на пополудневий „фрай”, а тут свіжої води ані краплі в хаті, а пити хочеться — що не міра. Роздражнений цим, зачав я високим тоном

гніватися на цю неувагу; та коли це почув Франко, вхопив збанок, побіг до чуркала (джерело в горах), і поки ще я зміг висловити всі мої досади, вода вже з'явилася на столі, і я, засоромлений ввічливістю Франка, на цілу шкалу знизив свій тон та, перепросивши всіх присутніх за свою нечемність, заспокоїв свою спрагу й утихомирив свої нерви, яким не слід піддаватися, хоч би не знати яка була для цього причина”.

Другий епізод дещо цікавіший, хоч також стосувався води, але не для пиття, а такої, у якій водяться пструги — так у горах називали форель, полювання на яку було для Івана Франка вершиною риболовецького мистецтва.

„Цих вакацій вибралися ми, — писав О. Волянський, — в гостину до брата моєї жінки Ераста Бурачинського, який був управителем дібр і лісів у добрах Василька Серетського в Берегометі на Буковині.

А що вибралися цілим домом, то забрали з собою і Франка.

Тож коли ми приїхали до Берегомета та дещо відпочили, а особливо перекусили, Франко як стій вибрався на пструги до ріки Серету. Минає одна, друга година, нарешті робиться сумерк, а Франка як нема, так нема; вкінці вже господиня дому хоче давати вечерю, але не випадає засідати без Франка, тож ждемо на нього, і якось коло 9-ї ввечері надходить Франко, але без гумору, заболочений, подертий, а що найважливіше — без пстругів.

Зразу ми всі достроюємося до гумору Франка, але коли він сам зачав оповідати при вечері свої пригоди з ловлею пстругів та цілу справу трактувати з комічної сторони, ціле наше товариство заходилося від щирого сміху, а в нагороду за те пообіцяв швагер Франкові на завтрашній день неабиякий сюрприз — а саме багату ловлю пстругів.

По вечері закликав швагер одного свого спритного побережника і наказав йому, щоби він назавтра рано о 7-й годині був готовий, бо піде з паном доктором Франком на пструги у відомі йому місця.

Не беруся описувати тої ловлі пстругів, бо мусив би написати цілий трактат про те, та, певно, і не вдав би я цього як слід, скажу лиш те, що Франко був просто одушевлений ловлею, бо раз — що наловили пстругів, а друге — що придивився способові, як-то робляться на гірських потоках засіки, щоби в них гніздилися пструги та з яких можна потім дуже легко ловити пстругів.

А коли Франко вернув до Криворівні з цієї прогульки, то з одним місцевим гуцулом В. Якіб'юком *vulgo* Івандюком, у якого пізніше і мешкав пару літ, увійшов був в умову, що той зробить Франкові і тут, в Криворівні, на однім потоці під Шпетевими (назва потоку) такі засіки, де буде ловитися пстругів що не міра.

Навіть умовилися були оба про ціну роботи таких засіків, вже добре не пригадую собі, чи за 300, чи за 500 корон, які Франко мав йому по повероті до Львова прислати на мої руки. Однак до цього не дійшло, бо, мабуть, в 1907 році, коли Франко дуже на це наставляв, щоби вислати гроші для Івандюка на роботу цих засіків, написав до мене лист чи д. Грушевський, чи д. Барвінський, цього вже не пригадую собі, котрий з них, з запитанням, про що властиво йдеться та чи то є що реального. Я відповів на це, що воно могло би бути реальним, коли б Франко був бодай власником потоку, мав право риболовлі в цім районі, а вже щодо самої фірми будови я не маю повного довір'я, тож ліпше не розпочинати діла”.

Іван Франко був великим аматором прогулянок, збирання грибів, ловлі риби, однак майже три чверті вакаційного часу присвячував праці і лише вечорами виходив трохи переїтися та відпочити, бо його робочий день звичайно закінчувався далеко за північ.

Криворівня ставала модним місцем відпочинку. „Не в силі я передати, — продовжував О. Волянський, — на цей німий папір тих усіх гарних хвилин, які ми всі переживали кожних вакацій, де кожного року попри сталих літників, заїздила ще маса інших гостей, міняючись, немов найгарніші жемчуги в калейдоскопі життя.

Згадаю лише поодинокі імена, а вже кожний читач цих моїх споминів зможе представити собі те раювання душі, якому вона підлягала, коли знайшлася в товаристві цих осіб.

З Придніпрянської України гостили довше або коротше В. Доманицький, Михайло Коцюбинський з сином Юрком, теперішнім комуністом-комісаром, і двома студентами університету — Устименком і Наєнком, М. Могілянський, Федір Вовк, Ол. Грушевський, Леся Українка з своїм нареченим, а пізніше мужем, К. Квіткою, В. Щербаківський, Дм. Дорошенко, Волод. Дорошенко, О. Олесь, Євг. Тимченко, О'Коннор-Вілінські, малярі М. Жук, Ф. Красицький, Северин.

З нашої Галицької України: Роздільські, Крушельницькі, Калитовські, Савицькі, Твердохліби, Ол. Навроцький, син Володимира (польський письменник), обидва Антоневичі, Володимир і Миколай, Катря Гриневичева, Старицький, Маковей, Чуми, Завадовичі, Євг. Бохенська. З Буковини: Ольга Кобилянська, Пігуляки. З Угорської Русі: Олекс. Бонкало, славіст, а може, ще й інші, котрих імена вже я призабув та не навів.

Здибаючись чи то на проході, чи при купелі, або таки в домах, вівталися звичайно церемоніалом гуцульським: Як дужі? Як спали? Як днювали? Відповідали: Гарзд. Як ви? Мирно. Дякувать за слово. А як ваші? (розуміти треба — ненька і діти) і т. п.

Вже те саме привітання давало веселий настрій і нашій бесіді, хоч би вона велася чи то на поважні теми науки, літератури, чи то на злободенні політичні та шикан усього, що українське. Всім тодішнім криворівнянським літникам відомий указ цісарсько-королівського староства в Косові про негайне мельдування в уряді громад про час свого приїзду до Криворівні та від'їзду з неї.

Не менш докучливим було власникам хат пам'ятати про те, щоби до 24 годин замельдувати своїх літніх локаторів. А вже кульмінаційною точкою тих шикан було те, що на автора сих споминів наложило було цісарсько-королівське староство кару 10 корон за незамельдування сестри жінчиної — докторової Курівцевої, яка не те що рік-річно приїздила до Криворівні, але сама народилася і виховалася в Криворівні, де кожна дитина знала її як свою, лише цісарсько-королівська жандармерія не хотіла того знати та по високому приказу зробила донесення, що місцевий парох не замельдував своїх локаторів.

Нічого не помогли жадні рекурси до нижчих та вищих властей, 10 корон треба було заплатити, а на інтерпеляцію в парламенті відповів цинічно тодішній міністр внутрішніх справ, що в кліматичних місцевостях треба конче мельдувати навіть своїх кривняків та гостей, забуваючи, що Криворівня не мала офіційної назви кліматичної стації, а друге — що закон передбачає мельдування чужих і чужинців, а не кривних та свояків до II ст., та ще коли вони були родом з сього села і мали перед тим право приналежності.

Таких злободенних інтермез було що не міра, а все тому, що Криворівня сталася чисто українською літничою колонією (вігіліатурою), і, певно, жоден поляк на нашій Гуцульщині, звідки би не приїхав, не зазнав був сих шикан, що ми, безталанні українці, мусили зазнавати на своїй власній землі.

Однак наша холоднокровність помагала нам переходити над такими справами до порядку денного, а всі такі пригоди були темою веселих жартів, причім Франко не щадив вже ні свого влучного дотепу, ні ідкої іронії.

Якось раз проф. Грушевський приніс був зі собою до купелі надісланий на його руки як редактора „Літературно-наукового вісника” якийсь твір, вже не пригадую собі, чи то була повість, чи драматичний твір. Поки зачали купатись, сіли ми в ліску коло каплички, а проф. Грушевський вийняв з кишени сей манускрипт і почав читати. Зразу Франко прислухувався уважно, а коли по пару реченнях зобачив, що се не надається не то до „Літературно-наукового вісника”, але зовсім до друку, почав так дотепно та іронічно вставляти свої поправки, що ми всі просто лягали

зі сміху, а Франко сам з випогодженим лицем любувався сим, що з нагоди сього твору всіх нас так добре забавив.

Тут треба зазначити, що багато важних справ обговорювали під час свого побуту в Криворівні всі присутні письменники з Франком, та й не один їх твір бере тут свій початок, а навіть самому Франкові піддають гадку, щоби він конче забрався до написання історії літератури, якої брак тоді давався так сильно відчувати. І дійсно, Франко пише першу часть своєї літератури, чи там вступ до неї, а решту підготовляє в манускриптах. На жаль, коли Франко важко захворів, приказав своєму синові Андрієві всі свої рукописи спалити, що він на приказ вітця і зробив, де, як догадуються, впав жертвою огню і рукопис історії літератури (дальші часті)”.

1907 рік, на жаль, закривав веселі згадки про Криворівню.

Залишив цікаві спогади про цей час і письменник Михайло Козоріс (вони були опубліковані у № 5 журналу „Західна Україна” за 1930 рік). У той час М. Козоріс був студентом юридичного факультету Львівського університету, і влітку у Криворівні навчав сина о. Волянського.

„Коли я увійшов до кухні, — писав М. Козоріс у спогадах, — це було вже під вечір, то я помітив при великому кухонному столі в кутку якусь людину, що, спершись на лікоть, тримала книжку. Здавалося, що вона з чиєїсь ласки увійшла під чужу стріху і старалася бути найменш помітною.

Обмоклий, втомлений, у хатніх сутінках особливої уваги я не звертав на неї, тим більше, що в ту мить з’явилася господиня дому і повела мене до моєї кімнати.

Коли мене пізніше покликали на підвечірок, ця людина сиділа біля стола в їдальні, а біля неї гімназист з відзнаками учня восьмого класу, з блідим, розпливчастим обличчям, з ріденько розсіяними рудавими волосками на бороді і над горішньою губою. Тепер тільки я впізнав, що це Франко, а учень — це його найстарший син Андрій.

Мені прийшлося тоді бути під одним дахом з Франком близько двох тижнів. Потім він вернувся до Львова.

За весь час він був все такий, як при першій зустрічі: мовчазний, скромний, непомітний. Вставав щодня раненько, зі сходом сонця, і з сином Андрієм йшов у ліс по гриби. Вертались десь коло 11-12 години, босі, з попідкачуваними штанами, зарошені, з корзиною грибів, сідали в кухні коло стола і чистили їх.

Інколи приносили якесь зілля. Пам’ятаю, як одного разу принесли якоїсь папороті з корінням. Франко гриз цей корінь і давав мені пробувати, запевняючи, що він дуже солодкий.

З цього можна догадуватись, що Франко в своїх екскурсіях цікавився теж природознавством. До речі, слід зауважити, що відносини між Франком і найстаршим сином були тепліші, інтимніші, ніж з молодшими дітьми, як я пізніше мав нагоду пізнати.

Андрій був хоровитим, розумові здібності мав менші, ніж молодші брати, вдачею спокійний, замкнутий, непоказний, тоді як молодші брати були енергійні, рухливі.

Здається, батько, відчуваючи кривду, що її природа зробила найстаршому синові, хотів надолужити йому своїм теплом (Андрій невдовзі потім помер).

У ставленні до людей Франко був надзвичайно скромний і простий, маломовний, і не було в нього навіть тіні якого-небудь бажання звертати на себе увагу.

Бачачи Франка таким, я не міг повірити, що це та сама людина, яка в „Літературно-науковому віснику” з такою рішучістю і гостротою брала під критичний обстріл різних авторів. Франкові було відведено окрему кімнату, так звану канцелярію, тобто кімнату, де священник В. звичайно приймав своїх парафіян. В цій кімнаті він ночував і після обіду звичайно працював. Тоді ніхто не заходив до цієї кімнати, бо знали, що він пише.

Пригадую, коли якось під час його відсутності я зайшов до „канцелярії”, застав порозкидані на столі жовті, повиривані, мабуть, з архіву, невеличкі листки паперу, на яких нерівними рядками в строфах були розсипані незграбні карлючки, подібні до ламаних патичків.

Який поетичний твір це був, тепер важко пригадати.

Франко бував у Криворівні майже кожного року. Найчастіше він мешкав у гуцула Якиб'юка, що мав хату при дорозі біля Черемоша. Цей Якиб'юк — за вдачею сільський філософ, з претензіями на громадські місцеві почесті, трохи куркулик, ледаченький радикал — займався тим, що виробляв цяцьковані гуцульські топірці, посуд тощо, але далеко не дорівнював відомим майстрам Шкриблякам. У нього були дві кімнати з ганочком, одну з яких він здавав на літо.

Пригадується мені така характерна дрібниця: якось тиждень після мого приїзду прибув сюди наймолодший син Франка — Петро. (Він приїхав залізницею до Ворохти, а звідти пішки сорок п'ять кілометрів йшов до Криворівні). Було якраз після обіду, ми сиділи ще біля стола. На порозі з'являється запорошений, спітнілий хлопець (він тоді, здається, був у п'ятому класі гімназії).

Не привітавшись ні з ким, він став на порозі й каже:

— Тату, я прийшов.

Франко поглянув спокійно на нього, відповів:

— Та чого?

Цими словами обмежилась вся розмова і привітання між сином і батьком.

Потім мені доводилось бачити ще декілька разів Франка у Львові на вулиці. Він ішов звичайно краєм хідника, начеб боявся когось зачепити. Можна було зустрінути його з кошиком в руках, як ішов на ринок чи повертався з нього”.

Повернувся Іван Франко з Криворівні найправдоподібніше в половині вересня 1907 року, на що вказує проставлена ним самим під віршем „Блюдіться біса полуденного” дата — „Криворівня, вересень 1907 р.”, а також лист дружини до нього. Повернувшись додому, Іван Франко продовжує роботу над „Великим шумом”. „Високоповажаний пане професоре! — пише він М. Грушевському 30 вересня 1907 року. — Посилаю коректуру „Великого шуму”, дальший шматок Данте, пару перекладів віршів і рецензію на вірші Ціурата. Рецензію на Вашу публіцистику надіюся вислати завтра”.

Того ж дня написав листа Дмитру Харов'юку, оповідання якого „Палагна” було надруковане на сторінках „Літературно-наукового вісника” як зразок гуцульського діалекту. „Вибачайте, в. п. добродію, — писав Іван Франко, — що так пізно відповідаю на Ваші писання. Саме день по одержанні Ваших „Тезків” я мусив їхати на невеличкі ферії, які зробив собі по трьох роках ненастанної праці, і не мав часу прочитати Вашого рукопису. А тепер, вернувши з Криворівні, я застав таку масу нової роботи, коректи та редакційних рестоцій, що ледве сими днями міг узятися до читання рукописів. Прочитав і Ваших „Тезків”, вони гарні і варті друку, хоч і не роблять такого враження оригінальності, як Ваше перше оповідання. „Тезки” підуть до ЛНВ, надіюсь, що ще цього року, хоч „Вісник” страшно завалений різними уже розпочатими матеріалами. Інші оповідання прошу присилайте, тоді й договоримся про їх друк”.

„Тезки” ні цього, ні наступного року не були надруковані, очевидно, через те, що на той час журнал перестав друкувати подібні оповідання, писані діалектами. Ще одне оповідання Д. Харов'юка „Ліцитація” з'явилося на сторінках ЛНВ тільки 1911 року (т. 54).

П'ята та шоста глави „Великого шуму” були надруковані у жовтневій книзі „Вісника” (с. 4-24). Сьома, восьма та дев'ята — у листопадовій книзі за 1907 рік (с. 189-212). Про них ідеться у листі до М. Грушевського, який дослідники датують жовтнем 1907 року: „Високоповажаний пане професоре! Передаю Вам VIII главу „Великого шуму” і прошу ласкаво

прочитати її, бо боюся, щоб деякі її уступи не били в ніс цензуру царську і громадську. Дальші дві глави будуть готові ще сьогодні або завтра. Прошу не сердитися на мене за невеличке опізнення, бо в неділю мене дуже болів зуб, так що я не міг робити нічого”.

Це остання епістолярна згадка про цей твір. У дванадцятій, грудневій, книзі „Літературно-наукового вісника” за 1907 рік були надруковані десята, одинадцята, дванадцята і тринадцята глави „Великого шуму”, невеличкі, ніби писані поспіхом, і то так, аби не забрати багато місця в журналі. Дванадцята глава вражає описом якихось фантастичних видінь пана Суботи. Дослідники опісля зійдуться на тому, що це опис однієї з галюцинацій Івана Франка, які не переставали його мучити...

Окремим виданням повість „Великий шум” вийшла на початку 1908 року з друкарні П. Барського (Хрещатик, 40) із зазначенням, що це передрук із „Літературно-наукового вісника”. 116 сторінок тексту, без вступного слова чи післяслова. Жодних повідомлень у пресі про вихід книжки не було. Рецензій не було теж.

Розділ IV

ПЕРЕДЧУТТЯ

На зміну страшним кон'юнктивітам, через які не міг виходити на люди і був змушений сидіти у темній кімнаті, прийшов виснажуючий біль голови. Не знав, де себе подіти і що зі собою робити. До тих страждань додався гострий біль у плечі лівої руки. Не міг її підняти. Почав відчувати наближення катастрофи. Ставало лячно не так за себе, як за сім'ю: що буде з хворою дружиною, дітьми, будинком, над яким висить великий борг у банку? Всі заощаджені гроші, а також посаг дружини пішли на будівництво. Через перенесення „Літературно-наукового вісника" до Києва Франко втрачав надію на постійний заробіток. Жити доведеться виключно за рахунок гонорарів. Але як працювати, коли мучать такі сильні, аж до отупіння, болі? А хвороба дружини? А ще М. Грушевський жаліється, що його собака дуже гавкає. Вона гониться, і з усієї округи збираються пси. Під тягарем усіх цих проблем 27 жовтня 1906 року Франко пише лист до Грушевського:

„Високоповажаний пан професоре! Вибачайте, що я аж нині відписую на Ваш лист. Роблю се не для того, щоб хотів ігнорувати Ваші слова, а просто для того, що останні два тижні ходжу без тями, близький божевілля. Зрештою, я ще в понеділок, перед одержанням Вашого листа, написав карточку до *rakarza miejskiego* (міський гицель — авт.), щоб позабирав псів, та досі не було його. Сьогодні йду до нього особисто і надіюся, що від завтра буде спокій.

Та хоч як справедливо Ви сердитесь на моє сусідство, яке я й сам бажав би був учинити для Вас якнайзноснішим, проте я осмілюся ще раз — дай, боже, щоб останній — звернутися до Вас з просьбою, а то ось у яким ділі. Мое становище як властителя реальності зробилося неможливим до удержання. Досі я держав його з крайнім напруженням сил і якимось-такось зв'язував кінці з кінцями. Ті кредити, які я маю в Товаристві і Спілці, будуть покриті „Апокрифами", „Шпихлірами" та „Листами Драгоманова" з додатком моїх уділових книжечок. Але на майбутнє я не бачу нічого перед собою. Я чую повне вичерпання сили,

занепад пам'яті, чую себе нездібним до такої праці, як редагування ЛН Вісника, і для того не бачу можності держати далі дім і оплачувати з нього податки та банкові рати. Я бажав би з кимсь порадитися щодо його продажі, щоб мені вернувся бодай капітал, вложений у будову. Я хотів би розпитати Вальдмана і при тім Вас, бо я сам, як знаєте, у фінансових ділах непрактичний, а в теперішнім стані зовсім глупий. Якби Ваша ласка допомогти мені в тім своєю радою, то я міг би попросити Вальдмана в означенім часі і на визначене Вами місце на конференцію. Тепер друге діло. Ліквідуючи інтерес з домом, я мушу рівночасно зліквідувати свою бібліотеку. Я збирав її в тяжких часах мого життя і тішився надією подарувати її в цілості Наук. тов. ім. Шевченка. Тепер бачу, що жебраки не можуть робити таких подарунків, і я звертаюся до Вас як до голови Товариства з запитанням: чи не вважали б Ви можливим, аби виділ Товариства закупив у мене сю бібліотеку? Щодо ціни я не ставлю ніякої суми, нехай виділ виделегує кого знає, і нехай оцінять як знають. Що ж до виплати, то я подав би такий modus: з огляду, що сей фонд я вважаю самотнім своїм засобом для того, аби своїх хлопців довести хоч до університету, я згодився б, щоб мені за бібліотеку виплачувано по 100 гульденів місячно, поки стане умовленої суми.

Надіюсь, високоповажаний пане, що Ви зрозумієте моє страшне, просто розпачливе положення і не відмовите своїй поради.

Остаюсь з правдивим поважанням

Ваш Ів. Франко”.

Михайло Грушевський — єдиний, до кого може звернутися із подібним проханням і зі своїми проблемами.

Дуже сильні прояви хвороби стривожили Івана Франка, і лист до М. Грушевського, а відтак до родини в Києві, були тому яскравим свідченням.

Нічого втішного не міг почути й від лікарів. Можливо, саме тоді Франко, усвідомлюючи ситуацію, вирішив узятися за працю, яка була неймовірно важкою, але яку мусив зробити. Це була робота над повним виданням творів Т. Шевченка, хронологічно упорядкованих, вивіrenих з оригіналами, першодруками. Вважав Тараса Шевченка тим, хто покликав його в українську літературу. Першою книжкою, яку прочитав із стиснутими кулаками і сльозою в оці, був „Кобзар”. Його дав хлопцеві прочитати Іван Верхратський. Шевченковими творами він жив, коли вчився у гімназії та університеті. Їх читав нагуєвицьким селянам, коли після другого арешту вимушений був сидіти в селі під наглядом поліції. Шевченкову поему „Наймичка” обрав для своєї габілітаційної лекції у Львівському університеті. Чимало статей та досліджень присвятив

іншим творам Тараса Шевченка, широко пропагував його творчість у німецькомовному світі своїми перекладами. Тепер хотів підвести ризик: зробити академічне видання.

Мусив це зробити.

Мусив.

На початку 1907 року „Общество имени Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в учебных заведениях С-Петербурга” та „Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг” у Петербурзі випустили „Кобзар” Тараса Шевченка. Про вихід цього видання повідомив українських читачів М. Грушевський у лютневій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1907 рік.

„Мусило проминути, — писав він, — повних сорок п'ять літ від смерти великого українського Кобзаря, перше ніж українське громадянство в Росії дістало повне видання його писань, з тими писаннями, за які так тяжко й гірко покарано свого часу геніального поета. Дозвіл на видання повного Кобзаря даний був ще в падолісті 1905 р., але коли викрито весною 1906 р. звісні автографи Шевченка в актах його процесу, в архіві III відделенія, і в них деякі перед тим незвісні поезії, се здержало видання Кобзаря, для котрого треба було використати також і сі новознайдени папери, а д. Доманицький, котрому поручено було се видання, поставив справу ще ширше, постановивши перевірити текст поезій по всім звісним автографам поета. Як довідуємося з передмови його, на 215 поезій, включених в се видання Кобзаря, тільки 8 зісталися не перевіреним по автографам поета. Се величезний крок наперед в критичнім провіщенню тексту Кобзаря, і д. Доманицькому належить ся щира подяка за ту працю й любов, яку вложив він у се діло. Нинішнє видання Кобзаря таким чином стає не просто першим виданням Кобзаря в Росії, але найповнішим з усіх теперішніх і авторитетнішим від усіх попередніх.

Оцінити се видання зі сторони його текстуальної вартості поки що не можна, бо критичну сторону — варіанти й їх оцінку д. Доманицький вилучив в особні статті, які друкуються в Київській Старині й ще не скінчені. В Кобзарі же, при кінці вказане лише дещо важніше з варіантів. Туди ж виніс видавець всякі примітки й пояснення річей, навіть власні примітки Шевченка, яким місце в кожному разі під текстом.

Пояснень річей й імен, коли давати, то треба дати більше, бо так лише дещо пояснено, а ще більше зісталось без пояснень, та й пояснення не всюди умотивовані — не знаєш, на чім видавець опирався в своїх толкованнях, які джерела або факти мав на гадці.

Видання чепурне й як на свою великість — не дороге, а все-таки майже вчетверо дорожче від останнього львівського видання. Будемо надіятися, що за сим дорожчим підуть дешевші, загально приступні, в тім роді, як давніше київське (35 коп.)”.

Не обійшов це видання своєю увагою й Іван Франко. Свою рецензію „Критичний розслід над текстом „Кобзаря” він дав у травневій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1907 рік.

„Те, що повинно було бути зроблене ще за життя Шевченка або швидко по його смерті, — писав він, — підготування матеріалів для повного критичного видання його творів, зроблено аж тепер, на наших очах, майже півстоліття по його смерті. Яким скандальним легковаженням і недбалством визначалися попередні покоління до пам'яті Шевченка і його безсмертних творів, доказують такі святотатські вчинки, як львівське видання Партицького („Поезії Тараса Шевченка, часть перша”, Львів, 1884. Вийшло в серії „Бібліотека „Зорі”. Один примірник цього видання зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (№ 1233) — авт.) і та ноншалансія, з якого було зроблено празьке видання (мова йде про двотомне видання: Т. Г. Шевченко. Кобзарь з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенєва і Полянського. У Празі, 1876; Т. Г. Шевченко. Кобзарь з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина. У Празі, 1876, — авт.) по свідодцтву Драгоманова. Невважаючи на деякі пізніші спроби, такі як Кониського „Проба хронологічного влаштування Шевченкових творів” („Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка” була надрукована в ЗНТШ, 1895, т. 8, кн. 4, с. 1-20, та 1897, т. 17, кн. 3, с. 1-22 — авт.), як інтересні, та з зовсім неважним і неповним апаратом роблені спроби М. Кр-ського та Романчука (статті М. Крупського „Замітки до поправнішого видання поезій Т. Шевченка” в ЗНТШ, 1903, т. 55, кн. 5, с. 1-28, та Ю. Романчука „Деякі причинки до поправнішого видання поезій Тараса Шевченка” у ЗНТШ, 1900, т. 34, кн. 2, с. 1-32. — авт.), ся праця лишалася безплідною і безґрунтовною власне задля браку і недоступності перших джерел. В. Доманицькому припала честь доконати сієї праці з доручення громади (Текстологічне вивчення спадщини Шевченка В. Доманицький провадив за дорученням видавничої комісії, яка була утворена ініціаторами видання 1907 року в складі Ф. Вовка, Я. Забіли, О. Русова та ін. — авт.), що отворила йому приватні архіви та музеї і уможливила доконання важного діла. Ніякий з наших поетів не домагався сього діла більше від Шевченка, що — здавалося донедавна — мало дбав про зверхню форму своїх творів, кидав їх, так сказати, на вітер, роздавав знайомим і дозволяв робити

в них різні самовільні зміни та поправки чужими руками. Тепер, по виданні праці В. Доманицького, ми переконуємося, що всі ті догади і докори були безпідставні, що Шевченко іноді аж надміру педантично дбав не лише за композицію, але також за зверхню форму своїх поезій, незлічені уступи в них переробляв, шліфував та вигладжував не згірше самого Пушкіна. Тепер, по доконанні хронологічного впорядкування його творів, ми можемо докладно заглядати в робітню його духу, слідити могутні хвилі його творчої сили від кінця 1844 до марта 1847 р. і ступеневий їх упадок і новий зріст у пізніших часах неволі та освободження. Праця В. Доманицького видобула на світ значну масу невідомого досі рукописного матеріалу, використала в значній мірі друкований матеріал і дала нам можливість пізнати Шевченка такого, яким він був, з ясною, а вічно неспокійною і невичерпно творчою душею. Щодо самого виконання задачі, то В. Доманицький ужив найкращого методу, обробляючи кожний твір відповідно до хронологічної канви його написання, передивляючи його видання і нотуючи їх відміни і навіть дрібні помилки.

Висловлюючи повну пошану для праці й запалу, який вніс до неї В. Доманицький, не можемо оцідити йому одного докору: легкодушного довір'я, з якими він оперся на зовсім невірних інформаціях, яких достарчив йому д. Романчук щодо деяких публікацій Шевченкового тексту. Ті інформації доторкаються поезій „Чигирин”, „Кавказ”, „Холодний яр” і подобають на якусь злобну містифікацію, якої мотивів я не берусь зрозуміти. Той же Романчук подав В. Доманицькому хибні варіанти також з інших Шевченкових творів, друкованих у „Вечерницях”, як ось у „Русалці”. Справді, годі збагнути, як воно се зроблено.

Можна би ще закинути В. Доманицькому, що при початку „Кобзаря” замало звертав уваги на першодруки, а більше на так званий „Чигиринський Кобзар”, що зовсім не заслуговує на таку ласку. (Йдеться про перевидання „Кобзаря” Шевченка під назвою „Чигиринський Кобзар і Гайдамаки”, здійснене в Петербурзі 1844 р. книговидавцем І. Лисенковим. Видання являє собою передрук із незначними змінами творів „Кобзаря” 1840 р., разом з якими було зброшуровано нерозпродані примірники поеми „Гайдамаки” — авт.).

Там, де автор обертається на ґрунті відомих і приступних йому матеріалів, праця виходить бездоганною і заслугує на всяке признання”.

Василю Доманицькому (1877-1910) на той час було 30 років. Закінчивши 1900 року історико-філологічний факультет, він деякий час учителював. Брав активну участь у створенні українського видавництва „Вік”, друкувався у „Киевской старине”, ЛНВ, ЗНТШ, „Новій громаді” та в інших українських часописах. Був автором відомих праць

„Козаччина на переломі XVI і XVII в., 1591-1603” (1904 р.), дослідження про Зоріана Ходаковського „Піонер української етнографії” (1905 р.), книгознавчих та літературознавчих праць „Друкарська справа в Малоросії на початку XIX ст.” (1900 р.), „Вірші Данила Братковського” (1909 р.). Був автором серії оглядів української літератури за 1906-1907 рр. Видав „Бібліографічний покажчик творів О. Я. Кониського, написаних по-українському” (1901 р.). До його „Покажчика змісту „Літературно-наукового вісника” (томів I-XX, 1898-1902)”, виданих 1903 року, Іван Франко написав передмову. Василь Доманицький був автором низки статей про Тараса Шевченка...

Книжка вийшла у друкарні Шмідта десятитисячним тиражем. Розпочиналася словом від видавців (III-IV с.). Далі були надруковані вступне слово В. Доманицького „Од редактора” (с. V-IX), зміст (с. X-XVI), відтак — сам „Кобзар”, а в кінці, на сторінках 609-635 — „Примітки” Доманицького, післяслово Шевченка „Панове субскрибенти” (с. 614) та „Передмова до другого видання „Кобзаря”. Формат 8° (23x16).

Відразу по виході цієї книжки з'явилося ще одне видання „Кобзаря” такого ж формату на 388 сторінках, яке вийшло з типографії Й. Флейшмана тиражем 5 000 примірників і вважалося „безправним виданням” і передруком з „Кобзаря” 1883 року з цензурними пропусками. З критикою цього видання на сторінках „Ради” (№ 257 від 15 XI 1905 року) виступив зі статтею „Нечувана експропріація” В. Доманицький.

8 липня 1906 року Володимир Доманицький звернувся до Івана Франка, знаючи, що той також працює над виданням творів Т. Шевченка, з пропозицією допомогти, на що Франко відповів: „Спасибі за Ваш лист, на який спішу відповісти Вам. З поручення виділу і філологічної секції Наукового тов. ім. Шевченка я справді в маю сього року розпочав працю над критичним виданням творів Шевченка, а спеціально першого тому, що має обіймати всю його поезію в хронологічному порядку. Я переробив досі половину приготованої праці, та, власне, взявши за підставу текст Огоновського, я порівняв його з тими давнішими виданнями, що мають критичну вартість, себто або вийшли з рук самого Шевченка (всі друки з-перед 1847 р. та видання 1860) або ґрунтувалися на автографах, отже, все з „Основи”, видання львівського 1868, празького та женецького. Не маю, на жаль, під руками „Гамалії” з р. 1844 та видання Кожанчикова з р. 1867. З сього порівняння текстів я побачив таке, що оба найновіші галицькі видання не повинні бути кладені основою жодного нового видання, а спеціально видання Романчука щодо чистоти тексту і добору варіантів н а й г і р ш е з усіх. Женецьке видання

„заборонених у Росії” поезій щодо варіантів має також мінімальну вартість, подаючи переважно пізні, а правдоподібно й не Шевченкові варіанти, яким місце в нотках, а не в тексті, куди впер їх Огоновський зо страху перед Драгомановим. Подаю Вам сі свої спостереження на випадок, якби Ви хотіли братися до праці над виданням Шевченка в Росії. Взагалі я був би тої думки, щоб видавці російські ввійшли в умову з Науковим тов. ім. Шевченка і взяли основою наше нове видання: друкуючи лист за листом, ми прислали б їм відбитки аркушів, а вони могли б брати відтам чи то голий текст без наукового апарату (коли видання популярне), чи й додавати з того апарату цікавіші варіанти для ширшої публіки. Моє видання буде скрізь акцентоване, з упрощеною і консеквентно переведеною інтерпункцією, і тут я також за короткий час, що займався сим ділом, здужав виправити масу дурниць, допущених попередніми редакціями”.

Далі Франко писав: „Тепер запитаюся: в кого єсть виписка з рукопису III отделения? Для нашого видання доконче була б потрібна точна копія сього рукопису (в перших виданнях, як знаєте, декотрі поезії були друковані з пропусками не заповненими й пізніше!), а коли се неможливо зробити, то хоч би дістати ті новини, які є в тім рукописі, то можна би й починати друк тих поезій, що до 1847 р. Для решти, розуміється, будемо надіятися Вашої помочі, тобто порівняння дотеперішніх друків — я б радив основою взяти празьке видання — з автографами. Деякі єсть і у нас, то тут я зроблю порівняння і, як Вам буде треба, зараз Вам достачу. Зрештою завтра засідання виділу, і се питання буде обговорене.

Щодо друкування „Дневника”, то, на мою думку, він разом із драмами, „Художником” та ще деякими прозовими речами („Автобіографія”, рецензія на гру Піунової і т. і.) повинен ввійти до другого тому. Ну, та про се ще буде час балакати. Тепер головна річ вірші. Не можна би Вас просити, щоб Ви віднайшли де „Гамалію” з 1844 р. і порівняли його слово в слово та буква в букву з виданням у яким пізнішій „Кобзарі”, от хоч би в кожачниківськїм (на карточці додати точний бібліографічний опис першодруку: титул, формат, число сторін і рядків на повній стороні і т. і.), а також здобули коли не в жертву для нашої бібліотеки екземпляр кожачниківського „Кобзаря” з 1867 р. Дуже був би вдячний, а без нього годі їхати далі”.

З наступного листа до В. Доманицького, писаного у Криворівні 21 серпня 1907 року, можна зрозуміти, наскільки серйозною була праця обох дослідників. Для В. Доманицького це був радісний час. За активну громадсько-політичну діяльність царський уряд засудив

ученого на заслання, але відтак замінив його примусовою еміграцією, яка закінчувалася 12 серпня, проте в Україну В. Доманицький вирішив не повертатися. Іван Франко надалі був для нього джерелом того матеріалу, який йому, В. Доманицькому, був недоступний. Обізнаність Івана Франка — вражаюча. У листі від 16 листопада 1907 року Франко писав: „Ну, залишилися Ви з інформаціями старого дурня Романчука та з його варіантами! Отже, знайте, що в „Вечерницях” ані „Кавказу”, ані „Послання” не було, а рукописні варіанти Романчукові до „Кавказу” всі або менше вартні, або видумані ним самим. Як можна було вірити такому дурневі на слово! Адже гляньте лише на ідіотський уклад його Шевченка! І то після не менше мудрого укладу Огоновського і після критики Драгоманова!”

Незабаром, уже по виході „Кобзаря”, Франко напише В. Доманицькому: „Вражий Романчук знову одурив Вас, що „Чигирин” був друкований у „Вечерницях”; ані сліду нема, а з „Тарасової ночі” є лише перших 40 рядків.

Про п'яного Кирика не можу Вам нічого сказати: якась локальна приказка, певно, був якийсь усім відомий п'яниця Кирик у якимсь селі, де був Шевченко. Подібних вокалізмів у приповідках багато”.

Із того ж листа: „Поперед усього скажу Вам кілька слів про сумні досвіди, які Ви зробили з Романчуком. Отже ж, ані „Кавказу”, ані „Послання” в „Вечерницях” не було, а про Романчукові варіанти Ви й самі сказали вірну думку, хоч декуди й хилитеся до його фантазій. Відки Ви взяли те, що Кониський надрукував вірш „О думи мої, о славо злая” в 39 книзі „Записок”? Адже там ані в книзі 33 нема й сліду її”.

У Івана Франка теж не все гаразд: „Нам трапилася, як Ви вже мусили завважити з присланих Вам аркушів нашого „Кобзаря”, не менше немила пригода: наборщик наквасив собі деякі вже скореговані мною вірші „на потому”, і так і надруковано аркуші без них. Тепер треба вирізувати та робити всякі штуки, аби полатати ті хиби. Романчуку я змив голову в останній книжці „Записок” за те, що так безсовісно одурив Вас своїми інформаціями”.

Лист до В. Доманицького від 26 грудня 1907 року починається словами: „Вибачайте, що так спізнився з відповіддю на Ваші листи. Ми випустили перший том „Кобзаря”, урвавши його на цитадельних віршах; не знаю, чи вислано Вам уже примірник; розвідаюся зараз і велю вислати Вам. У дальшій друку (досі вже 6 аркушів) кладу окремо дві редакції: „Анумо знову віршувати”, окремо неповну, та прегарну редакцію „Варнака”, окремо дві редакції „Заспіву до царів”. Як з Вашим критичним виданням? Чи воно викінчене, чи Ви робите ще над ним і як

далеко зайшли? Корсуну я пришпилив латку в фейлетоні „Діла” — не знаю, чи одержуєте його? Коли ні, то напишіть, і я вишлю Вам”.

Франко гостро реагував на прорахунки інших, але і сам не був безгрішним. „Ну, та й скомпромітувався я своїм виданням Шевченка, — писав до В. Доманицького 8 січня 1908 року, — що соромно й на світ дивитися. І як можна було не знати, що „Вечерниць” видано не один, а два річники, а в другому, власне були надруковані ті твори Шевченка, щодо яких я (на підставі самого першого річника) впевняв Вас, що їх не було! Просто ідіот з мене, що не заглянув хоч би до бібліографії Левицького. Тепер Романчук кинувся на мене в „Ділі”, і я не можу йому нічого відповісти і мушу в сірка очей позичати”.

Юліанові Романчуку не треба було лізти за словом у кишеню — віддав з процентами. Його стаття „Три нові видання Шевченка” була опублікована в „Ділі” 6 січня 1908 року, а згодом вийшла і окремою відбиткою.

13 грудня 1907 року, напередодні виходу першого тому творів Т. Шевченка, Іван Франко виступив на сторінках „Діла” зі статтею „Нове видання Шевченка”: „Сими днями вийде у Львові накладом Наукового товариства імені Шевченка книжка, що мусить відтепер стати основою всіх дальших студій над поезією нашого безсмертного Кобзаря і витиснути з обігу всі дотеперішні видання. Се — перший том повного, критичного видання Шевченка, що має обняти всі його твори, українські й російські, в можливо точній і повній формі, провірені з першодруками, і автографами і обставлені цілим апаратом наукової критики, якої домагається наш час. Щасливі відкриття останніх літ зробили можливим доконання такої праці: на поетичних творах Шевченка. В архіві петербурзького колишнього департаменту поліції знайдено цілий том Шевченкових творів, написаних у роках 1843-1846, що були призначені до подання в цензуру як другий том „Кобзаря”; в тім рукопису, що забрала поліція у часі арештування Шевченка, віднайшовся і повний „Іван Гус” і деякі нові поеми („Сова”, „Три літа”), а головню віднайшлися всі плоди незвичайно плідної і могутньої творчості Шевченка з сих трьох літ найвищого розцвіту його генія, в повнім виді, іноді значно повнішим і поетичнішим від того, що подавали пізніші видання під тиском цензури. Стали доступними і пізніші автографи Шевченкової „невольницької музи” — вірші, написані в цитаделі петербурзькій 1847 року і на засланні, явилася можливість не лише докладного репродукування їх текстів з многочисленними поправками, доконаними рукою самого Шевченка при різних нагодах, але також можливість хронологічного впорядкування всіх поезій, слідження майже день за днем за творчістю

Шевченка. Виявилось усе те, що може служити до вироблення пластичної картини Шевченкової поетичної творчості, а чого переважно не давали дотеперішні видання”.

Далі — певні зауваження, на основі яких можна зробити висновок про зроблене: „Катерина” мала в львівському виданні 717 рядків, у Романчуковім — 749, у новім має 766; „Тарасова ніч” у львівському виданні 1867 р. — 128 рядків, у Романчука — 150, у новім виданні — 195; „Невольник” у львівському виданні має 678 рядків, у Романчуковім — 733, а в новому — 761; „Гайдамаки” у льв. вид. — 2141, у Романчука — 2314, у новім вид. 2594; „Сон” має у львівському вид. і у Романчука 574 рядки, в новім — 578; „Пустка” у Романчука — 24, в новім вид. — 28; „Великий льох” у львівському вид. — 315, у Романчука — 392, в новім виданні — 497; „Відьма” у львівському виданні — 482, у Романчука — 638, в новім виданні — 697 і т. д. Та діло не в самім доповненні чи розширенні тексту; майже кожна така вставка, кожний варіант — се разом поправка, усунення якогось загальника на користь пластичнішого вислову, усунення незручної твердості, хибного або сумнівного наголосу, прогалини або неповноти думки на користь кращого, мелодійнішого вислову”.

Часом Франкові доводилось задумуватися над авторськими неконсеквенціями. „Приміром, — писав він, — у „Гайдамаках” Шевченко представляв у першій редакції діло так, що корчма, в якій служив Ярема, лежала близько містечка Вільшаної, вечером стрічається зі своєю милою Оксаною. Тим часом пізніше він довідався, що титар Кушнір, замучений ляхами, жив не в Вільшаній, а в Млієві, і йому прийшла охота поправити скрізь в поемі Вільшану на Мліїв. Бився він, мабуть, довго над сею задачею, та так і не довів її до кінця; в деяких уступах переробив поему так, що виходить Мліїв, а в інших полишив Вільшану. Таку неконсеквенцію прийшлося полишити і в остаточній редакції — тим спокійніше, що вона зовсім не псує гармонії цілості і вповні викупляється тою збільшеною сумою Шевченкової праці, яку він вложив у поправлювання поеми”.

План видання довелося змінити. Первісна ухвала філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка вимагала видання всього „Кобзаря” в одному томі. Однак виявилось, що при малому форматі книжки повний текст зайняв би мало не 1000 сторінок, і довелося поділити „Кобзар” на два томи. Перший том охоплював твори, написані до найкритичнішого моменту Шевченкового життя — арешту 5 квітня 1847 року. Решта творів увійшла в другий том.

„На жаль, — зазначав Іван Франко, — останнє видання не дає ще повного тексту, ще не може називатися *editio ne varietur*. Поема „Черниця

Маряна" дійшла до рук Куліша у формі першого брульйона, писаного олівцем, з люками та помазками. Повніший Шевченків чистопис був тоді ж висланий автором до Корсуна, що видавав тоді альманах „Сніп”. Сей рукопис зберігся й досі в руках Корсунового сина, який на просьбу В. Доманицького — уділити йому копію Шевченкової поеми — відповів заваленням поеми, неточним вичисленням її змісту і цинічною заявою: „нехай „громада” купить у мене „Сніп” (не знати чи не розпроданий запас „Снопа” з 1844 р., чи рукописний матеріал на другий том), а тоді я „Мар’яну” дам у додатку”. Ну, живуть ще в Україні патріоти старої „доброї” марки! Та киньте йому тих 300 рублів, яких він просить!”

Твори Тараса Шевченка під редакцією Івана Франка вийшли як шостий том „Українсько-руської бібліотеки”, котру видавала філологічна секція НТШ. Під передмовою до цього тому стоїть дата: „26 падолиста 1907 року”. У передмові говорилося: „Перше повне, хронологічно упорядковане і критичним апаратом, зводом варіантів та їх використанням для редакції тексту наділене видання, з поміччю всіх досі опублікованих видань, автографів самого автора і копій із затрачених автографів виходить рівночасно в Петербурзі під редакцією д. Василя Доманицького і у Львові під моєю. Потреба такого видання відчувалася давно, особливо в Галичині, де після проби з виданням 1867 р. не було повного Шевченка, де двотомне видання Огоновського з р. 1892-93 давно розійшлося, а останнє, популярне видання Романчука з р. 1902 також розпродане. Зрештою оба ті видання порядкують Шевченкові твори нераціонально, оба не дають повного навіть як на той час зводу варіантів і оба вставляють у свій текст із доступних їм варіантів звичайно найменше відповідні.

Тільки в р. 1906 випустило Петербурзьке товариство імені Шевченка нове видання „Кобзаря”, прийнявши в його основу текст Романчука, але збагативши його новими творами, віднайденими в архіві петербурзького департаменту поліції, і запровадивши хронологічний порядок творів. Отсе видання послужило основою наших критичних видань.

Головною підмогою для тих видань була опублікована в „Киевской старине” (кн. вересень до грудня 1906 р.) студія В. Доманицького під заголовком „Критичний дослід над текстом „Кобзаря” Шевченка”. Се простора (365 стор. в окремій відбитці) і дуже детальна праця, продиктована великим пієтизмом нашого безсмертного Кобзаря, праця, що дійсно дала нам стільки нового, інтересного матеріалу й уваг, що ми, нарешті, побачили Шевченкові твори в їх правдивім блиску, вникнули в робітню великого артиста і зрозуміли ту велику працю, яку він провадив майже рівночасно зі своєю поетичною діяльністю над шліфу-

ванням, вигладжуванням та доповнюванням своїх творів. Доманицький використав усі автографи Шевченкові та копії з них, які знайшлися в чернігівському музеї Тарновського, київським „Музее древностей и искусств”, Румянцевським музеї в Москві, а також у приватних посідачів, головню у проф. Науменка. В Петербурзі йому надто удалося знайти рукописний збірник Шевченкових творів, писаний рукою Лазаревського та з власноручними поправками Шевченка. Автографи і рукописні копії помогли д. Доманицькому також усталити раз назавсігди хронологію Шевченкових творів майже для кожного окремого віршика”.

Цей уривок передмови є ніби ще однією рецензією на видання „Кобзаря” В. Доманицького. Подібних схвальних рецензій від 1900 року в доробку Івана Франка немає...

„Моя праця над виданням Шевченка, — продовжував Іван Франко, — яку вложила на мене ухвала філологічної секції з дня 21 грудня 1905, затверджена ухвалою відділу Наукового товариства ім. Шевченка з 26 червня 1907, розпочалася від того, що я провірив перший том видання Ом. Огоновського з першодруками і вже тут переконався, який занедбаний текст дають наші галицькі видання та як багато праці потрібно для її успішного довершення. Та тут почалася діяльність д. Доманицького, що доконала поважну часть праці, яка повинна була бути виконана швидко по смерті Шевченка і для якої кілька поколінь української інтелігенції не зробило майже нічого”.

Подібні слова сьогодні можна сказати і в адресу тих „кількох поколінь української інтелігенції”, яким залишився спадок по Івану Франкові. Йдеться навіть не про академічне видання його творів, а звичайне, повне...

Він був вдячний В. Доманицькому за допомогу: „З припливом матеріалів д. В. Доманицького моя праця значно влегшилася і мала метою якнайповніше використати новий матеріал, зібраний ним. Протягом редакторської праці ми часто обмінювалися листами, обговорюючи деталі тексту і різних видань. Літом сього року він прислав мені екземпляр петербурзького „Кобзаря” з виписками варіантів із вищезгаданої копії, що знайшлася між паперами покійного Мордовця, на жаль, перші аркуші того „Кобзаря” дійшли до мене трохи запізно, коли перших 10 аркушів мого видання вже було друковано і я не міг покористуватися ним при редагуванні свого тексту. Отим-то як матеріал для нового, повнішого видання я й подаю тут у нотці зазначені там варіанти”.

Від усіх попередніх видань Франкове відрізнялося нумеруванням рядків, „управильненою інтерпункцією та акцентуванням багатоскладових слів”. „Особливо ся остання новість, — пояснював, — на мою

думку, важна, принаймні в Галичині, де досі навіть у шкільних виданнях Шевченка акцентують хибно. Звичай акцентування прийнятий був ще в 50-их роках П. Кулішем у його друкарні, і добрий звичай ніколи не вадить відновити”.

Готувався до видання другого тому: „Детальніша передмова враз з покажчиком буде дана при другім томі. В отсе видання ввійшли також дві поеми, написані Шевченком російською мовою, мішаною густо українізмами. Сі поеми в Росії не користувалися популярністю, та й сам Шевченко ставив їх не високо. „Коли засвербить рука, — писав він у однім листі про свою „Тризну“, — то чом і не списати таку річ, але друкувати її — ніколи”. А йому довелося власне надрукувати свою „Тризну”, присвячену „сестрі” княжні Варварі Репніній. Повне і критичне видання Шевченкової поетичної творчості не могло знехтувати сих творів тим більше, що вони, як і все написане ним, мають немалу автобіографічну вартість, а в зв'язку його творчості від них іде багато ниток і до „Відьми” і до „Сови” і до „Марини”, так само як ідеї та погляди на життя, виложені в „Тризни”, не раз є дуже влучними і пластичними віршами, характеризують добре майбутнього автора „Кавказу”, „Послання”, „Сну” та інших подібних поем.

Натомість я виключив із Шевченкового „Кобзаря” його українську драму „Назар Стодоля”, якій місце обік уривка „Никита Гайдай” знайдеться в однім із дальших томів повного видання.

Сердечною подякою всім тим, що допомогли мені випустити в світ отсе видання, а особливо високоповажаному д. Василю Доманицькому, без якого помочі я не був би міг успішно доконати того, що доконано в от сьому виданні, кінчу сю свою передмову”.

Написати передмову і примітки до другого тому йому вже не судилося...

Другий том був надрукований без них. Так само, як і попередній, він вийшов у серії „Українсько-руська бібліотека” як VII том видання філологічної секції НТШ. Таким же форматом 8° (23x13) і тиражем — 2 000 примірників. 423 сторінки основного тексту (439 сторінок — в першому томі). Містив поезію, написану протягом 1847-1860 років. Від інших подібних видань цей том відрізнявся тим, що до нього Іван Франко включив записані або ж перероблені Т. Шевченком народні пісні. Їх усього чотири.

На видання Франком першого тому Шевченкових творів відгукнулися в № 164 „Ради” за 18/31 липня 1908 року Василь Доманицький, а в № 8-9 (квітень-червень) журналу „Slovanský Přehled” за 1908 рік — Адольф Черни. У „Літературно-науковому віснику” за лютий 1908

року була вміщена рецензія молодого вченого Степана Томашівського, яка, здається, відповіла на всі запитання, пов'язані з виданням.

„Ще три роки, — писав він, — а зустрінемося з полувіковими роковинами смерті Шевченка (1861-1911) і ще шість літ, а пройнуть столітні роковини його приходу на світ. Оба моменти не можуть пройти і минути непомітно для українського громадянства. Безсумнівний факт — в цілій історії України не багато було сильніших індивідуальностей над Шевченка і се присилує теперішнє покоління звести при недалеких ювілеях рахунки з нашого національного життя за останнє століття, а перед всього вияснити докладно становище самого поета і його значення в українській літературі. Звісно, що поперед усіх дослідів мусили ми мати повне видання всієї письменської спадщини Шевченка. Львівське Наукове Товариство, що носить ім'я поета, рішило ще заздалегідь, 1905 р. приготувати і видати перед ювілеями таку збірку Шевченкових творів, тим більше, що останній Кобзар, виданий Товариством з науковою маркою (ред. Огоновського, 1893) розійшовся до того часу, так само інше видання „Просвіта” (ред. Романчука, 1902), популярне, хоч і з деякого боку краще попереднього. Редакцію нового критичного, з усяким науковим апаратом, поручено д-ру І. Франкові, який перед тим зредагував два томи творів Федьковича (У.-Р. Бібліотека, т. I і III „а”). Нове видання Кобзаря (се було головно на меті) протяглося одначе дещо, вийшло два роки після рішення. Причина тому була ся, що 1906 р. приніс велику несподіванку: цілий ряд нових, досі незнаних Шевченкових поезій, багато варіантів та мало не комплект автографів поета. Одночасно почали приготовлюватися нові видання в Петербурзі, між тим одно також повне і критичне (під ред. Доманицького). Сей вплив нових матеріалів здержував д-ра Франка, силував зводити нові варіанти, реконструювати текст на основі автографів і т. ін. Не диво також, що частину нових матеріалів здобув редактор вже після того, як було надруковано значну частину, так що прийшлося зводити варіанти в передмові. Праця отже була нелегка, не могла бути постійною і раз у раз ударяла на різні перепони. Все-таки автор умів їх поборювати великим накладом праці і дати гарне і солідне видання першого тому. Розуміється, вкінці появилися деякі недостачі і похибки, деякі дрібні недобачення і lapsus-и, все ж таки воно перевищає дуже значно все те, що дали дотеперішні видання, не рахуючи критичного з-під ред. Доманицького. Так як тепер стоїть справа, показується, що остаточне вповні наукове і критичне видання ще тільки перед нами: воно буде зроблене на основі двох, д-ра Франка і В. Доманицького. Маємо надію, що до 1914 будемо його мати в руках, а спорудити його

прийдеться, мабуть, не кому іншому як Українському Науковому Товариству в Києві”.

Можливо, робота над виданням творів Тараса Шевченка дещо відволікла Івана Франка від його власних проблем, пов'язаних із хворобою, яка все настирливіше давала про себе знати. Судити про це можна принаймні з того, що в листуванні він не згадує про своє самопочуття.

1907 року, вже з першого номера „Літературно-наукового вісника”, Олександр Грушевський почав друкувати дуже цікаву розвідку „Сучасне українське письменство в його типових представниках”. Про Івана Франка згадувалося в розділі, вміщеному в липневому числі — це, можливо, було якоюсь краплиною потіхи та розради для вразливого письменника: Галичина знехтувала його 50-річчям від дня народження і 30-літтям літературної праці, до яких так готувався, написавши „Мойсея”. Йому дуже прикро було читати рецензію на поему М. Євшана, в якій обстоювалась думка, що такі поеми поети пишуть на вершині своєї творчості, після чого настає смерть або катастрофа... Розвідка О. Грушевського була першим серйозним підходом до вивчення такого феномену в українській культурі, як Іван Франко.

„Іван Франко, — писав Олександр Грушевський, — не тільки видатний діяч сьогочасної української літератури, але разом з тим і взагалі одна з найцікавіших фігур в сьогочаснім суспільнім українським життю...”

За ті 25 років діяльності, яким не так давно справляли ювілей, ми не раз стрічаємо Франка в самих різnorідних ситуаціях — співробітником газети, редактором, видавцем, науковим дослідником, лектором, агітатором, кандидатом на депутата або на університетського професора.

В сих змінах далеко не все було випадкове. Наука, література та суспільна діяльність — майже однаково були припадні для Франка. З запалом віддаючись науковим студіям з етнографії та історії літератури, він старанно готувався на кафедру історії української літератури у Львові і тільки спеціальні умови для української науки в польськiм університеті спинили отсі заміри. Наукові праці Франка знайшли собі загальне признание і у нас і за кордоном і недавно здобули йому почесний докторат від Харківського університету. Мав велике значення Франко і як суспільний діяч. Сам учень Драгоманова, Франко був одним із творців радикальної селянської партії в Галичині та завзятим пропагандистом ідей соціального та політичного радикалізму”.

„Щоб ясніше уявити собі головні прикмети літературної діяльності Івана Франка (з 1874 р.), — продовжував Олександр Грушевський, — треба мати на увазі завше її новаторські прикмети. Українська література в Росії разом з російською літературою пережила в 60-х роках, в епоху

відродження суспільного, глибоку відміну напрямів та симпатій. Тоді з'явилося більш глибоке розуміння завдань літератури та разом з тим нахил до соціальних тем в обмалюванні життя. В Галичині сього не було і в 70-х роках ще панували старі погляди на літературу та давні літературні смаки. Через те в своїх оповіданнях з життя робучого люду Франкові довелося виступити супроти пануючих тоді літературних напрямків та поглядів. Цікава й сама еволюція в літературній діяльності Івана Франка: він почав з давніх традицій, майже романтичних літературних поглядів — напр. в повісті „Петрії та Добошуки” (1875) і вже скоро перейшов до тем з бориславського життя (перші — в 1877 р.). Як далеко відійшов Франко від тих традиційних поглядів на літературу та її завдання, що панували тоді в галицькій суспільності, про се знаходимо цікаві вказівки в споминах Франка з приводу оповідання „Лесишина челядь”. Легко уявити собі враження певної частини читаючої публіки, коли автор в своїх бориславських та тюремних оповіданнях дійшов до „верхів” реалізму...

Гуманне співчуття до всіх страждаючих та пригнічених, се дуже важна прикмета літературної діяльності письменника. Вперше в галицькій українській літературі висловлено було се почуття так широко. Певно й раніш висловлювано в літературі більш або менш яскраво, більш або менш щиро симпатії до селянства, до його важкої та безвідрадної долі. Франко пішов далі. Кожна чула та щира людина відчує моральну красу в непомітній з першого погляду постаті старенького панотця, щирого порадника та оборонця своїх парохіян (Панські жарти). Не дивно, що сей твір дуже подобався читачам та викликав дуже прихильні оцінки (наприклад, що постаті отсієї поеми „достойні станути побіч найкращих типів гомеричних”). Але з такою ж глибокою симпатією обмалював перед нами автор і психіку бідної жидівської служниці Сурки, як нове могутне почуття підіймає в гору отсю пригнічену душу понад рівнем щоденного нужденного життя („Сурка”). Згадаємо також і його постать бідного „ходачкового” шляхтича, що хоч сам Українець, живе однаково своїми мріями про минувшу Польщу та надіями на будуче її відродження: на якусь хвилину надія, здавалося, так близька до здійснення, він іде до повстання, і — яке гірке було розчарування, і знов письменник в отсих химеричних надіях, всіх кумедних, здавалося б, примхах сільського шляхтича вміє показати глибше почуття. Селяни байдуже дивляться на химерні дії шляхтича, з посміхом до його шляхетських забаганок; звістка про повстання, що так підіймає в гору дух Довбанюка, занепокоює їх, ану ж дійсно вернеться стара панщина, — і все ж таки щире почуття жалості захоплює їх всіх, коли бачать його по повороті і чують, що він

навіть не дійшов до бою, а в часі мандрівки тільки „тягав дуби” в якімсь панськiм лісі і при тiм натерпiвся голоду. В очах селян він з’являється покритвдженим, і вони чулим серцем розуміють се, слухаючи його оповiдання про розбиті надії”.

Далі автор рецензії пише про те, що, співчуваючи всім приниженим та покритвдженим, Іван Франко не міг не згадати про панщину.

„З яким почуттям написано, — зауважував О. Грушевський, — та які враження викликають у читачів сі малюнки з часів панщини, легко згадати, читаючи, наприклад, „Панщизняний хліб”, „Гриць і панич”, „Панські жарти”; се деталі гидкої дійсності пансько-селянських відносин недавніх часів.

У віршованiм оповiданні „Панські жарти” яскравими рисами зазначено радість селянства з приводу знесення панщини. Але все ж таки на тiм не скінчилася ся економічна залежність та моральний утиск селянства. В зачарованiм крузі духової темноти і економічної зубожілости бідне селянство і досі не може видертись з-під шкiдливих впливів. Подекуди зазначено, як моральні відносини між панською господею та селянськими хатами досі ще заховали багато з давніших часів (напр. „Основи суспільності” та інші). З другого боку замість давньої економічної залежності від самого тільки панства місцями з’явилася і нова економічна залежність від нових експлуататорів. В кількох оповiданнях обмальовує Франко сих нових напасників, як вони йдуть на завоювання селянства. Вони забирають у свої руки різні галузі промислу, не забувають нічого, що могло б їх збагатити, висисають усі соки селянства і лишають за собою саму руїну. Грунти і ліси, худоба, нічого вони не минуть у своїм безперестаннiм змаганню до збагачення: лихварська сітка — се найліпший для того спосіб і завдяки селянській темноті та необережності грунти один по одному переходять в руки сих експлуататорів. Наслідком сього велика нужда по селах та сумний їх вигляд. В уяві робітника, бориславського пролетаря, бувшого селянина, з такими яскравими фарбами виступає в згадках село, селянське життя, але се тільки в згадках — „невже він міг так легкодушно проміняти такий рай на отсе пекло?” В дійсності в селі — економічна зубожілість та духова темнота через брак освіти. Сумними рисами обмальовує письменник селянське життя, селянську хату в своїм вірші „На Підгір’ю”, в подібних також прикметах виступає селянське життя у враженнях подорожника — „села бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обламаними садками, болотяними вигонами, обскубаними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами” („Перехресні стежки”). Так виглядає зубожіле село, але

такому виглядові цілком відповідають і умови селянського життя, економічна та духовна його залежність”.

Аналізуючи цикл бориславських оповідань, О. Грушевський писав: „Се не тільки образки з життя робучого люду, се має — окрім того — глибше соціальне значення. В сих доповняючих себе оповіданнях письменник розкриває перед нами важний соціальний процес. Замість старих форм та умов соціальної залежності встають нові, остільки ж важкі, як і ті попередні. Вчорашній хлібороб, селянин стає пролетарем, робітником коло бориславської кип'ячки, і автор крок за кроком стежить сей важний перехід. Спочатку бачимо ще селянина на власнім батьківському ґрунті, з важкою щоденною селянською працею та неохотою до всяких новин. В звичайних умовах він з гордістю почуває себе з батьків та дідів хліборобом та з недовірою відноситься до дивних чуток про якісь нафтові промисли та швидке там збагачення робітників. Аж ось приходять на село нові експлуататори, плетуть коло селян свою вірну сітку позичок та лихварства, відбирають за довг або скуповують підступом за дешеві гроші ґрунти і множать таким чином сільський безземельний пролетаріат. З другого боку сама земля в районі нафтового промислу набуває нову коштовність з огляду на можливість знаходу нафти. Наслідком сього змагання видерти у хлопів їх землю та знов різні підступи, щоб обійшлося се якомога дешевше. Руйнується сільське господарство й ціла околиця переходить до рук нафтових підприємців.

Друга стадія сього процесу, се Борислав. В кількох словах передмови автор пояснює нам його значення. „Борислав висисає вздовж і вшир всі сусідні села, пожирає молоде покоління, ліси, час, здоровля і моральність цілих громад, цілих мас”... Кілька оповідань присвячено обмальованню умов бориславського життя давніших часів; вони написані з великим реалізмом і роблять міцне та важке враження на читача. Важка праця при малій платні, підступи, здирство та експлуатація з одного боку і тупа злість з другого, невимовно важкі умови самої праці, бруд, п'янство, розпуста, нарешті повна недбалість до чужого життя, се все робить з життя бориславських робітників дійсне пекло. Одних забирає Борислав відразу назавше, інших на якийсь час, але в усякім разі він являється огнищем моральної розпусти на цілу околицю і тільки декому пощастить видертись із сього пекла та вернутись до звичайного працьовитого життя. Звичайно бориславське пекло цілком губить, і як се не „задуха”, то важкі умови праці коло кип'ячки разом з браком усяких технічних поліпшень та примітивних засобів безпеки, так важкі умови життя, мала платня, погана їжа, погана горівка, хороби. Нарешті голий, нічим не обмежений цинізм в експлуатації людської праці, людського

життя, без жадного вагання посилають на вірну погибель; працюючи серед небезпечних обставин, людина менше навіть робочої худоби: тут все ж таки треба остерігати та доглядати, а тут навіть лишають так, не закиданими старі ями після кип'ячки: най пада на смерть, хто хоче! А коли людина, робітник стає неприємним для хазяїв, для підприємця, завше знайдуться чийсь руки, що темної ночі непомітно пхнуть його в яму, а там чекай, коли його припадково знайдуть!

Важкого безвідрадного суму повні у Франка отсі описи бориславського життя! Він перший з галицьких письменників глибше обробив теми соціального та економічного побуту і якими сумними вийшли ті малюнки! Цинічна експлуатація людської праці та сліпа апатія засуджених на погибель, се зріст економічного добробуту країни, бориславське життя, бориславське пекло минулих часів”.

„В оповіданнях Франка, — зауважував О. Грушевський, — читач знайде немало представників стану пануючих. Останні зразки польського панства з часів кріпацтва, й нові п'явки на бориславських промислах, лихварі серед темної селянської маси невеликою купкою сидять на плечах мільйонів голодних та працюючих. Діяльність одного з таких хижаків — бориславського експлуататора Германа Гольдкремера — нагадує письменнику образок удава, *boa constrictora*. В іншій місці письменник бере символом для всіх таких соціальних хижаків беркута: „я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте!.. За те, що кров ти п'єш, на низьких і слабих з погордою глядиш, хоч сам живеш із них: за те, що так тебе боїться слабша твар”... Хоч беркут міцне та гарне з зверхнього погляду сотворіння, але він живе самим убійством, несправедливістю...”

Для Франка боротьба та праця — се два чинники прогресу. „Правдою і працею й наукою” сподівається письменник досягнути вищу мету. „Я твердо вірю в труд його (чоловіка) могутий, в ті мільйони невсипущих рук, і твердо вірю в людський ум робучий”... Праця — основа людського існування та щастя: „лиш в праці мужня виробляєсь сила, лиш праця світ таким, як є, створила, лиш в праці варто і для праці жить”...

„Але ся висока оцінка праці, — стверджує О. Грушевський, — се глибоке до її шановане, се не тільки теоретичне, філософське рішення питання про людське життя: воно в творах Франка голосний та яскравий рефрен. Письменник завше чує своє споріднення з робучим людом — „я мужик, пролог, не епілог” — відповідав він на докір в декадентстві. Серед споминів пережитого один з найбільш яскравих, в м'яких, лагідних рисах — се кузня батька на селі: разом з глибокою симпатією до давно минулого дитинства тут є щира пошана до людської праці. З якою щирою симпатією та майже епічними рисами намальовано сю

сцену гартування сокири! І знов почуття кривого споріднення з далеким минулим, з робучим людом, його життям та почуттями”...

Для Франка, продовжує автор розвідки, героєм дня є не Донжуан, а робітник, і він кидає гіркий докір тодішньому суспільству за те, що „чесна праця в нім придавлена, понижена”. Він склав збірник „В поті чола — образки з життя робучого люду” і дав малюнки праці в різних умовах, починаючи з селянської та ремісничої і закінчуючи працею панночки в поштової конторі. Поруч з глибокою симпатією до всіх працюючих, тут йде ненависть до всякого роду експлуаторів та гірка іронія проти різних шляхетських опікунів народної праці, що видають закони та накладають податки, не придивляючись ближче до дійсного життя.

Поза границями соціального життя Франко зумів відчувати та яскраво передавати почуття та настрої. Вмів різкими та яскравими рисами малювати важку життєву боротьбу, утиск експлуаторів та невимовно сумну долю покривджених робітників, але разом з тим він відчував красу ясної місячної ночі і передавав це колоритно, в м'яких, лагідних тонах.

„Не раз застановляється також письменник, — зазначає О. Грушевський, — над детальним психологічним аналізом, який так часто в темах соціальних відступає на другий план перед обмальованням умов життя. В бориславських, наприклад, оповіданнях опис умов життя, серед котрих працюють ріпники, займає багато місця. Зовсім інша пропорція в циклі віршів „Зів'яле листе”: внішні умови цілком відступають перед тонким психологічним аналізом чуття. Сі вірші, се лірична драма кохання у людини з хворобливо розвиненою чутливістю й слабою волею, і перед читачем в гарних образках всі моменти цієї ліричної драми, починаючи від розриву з милою і кінчачи самовбивством. Се не факти, а настрої, лірика, і через те прибирають м'які, лагідні тони всі ці переходи в почутті, починаючи з признання, що він любить властиво не її саму, а свою улюблену мрію („люблю я власну мрію, що там у серденьку на дні від малечку лелію”) через моменти одчаю та вагання, надії аж до глибокого бажання спокою та буддистських відгуків про нірвану-небуття („Поклін тобі, Буддо!”): кінець всьому — самовбивство, кінець кохання щирого і глибокого, але безсилового. Разом з тим се гарний зразок чулого оброблення психологічних тем, і се у того ж письменника, що дав яскраві малюнки соціальної боротьби, бориславського пекла та дрогибицької тюрми”.

Далі автор статті згадує твори Франка, в яких ідеться про життя інтелігенції, зокрема незакінчені „Основи суспільності”, які мали дати

детальну характеристику середньої польської шляхти, зубожілої фінансово, але з великими вимогами та аристократичними манерами. Про одного з головних героїв твору Адася пише, що це молодий хлопець з „добрим вихованням”, але з повним браком моральних переконань; така сама коло нього і вся аристократична молодь. Франко більше не звертався до цієї теми та до цієї верстви суспільства, але деякі риси цього голого цинізму під санкцією звичайної буржуазної моралі він яскраво змалював у пізніших оповіданнях, зокрема в драматичній сценці „Чи вдуріла?”

Інакше задумано повість „Перехресні стежки”, зазначав О. Грушевський. Різні фігури тогочасного галицького суспільства, родинне життя Стальських, особисті почуття молодого Рафаловича, його надії та плани, перші кроки його суспільної діяльності, ставлення до селян, втручання урядників, це все намальовано яскраво і живо: „заміри суспільної діяльності і особисті почуття йдуть разом, переплітаються в складну сітку гадок і вчинків, надій і розчарувань”.

І далі: „Звичайно серед глибокого та щирого захоплення суспільною діяльністю, серед надій і планів, серед рідких успіхів та важких розчарувань, людина глибоко в серці плекає чарівну мрію про особисте щастя, про те рідне серце, з яким він поділить свою радість в день успіху, свій пекучий біль в хвилини страждання. Але доля обманула сі надії ідеаліста Рафаловича. Родинне життя Регіни Стальської та її страждання від нелюба чоловіка, се один з найбільш важких і сумних малюнків, які вийшли з-під пера Франка з своєю жорстокою експресією. Малюнок родинного життя Стальських, чи ліпше катування Стальським своєї жінки, може зайняти місце разем з малюнками бориславського життя та дрогобицької тюрми: се все малюнки людської жорстокості, від яких холодне серце читача. Письменник знає, що в нашій житті є багато сумного і важкого, хоч дечого читачі і не знають, не бачачи на власні очі, наприклад, тюрми чи життя робучих людей. Треба показати се, засмутити спокійних, обурити задовольнених життям: нема для чого змінити дійсність, малюючи її в оповіданнях: коли ся дійсність брудна і гидка, „де ж нам взяти кращих декорацій?” Через те, малюючи з рішучою отвертістю умови людського життя, письменник кілька раз наводить в своїх оповіданнях також сцени катування звіря людиною або людини людиною і се з невимовно-жорстокою реалістичною експресією. Але не треба забувати задля справедливої оцінки, що той письменник, що дав малюнки бориславського пекла або дрогобицької тюрми, що намальовав родинне життя Стальських або сцену катування kota, вмів також добре передати вражіння чаруючої місячної ночі, ніжні відтінки

кохання, або перші, неясні, напів ще несвідомі альтруїстичні змагання у цілком, здавалось би, загубленої людини на дні суспільства”.

На цьому серія портретів Олександра Грушевського обривалась, хоч редакція „Літературно-наукового вісника” обіцяла, що продовження буде. Блискуча характеристика і блискучий портрет („сильветка”) напевне були бальзамом на перечулену від страждань душу Івана Франка.

До хвороби, яка починалась і яку він відчував, як і відчував її фатальний кінець, додаються переживання, пов'язані з неможливістю надрукувати „Історію української літератури”. 30 листопада 1907 року Франко сповідається у листі до швагра Єлисея Кипріяновича Трегубова: „По довгих літах мовчанки берусь отсе за перо, щоб попросити Вашої поради в досить важнім для мене ділі. Написав я, бачите, з початком сього року просторий нарис історії нашої літератури і довів її вже до Котляревського, детально і з зачитуванням та розбором найважливіших пам'яток нашого слова, починаючи на верненням південних слов'ян на християнство і першими центрами слов'янської освіти в Моравії, Паннонії, Болгарії, звертаючи на нашу Україну. Про стару домонгольську письменність у мене 8 просторих глав, де обговорено початки й джерела нашого письменства, далі історіографію, агіографію, проповіді і поучення, релігійну полеміку, оповідання і притчі і поезію домонгольської доби. Потім ідуть представлення застою від половини XIV до кінця XV в. і огляд найстаршої верстви людської творчості, далі перший Ренесанс під впливом Реформації, боротьба з унією при кінці XVI в., що продовжується в XVII в., якому, а також XVIII вікові, присвячено по три просторі глави. На аналізі Сковороди я урвав.

Те, що сталося далі, оповідаю Вам у найбільшій секреті і прошу нікому не передавати сього. Може, я сам дурію, а може, взагалі помиляюся в своїх догадках, хоч вони опираються на фактах. Проф. Грушевський належав до тих, що найбільше заохочували мене взятися до праці над представленням повної картини нашої літератури. В тім напрямі я з напруженням своїх сил та серед дуже важких обставин, про які не потребую Вам говорити, працював отсе 10 літ у „Літературно-науковім віснику” і „Записках Наукового товариства ім. Шевченка”. Не беруся судити про вартість тих праць, та все-таки одно скажу, я вливав у них свою душу, старався виставити скрізь ясно і пластично те, що розумію і як розумію дану річ. Я працював одним тягом понад силу пересічної людини, поки моя сила не вичерпалася і я не став таким полуїдіотом, як тепер, коли я стратив пам'ять, коли притупився мій зір і слух, зламалася моя енергія. Признаюся Вам, я покладав деякі надії на свою „Історію української літератури”, та тут стрінуло мене щось таке, чого я зовсім

не надіявся: проф. Грушевський нараз із великого прихильника і про-
тектора моєї праці зробився її завзятим ворогом. Зразу він домагався,
щоб я друкував її в „Літературно-науковім віснику”, та коли я звернув
його увагу на те, що праця занадто простора і для читачів ЛНВ може
бути нецікава, він замовчав, але робив усе можливе, щоб пересікти мені
всяку можливість її опублікування. Була давня ухвала видавничої Спілки
надрукувати „Історію української літератури”, і на мене не раз налягали
члени, щоб я засів за таку роботу, якої краще від мене ніхто не зробить.
Тепер показалося раптом, що Спілка не має грошей, про можливість
кредиту в друкарні проф. Грушевський не хотів ані слухати, і супроти
його волі вся дирекція Спілки провалилася зі своїм жаданням. Сеї осені
я предложив філологічній секції Наукового товариства ім. Шевченка
конспект своєї праці; всі дуже вдобряли, що така праця нарешті на-
писана, та прийшов проф. Грушевський, який навіть не слухав мого
конспекту, і сказав, що всі секційні видання заповнені вже на пару літ, а
окремого видання для „Історії літератури” Товариство робити не може,
і мене знов поставлено в дураках, дарма, що секція ухвалила жадати
від виділу, щоб просив у Міністерства просвіти спеціальної субвенції
на надрукування моєї праці. Така секційна ухвала має для виділу чисто
теоретичне значення, а виділ зробить те, чого жадає проф. Грушевський,
а проти його волі виділ не піде.

І представте собі, я ніяк не можу зрозуміти причини його нехоті
проти моєї праці. Він не читав її і не бачив її, я сам не вияснив йому
свого плану, а спосіб моєї наукової роботи він мав можливість пізнати
з моєї 10-літньої діяльності в редактованих ним „Записках”, яким ті
мої праці як не як помагали надати не лише суто науковий, а й живий
сучасний колорит. Чи він зразу признав мене божевільним, що вхо-
пився за діло, до якого він зовсім не здібний, чи йому заздро, щоб я не
зробив конкуренції його „Історії” — се було б таке низьке почування,
що я й не смію підсувати його такому чоловікові, — а проте зі своєю
працею стою в дурнях і лише дразню цікавість тих, що допитуються у
мене про неї.

Так ось моя просьба до Вас, дорогий добродію: чи не міг би я при
Вашій допомозі опублікувати свою працю в Києві? Мені було б дуже
важно, щоб вона вийшла в Києві, бо зі Львова її б, певно, без мита не
пустили. І чи не можна б знайти чоловічка, що хоч поручився б наразі в
друкарні, або взяв би на себе хоч часть накладу книжки, накладу, який
не буде значно вищий понад 100 рублів? Я думав про д. Чикаленка, але
що він інтимний приятель Грушевського, то я й не маю відваги вдаватися
до нього. Може б, Ви нашли де такого чоловіка?

А втім, за грішми діло не стане. Може, я тут найду декілька приятелів, що захочуть для видання моєї книжки заризикувати по кількадесят гульденів; про таку консорцію вже була мова, і якби я мав певність, що діло піде, то можна б приступити до нього. А нарешті й сам я не без кредиту і міг би в крайнім разі затягнути позичку під застав своєї хати. Діло не в грошах, а в моральній піддержці, якої я тут не маю серед найближчих мені людей. Живу як у пустині, ні з ким не товаришую, бо й людей таких мало, а найбільша часть таких, що соромишся їм руку подати. Вибачайте, дорогий добродію, що турбую Вас своїми клопотами, та не маю до кого іншого вдатися. А тут ще трапилося, що я вечором розпочав писати свій лист до Вас, а другого дня одержав Ваш листок і подумав: щаслива стріча! Щодо справи, яку Ви піднесли в своїм листі, то я думаю, що се діло не вигорить. Хто у нас знає д. Науменка, і що він для нас? Щонайбільше міг би я написати листок з поздоровленням, та й то довелось би, мабуть, хоч натяком пригадати йому його колишній лист до Драгоманова від імені Київської громади, і його заскоки в різні неприязні нам табори, і не дуже відповідний для вченого чоловіка експеримент з „Україною”. Ні, краще вже мовчати.

Ми живемо, хоч і сутужно, а все-таки живемо. Два хлопці поступили на університет, оба на класичну філологію ради хліба святого. Один ще в гімназії, а дочка в учительській семінарії. Ольга Федорівна трохи заспокоїлася, працює багато в домі, таскає з ринку віктуали на голодну сім'ю, а в вільних хвилях почитує книги: з яких витягає лиш такі мудрощі, які й без них були у неї самої. Вона кілька разів зривалася їхати на Україну та відвідати свою рідню, та не стало сили волі. А на себе я махнув рукою: тягтиму своє ярмо, доки стане сили, а там і переверну ноги як зароблений кінь. От і тепер мені доводиться шукати іншої домівки для своєї праці. Завдяки тому, що ЛНВ перенесено до Києва і цілим ділом орудує проф. Грушевський, моє дотеперішнє редакторство (разом з пенсією по 200 корон на місяць) зробилося фікцією, і я попросив Грушевського звільнити мене з неї. Він радо згодився, і я тепер, не хотючи вішати зуби на кілок, мусив впрошуватися в співробітника „Діла”. Ну, та я не жалуюсь. Більше того, що витерпів досі, мабуть, уже не доведеться терпіти, а там — буде тихо”.

Якою була відповідь Єлисея Трегубова — невідомо, оскільки лист, як згодом з'ясувалося, десь загубився по дорозі. Стурбований Єлисей Кипріянович 12 грудня 1907 року пише другий лист (ІЛ, ф. 3, № 1634, арк. 521): „Вельмишановний і любий Добродію! Мабуть, з місяць тому, як написав я Вам одповідь на Ваше запитання про можливість друкувати тут Вашу Історію літератури.

Боюсь, що мій лист до Вас не дійшов, коли Ви мовчите. Пишу тепер заказним, щоб лист дійшов до Вас і щоб Ви дали ту чи іншу відповідь.

Змога друкувати тут є, та тільки хотілось би знати, що у Вас уже готово до друку, себто, чи вся, чи яка частина таї яка?

Хотілось би відати, чи не продали б Ви свого видання (звичайно, один раз) і за скільки Ви його могли б продати?

Одповідайте скоріш.

Всі наші Вам і Вашим низенько уклоняються, а я чекаю відповіді".

У грудні 1907 року Іван Франко через Ф. Вовка одержав пропозицію від Петербурзького товариства ім. Шевченка для допомоги бідним українцям південної Росії, які навчалися у вищих учбових закладах Петербурга, видати „Історію української літератури” коштом цього товариства.

„Високоповажаний добродію! — відписував Ф. Вовкові 16 грудня. — Читав мені д. Гнатюк Ваш лист, і дуже він мене врадував. Я вже близький був повної зневіри в свої сили, головно через поведження проф. Грушевського, який спротивився виданню моєї „Історії літератури” і в Спільці і в збірнику Наук. тов. ім. Шевченка і поставив мене перед евентуальністю друкувати її власним коштом. От тим-то я радо згоджуюся на оферту Вашого Тов. ім. Шевченка і можу хоч зараз розпочати висилку рукопису. Я слатиму його по дві глави в міру того, як вони будуть зредаговані — написані вже всі 20, аж до Котляревського. Кожна глава дасть аркуш — до двох аркушів друку, так що цілість займе небагато понад 30 аркушів. Розуміється, що я зараз і сів би писати другу часть, себто від Котляревського до останніх часів і вбгав би, певно, в дальших 20 або 30 аркушів. Перша часть вийшла тому така простора, що в ній багато виписок із старих текстів, так що вона може служити разом і за хрестоматію. Можу сказати одно, що російська література не має такого повного оброблення, приміром, найстаршої доби (починаючи від Кирила і Мефодія), як моя. Про „темні віки” XIV і XV уже ніщо й говорити, а XVIII вік нашого письменства оснований переважно на рукописнім матеріалі. Взагалі кожний розділ дає щось нового, і жоден не повторює того, що було писано в дотеперішніх „пособіях”. Розуміється, що в усій праці мені присвічувала ідея самостійності й оригінальності нашої культури, і я надіюся, що моя „Історія української літератури” стане гідно обік „Історії України” Грушевського, тільки з тою різницею, що написана живо.

Дайте мені знати, чи погоджується Товариство на мій план. Зі скриптом загайки не буде, надіюся, що до місяця вишлю весь у чистім,

druckfertig (готовим до другу — нім., авт.) вигляді. Коректу хоч одну, хоч дві я конче хотів би переглянути, аби не вийшло помилок, особливо в старих текстах. Я з коректою не загаю; зложать аркуш чи два аркуші, і коректа від мене настигне, поки наскладають два дальші. Зрештою від невеличкого опізнення голова не заболить, а к великодню книжка може бути готова. А друга частина піде ще швидше, бо там більше багатство проробленого мною матеріалу”.

Під текстом поставив дату — 16/ХІІ 1907 року — і підпис, але наступного дня дописав: „P. S. Дописую Вам ще отсе, що говорив сьогодні з проф. Грушевським. Він, почувши про Ваш проект від Гнатюка, раптом став на тім, що я обов'язаний дати літературу для „Вісника”, що у мене контракт і що сам він зв'язаний своєю обіцянкою, надрукованою в „Ділі” і в „Віснику”, що Франко дасть нарис історії літератури до „Вісника”. Я заявив, що нарис я готов дати йому, бо такий нарис, написаний по-німецьки для малярської „енциклопедії”, є в мене, і я готов переробити його для „Вісника” в повнішій формі. „Ні, не випадає так, — завважив проф. Грушевський, — там Ви видаєте повне видання, а у нас нарис!” Я сказав, що петербурзька оферта корисніша для мене, ніж друкування в „Віснику”, яке займе щонайменше два роки, і так ми не домовилися ні до чого. Йому найбільший клопіт у тім, як виплутатися з його обіцянок, які він поробив в останні хвили, проводивши мене цілий рік як дурня. Бо я взявся до сеї роботи на усильне запевнення видавничої Спілки, що вона візьме на себе наклад. Тепер же, коли праця готова, раптом показується, що Спілка, себто проф. Грушевський, не має грошей на такий наклад. Я зрезигнував із Спілки і вніс у філологічній секції свою літературу до видання в збірнику секції, та й тут проф. Груш. не побоявся скандалу, прийшовши на секцію, і заявив, що против секційної ухвали не має нічого, але збірник секції завалений уже іншими матеріалами на кілька літ, а моя історія мусить подождати. Оце й була причина, що по Галичині пішли чутки, що проф. Груш. витискає мене з товариства. З не зовсім зрозумілим поспіхом проф., вернувши з Києва і почувши про се, поспішився оголосити в „Ділі” кумедну заяву (яку і я мусив по своїй слабості підписати), що між нами нема ніякого розладдя і що я згодився друкувати свій нарис, коли він буде (!) викінчений, у ЛН „Віснику”. Отсе Вам історія, яку прошу дуже не пускати між люди, щоб не було ще більше сплетень, та яку проф. Груш. переїхала дуже Ваша оферта. Та я стану все-таки на тім, що краще йому відкликати свою обіцянку про друкування мого нарису в „Віснику”, ніж мені відкинути Вашу оферту. Я не розумію гаразд поступування проф. Груш. в сій справі, бо ж він не поцікавився

ані разу знати, як виглядає моя робота, нерадо слухав навіть, коли я говорив йому іноді про неї, а тепер сам заварив кашу і пошив мене в дурні. Се мені за мою 10-літню працю в „Віснику” і „Записках” і за те довір'я, з яким я відносився все до проф. Груш. Гірко мені писати ті слова, та хочу Вам вяснити докладно, як стоїть се діло. І для того прошу Вас ще раз усильно, не кажіть сього нікому і знищте оцей лист, бо проф. Груш. має своїх довірених, які потрафлять донести йому все, що я пишу й роблю; про се я переконався й сьогодні ще зайвий раз. А те, що я написав у листі про свою згоду на Вашу оферту, я додержу, хоч би проф. Гр. і наробив мені ще більшого скандалу”.

22 грудня 1907 року секретаріат Петербурзького товариства ім. Шевченка офіційно підтвердив свою пропозицію щодо видання „Історії української літератури” Івана Франка і повідомив умови, на яких воно мало здійснюватись. Лист підписав заступник голови секретаріату Ф. Вовк (ІЛ, ф. 3, № 1639, с. 71-72).

Справа із публікацією нарисів для Івана Франка залишалася найголовнішою й надалі. 26 грудня 1907 року він скаржиться В. Доманицькому: „Заносилося на те, що петербурзьке тов. ім. Шевченка хотіло б дати наклад на мою „Історію укр. літератури від найдавніших часів” (І часть, до Котляревського, вже готова, *salva redactio* (кінцева редакція — лат., авт.)) і обіймає звиш 30 аркушів друку. Про намір друкувати її писав сюди Вовк, я написав йому свою згоду, а він і замовк. Чи могли б Ви якось підбичувати сеї справи хоч листом?”

31 грудня 1907 року І. Франко пише листа до Є. Трегубова у Київ: „Кілька день після того, як я одержав Ваш лист, надійшов від д. Вовка лист до Гнатюка, у якому він доносить, що там у них, у Петербурзі, в Тов. ім. Шевченка, прочули про те, що я написав „Іст. укр. літератури”, і просять запитати мене, чи я б не згодився надрукувати її в Петербурзі коштом їх товариства, обіцяють гонорар в сумі 1 000 рублів, із котрих 500 зараз по одержанню рукопису, а 500 по його надрукуванню. Розуміється, я згодився і написав про се Вовку, але відповіді не маю й досі, а д. Доманицький, дізнавшись про се, пише мені з Закопаного, що на Вовка і на Петербурзьке товариство нема що покладати надії.

Поза сим, мабуть що, фантастичним виходом (жду ще листа з Петербурга!) передо мною лишаються ще дві або три дороги:

- 1) Друкувати літературу в „ЛНВ” вроздріб, так що перший том скінчився б за 2-3 роки, та й те ще хто знає;
- 2) Виєднати (у Груш.) згоду надрукувати мою працю окремою книжкою накладом Укр. Видавничої Спілки, для якої вона первісно й була написана, і

3) Друкувати власним коштом. Щодо точки 2, то порушу се сьогодні на засіданні дирекції вид. Спілки. Коли мій проект повалиться, тоді мені лишиться третій вихід.

Щодо покриття коштів друку, майте на увазі ось що:

- 1) В мене є ненарушений досі кредит у Наук. тов. Шевченка на 100 кор. (500 гульд.), які я можу взяти на відробок („Приповідки”, „Апокрифи”, Шевченка, Федьковича і т. ін.) кожної хвилі, коли в касі будуть гроші (се кажу не іронічно, бо Наук. тов. має все гроші на свої потреби).
- 2) В разі запотребування більшого капіталу, можна би розписати передплату в Галичині і в Росії і обіцяти готові примірники по трохи нижчій ціні.
- 3) Майте й се на увазі, що тут деякі знайомі обіцялися мені зложити консорцію на покриття коштів друку моєї праці. Я зовсім не палюся до того проекту.
- 4) Нарешті можна мені тут зтягнути невеличкий довг (в одну або й дві тисячі корон чи то на вексель, чи на гіпотеку дому). Але се вже крайність, до якої не рад би доводити.

Отсе Вам, любий добродію, мої плани. Якби не йшло інакше, то я друкував би свою книжку неминуче в Києві, з тим рахунком, що вона мала би відбут і в рос. Україні і в Галичині, коли натомість друкована в Галичині вона підпала би під неможливу митову оплату, яка заперла б мені дорогу на український книжковий торг. Думаю, що справа рішиться незабаром, і не загаюся повідомити Вас про все, що надумаю”.

У листі до М. Грушевського, писаному на початку січня 1908 року, Франко пояснював: „Я кілька день по Вашім виїзді одержав лист із Петербурга з відомою Вам офертою і по досить довгим ваганні написав їм, що згоджуюся на їх пропозицію. Та що моя історія літератури вимагає ще основної переробки і до друкування її не можна буде приступити так швидко, тим більше, що я іноді дуже мучуся головними болями та нервовим роздраженням і роблюся цілими тижнями нездібним до ніякої умової праці, крім хіба чисто механічної. А видання історії літератури не спішне для мене; поки не оброблю добре, не дам її з рук, то й петербуржцям можна буде відмовити”.

У листі до В. Доманицького від 11 січня 1908 року писав на цю ж тему: „З Петербурга одержав лист від управи Общества ім. Шевченка, що вони згоджуються друкувати мою „Іст. укр. літератури”. Значить, тепер мені пару неділь роботи, поки скопіювати або переписати рукопис, бо вони кладуть умову, щоб письмо було виразне, а моє письмо, як знаєте, нема чим хвалитися. Та все-таки надіюся випакувати цілість

досить швидко, а хоч і не дуже, то ніщо не гонить. Тільки ще робота над кінцевою редакцією. Ну, та якось воно буде, поспіємо з козами на торг”.

13 січня 1908 року Франко безпосередньо звертається до Петербурзького товариства ім. Т. Г. Шевченка. „Щире спасибі за Ваш лист із 9/22 грудня 1907 року, — писав він. — Радо приймаю Ваше прохання друкувати мою „Історію укр. літератури” і працюю, власне, над останньою редакцією рукопису, який займе ще скільки тижнів часу. Щодо числа примірників, то просив би друкувати не 6 000, а 3 000, бо се могло б стати на перешкоді новому, поправленому виданню, яке при теперішнім поступі науки, певно, покажеться потрібним. Розуміється, що і до того нового видання, і до другого тому, який я обов'язаний написати, признаю Вам право першенства. Рукопис надіюся вислати протягом січня або в лютому. Щодо виразності рукопису, то вже мусять прийняти мій власний автограф, який наші наборщики складають з мінімальними помилками”.

Намір Івана Франка видати свою „Історію української літератури” коштом Петербурзького товариства ім. Т. Г. Шевченка не здійснився. 20 лютого 1908 року І. Франко писав Ф. Вовкові:

„На Ваш любий лист відповідаю, що прошу через Вас у Вашого Товариства звільнити мене з даного слова щодо друкування літератури. Одно те, що вона вимагає основної переробки, про яку я, зламаний тяжкою недугою, тепер ані думати не можу, а друге те, що проф. Грушевський поставив собі за довг честі видати сю літературу, коли буде готова, накладом видавничої Спілки і здобув уже й 1 000 р. гонорару для мене, так що мені ніяково ображувати його. Пишу Вам *per nefas* (без дозволу — лат., авт.), бо лікар заборонив мені читати і писати”.

Склялося так, що за життя Івана Франка був опублікований лише вступ до „Історії української літератури” у „Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка” (кн. 3) за 1909 рік. Повністю праця вийшла лише 1983 року в 41-ому томі 50-томного зібрання творів Івана Франка.

Минав рік від перенесення „Літературно-наукового вісника” до Києва. Про труднощі та перші успіхи, пов'язані з цим кроком на сторінках одинадцятого номера журналу виступив М. Грушевський. „Роблячи се, — писав він у статті „До наших читачів”, — ми не були сліпі на всі ті небезпечності й ризиковності, на які з усіх боків вказували нам наші приятелі й навіть неприятели, що остерігали нас від сього кроку. Ми рахувалися і з іншими труднощами, які не завсігди були ясні сторонньому глядачеві. І ми не можемо сказати, щоб ці труднощі нас оминули. Нам

прийшлося випити досить повну чашу всякого добра. І чисто технічних, дуже значних труднощів, які виникали з не приладження київських друкарень до такої роботи, з трохи відмінної правописи, прийнятої в ЛНВіснику, а незвичайної і для складачів і для письменників і для коректорів київських. І всякого роду політичних — від трусів, арештовань редакційних рукописей і членів редакції включно до заборони самої часописи. І тих специфічних „від редакції незалежних” обставин, в яких тепер безсило б'ється вся мовляв „освободжена” преса Росії взагалі, а кольми паче преса провінційна, та ще й українська. І нарешті — нашого спеціально-українського „атомізму”, делікатно висловлюючись. На боротьбу з тими труднощами пішло маса нервової енергії, маса клопоту і тяжкої мозкової роботи, вартої, може, трохи ліпшої мети. Всі ті труди і зусилля може й не пропорціональні, об'єктивно взявши, до тих результатів, на досягнення яких вони призначались. Але неприхильні обставини, в яких прийшлося жити й розвиватися українству до нинішнього дня, призвичаїли нас кожний найдрібніший поступ купувати важкими зусиллями, видирати з напруженням усіх сил кожну п'ядь землі у тих ворожих сил, що стережуть українську біду. І ми сею тяжкою школою українського життя призвичаєні вдовольнятися малим та цінити кожний успіх, хоч би найдрібніший, чуємо вдоволення з пережитого року — ми трудилися й боролися не даремне.

Ми не помилилися, покладаючись на здоровий розум української суспільності. Не справдилися побоювання, що ЛНВісник, пересунувши центр тяжкості на Україну російську, стратить свої впливи й інтерес в Галичині: навпаки, се зміцнення всеукраїнського характеру ЛНВісника було стрічено в Галичині з загальним вдоволенням, і число передплатників галицьких не тільки не зменшилося, а зросло. З другого боку, упередження против „галицької мови” і „галицької літератури”, яке було виросло несподівано до значіння дуже небезпечного суспільного симптому, дуже скоро, по кількох книжках ЛНВісника рішучо ослабло, коли не зникло. Читачі його мали скору спромогу переконатися, що межа, яка ділить обі часті України, в літературній й культурній роботі зовсім не має ніякого значіння. Ми мали ту велику втіху, що по стількох роках побачили знову коло себе широкий круг читачів з обох боків кордону й при кінці року число передплатників, а з тим і читачів з великої російської України стало перевищати число передплатників з малої України австрійської, і з тих незнаних нам рядів українського передплатника все частіше став відзиватися до нас голос „читателя-друга”, який запевняв нас, що цінить нашу часопись „як рідну маму” і не покине її навіть в останніх злиднях. Ми знову побачили навколо

себе широку сім'ю українських письменників — майже всі видніші репрезентанти українського письменства, публіцистики, науки, які проявляли літературну продукцію в сім часі, надіслали нам свої писання або пообіцяли, як скорі будуть щось мати — до нашої часописи призначати. В спільній роботі на сторінках одної часописи відживало живе почуття одности й солідарності, вирівнювалася різниця між обома чужими руками розділеними, але безконечно близькими собі частинами української землі”.

З січня 1906 року Іван Франко вже не працював у „Літературно-науковому віснику”. Від часу переходу журналу в Київ прізвища редакторів з першої сторінки щезають.

У першій книзі ЛНВ за 1907 рік Іван Франко з нагоди десятиліття смерті Миколи Васильовича Ковалевського виступив зі своїми спогадами про нього та нагадав про те, як розійшовся угорський фонд, складений Ковалевським на розбудження свідомості в Угорській Русі, чим остаточно розірвав стосунки з Михайлом Павликом та деякими радикалами, котрі вимушені були після того виступити у пресі і виправдовуватись.

У цьому ж номері були опубліковані переклад нововіднайденної сцени з комедії Менандра під назвою „Право дитини”, а також невеличка рецензія на X том збірника філологічної секції НТШ „Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство”, який підготував М. Павлик.

Друга, лютнева, книжка розпочала публікацію з продовженням праці Івана Франка „Сучасні досліди над Святим Письмом”.

У третій книзі було надруковане написане Франком після довгої перерви оповідання „Неначе сон”. Невідомо, чи це марево, чи фантазії, пов'язані зі спогадами про рідні Нагуєвичі: „Неначе ві сні, виринають перед моєю душею забуті тіні давньої минувшини, рисуються виразними силуетами на тлі крайобразу могого рідного села і промовляють до мене нечутими, простими тихими словами. І ворущать моє серце, і витискають сльози на очі. Чи маю вас ловити, тіні, сіттю слова? Чи маю виводити на денне світло те, що примережилося мені в сонній уяві?”

Новенька селянська хата з білими стінами, з ясними вікнами, збудована в дві половини, під насупленою стріхою, в віночку розлогих верб і яблунь, що хиляться над нею, осяяна блиском літнього південного сонця. Відчинені сінешні двері, в хаті рух, і стукіт, і веселий гамір. Хто від жнив, хто з косовиці, господар і слуги прибігли на часок додому, щоб пополюдувати. Поле близенько, широким вінцем розкидане довкола хаток невеличкої, десятихатої слободи, то йдуть

на полуденок додому, бо нікому носити його в десять різних місць, де рівночасно йде робота”.

Мати господаря посилає по воду для робітників молоду невістку Марисю. Найбільшим бажанням свекрухи є дочекатися внука-первістка.

„А невістка біжить по воду.

Весела, як пташка, що з клітки випурхнула на волю. Її палкі очі впиваються красою природи і сонячним блиском, її дівочі ще груди підносяться і хвилюють, мов у якімсь зворушенні, її рум'яні, калинові уста мимоволі розхилиються, з них дзвінким, альтовим голосом вилітає відома дівоча пісенька:

Ти не знаєш, мій миленький,

Як мене любити?

Правов ручков за пазушку,

Лівов обіймити.

Правов ручков за пазушку

Та й полоскотати,

Лівов ручков обіймити

Тай поцілувати.

І в тій хвилі, неначе сонний привид від землі, висока парубоча по-стать. Се був високий вродливий парубок з високим чолом, отіненим золотистими кучерями, з простим, мов із слонової кістки виточеним, носом, з розкішними губами, крізь які проглядали білі рівні зуби — ідеал сільського красеня, принада для дівчат і молодиць. Він був не тутешній, мандрований дяк, і ніхто не знав, якого він роду. Всі кликали його Нестором. Він служив у попа і разом з тим був за дяка при церкві та радував людські душі своїм чудовим голосом. Тепер ішов з косою на плечі косити попову леваду за слободою.

Його стежка, що виляса від села, перехрещувалася на леваді з отою стежкою, що вела в лісок до криниці. На тім перехресті Нестор зупинився, поки дійде до нього молодиця.

— Здорова, Марисю! — мовив до неї.

— Здоров, Несторе! Куди йдеш?

— Адже бачиш, що косити. А ти по воду?

— По воду.

— Баба післала?

— Баба.

— Гарзд.

І він пішов із нею, свищучи якусь мелодію. А коли дійшли до ниви, покритої буйним житом, він збочив до неї і сказав до Марисі лиш одне слівце:

— Сюди!

Вона пішла за ним, і за хвилинку обоє щезли в розкішнім морі сіро-золотих стебел жита, а над ними щасливо шуміли недоспілі ще колосочки, колисані ледве чутним подихом гарячої, полуденної літньої години”.

„І збурилось молоко у бабiniх горщиках і дало знати, що щось сталося.

Тільки спитала невістку:

— Ти була з ним?

— Була.

— Добре.

І стара простягла свою велику кістяву руку, обняла Марисю за шию, притягла близько свого лиця і поцілувала її”.

Марися мала привести її онука.

І стало це оповідання основою для тверджень, що Марися — мати Івана Франка... З нього ж вичитали, що Франкова бабуня була відьмою, і цей дар перейняли її нащадки...

Хвороба не покидала Франка. Стурбована дружина звернулася за порадою у Київ: як бути, чим допомогти Івану Франкові, в якого наймовірно болять руки. Єлисей Кипріянович відписав 2 березня 1908 року: „Не знаю, серденько моє, чого болить рука у Вашого чоловіка. У мене боліла права рука трохи не 2 роки, а оцеї рік жалуватися не можу. Давали мені лікарі усякі медикаменти, але від того користи було мало: перестала рука боліти після того, як стала у мене тепла квартира; то я і думаю, що вся хвороба моя залежала від ревматизму, котрий з'являється великою біллю, коли холодно. Коли у Вас у хаті не тепло, то нехай добродій носить фуфайку, а то ще було б не погано, коли б Ви об'язали на голу руку ватки, а зверху надіньте фуфайку. Єсть ще така масть, що зветься Ехтіол (не знаю, як у вашій медицині), але од неї більше вони, як допомоги. Раяли ще мені витирати хвору руку розсоллом, але це треба робити літом, у дуже теплий день. Але всі ці поради тільки паліативи, а насамперед тепла квартира запомагає краще всього. Та чи добрі у Вас лікарі?”

Як у воду дивився Є. Трегубов... Тепла у Франковій хаті не було. Всюди студінь... Чогось не врахували при будівництві...

У тому ж листі Трегубов писав: „Не подобається мені той перфекціонізм, з котрим добродій відноситься до своєї праці по історії

літератури. Тут вже було наладжено, щоб її видавати, а п. Франко й замовк. Думаю, що нема на світі нічого совершенного; а відомо всім, що нема на світі й історії нашої літератури і що всім вона дуже потрібна. Значить, відкладати набік написаного не слідувало, а треба б було пускати його в люди. Нехай би там і вилаяли, а більше людей сказало б спасибі за цю роботу, бо я привик бачити, що з-під пера добродія виходять тільки цікаві речі”.

Далі писав про себе та сім'ю: „Ото й в мене вже повиростали діти — Катря учителює у Фундуклеєвській гімназії, Володя робить на залізниці, а Ілько на університеті, а тільки, на жаль, наші університети більш воюють з своїми учнями та виганяють їх, як учать. Я зробився добре вже старим і працювати часто нездужаю, але приходиться робити ще й досі. Ніна як засохла змолоду, то й досі така.

А от Саня з своїм чоловіком благоденствують: має він добру посаду, та після смерти батька одібрав й добрий кавалок землі. От їм і легше живеться у тій проклятій дорожнечі.

А по сій мові, всі Вас всіх теж цілують кріпко, жадаємо збавитись від хвороб та подумати про друк історії” (ІЛ, ф. 3, № 1634, с. 527-530).

Розділ V

УДАР

Надійшла весна 1908 року. Галюцинації, жорстокий біль рук мучили Франка майже щоденно.

Польський шовінізм міг тріумфувати. Він досяг того, чого хотів, і влучив туди, куди цілився. Вбити Івана Франка, свого ворога № 1, кулею чи ножом було б надто просто. Таке вбивство, крім задоволення від того, що його більше нема, нічого б не дало. Адже залишався б його великий спадок, якого вже неможливо знищити. А тепер письменника можна було скомпрометувати, назвавши його доробок маячнею розумово хворої людини....

Через деякий час будуть проаналізовані всі галюцинації Івана Франка і їх втілення письменником у художні твори з метою чисто благородною — вияснення джерел творчості. Михайло Мочульський у книзі „З останніх десятиліть життя Івана Франка”, виданої у Львові 1938 року, писав: „Знайомі пояснювали собі жартівливо поетову задуму тим, що то він у часі ходу з дому й додому, до друкарні Наукового товариства ім. Шевченка і назад обдумує свої твори і ховає обдумане до своїх шухлядок у голові: обдумає, кажуть вони, один свій твір, зараз кладе його в шухлядку й відчиняє другу, щоб покласти у неї ново обдумане, і так дотепні порахували, що поки Франко зайшов з дому до друкарні і з друкарні додому, мав у голові кілька нових творів.

Усі, в кого трохи живіше било українське серце, радувалися розмахом крил Франкового генія й у блаженнім супокі споживали солодкі плоди його духу. І нікому навіть на думку не приходило поспитати бодай себе, чому в нашого поета обличчя таке сумне-невеселе, задумане. Поет не жалувався нікому, не плакав, не нарікав на свою долю, і ніхто не журився ним. Тимчасом чорні тіні смутку та журби падали йому на душу”.

Ознаки втілення галюцинацій М. Мочульський бачив уже у збірці „Із днів журби”, виданій у Львові 1900 року. Тут майже кожний вірш мав сліди галюцинацій. Вражаючі, доведені до найвищого артистизму метафори, такі ще не властиві тодішній поезії порівняльно-споглядаль-

ного типу, справді можуть видатись чимось ненормальним. „Находили на поета, — писав М. Мочульський, — хвилини піднесення духу та раптового пониження його. Він, наче птах, відчуває себе легким, чує в собі надмір сили, хоче обняти весь світ своєю любов'ю, і нагло кров стає оловом у його жилах, в серці не стає запалу й віри, а приятель стає йому „хижим звіром“.

У поета з'являлися час від часу непрошені гості: безсонниця, меланхолійний настрій і, подібно як це було у Ньютона, Тассо або Руссо, *mania persecutiva* (манія переслідування — лат., авт.).

Чорні думки, наче настирливі мухи в пізню осінь, докучали поетові, відганяли сон і непокоїли:

Кожний мебель був мій ворог,

Кожна книжка — то була

П'явка, що систематично

Кров і мозок мій пила.

Кожна добрість — то наївність,

Кожний друг — то хижий звір,

Кожна думка — то помилка,

Кожний спомин — то докір.

Поет усією силою свого ясного духу боровся із своїми непрошеними гістьми, проганяв їх від себе, але вони верталися й добувалися до його дверей чимраз дужче...

Одночасно починалися ще більші страждання поета: його мучили зразу елементарні галюцинації, а потім і складні. Йому причувався легенький стук в вікно чи в двері, тельнякання дзвоника або бренькіт мушки, замотаної в павуковій сіті. Коли ви читали „Перехресні стежки“, вас, певне, мусило охопити легке тремтіння, коли ви прийшли до того місця, де Франко пише: „Хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири — і став“. Так кілька разів. А це ж не вигадка поета, тільки фотографія його переживання. Що ж і думати, коли душа поета стала висотувати з себе складні картини і кидати їх перед його очі?

Привид весільної дараби, на якій поет бачив себе зі своєю любкою у веселому товаристві, опісля привид трупа-любки на воді, коли щезла дараба за чорною скелею, за закутом, закріпив поет у срібні строфи своєї поезії і в поетичну прозу „Перехресних стежок“. Питанню, чи він описав свою галюцинацію, як виходить з поезії, чи сон, як виходить з „Перехресних стежок“, присвятив я окрему студійку. Коли образ весільної дараби був би справді галюцинацією і поет бачив себе на дарабі,

З книжечки „Із днів журби” довідуємося, що поетові привиджувалася „гниль” і „погані лярви”, а з повісті „Перехресні стежки” — ще й „погане хробацтво”.

У 1900 році на сторінках „Літературно-наукового вісника” друкувалася повість „Перехресні стежки”. Герой цієї повісті має подвійне обличчя — Франкове і Франкового приятеля — покійного д-ра Євгена Олесницького, прегарного промовця, визначного адвоката й відомого громадського діяча. Коли поет малює громадську діяльність героя, виступає на сцену д-р Рафалович-Олесницький; коли ж малює любовні переживання героя, бачимо на сцені автора „Зів'ялого листя”. Порівняйте „Зів'яле листя” з „Перехресними стежками” і пересвідчитесь, що повість доповнює ліричну драму. Душевні переживання героя змальовані ядерними, короткими, драматичними словами з поезії; зате фізичний і духовий образ героїні „Зів'ялого листя” виступає пластичніше в повісті. Коли хочете, щоб не погасло проміння поезії, що йде від постаті героїні „Зів'ялого листя”, не читайте одночасно „Перехресних стежок”. „Зів'яле листя” написане під впливом живого, свіжого, еротичного захоплення; у „Перехресних стежках” малює поет еротичні почування, просіяні через густе сито рефлексії. Фізичні риси героїні любовної драми однакові в поетичних строфах і в прозі, тільки що її візерунок, писаний у „Зів'ялому листі” рукою захопленого поета, у „Перехресних стежках” значно вже поправлений рукою холодного анатома: вона білявка, з чорними як ніч очима, струнка, але в неї „ніс задовгий, уста завеликі, овал лица не зовсім правильний”. Та й візерунок душі героїні не таким гарним виступає перед нами у „Перехресних стежках”, як у „Зів'ялому листі”: вона — не українка, малоосвічена, а середовище, в якому вона жила, досить загадкове. Чи героїня любовної драми, що її змалював Франко, — поетична фікція, чи реальна фігура, що мала б відіграти таку високу роль у житті поета, не маючи певного матеріалу, не беруся рішати. Ще час шукати слідів „тих металевих ниток” поета, „де його твір в'язався з його власним життям”...

На превеликий жаль, якихось достовірних документів про початок хвороби Івана Франка у 1901 році та її катастрофічний наслідок досі дослідники не виявили. Не багато залишилося й спогадів тих, кого прийнято називати сучасниками Івана Франка. Спогади Михайла Мочульського єдині, які висвітлюють це питання. Так звана „Історія моєї хвороби”, на яку постійно посилається автор, досі не опублікована і зберігається у відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Час її написання невідомий. Вона написана рукою сина Андрія Франка і є недокінченою. Неопубліковані

досі й листи М. Мочульського до Івана Франка. Їх всього п'ять, і вони охоплюють 1900-1908 роки. Листи І. Франка до М. Мочульського, про які також піде мова, невідомі. Не збереглися.

„За два дні перед Різдвом у 1908 році, — оповідає М. Мочульський, — зайшов був до поета. З сірого неба сипався густий, мокрий сніг. Я приніс декілька позичених у поета книг і хотів переглянути його антологію чеських поетів. Поет радо приніс мені зі своєї бібліотеки антологію, але що скоро стало вечоріти, він сказав: „Шкода очей, візьміть додому, то переглянете краще!” Я подякував і при нагоді просив вибачення, що не приніс позиченого журналу „Світ”, але трудно було мені забрати всі книжки з собою, а проте мені треба ще зробити деякі виписки, і я принесу його за кілька днів після свят. Поет на те сказав байдуже: „Нічого, нічого!” Я хотів попрощатися і йти додому, але він задержав мене. „Чекайте, — каже він до мене, — нап'єтеся зі мною чаю, підемо разом...” Сам приніс він чай для себе і для мене, ми випили, зібралися й вийшли з хати. Поет узяв з собою паперову торбинку з коректою, яку хотів зараз занести у друкарню. Ми йшли, перескакували через свіжі купи снігу і балакали по-приятельськи. Поет був навіть говіркий. Надворі більше, як дома. Він розказував мені, як багато має мороки з редагуванням „Кобзаря” Шевченка, а тут валиться на нього робота за роботою, а все спішне, віддиху нема, пиши й пиши, ба щоб спокійно писати, але де там, його в останніх часах страшенно болить голова, і то по кілька днів з черги, а притім ломить у костях у лівій руці якась мара, — такий біль, що ночами спати не можна... Так балакаючи, ми зайшли до друкарні. Поет віддав коректу директорові К. Беднарському і вийшов кудись. Я думав, що він пішов до складачів. Чекаю — не приходить. А то він задумався, лишив мене і пішов додому, не попрощавшись зо мною. Не міг я зміркувати такої поведінки поета, аж зрозумів її на другий день. Я мав їхати на свята до брата і пішов купити білет. Вертаюся і застаю листа від Франка. Хтось — не міг розвідати хто — приніс його і поклав на мій стіл. Розриваю коверту і читаю листа. Франко пише мені в тому листі, що я, затримавши у себе „Світ”, допустився супроти нього вчинку, якому й назви він не в силі знайти. Я не можу собі й уявити, яку драму спричинив у його душі своєю неточністю. Він, не знайшовши в бібліотеці на своєму місці „Світ”, робив переверти у цілій хаті, напастував дітей, підозривав їх у крадіжці „Світу” і бігав по всіх львівських антикварнях, чи його нема де в кого, щоб відкупити. А на кінець було написано: „Бажаю вам кращих свят, як я їх буду мати”. Лист дуже засмутив мене, і я зараз подумав собі: „З Франком щось недобре”... Але мені було спішно їхати, і я на цей лист відповів зі свят, зараз на другий день після

мого приїзду, виправдовуючи себе, що коли я хотів би присвоїти собі „Світ”, я був би зовсім не згадував йому про нього, тимчасом я кілька разів питав поета, чи „Світ” потрібний йому, а він казав, що можу задержати його в себе скільки хочу”. Повернувши зі свят додому, я не гаючись узяв „Світ”, антологію і ще, мабуть, якусь книгу і таки в вечір пішов з ними до В. Гнатюка, який у той час жив недалеко від Франка, і, розказавши йому свою історію з Франком, просив його, щоб він послав своїм сином ті книги Франкові, бо я не хочу з ними йти до нього, щоб не мати якої неприємності. Гнатюк вислухав мене спокійно, й навіть на думку не приходило йому, щоб моя історія з Франком була наслідком якої нервової недуги поета; навпаки, він заспокоював мене, що не бачить у Франковій поведінці нічого аномального. Він саме сьогодні був з Франком у кав'ярні, Франко розказував йому, що вислав до мене сердитого листа з приводу „Світу”, але коли він все роз'яснив йому, що, може, мені ще „Світ” потрібний і що я йому його поверну, подібно як я повертаю позичені книжки, Франко заспокоївся і був веселий. Та не скінчили ми ще добре нашої балачки, аж тут іде сам Франко. Він привітався з нами, був бадьорий і в доброму настрої. Принесені мною „Світ” та інші книги лежали на кріслі, і я, показуючи на них, сказав: „Ось приніс вам позичене, завтра пан Гнатюк буде ласкавий відіслати вам!” На це Франко засоромився — видно, що йому було прикро, — він почав обіймати мене і стискати руку: „Aber lassen sie das! (Ах, обліште це! — нім., авт.) — казав він мені. — Держіть собі книги, скільки вам треба. Мені їх не треба... Я так тільки... Заспокойтеся!..” Франко з Гнатюком умовились були кудись піти ще на свята, тому ми зараз вийшли з хати. Я попрощався з ними, а вони пішли своєю дорогою. Коли я пізніше бачився з Франком, він завжди старався бути дуже ласкавий до мене, немов хотів затерти прикре”.

Такі напади і „забудькуватість” також свідчать про хворобу. Подібних прикрих випадків було чимало, і деякі з них потрапляли на сторінки спогадів. М. Павлик, наприклад, оповідав, як Іван Франко, не забравши гроші у банкіра, забув про це і напав на богу душу винну жінку. Щось подібне можна знайти і в листах Івана Франка до М. Павлика...

„Якийсь час, — продовжує М. Мочульський, — я не бачився з Франком, аж десь під кінець лютого 1908 року довідаюся від Івана Джиджори, що Франко лежить хворий. Тоді кажу я йому: „Може, ми пішли б відвідати його...” — „А добре! — відповідає Джиджора. — Не маю нічого проти того”. Ми умовились і в вечір зайшли до Франка. Франко лежав у своїй спальні на ліжку, не роздягнений, у папучах (хатні пантофлі — авт.), легко прикритий ковдрою. В хаті в нього,

як звичайно, було холодно. Коли ми ввійшли, він схопився з ліжка і присів на ньому. „Спасибі вам, — каже поет, — що ви прийшли, — і привітався з нами. — Поки ви прийшли, мені ввижалося, що в мене в ліжку, скрізь, по ковдрі, було багато кертиць. Я проганяв їх від себе, але вони гуртом тиснулися до мене...” Поет, видно, був задоволений, що з нашим приходом він позбавився кертиць. Він жалувався далі перед нами, що в нього бувають часті напади мігрені, не раз по кілька днів, що його дуже ломить у лівій руці і що він не може через те спати. Він покликав був до себе лікаря д-ра Лева Коссака, той сказав йому, що в нього недуга кинулася на нирки, і записав йому якийсь лікарство, від якого сто волів згинуло б, а він видержує. Від лікарства йому не полегшало, але погіршало. Змалку він страждав багато від недуг, але ще не було йому так гірко, як тепер. Д-р Коссак радить йому їхати до Ліпіка в Славонії лікуватися йодовою водою. Може, йод pomoже йому... На кінець поет перевів розмову на іншу тему. Він почав говорити про рукописи Марка Вовчка, про взаємини її з Кулішем, але його слова були темні і не мали реальної основи.

Густа, чорна тінь упала від жалісливих слів поета, і нам стало від них важко й сумно на душі. Особливо вразила нас гірка відомість з поетових вуст про дуже поганий, безвихідний стан його недуги. Нам не хотілося вірити, що той великий велетень духу бореться з тяжкою, безвихідною недугою. Ми попрощались з поетом і просто від нього пішли до проф. Михайла Грушевського поділитися з ним сумною відомістю. І того вечора всі три ми журилися Франком”.

На пропозицію і наполягання М. Грушевського виділ Наукового товариства ім. Шевченка признав Франкові більшу грошову підмогу, так що в другій половині березня 1908 року поет уже лаштувався в дорогу. Про цю допомогу „Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові” у своєму випуску № 1 за 1909 рік зазначала: „Крім того заохорував довголітній співробітник видань Товариства д-р Ів. Франко. Виділ призначив йому 1500 к. підмоги (раз 500, другий раз 1000 к.), а рівночасно заявив закупити його бібліотеку для себе, коли д-р І. Франко на те згодиться, про що він заявляв перед тим”.

Іван Франко на цей раз не тільки не згодився, а образився. Йому здалося, що від нього хочуть забрати найдорожче.

„Перед самим від'їздом, — пригадує М. Мочульський, — він ще був на засіданні виділу Наукового товариства ім. Шевченка. Пам'ятаю, як нині, він пильно робив коректу другого тому „Галицько-руських народних приповідок” і дивно посміхався. „Ось дивна історія тепер зі мною, — каже поет, — пишу — і слова втікають мені з-під пера.

Напишу, читаю — бракує слів...” Проф. Грушевський тішився, що на-стала гарна погода, що поетові буде добре їхати і що, мабуть, він поїде на Будапешт. Але поет усміхнувся і заперечив: „Ні, на Відень; тепер танцює у Відні Дунган, і я мушу бачити її...” — „О-о! — здивувався проф. Грушевський. — Нічого, нічого, пане докторе, побачите Дунган...” Потім я і ще дехто з виділових побажали Франкові щасливої дороги і розпрощалися з ним, а Франко, мабуть, з проф. Грушевським пішли вдвійку додому. Дня 21 березня 1908 року Франко пустився в дорогу. Дорога лежала до Ліпіка, курорту в Хорватії, у Славонії”.

Давні джерела стверджують, що перші туристи на ліпідських лікувальних водах з'явилися ще за часів Римської імперії, але перші письмові згадки про існування лікувального туризму — повідомлення про лікувальні властивості ліпідських джерел — припадають на початок XVI століття.

У записках із XVIII століття згадуються лікувальні води, завдяки яким Ліпід і став відомим. У записі з 1777 року говориться про „дер'яну споруду з трьома ваннами”, а у записі з 1782 року — вже про чотири купальні: „загальну”, „графську”, „дамську” і „єпископську”. Тоді вперше почали вимірювати температуру води.

Проте справжній розквіт курорту припадає на першу половину XIX століття, коли у Ліпіді з'явилася електроенергія і закінчилося будівництво залізничної колії Барц — Банова Яруга — Ліпід — Пакрац, а мінеральну воду почали розливати у пляшки і розвозити на далекі відстані. У цей час у Ліпіді працювало багато відомих спеціалістів, які досліджували властивості лікувальної води. Щороку Ліпід відвідувало декілька тисяч відпочивальників. На зламі століть Ліпід став одним із найвідоміших європейських курортів, поряд з Баден-Баденом і Карловими Варами.

Під час Першої світової війни розвиток курорту тимчасово припинився, але вже з 1920 року сюди знову їдуть люди. Курорт відновили, побудували багато нових готелів, пансіонів і вілл. У цей період туризм тут був лікувальний і частково рекреаційний. Поступово туризм охоплює і сусідні з Ліпідом містечка, а у 1938 році Ліпід стає другим містом щодо кількості туристів у королівстві Югославія.

У 80-х роках XX століття споруджено готельний комплекс „Ліпід”, до якого входили торгово-розважальний центр, кегельбан, школа верхової їзди, криті і відкриті басейни, тенісні корти, були створені умови для мисливства і риболовства. Ліпід — це гармонійне поєднання традиційного і сучасного з величезними можливостями для відпочинку, розваги, спорту і лікування, сюди приїжджали відпочивальники з усього світу.

Під час війни 1991-1995 року Ліпик був дуже зруйнований, однак тепер він знову відроджується.

У Ліпiku є 3 джерела кислотно-лужних мінеральних вод слабкої мінералізації, температурою 40, 47 і 63° С, які використовуються для пиття і ванн.

Покази для лікування:

- захворювання опорно-рухової системи;
- ревматизм;
- захворювання шлунково-кишкового тракту;
- гінекологічні захворювання.

У Ліпик Іван Франко поїхав за скеруванням Льва Коссака, про що йдеться у його листах.

24 березня Франко пише з Ліпика перший лист до М. Грушевського: „Шановний пане професоре! Оце благополучно доїхав до Ліпика і розпочав курацію. Тут холодно і голо, сьогодні сів сніг. Лікар дуже чемний і робить мені добрі надії. Пришліть, будь ласка, ті початкові картки теологічної статті, що я лишив у Вас, а я в короткім часі перешлю Вам її покінчення, а може, й ще одну, бо тут нема що іншого робити. Про оригінальну творчість ще не думаю, та й пора не до того, нехай розвернеться весна. Сьогодні я розпочав купелі, але наслідку ще не чую, рука болить шалено. Здоровлю Вас і кланяюсь високоповажаній пані добродійці.

Ваш Іван Франко

Ліпик, дня 24/III 908

Адреса: lw. Fr. Lipik, Kreasien.

Р. С. Ліпик близько коло Загреба. Коли покращає, зайду туди і познайомлюся з науковим кружком”.

Такі були плани Івана Франка.

Через тиждень після початку лікування — лист до лікаря Льва (Леона) Коссака: „Щиро дякую за Вашу карточку, вона мене дуже втішила. Щодо лічення, то воно таке досі: п'ю йодову воду рано і по-полудні чвертьлітровою склянкою, по 3 або 4 склянки нараз, розуміється, з перестанками і проходом. Втирання я почав брати аж у неділю. Втирає фаховий масар, дуже приємний чоловік, хорват, але говоримо по-німецьки, він бував і в Галичині, де служив пару літ при війську, і цікавиться галицькими справами. Рука вже не болить, я щодня два рази вкладаю її в гарячу йодову воду тут же при джерелі, і робить мені дуже добре. В ванні вода трохи занадто холодна для мене, 30° в хвили наляння, але швидко стигне. Просив уже лікаря, аби дати теплішу, до 35°, та здається мені, що се би приспішило моє оздоровлення. Я жию

тут сам, у маленькім покої, хоч довкола вештаються цікаві люди — господар Павлячек (прошу при адресі Lipik писати ще се ім'я veí Pavliček), бо його тут всі знають.

Здоровлю сердечно Ваш Ів. Фр.

Р. S. Тут весни ще нема, вчора (неділя) був гарний день, а нині знов хмарно і холодно. Я не маю тут жодних газет ані книжок. Читаю лише середньовічні латинські проповіді домініканця Броміарда і роблю з неї дуже цікаві виписки (руським віршем)".

Того ж дня Франко відправив листа дружині, в якому описав своє лікування — проте закінчення листа насторожує: „Дорога мамо! Дякую за твою карточку, котру я дістав, хоч адреса не докладна. Адресу пиши так: Lipik, (Kroasien), а під словом Lipik пиши veí Pavlaček), (згадай Павлак або Павлачек). Чи Гандзя дістала картку з великим складним видом Ліпіка? Шкода, якби вона пропала. У нас ще прохолодно, нема весни. Дерева ще голі. Я беру щодень по одній купелі в ванні в воді теплій по 30°, але вона дуже швидко стине, хоч я й доливаю гарячої. Рука перестала вже боліти; я вкладаю її в воду гарячого джерела, де вода в впливі дуже гаряча, так що руку обварила б, але там, де трохи встоялася під впливом, має коло 40°, отже значно гарячіша від ванни, і се мені робить добре. Жаль лише, що на дуже коротку хвилю. Чи не прийшов листок з випискою із „Життя Василя Нового" від Келтуяли? Якби прийшов, то пришли. Ми тут щоночі розмовляємо з Целіною — вона, розуміється, в Дрогобичі. Говоримо крізь сон, поштою духів. Тут мені ся почта духів приносить усякі цікаві новини, між іншим і від Доманицького. Через неї був я сьогодні поночі на засіданні Тов. Шевченка в Петербурзі. Презабавне засідання". Вперше у своїх листах Франко згадує про галюцинації. Друзям про це не писав, тільки дружині...

Келтуяла — це Василь Опанасович Келтуяла (1867-1942), російський літературознавець, автор „Истории древней русской литературы", перший том якої „История литературы от IX в. до половины XIII в." вийшов у Санкт-Петербурзі 1906 року, і цю книжку хотів придбати Іван Франко для НТШ. Згадка про Целіну Зигмунтовську не є дивною, як вважалось довший час, бо саме Целіна, як встановив В. Щурат, зафіксувавши це у своїх записниках, відвезла Івана Франка у Ліпик, а відтак повернулась назад. Нікому більше було завезти хворого на лікування.

6 квітня 1908 року Франко знову пише лист до дружини: „Твій любий листок, дописаний до листа Келтуяли, дістав я вночі, та відповідаю нині, бо я дуже пригноблений своєю хворобою і не маю ніякої надії

надалі на своє життя. Про запросини твоєї сестри Соні щодо твого приїзду поговоримо по моїм приїзді, котрого терміну не знаю, бо не маю ще ніякого оречення від мого лікаря. Я думаю, що не довго вже пробуду тут, та не можу знати, чи моє лічення скінчиться за тиждень чи за два. Скоро дізнаюся, то зараз сповіщу тебе кореспонденткою, але не виходи против мене, бо я ще не знаю, коли і куди поїду.

Щодо грошей, то звернися до Гнатюка. Пошли Андруся, коли тобі неміло здибатися з Гнатюковою, пошли Андруся, нехай його попросить написати тобі на моє ім'я асигнатку на стільки грошей, скільки тобі треба, щоб дожити до мого повороту.

Твій Іван”.

Наступного дня — ще лист. Цілком спокійний лист з рекомендаціями та проханнями, в дусі тих листів, які писав дружині раніше: „Був я вчора в такім замішанні і пригнобленні, що забув тобі в конверту Твого листа вложити оцей листок до п. Келтуяли в Петербурзі. Там на першій або на останній обложці його книжки, яку ти читаєш, є адреса його помешкання в Петербурзі, то його допиши на цьому конверті, що є в твоїм листі, і вишли або ліпше кажи Андрієві або Тарасові вкинути в поштову скриньку, наліпивши марку на 25 сотиків. Не забудь же, що до Росії треба марку на 25, а не на 10 сотиків.

Був сьогодні у лікаря Брайтвізера, і він сказав, що подержить мене ще 3 або чотири тижні. Побачимо, які з того кошти виростуть. Пишу рівночасно Гнатюкові про гроші. Там у мене буде рахунок за видання II тому Шевченка, то надіюся, що й для мене і для тебе ще з на місяць вистане. Цілую тебе і всіх дітей.

Твій Іван”.

Невдовзі надійшов лист від дружини: „Дорогий Татуся! Пишу тобі коротенько, бо надіюсь, що скоро побачимось. Козловський писав до Андрійка, щоб тобі вислати (Theing. Kampfums Recht). Андрійко тої книжки не міг знайти, бо не знає, де лежить. Чи вислав тобі хто інший? Грошей як мені забракне, я візьму в Кредитовім союзі, там ще єсть у тебе на книжочці 20 г.

Чого ти так журишся своєю слабістю? Пам'ятаєш, у Завадові 10 літ тому назад ти який був пригноблений і сподівався скорої смерти. А проте, Богу дякувати, прожили сьмо з миром. Та все в руках Божих. Ничто не вечно под луною. У мене знов на грудях тягар, та й дітям не весело, а все бодримось”.

Лист дає підставу твердити, що Іван Франко в Ліпіку вів доволі широке листування (Всеволод Козловський був адміністратором НТШ), але, на жаль, кореспонденція з того часу не збереглася.

Десь у цьому ж часі І. Франко пише лист до М. Грушевського, повідомляючи між іншим: „Стан мого здоров'я зовсім добрий, але лікар поставив мене на стат голодівки і арешту, заборонивши читання і писання”.

І останній з відомих листів до Львова — до М. Грушевського: „Високоповажаний пане професоре!

Моє здоров'я сьогодні, здається, трохи погіршилося. Щось таке ззаду на малім мозку налягло, центр болю завбільшки з срібного гульдена і не дає ані повернутися, мов у щуглях держить. Я змагаюся і держуся та роблю дещо, не вважаючи на тиск у голові. Докінчив редакцію тексту Шевченка і даю дальші приповідки. Вже дійшли до М. Прошу Вас виробити мені у власть імущих в Товаристві і в касах хоч 100 крон субвенції на рахунок моєї книжки про Драгоманова, другого тому Шевченка і „Записок”, хоч у касі я вишу ще з невіривняним довгом, покритим лише моїм кредитом. Дуже був би Вам вдячний, якби се могло статися хоч завтра. Не осмілюся ждати більше, бо, раз, що не треба, а по-друге, надіюся швидко встати, то вже дам собі якось раду.

Думав я додати до мого видання зводень ужитих ним слів, та чи не ліпше відложити його до „Записок”. Взагалі навіть писання мучить мене, бо руки трясуться і немов одубіли.

Поручаюся ласкавій пам'яті.
Ваш Іван Франко”.

Судити про те, що діялося з письменником у Ліпіку, з його листування неможливо. На жаль, ніхто з пізніших дослідників не зацікавився цим періодом і не здогадався зібрати дані про перебування письменника на лікуванні, поки це можна було зробити. Залишилися хіба спогади тих, кого прийнято називати сучасниками, а також спогади і свідчення самого Івана Франка, записані значно пізніше рукою сина Андрія під заголовком „Історія моєї хвороби”. Під № 377 вони довгий час зберігалися у фонді Івана Франка у бібліотеці НТШ, а тепер зберігаються у відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Хоч і недруковані, вони щедро використовувалися дослідниками при написанні спогадів та наукових статей. Уперше опубліковані Р. Гораком у № 5-8 „Дзвону” за 2006 рік.

„В Ліпіку, — писав у спогадах М. Мочульський, — почав зараз наш поет лікуватися: він за приписом ординуючого лікаря д-ра Вісбергера пив там тамошню гарячу мінеральну воду, де було „більше щавної, ніж йодової матерії”, купався в теплій воді і електризував болючу руку. Спочатку його здоров'я поправилось було, біль у лівій руці вступився, і він міг у вільних хвилинах займатися літературною працею, але це не

тривало довго. Чи „від надміру випиваної мінеральної води”, як пише поет, чи з якої іншої причини стан здоров'я поета погіршився: його мучили гарячка й безсонниця, а то й галюцинації. У фрагменті своїх спогадів під заголовком „Історія моєї хвороби”, подиктованих своєму сину Андрієві, він каже, що „раптом одержав можливість говорити через т. зв. пошту духів з віддаленими особами”. І так одного дня, як описує докладно свою галюцинацію, він „почув голос, а властиво шептання, померлого... Михайла Драгоманова”, який почав „докоряти” поетові тим, що через нього йому гірко жити на тамтому світі, і подав за причину теперішнього свого невідрадісного життя видрукування поетом його листів до нього та до інших людей. Драгоманов докоряв теж помилкою, зробленою ним у своїх „Студіях над народними піснями”, де написав він, що „цитована Драгомановим „Літопись” Грабянки ані на ст. 225 (І ч. „Політичних пісень українського народу XVIII-XIX ст.”), ані на жадній іншій зовсім не згадує про Медведівку, Ведмедівку, і ми не знаємо, звідки взяв Драгоманов цих цитат”. Даремне виправдовувався поет, що „мав право і навіть обов'язок” видрукувати листи Драгоманова, які мають „великий літературний і біографічний інтерес”, та обіцявся спростувати згадану помилку, але Драгоманов стояв на тому, що він зовсім не писав до нього листів, тільки „якийсь названий” ним, але поетові „зовсім невідомий секретар”, і загрозив поетові поставити його „перед суд божий”, бо „не тільки він сам, але й інші покійники в небі не можуть витримати” з поетом. Драгоманов „вмовляв” в поета, що він „страшний грішник”, „не повинен зовсім жити на світі” та що „сам він” страждає через поета „від якихось прошкурок”. Поет не давав віри грозьбі Драгоманова, думав, що його заспокоїли слова поета, але не минув тиждень, коли одної ночі, в якій поет лежав у сильній гарячці, його збудили зі сну різкі голоси невидимих йому духів, з яких один відчитав йому декрет, що запозивав його на суд Божий, і велів йому підписати якусь декларацію, а опісля саме опівночі йому велено вийти з покою „під загрозою”, що інакше дім, у якому живе, „зараз завалиться”. Поет хотів одягтися, „бо ніч була дуже холодна”, але духи „під загрозою Божого грому заборонили йому брати шубу і шапку”. Коли поет, „гонений грізними голосами”, в самім сурдуті і з черевиками в руках вийшов з подвір'я на вулицю, його „погнали” духи „дорогою, що веде з містечка на поле, і, раз у раз грозячи”, що його „зараз грім заб'є”, веліли йому геть „кинути черевики”, потім скинути з себе „сурдут, у яким у кишені була” його „нотатка і 360 корон”, потім „камізельку, в якій був годинник з золотим ланцюжком”, „потім суконні штани, в яких в кишені була портмонетка з 19 коронами”, „полотняні

штани і на кінець сорочку", якої поет „вже не хотів скинути". Тоді духи веліли поетові „зійти з дороги, перейти через рів і перелізти через пліт". Він зробив так, як вони йому казали, і знайшовся „на стернині". „Тою стерниною вниз погнали" духи його „на луку, покриту великими калюжами і перерізану крутою річкою, що пливе біля Ліпіка". Духи гонили поета „від калюжі до калюжі", „велячи" йому „переходити через них, аж довели його так „до річки", але від неї вони „завернули знов у противну сторону". Під „найстрашнішими загрозами" духи заборонили поетові вертатися до Ліпіка, а коли він не хотів іти далі і оглядався, щоб почути, „відки йдуть голоси", вони „насміхалися" з нього, кажучи: „Ти не побачиш нас!" Тоді духи й „зложили щось мовби суд", на якому засудили його „на найстрашніші муки пекельні, а перед тим на побут у якійсь горі протягом 18 000 літ". Після суду поет „почув", немов під ним „ворушиться земля" і немов він „з безмірною швидкістю перелітає безмірні простори". „По кількох минутах наступив перестанок, в часі якого різні духи, в тім числі Наумовича і Гушалевича, підносили проти „нього „найстрашніші закиди і докори", і на кінець лишили його самого „серед болотяної толоки недалеко ліпичької дороги".

В часі блукання, як сам пише поет у своїй „Історії хвороби", ішов дощ і дув холодний вітер. Поета, промоклого та промерзлого, знайшов на другий день в десятій годині зранку за Ліпіком, в одній сорочці, біля калюжі жандарм Тарнавський, який жив поруч поета у тім самім домі і лікувався. Він привіз поета додому та поклав у ліжко і, мабуть, іще того самого дня відвіз його до санаторію братів Боосів у сусіднім містечку Урпіку. Там пролежав поет кільканадцять днів у гарячці. Галюцинації не переставали його мучити. Драгоманов та інші духи, як пише поет, грозили йому великим процесом у Відні, а то й „розстрілянням і найстрашнішими покаліченнями". „Дух Драгоманова" радив йому „повіситися".

Про свою пригоду у Ліпіку поет написав листа до Володимира Гнатюка та, мабуть, іще до когось. Гнатюк дав прочитати мені того листа, і з нього було видно, що душа в поета була хвора. У листі, пам'ятаю, галюцинація була описана не так докладно, з подробицями, як у „Історії моєї хвороби". В ньому писав поет, що з дому, де він жив, викликали його Драгоманов, Костомаров і Веселовський. Вони веліли йому йти якоюсь крутою стежкою зигзагуватою лінією, вивели його за Ліпик і там над якоюсь великою калюжею прочитали йому присуд, яким покарали його за якісь гріхи стражданнями, що мали тривати тисячі літ. У тому листі, наскільки пам'ятаю, були згадані і Павлячки, в яких жив поет в Ліпіку, і жандарм Тарнавський, але про санаторій, куди перевезено з Ліпіка, писав поет, що він був у Панкрацу, а не в Урпіку, як пише в „Історії моєї

хороби". Про Наумовича і Гушалеви́ча не було ніякої згадки. В листі була згадка й про п. Зигмунтовську. Він бажав собі, щоб вона приїхала доглядати його в недугі. Лист був власноручний. На жаль, той лист, чи не останній, писаний власноручно поетом, як казав мені Гнатюк під кінець свого життя, запропастився в часі воєнної хуртовини.

Згаданий лист Франка був причиною, що Наукове товариство ім. Шевченка дало гроші і спонукало поетового сина Тараса поїхати у Славонію і привезти поета до Львова".

Тільки 11 квітня нового стилю 1908 року, в суботу, газета „Діло” повідомила у розділі „Новинки”: „Д-р Іван Франко, що нездужав уже від давнього часу, виїхав перед трьома тижнями за порадою лікаря до купелевої місцевості в Славонії Ліпіка. Перед двома днями стан хорого так погіршився, що його перевезено до сусідньої місцевості Панкрата, до шпиталю. Вчора вечером виїхав до недужого син Тарас, студент університету”.

Наступний номер „Діла” (№ 82), що вийшов 13 квітня, а також інші газети краю рознесли сенсаційну новину: убитий граф Андрій Потоцький, намісник цісаря в Галичині!

„Вчера дня 12 с. м. о год. 2 сполудня, — писалося в „Ділі”, — в намісництві підчас звичайних аудієнцій студент Львівського університету Мирослав Січинський, син бл. п. Миколи Січинського, убив трьома вистрілами з револьвера намісника Галичини графа Андрія Потоцького. Січинський дався арештувати без опору. На поліції заявив, що убійство поповнив з політичною метою, сам на власну руку”.

Інші газети повідомляли, що граф залишив жінку, дев’ятеро дітей та маєток у 80 мільйонів корон, який знаходиться як в Росії, так і в Австрії.

Газети писали, що він народився у Кракові 1861 року. Якось, підвипивши на бенкеті в Бучачі, кликав у хрестовий похід проти українців, обіцявши влаштувати їм друге Берестечко.

Українська преса доносила, що слова графа не розходилися з ділом. Граф виявився гідним наступником політики кривавого К. Бадені, і це наочно показали чергові вибори до галицького сейму, що мали відбутися 25 лютого 1908 року у 74 округах, 47 із яких були переважно українськими. Вибори відбувалися по старій куріальній системі у два прийоми: спочатку вибирали правиборців, які в другому колі голосували за посла.

Як і слід було чекати, в результаті виборів Галичина була залита українською кров’ю. До сейму було обрано тільки 11 українських послів, решта — 62 — поляки. Особливо обури́в усіх випадок у селі Коропці,

від якого балотувався сам граф Бадені. Там було вбито селянина Марка Каганця, котрий зважився викрасти виборчі бюлетені і звинуватити Бадені в тому, що він повернув вибори на свою користь. На очах у всього села до Марка Каганця підійшли троє жандармів і закололи його багнетами. Труп кинули у калюжу, а людям, котрі стояли і спостерігали цю сцену, жандарми сказали, що з тим, хто посміє наблизитися до Каганця, зроблять те ж саме. Потім жандарми повитирали багнети об сорочку вбитого і пішли до шинку пити пиво. За це пиво платив Бадені. „Це була остання крапля, — писав у ті дні Гнат Хоткевич, — котра переповнила чашу народного терпіння”.

„Особливо від того часу, — писала газета „Діло”, — коли не вдався хитрий план К. Бадені зловити нашу національну політику в сіті „нової ери”, та історично-польська державна рація почала примірюватися до нашого народу зі щораз більшою силою і безоглядністю. По сеймових виборах 1895 р. і масовій депутації наших селян до Відня прийшли криваві вибори 1897 р. Потім, побіч ще одних виборів, прийшла університетська справа, а по ній хліборобські страйки 1902 р. А потім рух за виборчою реформою і сама виборча реформа, яка засудила нас на безсильну меншість в парламенті, наслідки тої безсильності в діяльності українського парламентарного клубу і в кінці найновіші сеймові вибори. А все те з жертвами: переслідування, арешти, засуди, трупи — Чернів, Ляцьке, Коропець...”

Від осені 1901 у Галичині „зі щораз більшою силою і безоглядністю” почала проводитися щодо українців політика геноциду. Натхненником та керівником її був граф Потоцький. Як намісник Галичини, він мав широкі права, котрі „давали йому можливість бути не стільки конституційним австрійським намісником, а самодержавцем краю”, володарем та владикою. З природи він був садистом. Зробивши Галичину своєю вотчиною, він привселюдно заявив, що тепер влаштує для українців друге Берестечко. Граф не любив кидати слова на вітер. „І за останні роки ми були свідками, як наш загал кидався на всі боки, шукаючи рятунку та виходу, — писало „Діло”. — В кінці, здавалося, знайшов його: виборча реформа видалась йому таким виходом. Перед роком ми були свідками нечуваного ентузіазму, з яким зустрів наш загал перші загальні вибори. Одначе ентузіазм тривав недовго: швидко показалося, що й сей останній захід завів”.

Граф сміявся із виборів і робив, що хотів. Надії українського населення на вибори були даремні. „І коли, — продовжувало „Діло”, — уявити собі психологію маси, яка бачить, що всі її заходи і зусилля даремні, що конституція не дає їй ніякого способу розірвати той ланцюг, яким

її приковують до воза історично-польської державної рації, а навпаки, той ланцюг з кожним днем міцніє, то чи могла вона прийти до іншого виводу, як сего, що потрібно той ланцюг розірвати насильно?!"

У 1907 році в парламенті про можливість бунту українського населення Галичини говорять Теофіл Окуневський, посол Василько. Як знущаються над народом Потоцький і його прибічники, бачили не тільки українські послы до віденського парламенту. 3 липня 1907 року з пересторогою для уряду виступив представник польської соціал-демократичної партії посол Ліберман: „Прошу вас ще раз прийняти наші наглі внесення, бо коли їх відкинете, то тим самим признаєте право бунту, право поневоленых мас позбутися своїх гнобителів, що ломлять закон — признаєте народний бунт. Се не фраза, мої панове, бо коли уряд, коли парламент не має сили наложити руку на високопоставленого злочинця, яким є намісник Галичини, коли уряд і парламент не чують в собі сили охоронити населення перед замахами урядових злочинців і покласти на їх руку караючої справедливості, коли не прийде до того, щоб і намісник Галичини схилив свою винну голову перед авторитетом парламенту, то тим самим признаєте — говорю ще раз — право бунту”.

Намісник із цього сміявся. Коли Євген Олесницький перестеріг намісника і нагадав йому, що така поведінка до добра не приведе, — той визвірився: „Ти мені грозиш руським бунтом? Я того не боюсь! Вишлю кілька полків війська і буде по бунті”.

День 12 квітня 1908 року був для графа останнім. Граф вів прийом, і о другій годині згідно з чергою до його кабінету зайшов Мирослав Січинський, „ще зовсім хлоп'я”, як писала про нього преса. Потоцький здивовано підвів голову, бо молодий нахаба не тільки не привітався і не поліз цілувати ручку, як це робили інші прохачі, а, витягнувши з кишені папір, почав читати Потоцькому вирок: смерть іменем українського народу. Граф не встигає промовити й слова, як один за одним падають кілька пострілів.

На ті постріли збігаються слуги, чиновники. Крики, сльози. Мирослав Січинський не втік із кабінету. Він цілком спокійний. Через півгодини комісар поліції Бігун його арештовує. Чутка про замах на Потоцького блискавично розійшлася по місту. Біля палацу Потоцького зібралися люди. Через натовп, із високо піднятими закутими в кайдани руками, проходить Січинський. Як писали потім газети, „в екстазі мучеництва” він раз по раз повторює вирок Потоцькому: „За поневолений український народ, за Каганця!”

О 3 годині 20 хвилин середньоевропейського часу граф Андрій Потоцький віддає Богу душу. Перед смертю він ще просить теле-

графувати цісарю, що був його вірним слугою, тобто, що топив у крові Галичину за його наказами...

„Про смерть Потоцького, — пише про ці події Р. Горак у романі „У сутінках”, — повідомляють польські газети. „Нечуваний злочин, огидне мордерство, вчинене лотром, — для якого шибениця є ще доброю, людською карою!” — кричав „Dziennik Polski”...

На Маріяцькому майдані коло пам'ятника Міцкевичу ввечері ніде яблуку впасти. Оратори закликають вирізати всіх українців.

З-під пам'ятника осатаніла юрба йде в хрестовий похід по Львову. По дорозі вона знищує і руйнує все, що хоч трохи нагадує про українців. У першу ж ніч жертвами цієї юрби падають „Академічна громада”, „Академічний дім”, товариство „Дністер”, „Просвіта”, „Народна Гостиниця”. Ця ж юрба вривається на квартири українців, укаменовує дітей. По місту істеричними голосами несеться пісня „Єще Польска не згінела”. Поліції ніде не видно. Правда, вона зараз має роботи по вуха. Комісар поліції Бігун провадить обшук у товаришів Січинського, рідних і знайомих. Арештовані сестри та мати Січинського.

Наступний день оголошується днем смутку за Потоцьким. Москвофіли не на жарт перелякані. 13 квітня вони по Львову вивішують великі плакати: „Сіяніє поголосок, що убійця Намісника гр. Потоцького єсть русином, то фальш і лож. Убійця єсть простим українцем гайдамаком. — Русини міста Львова”. Але і цього для безпеки замало. Поляки не зрозуміють. Делегуються представники, що мають стати проводирями погромів. З-під пам'ятника Міцкевичу знову вирушає в похід юрба — тепер уже на чолі з москвофілами. Сплондровується Личаків і гріб Маркіяна Шашкевича. Розгромлюють приміщення Наукового товариства ім. Шевченка, редакцію газети „Діло”, духовну семінарію. Плюндрують Личаків, юрба в безсилій люті громить собор св. Юра, нищить ґрати українських церков, б'є шиби і з порізаними руками біжить фотографуватися у фотосалони, що у ці дні працюють цілодобово. Парада, прошу я вас, парада! Після трьох днів розгулу осатанілої юрби Львів виглядав, як по набігу татар, — так писала преса. Для українського народу почалися чорні дні реакції.

Чорна реакція з боку польських шовіністів із кожним днем набирала все жахливіших і потворніших форм. „А польська суспільність? — запитує газета „Діло” в черговому випуску. — Вона повинна б якнайголосніше запротестувати проти того, що в її імені діється вже від недільного вечора на вулицях міста Львова. Бо коли б навіть вона стала на тім, що за смерть „польського намісника” мусить бути пімста на всіх українцях, — на тім становищі стоїть власне польська преса, — то

мстити тут смерть такими погромами, чи се гідне пам'яті такого чоловіка, яким поляки величають пок. Потоцького? А при тім ті погроми робить академічна і гімназійна мслюдь. Чи ж не сором польській суспільності за те, що виробляє її цвіт і будучність?"

Найбільш дивним було те, що поліція, жандармерія, прокуратура міста Львова не робили найменших спроб втихомирити населення, перешкодити погромам, осудити винних. Ні. Всі вони були глухі, сліпі. З цього приводу навіть такий поміркований чоловік, як голова бюджетної комісії поляк Гломбінський, прилюдно мусив визнати, що „Галичина є власне тим краєм, де конституційна теорія загальнодержавного устрою розходиться разюче зі щоденною практикою публічного життя”.

Про підбурювання польської преси вирізувати українців вносить інтерпеляцію в палату послів Т. Старух: „Австрійський пресовий закон знає конфіскату за підбурювання однієї народності чи верстви проти другої... а одначе ані одного слова з тих шалених оргій польської преси не діткнувся олівець галицького ц. к. прокурора. Читає сі дикі під'юджування польська публіка і попадає в остервенілу ненависть до українців та кидається до погромів; читають їх українці та в їх серцях зривається і клекоче гнів обиди і обурення. Так само загальнодержавна конституція запоручає публічну безпеку і безпеку майна і життя, а мимо того польські погромники від неділі бушують безкарно по вулицях міста Львова”.

Монарх мовчить!

У середу 15 квітня 1908 року „Діло” згадує подібний випадок з польською терористкою Вандою Добродзіцькою, яка за аналогічні знуцання над польським народом убила російського генерал-губернатора Варшави Скаллона, кинувши в його повіз три бомби. Терористка втекла в Галичину, російський уряд вимагав її екстрадиції в Росію, але, як виявилось, на це не було юридичного права; на захист Ванди Добродзіцької стали всі поляки, і цїсар навіть побоявся робити суд над нею у Відні, а обійшовся судом присяжних у Вадовицях, який тривав 17 і 18 лютого. Суд виправдав її словами адвоката Лазаревського: „Не є злочином піднести руку на ворога свого народу”. Ванда Добродзіцька стала національним героєм. Її вчинок польська громадськість виправдала. По костюлах у всій Польщі, коли йшов суд над нею, правилися служби Божі...

У вівторок, 11 лютого, помер Анатоль Вахнянин, а 21 березня цього ж року — великий історик Володимир Антонович. Франко, вимучений своїми болями, не зміг відгукнутись, як це робив завжди, коли відходили великі, своїми згадками про них.

18 квітня 1908 року № 87 „Діла” повідомив: „Перед кількома днями доносили ми, що д-р Ів. Франко, пробуваючи на лікуванні в

Хорватській місцевості Ліпик, поважно занедужав. Нині можемо поділитися з нашим загалом вісткою, що в стані здоров'я високоповажаного писателя поки що не помітно полегші. Нервову слабкість, якій недужий підпав наслідком умового перепрацювання, треба вважати поважною. Д-р І. Франко прибув позавчора з своїм сином Тарасом з чужини до Львова та перебуває тепер у санаторії д-ра Світальського у Львові”.

Насправді — у „д-ра Свйонтковського у Львові”...

На 26 квітня припадав Великдень. У Великодню п'ятницю в церкві св. Юра митрополит Андрей Шептицький мав проповідь. „Як мара, насувається всім перед очі злочин, сповнений перед двома тижнями, — говорив він. — Наше місто, ціла наша суспільність були свідками мерзенного злочину і предметом загального страшного згіршення. Чоловік, який лише з імені був християнином, допустився страшного морду на найвищим представнику світської власті в нашій краї. В незрозумілім засліпленні відважився здоптати Божий закон, найважливішу з Божих заповідей: „Не убий”. І пролилася невинна кров чоловіка, що ще в останній хвилі дав високий примір християнських переконань, і заплакала вдова, і сльози сиріт полилися... Злочинами не служить народови, а злочин, сповнений в імені патріотизму, є злочином не лише перед Богом, але і проти власної суспільності, є злочином проти вітчизни”.

У ті дні „Діло” писало: „Але перейдімо з загальнолюдського на наше народне поле, на те поле, яке за останніх 10 літ вкрилося цілим рядом могил наших селян, убитих за вибори, за страйки, загалом за народну справу. Але ані над одною з тих могил ніхто з „князів руської церкви” не запротестував проти „здоптанця закону Божого”, а за душу того, що поляг в найновішій могилі, за Марка Каганця, не дозволено навіть відправити богослужіння в митрополичій церкві св. Юрія. Де ж був львівський митрополит тоді, коли лилась невинна хлопська кров, коли плакали хлопські вдовиці і сироти? Чи й перед Богом, якого заступником на землі називає себе пан граф Шептицький, графська кров дорожча від хлопської, а плач хлопських вдів і сиріт, лишених на безпросвітну нужду, менше ціниться, як плач вдови і сиріт пана графа, який лишив їм сотки мільйонів маєтку?”

Іван Франко повернувся у Львів у розпал подій. До них додалась широкомасштабна боротьба за демократичне, загальне, рівне і таємне голосування та за український університет, яка не відчувала ні на хвилю, щоразу вибухаючи з новою силою.

„Поет вернувся до Львова, — писав у спогадах М. Мочульський, — десь коло 20 квітня 1908 року. Про його приїзд я довідався

від Володимира Гнатюка. Ми умовилися зараз відвідати поета ввечір. Коли я прийшов до Гнатюка, він розказав мені, що Гнат Хоткевич, який жив тоді у Львові на еміграції, купив квіток і пішов з ними відвідати поета; дружина поета квітки взяла від нього, але його самого не впустила. Ми були не певні, чи й перед нами не будуть заперті двері, але поетова дружина впустила нас ласкаво і завела до Франка. Він лежав на софі горілиць, з примруженими очима. Крізь вікно сипалося на поета блідо-срібне проміння місяця. На вікні стояли Хоткевичеві білі гіацинти. Як тільки ми увійшли у кімнату, поет розплющив очі, ми привіталися з ним, але він далі лежав непорушно. Поет впізнав нас і розказав нам про свої нещастя.

— Прийшли до мене, — оповідав поет, — Драгоманов, Костомаров і Веселовський, завели в церкву, там Драгоманов вийняв з-під престолу золотий молот, казав положити мені руки на ковадло і так довго бив молотом по руках, поки не зробив ось що, дивіться!..

Поет показав нам свої руки.

— Бачите? В моїх руках немає тепер кісток, в них хрястка, як у дітей!..

Ми подивилися на руки, вони видалися нам м'якими й були покорчені.

— Нащо ж зробив би Драгоманов пану доктору таку прикрість? — питає Гнатюк.

— Щоб я не писав уже більше, — відповідає поет.

Гнатюк, щоб повести розмову в інший бік, почав оповідати поетові про вбивство 12 квітня намісника Потоцького студентом Січинським.

Поет слухав мовчки Гнатюкового оповідання, а потім сказав:

— І знайшовся такий відважний українець!..

Гнатюк пішов у другу кімнату, а я ще лишився. Поет помітив це і сказав до мене:

— А ви не демаскуйте поетів і не пишійть більше!.. Я також не писатиму більш... Ідіть до світла! (М. Мочульський зрозумів це як натяк на його статтю „Поезії Степана Чернецького”, опубліковану в 4 книзі ЛНВ за 1908 рік — авт.).

Я пішов у суміжну кімнату, за Гнатюком. Там були Франкові сини і дружина. Незабаром мали прийти лікарі — д-р Лев Коссак і д-р Володимир Кобринський.

Франкова дружина була в якомусь дивному, гарячковому стані. В неї очі блищали несамовитими вогниками, рухи були надміру оживлені. Вона почала розказувати про Франка живо, жестикулюючи і переходячи з предмета на предмет.

— О, з Франка буде тепер пророк, — починає вона. — Він каже: „Візьму палицю в руки і проповідуватиму слово Боже!..” І я також піду з ним і товаришуватиму йому...

— Але тепер я боюся за нього... В нього сверблять п'яти, а в кого сверблять п'яти, той, кажуть, має замір повіситися. А я боюсь того й пильную його... То та відьма Крушельницька так заворожила його. Вона дарувала йому золотий ріг...

Франкова дружина почала сміятися й декламувати:

„Miałeś, chamie, złoty róg,
miałeś, chamie, czapkę z piór;
czapkę wicher niesie,
róg huką po lesie,
ostał cie się ino sznur.
Ostał cie się ino sznur”.

Мав ти, хаме, золотий ріг,
Мав ти, хаме, шапку з пір'я;
шапку вихор несе,
ріг лунає по лісі,
залишився тобі тільки шнур.

Залишився тобі тільки шнур (польськ. — авт.).

— Не вірите? — дивилася мені пильно в очі пані Франко. — А знаєте, до Франка приходять у гості покійники Драгоманов, Костомаров... і балакають з ним. А до мене приходять Старицький, Кістяковський і теж балакають зо мною. У нас тепер усе балакає: наш котик, стіл...

Гнатюк розмовляв з синами поета, а в мене горіла голова, і я не знав, що з собою робити. Ми чекали лікарів, які мали прийти до поета й вирішити, що з ним робити далі; отже треба буде ще залишитися. На кінець появився д-р Володимир Кобринський. Поет дав себе оглянути мовчки. Д-р Кобринський сказав нам, що з Франком погано, що дома він не може залишатися, і що катастрофа може зчинитися з ним несподівано. Потім прийшов д-р Лев Коссак, оглянув поета, поспитав його про щось і похитав головою. Лікарі зробили короткий консиліум і вирішили помістити Франка з огляду на спосіб лікування у санаторії.

Коли ми вийшли від Франка, д-р Коссак сказав нам, що у поета міцний організм, але через свою недбалість він допустив до такого поганого стану недуги. Недуга, очевидно, в поета стара. Він придбав її ще у Відні, коли вчився у Ягича. Довго вже лікується поет у нього. Як припікало, він приходив радитись, але ніколи не робив того, що він

приказував. Загалом дуже неслухняний і недбалий з поета пацієнт. Раз покликав був поет д-ра Коссака телеграфічно з вакацій. „І уявіть собі, — розказує д-р Коссак, — я приїжджаю, йду до Франка, бачу його здалека на вулиці, думаю підійти до нього, а він тим часом угледів мене й перейшов на другий бік тротуару”.

В ту хвилину над їхав трамвай, лікарі посідали в нього і від їхали, а я постояв ще трохи з Гнатюком і пішов з важкими, невеселими думками додому...”

„Зараз другого дня після свого приїзду, — продовжує М. Мочульський, — поет рано вибрався зі своєю дружиною до міста. Вже в дорозі до Львова мучив поета дух Драгоманова докорами, чому він не дав собі чим обвинути руки; отже, аж тепер, ідучи до міста, він послухав голосу Драгоманова і казав обвинути собі руки хусткою. Не пам'ятаю вже хто, але здається мені, що д-р Степан Томашівський розказував у Науковому товаристві ім. Шевченка, що поет, ідучи до міста, хотів ставати на коліна перед церквами і падав. Коли я питав Гнатюка за два місяці перед його смертю, чи це була правда, він казав мені, що він знає тільки один випадок: коли поет був уже недалеко дому Наукового товариства ім. Шевченка, де також жив д-р Коссак, то коло костелу кармелітів він підняв був догори руки й падав. Мені здається, що з того одного випадку й взялася легенда, що поет розкався в часі своєї психічної катастрофи і молився перед церквами. Насправді поет був ослаблений, змучений дорогою і безсонницею; зовсім природна річ, що, відбуваючи таку далеку дорогу зі свого дому до Наукового товариства ім. Шевченка, міг по дорозі падати. Пізніше ніколи поет не пробував зупинитися перед церквами й молитися.

Поет ішов того дня до міста порадитися у д-ра Кобринського, що йому робити з хворими руками, а коли той, як пише поет у своїй „Історії хвороби”, „відправив” його „з нічим” і радив звернутися до д-ра Коссака, він пішов з дружиною до нього. Поет оповідає, що він „під впливом галюцинаційних голосів” був у д-ра Коссака „того самого дня по обіді”; що застав тоді д-ра Коссака „в якимсь дивнім замішанні”, що той передержав його з дружиною „довший час у передпокої”, потім покликав їх до „ординаційної кімнати” і казав їм „знов ждати добру годину” і що аж після так довгої жданки він, „покликавши як свідків панів Беднарського, Возняка, Томашівського і Гнатюка, не розпитавши ... ні про що, велів відставити його до закладу невлічно хворих — при вулиці Дверницького”, себто до санаторію братів Свйонтковських.

У листі з дня 2 липня 1926 року писав мені Володимир Гнатюк, а пізніше й усно казав мені, що він і д-р Степан Томашівський від-

везли поета з його дому до санаторію. Я пригадую, що того самого дня, себто другого після приїзду поета до Львова, перед полуднем і просто від д-ра Коссака Гнатюк і д-р Томашівський відвезли поета до санаторію Свйонтковських. Я не був при тому, але пригадую, що коли я того дня вполудне прийшов до Наукового товариства ім. Шевченка, то від Всеволода Козловського чи від Івана Джиджори я довідався, що Гнатюк і Томашівський відвезли поета до санаторію просто від д-ра Коссака.

Володимир Гнатюк у згаданому листі оповідає, що коли вони у ждальні ждали Свйонтковських, поет „сидів похнюплений, дивився в землю і не говорив нічого”. Незабаром отворилися двері від вітальної кімнати і появився старший лікар д-р Михайло Свйонтковський. Він знав поета і привітав його словами:

— Dzień dobry, panie doktorze! (Добридень, пане докторе! — польськ., авт.).

— Jestem zły i przewrotny człowiek... (Я зла і підступна людина. — польськ., авт.).

Д-р Свйонтковський заспокоїв поета, що так воно не є, як він каже, що вони добрі знайомі і він добре знає, який він є, а опісля взяв його під свою лікарську опіку.

На другий чи третій день я йшов з Гнатюком, ми здибали по дорозі молодшого лікаря санаторію — д-ра Степана Свйонтковського і поспитали його про стан здоров'я поета. Він сказав нам, що з поетом дуже погано і що як зайдуть які комплікації, то смерть його може прийти навіть дуже скоро. Очевидячки, він обіцяв нам, що санаторій зробить усе можливе, щоб здоров'я поета поправити. Ми одночасно просили дозволу відвідати поета, але він сказав, що можемо відвідувати поета, але не часто, найкраще раз на тиждень і то після полудня. Просив також, щоб більше людей не приходило до поета, бо це може пошкодити йому.

Одночасно десь відбувалася нарада львівських громадян-українців у залі Крайового кредитового союзу у Львові, щоб і матеріально заопікуватися поетом, що знайшовся у скрутному становищі. Вирішено розписати складки для хворого поета, назначено скарбником для цього Костя Паньківського і просили Карла Бандрівського, шкільного товариша поета, бути йому куратором. Виділ Наукового товариства ім. Шевченка, що й раніше давав своєму великому співробітникові більші підмоги, тепер виплатив йому 1000 австрійських корон і зайнявся складками для нього, а від 1910 року платив йому по 200 австрійських корон місячно”.

21 квітня 1908 року, відразу по приїзді поета, НТШ звернулося довірочним листом до української громадськості із закликом допомогти Іванові Франкові.

„Високоповажаний добродію! — писалось у ньому. — Один з найвизначніших наших письменників останнього покоління — Іван Франко — попав у тяжку безвихідну недугу. Як відомо, жив він сам і удержував сім'ю виключно тільки літературними заробітками. Тепер і на майбутнє вже нема мови про них. Він сам і його близькі полишаються без ніяких засобів до життя, без змоги мати лікарську поміч і відповідну опіку. Українська громада має, отже, обов'язок прийти тут з підмогою. Обов'язок цей святий, тут мусить замовкнути всяка особиста, партійна і конфесійна неохота до чоловіка, який вже сьогодні належить до історії, який сам є визначною частиною історії нашого національно-культурного відродження, чоловіка, який увесь величавий талант, усе своє велике знання поклав на услуги українському народові... Своєю 35-літньою невсипущою літературно-науковою працею серед найтяжчих обставин заслужив він того, щоб цей народ не допустив до культурної ганьби — не дав помирати у нужді своєму великому письменникові і не лишив його сім'ї на поталу злиднів.

Наукове товариство ім. Шевченка почуває себе в обов'язку звернутися до всієї української громади — наразі довірочно — з зазивом допомогти нещасним жертвам нашого лихоліття. Просимо вас зайнятися посеред ваших знайомих збиранням грошових складок, по зможі, постійно, еwentуально дати початок до зав'язання окремого комітету для такої цілі.

Зібрані складки просимо відсилати періодично, разом з списом жертводавців, на адресу: Крайовий союз кредитовий у Львові, Ринок, 10 (на книжку ч. 5000) або контора „Літературно-наукового вісника” у Києві, Прорізна, 20.

Імена жертводавців будуть оголошені в „Ділі” („Для хворого письменника”).

Просимо повідомити нас негайно про вашу ласкаву згоду в цій справі.

За виділ. За неprisутнього голову д-р Томашівський.

Секретар Володимир Гнатюк.

Помітка: „Цей лист є одночасно і повновластю для збирача складок; коли збирання скінчиться, треба його відіслати назад”.

Уперше цей документ, який зберігається в ЦДІА України у Львові (ф. 309, оп. 1, спр. 339, арк. 1), був опублікований у виданні „Іван Франко. Документи і матеріали” (Київ, вид-во „Наукова думка”, 1966 р.).

Уже цього ж дня, у вівторок 21 квітня 1908 року, № 89 газети „Діло” опублікував у рубриці „Для хворого письменника” імена перших жертводавців на книжку ч. 5000 „Крайового союзу кредитового”. Ними були К. П. (можливо Кость Паньківський — авт.) у Львові — 100 корон, о. Фолис зі Скнилова — 100 корон, д-р Володимир Охримович — 50 корон, інспектор Микола Заячківський — 50 корон, д-р Микола Шухевич — 50 корон, редактор Ярослав Веселовський — 40 корон, радник Тит Ревакович — 20 корон, д-р Іван Копач — 20 корон, секретар Володимир Гнатюк — 10, інженер Гнат Хоткевич — 10 корон, професор Василь Білецький — 10, д-р Йосиф Кобринський — 10, д-р Стефан Томашівський — 10 корон, професор Осип Роздольський — 10, кандидат нотаріальний М. Мочульський — 10 корон, редактор Лонгин Цегельський — 10 корон, редактор М. Лозинський — 5 корон.

25 квітня № 92 „Діла” у розділі новинок повідомив: „В стані здоров'я д-ра Івана Франка наступила хвилева полегша. Перша гарячка, що могла в кожній хвили довести до катастрофи, вже уступила. Хворий дістає також апетит. На жаль, лікарі не роблять великої надії на одужання письменника. Недуга д-ра І. Франка відбилася тривожним відгомонам у цілім краю, а особливо в місті Львові. Об'явом сеї симпатії є щоденні часті навідування хворого. Тільки ж в інтересі стану здоров'я д-ра Франка, якому треба передовсім спокою по довгих турботах і злиднях, звертаємося від управи санаторії д-ра Свйонтковського до нашого загалу з просьбою, щоб з огляду на конечність обставин здержався з навідуванням хворого”.

29 квітня 1908 року було оголошене ім'я наступника застреленого А. Потоцького. Ним став Михайло Бобжинський.

„Д-р Бобжинський, — писав „Літературно-науковий вісник”, — належить до тих людей, яких політичне обличчя зовсім ясне і не лишає ніяких сумнівів. Провідник, ідеолог і учений краківських станчиків, тої польсько-шляхетської партії, котра упадок Польської Річи приписує недостатці сильної державної власті”.

Вступаючи на нову посаду, новий намісник обіцяв, що докладе всіх зусиль, щоб сім мільйонів населення Галичини стали якнайшвидше добрими поляками. Ще заявив він, що поляки творять національність у розумінні політичній, а українці — в розумінні етнографічній. Отже, поляки мають право на повну державну незалежність, котра включає панування над усіма народами, над якими панувала Річ Посполита, а українці мають право тільки на ту міру національної незалежності, яка лежить в інтересі польської державної ідеї. Довести до цього, щоб ціла галицька людність стала добрими поляками, зовсім не означає,

щоб українців цілковито винищити. Потрібно лише домогтися, щоб українці зреклися національно-політичної незалежності, не ставили домагаь національно-політичної рівноправності, а тільки задовольнялися збереженням своєї етнографічної „окремішності”, чи, кажучи мовою Бобринського, щоб стали „поляками, говорячи по-українськи”.

Діло Бобжинського не розходилося зі словом, і навпаки. Він знищив українську граматику, бо там було згадано ім'я Богдана Хмельницького, а шкільні підручники для українських шкіл „він цілком наповнив польським духом”, щоб „український ученик вже від малку вчився бачити найвище громадянське щастя служити ідеї єдиної, нероздільної Польщі”. Це він робив і в університеті, і всюди, де міг...

На сторінках „Літературно-наукового вісника” (книга за травень 1908 року) Михайло Грушевський як голова НТШ прояснив ситуацію з хворобою Франка. Стаття „Недуга Івана Франка” була написана ним 30 квітня 1908 року.

„По щоденних газетах заявилася вже звістка, — писав М. Грушевський, — про недугу многозаслуженого нашого письменника і діяча д-ра Івана Франка, яка перервала його письменську роботу. В відповідь на запитання, звернені до нас з різних сторін, вважаємо своїм обов'язком подати відомості про неї.

Недуга виникла на ґрунті старої за давненої хвороби, невиліченої гаразд. В останніх літах її наслідки почали прокидатися все гостріше в різних місцевих недугах, невралгічних болях і викликали духове пригноблення; тоді причина не була відгадана й сі явища толкувалися перевтомленням, дораджувано спочинок, подорожі, зменшення роботи, і дійсно переважну частину різної механічної роботи занехаяно. Тільки з початком сього року лікарі констатували серйозний стан здоров'я д-ра Франка, і консиліум рішив вислати його зараз з початком весни на купелі. Невважаючи на пригноблення і невралгічні болі д-р Франко одначе не тратив своїх духових сил, працював над науковими роботами, не переривав белетристичної творчості і взагалі зовсім не передчувалася близькість катастрофи. Сподівалися, що спочинок і лічення скоро привернуть давню енергію й ясність його духа. Дня 21 марта н. с. д-р Франко виїхав на купелі до Ліпіку, в Хорватії, все ще в повній притомності, з різними планами занять і відти повідомляв про плани. Одначе з кінцем марта почали приходити тривожні вісті. Психічний розстрій почав проявлятися в гострих формах. Руки й ноги підпали легкому спаралізованню. Сини д-ра Франка, виїхавши до Ліпіку, привезли його відти в дуже сумному стані. Другого дня по приїзді до Львова уміщено його до санаторію для духово хворих. По кількох днях наступили симптоми поліпшення,

заспокоєння, які дали лікарям підставу сподіватися виздоровлення; але сі корисні поступи потім спинилися. Свідомість неповна: хворий раз у раз переходить на різні ідеї, що опанували його. Терапевтичне лічення почалось, але тільки за кілька тижнів можна буде знати, чи матиме воно якийсь успіх.

В VI кн. Л.-Н. Вісника і LXXXIII кн. Записок наукового товариства ім. Шевченка появляться писання д-ра Франка, передані інші рукописи, які були при нім, знищені там на його бажання; рукописи, які були зіставлені дома, ще не розбирались, бо була надія на скоре видужання їх автора. В редагуванню Л.-Н. Вісника д-р Франко не брав участі уже з кінця 1906 р., але читав і поправляв надслані рукописи до кінця 1907 р., від того часу обмежався тільки співробітництвом.

У справі утримання д-ра Франка в санаторії виділ Наукового товариства ім. Шевченка удався з приватними листами до звісних йому людей зараз по тім, як д-ра Франка привезено до Львова, і за сей місяць прийшло на сю ціль в Галичині звиш 2000 корон, а в російській Україні звиш 1000 руб. Гроші на сю ціль в Галичині треба посилати до Крайового Кредитового Союзу у Львові (книжечка ч. 5000), а в Росії до контори Літ.-Наук. Вісника.

Будемо сподіватися, що сильний організм, в добрих обставинах санаторії, ще візьме гору над недугою, й духові сили нашого високоповажаного співробітника вернуться!

М. Грушевський".

Суботній номер (№ 96) „Діла” від 2 травня 1908 року повідомляв: „Для хорого письменника на книжечку ч. 5000 Крайового Союзу Кредитового у Львові, Ринок ч. 10, зложили дальше (в коронах): о. Стеф. Онишкевич 20, д-р Святицький (Іларіон Свенціцький — авт.) 9.67, В. Л. 5, Вас. Доманицький 10, Василь Бережанський 2.06, д-р Іван Мох 20, арт. Царевич 5, о. Мих. Дерлиця 10, урядники „Дністра” 44, д-р Шмігельський з Франції 95.20, Володимир Гнатюк 10, Іван Джиджора 5, Іван Кревецький 2, Остап Луцький 1, о. А. С. у Львові 10, складка на „Роктині” 12, Володимир Лук. Левицький з Винник 10, Гринько Баб'як з Бережан 10. Дотепер всього єсть 1246.65 корон”.

Через тиждень „Діло” (№ 102 від 9 травня 1908 року) повідомило: „Складки на руки п. Кивелюка 28, на руки о. Яреми 10, д-р Ярослав Окуневський з Полі 59, о. Ів. Пор. з Стан. 10, складки на руки п. Леха в Радехові 18, д-р Вол. Вербинець з Полі 25, Іван і Марія Латинські з Мужилівич 10, складка в Любачеві на руки д-ра Полохала 55, складка в Бродах на руки п. Бережанського 27.80, складка на руки п. Равлюка в Волчківцях 24, № 3 з Полі 10, Вас. Гнатків з Роздолу 10, Леопольд

Балицький 10, Алекс. Струмінський 10, Мих. Рихвицький 2, Ольга Дашкевичівна 20, складка на руки о. Фацієвича 19.10, складка на руки п. Бондаря в Тернополі 75, о. Світ. з Лад. 10, роман Заячківський з Делятина 20, складка в Риманові 3. Разом 2148.05 корон”.

28 травня/10 червня 1908 року на ім'я НТШ у Львові прийшов лист від голови ради бакинського Товариства „Просвіти” ім. Т. Шевченка д-ра Кобилянського.

„Сумна звістка, — писав він, — про недугу нашого славного письменника і великого громадського діяча Івана Франка тяжко вразила тутешнє українське громадянство.

Від щирого серця приймаю на себе святий обов'язок збирання грошових складок на підмогу хворому великому письменникові та його сім'ї.

Зібрані гроші пересилатиму періодично на подану у вашому листі з 23 квітня н. ст. сього року адресу.

Висловлюючи вам, високошановне товариство, і всім закордонним братам-українцям своє щире спочуття, з превеликою шанобою і глибоким поважанням лишаюсь

д-р Кобилянський”.

19 червня 1908 року офіційний опікун Івана Франка, його гімназійний та університетський товариш Карло Бандрівський вносить до президії Міністерства віросповідань і освіти у Відні заяву з проханням допомогти хворому письменнику. Оригінал цієї заяви зберігається в ЦДАЛ (ф. 146, оп. 4, спр. 7653, арк. 186-188). Уперше її опубліковано у згаданій вище книжці „Іван Франко. Документи і матеріали”.

„Підписаний, судовий опікун хворого письменника д-ра Івана Франка, — писав К. Бандрівський, — просить від його імені, щоб високе ц. к. міністерство було ласкаве призначити відданому під опіку з фонду для підтримки збіднілих і хворих літераторів, який є у вашому розпорядженні, довічну допомогу.

Своє прохання обґрунтовую так:

1. Як видно з лікарського свідоцтва, доданого під пунктом „а”, д-р Іван Франко невеликовно хворий.

2. Згідно з доданим під пунктом „б” посвідченням, д-р Іван Франко утримує себе, а також свою родину, яка складається з хворої дружини і чотирьох малолітніх, ще незабезпечених дітей, виключно своєю літературною працею. Тому, однак, що це джерело заробітку повністю вичерпалося, він разом з сім'єю перебуває в надзвичайно скрутному становищі. Тому й кошти для лікування в лікарні д-ра Свйонтковського, як і утримання його родини, надходять виключно від публічних зборів грошей.

Хворий письменник, правда, власник малої вілли, але вона не дає жодного прибутку і, крім того, ще обтяжена банковим боргом на суму 10960 корон.

3. Д-р Іван Франко заслужено вважається найбільшим сучасним українським письменником. Його заслуги в галузі української белетристики, критики і науки неоціннімі.

Протягом своєї 35-річної літературної діяльності він написав декілька томів віршів надзвичайної вартості („З вершин і низин“, „Мій Ізмарагд“, „Із днів журби“, „Зів'яле листя“, „Поеми“, „Коваль Бассім“, „Semper tiro“ і т. д.), багато томів оповідань і романів („Захар Беркут“, „Основи суспільності“, „Воа constrictor“, „Борислав сміється“, „Перехресні стежки“, „Для домашнього огнища“, „Великий шум“ і т. д.), що були дуже прихильно сприйняті своїми і іноземними критиками, частково також перекладені на іноземні мови або, як „Захар Беркут“, нагороджені конкурсними преміями. Написав багато томів цінних новел і драм („В поті чола“, „На лоні природи“, „Малій Мирон“, „Панталаха й інші оповідання“, „Маніпулянтка“, „Украдене щастя“, „Учитель“, „Сон князя Святослава“, „Майстер Черняк“ і т. д.), з яких одна — „Украдене щастя“ — також відзначена конкурсною премією Крайової президії.

Крім того, д-р Іван Франко проявив себе як видатний публіцист, критик й науковець. Зокрема, починаючи з середини 90-х років він сконцентрував свою діяльність в галузі науки і видав цілий ряд визначних робіт з історії літератури, етнографії, філології, які появились, в основному, у збірниках, виданих Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, частково також в іноземних наукових виданнях, як „Archiv für slavische Philologie“, „Archiv für Religions Wissenschaft“, „Zeitschrift des Vereines für Volkskunde“, Берлін, „Zeitschrift für österreichische Volkskunde“, „Globus“, „Česky Lid“, „Киевская старина“ і т. д.

Про плодовитість д-ра Івана Франка як письменника свідчить у деякій мірі, доданий під „ц“, бібліографічний список його творів, що були надруковані в 1874-1898 рр.

Д-р Іван Франко має великі літературні заслуги не тільки для своєї української нації, він вніс також не одну цеглину у велику світову будівлю людського знання. Маючи це на увазі, підписаний дозволяє собі з особливим наголосом повторити згадане на початку прохання до високого ц. к. міністерства, щоб високе ц. к. міністерство ласкаво призначило відданому під опіку д-ру Івану Франку довічну допомогу”.

Відповідь шановного міністерства не забарилася і прийшла в намісництво рівно через півроку, і зі всіма позначками, підписами, номе-

рами, штемпелями збереглась до наших днів (спр. 7653, оп. 4, ф. 146, арк. 182-183 ЦДІАЛ).

„Я вважаю необхідним, — писав міністр, — українському письменнику Івану Франку, як визнання його літературної діяльності дозволити видати одноразову допомогу в шістьсот (600) корон і передати їх вищезгаданому за рахунок кошторису за 1908, глава IX, розділ 8а, § 6, № 58: „Стипендії для художників і літераторів”. Просьба повертається назад”.

Під усім цим підпис міністра і прохання Карла Бандрівського.

Намісництво посилає розпорядження крайовій касі: „На підставі рескрипту ц. к. міністерства віросповідань і освіти з дня 16 грудня 1908 року № 35753 дозволяється літераторові д-ру Івану Франку дати як признання його літературної діяльності одноразову допомогу в сумі 600 корон, тобто шістьсот корон до рук п. Кароля Бандрівського, його куратора”, а далі йдуть вказівки, в який параграф і в яку книгу ту суму записати.

24 грудня 1908 року 600 корон цісарсько-королівської ласки Іван Франко через свого опікуна отримав, про що і свідчить підпис Карла Бандрівського в кутку документа. Приблизно таку ж суму як щомісячне пенсійне забезпечення отримували артисти польської сцени, а відомий Броніслав Радзішевський у 1910 році „за послуги імперії” отримав „дожиттєву” пенсію 800 корон щомісячно...

Іван Франко розгублений і зовсім не схожий на себе. Свідомо уникав зустрічей з людьми. Хотів у їх пам'яті залишитися здоровим, а не фізично безпорадним і нещасним. Приймав тільки найближчих друзів, перед якими виливав весь біль душі.

Про одні такі відвідини залишила спогади Ольга Роздольська, дружина відомого галицького фольклориста Осипа Роздольського. „Одні відвідини, — писала вона, — я ніколи не забуду. Була у Франка знайома Бохенська Євгенія. Вона учителювала десь недалеко Львова, і коли почула, що Франко захворів, — приїхала, щоб побачити його. Вони були ровесниками і колись симпатизували одне одному. Здається, не помилюся, коли скажу, що вона його таки щиро любила, про що знав і він. Одного дня прийшла до нас, і ми всі — я, жінка Гнатюка і Бохенська — пішли в санаторій. Франкові було якраз недобре... і на решті настала хвиля тиші, він прийшов до себе, побачив Бохенську, що стояла і плакала, і в нього з очей покотилися сльози. „Геня, дайте руку, — сказав він, піднявши своїми руками її руку, він притис її долоню до свого лиця, потримав так хвилю, далі струсив на її долоню свою сльозу і відпустив руку. — Візьміть сю сльозу на згадку”. Всі присутні також розплакались”.

25 квітня 1908 року Володимир Гнатюк повідомляв Михайла Коцюбинського: „Пригадуєте собі ті свята, як ми їздили до Яйковець разом із Франком, як там весело зійшов нам час? Отже, більше таких свят не будемо мати, не лише тому, що мені трудно їздити, а ще трудніше ходити, а, як зачуваю, і Ви не дуже mocno тримаєтеся, але що третій тодішній наш товариш, доктор Франко, не буде вже ніколи нам товаришити... Він лежить тепер у санаторії для нервово хворих, а лікарі не роблять ніякої надії удержати його при життю. Коли б навіть сталося чудо і його дотепер така сильна хлопська натура поборолала хворобу, то й тоді він для нас страчений як письменник, як першорядна духовна сила, бо лишив би ся на все калікою, нездатним вже до ніякої праці! Він хворий загалом на цілий ряд хвороб: на очах сильно застаріла трахома, якої він не лічив ніколи порядно, так що лікар дивується, що він досі не осліп; з нирок сходить якась ропа, і може вив'язатися ще щось гірше; обі руки спаралізовані, що не може ними рушати, і його годує служба; є ще й інші дрібниці, але найважливіше — се великі зміни мозкові, які можуть дуже швидко викликати смерть! Ось до чого ми дочекалися! Не здивуєтеся, певно, коли Вам скажу, що наслідком цієї події, як і смертю Січинського, я ходжу вже поверх дві неділі страшно зденерований; вночі не можу спати, а вдень — робити; щонайбільш прочитую купу газет, що, очевидно, здається хіба мишам на снідання. Тепер трохи успокоююся, але чи надовго, бо евентуальна катастрофа виведе знов мене з рівноваги.

Посилаю в залученню листу для збирання складок і прошу займитися ними; може, вдало би ся зібрати кілька тисяч та бодай родину забезпечити, коли сам Франко мусив усе життя провести в злиднях.

Така доля моя,
Гірка доля моя!”

Закінчуючи листа, додасть про Івана Франка: „Робив як віл, тягнув, тягнув і думав, що так усе буде, але сталося інакше!”.

„Поет проживав у санаторії Свйонтковських, — писав у спогадах М. Мочульський, — щось з три місяці. Він не почував себе там добре і нарікав дуже на свою долю. Ті три місяці видалися йому „найстрашнішими і найдивнішими” в його житті. „Перша моя вечеря в тім заведенні, — пише поет в „Історії моєї хвороби”, — була якась невимовна страва з гнилих яєць, від якої я за кожною ложкою блював у своїм нутрі сімнадцять разів”. Нарікав він на братів Свйонтковських, називаючи їх людьми „молодими і без фахової освіти”, які „міряли гарячку”, але

„не думали лічити” його і „навіть не питали нічого про стан його здоров'я”. „Щонайбільше давали йому якийсь білий порошок”, якого він „по одній чи двох пробах” не хотів приймати. Ще більше нарікав поет на прислугу. „Мене держали, — пише він, — увесь час у замкненій келії із тапетованими дверима, без дзвінка, так що в ніякій природній потребі не можна було достукатися слуги. Зате вночі, правильно в тім часі, коли я, томлений ненастанними галюцинаціями і привидами, міг на хвилину заснути, приходила інспекція в особі одного з найкремезніших слуг з голосним стуканням дверей і з ще голоснішим стуканням чобіт по підлозі і будила мене зо сну. На вікні всю ніч світилася лампа, її світло падало мені просто в очі, а коли я часом заслонив собі очі хусткою, інспектор преспокійно відкидав мені хустку з очей”.

Перших шість тижнів у санаторії Свйонтковських, як пише поет в „Історії моєї хвороби”, не переставав мучити його „суд Божий”, скликаний над ним Драгомановим. „Основою того суду, — пише поет, — було якесь оскарження, зложене Драгомановим на підставі чортівських інформацій і його власних здогадів. Та цього оскарження мені не відчитано. Коли пізніше, якось випадком, прочитано частину вступу, я запротестував проти того оскарження, як зовсім несправедливого. Не можу входити в деталі того суду, який полишився не рішений і в якому розбирано мої особисті, так сказати б, приватні гріхи, а поминено мою публічну діяльність”. Про свої переживання в санаторії Свйонтковських за ті три місяці поет не хоче оповідати подрібно, бо вони „усуваються з-під прилюдної дискусії”. Може тільки сказати, що там, у санаторії Свйонтковських, „за причиною Драгоманова” обидві його руки стали „пристановищем чортівських прошкурок, які покривали їх невимовним способом”, завдаючи йому „страшенні муки”. Поет хотів іще розказати, як чорти „сотні разів обвивали його пальці зубатим, пекельним дротом”, але казав потім синові Андрієві переписати початок нового речення і закінчити „Історію моєї хвороби”.

Без сумніву, і спосіб лікування, і режим, і безділля в санаторії мучили поета і давали йому причину до нарікання. Все ж, думаю, санаторій чималу користь приніс його здоров'ю, і багато з його нарікань треба взяти на карб недуги, нервової вразливості. Поет був свідомий того, де він знаходиться, і це найбільше мучило і хвилювало його.

Зараз після першого тижня побуту поета в санаторії Свйонтковських я і Володимир Гнатюк пішли відвідати його. Нас покликали до вітальні і там ми застали братів Свйонтковських. Вони не дозволили нам іти до поета. Сказали нам тільки, що лікують його ртуттю та йодом і мають з ним багато клопоту: він неслухняний, має галюцинації, попадає у шал,

хоче втікати з санаторію, і його силоміць мусять придержувати слуги. Ми просили лікарів, щоб з огляду на високу інтелігенцію поета, вони були ласкаві до нього і дали відповідний наказ доглядачам. Лікарі заспокоїли нас, сказавши, що вони особисто знають поета і ставляться до нього гарно та видали відповідний наказ доглядачам”.

Санаторій братів Свйонтковських знаходився через дорогу від школи святої Софії, якраз у тому місці, де вулиця поступово починає підніматись аж до костьолу святої Софії і дому Івана Франка. Це приблизно десять хвилин дороги від його додому. Зараз це одне з приміщень комунальної поліклініки № 4 міста Львова. Один із братів Стефан Свйонтковський прожив довге життя, але до нього так і ніхто не звернувся з проханням написати спогади про Івана Франка.

На полі № 78 Личаківського цвинтаря, неподалік вхідної брами, зберігся скромний гробівець родини Свйонтковських, які лікували Івана Франка. Напис сповіщає, що тут поховані: звичайний обиватель міста Львова Ян Свйонтковський (1840-1880), його дружина Марія Свйонтковська (1848-1924) та їх сини Ян Свйонтковський (1871-1915), Стефан Свйонтковський (1872-1935) і Йосиф Свйонтковський (1876-1910), які мали ступінь доктора медицини. Свій пансіонат брати відкрили 1902 року.

Архів санаторію знищений. Парку, в якому прогулювався Іван Франко, також нема...

Петро Франко про цей час залишив такі спогади: „Недуга почалася у батька зі страшних болів голови та рук. Лікував батька д-р Кос. В Ліпіку, куди батько поїхав, захворів іще гірше, і по батька їздив брат Тарас. Якийсь час лікувався у Львові, в одному санаторії, а тоді жив дома. Увесь час був дуже неспокійний, ходив і їздив дуже багато. Але не покидав праці. Руки були спаралізовані, але це не був поступовий параліч. Об'яви недуги були подібні радше до шизофренії. Параліч лівої руки уступив значно, й батько писав лівою рукою. Говорив д-р Кобринський, що в Відні параліч можна би було вилікувати хірургічно. Д-р Невестюк із Жаб'я говорив, що це був не поступовий, а відступовий параліч. Злі духи використали як могли недугу батька, щоби наторочити всяких несосвітених наклепів”.

У Ліпіку Франко теж працював, і результати цієї праці зацікавили Володимира Гнатюка та Михайла Мочульського. „Показалося, — писав М. Мочульський, — що на бажання поета рукописи спалив його син Тарас, і лише в одній з книг, що поет узяв був з собою, ми знайшли на листочках білого паперу три поезійки: 1) „Хоч забудеш ти за мене...”, 2) „Знов кличеш ти мене, моя богине”, 3) „Честь творцеві тварі” (ури-

вок), — які сміливо можна назвати лебединим співом поета; початок новели „Єзуїт” (сцена на залізничному дворці) і декілька сороміцьких приповідок. Поезії прочитали ми уголос, і нам вони подобалися, особливо перша. Дружина поета, яка весь час сиділа сумна, оживилася тепер, слухаючи поезії, і потішила себе, що поезію „Хоч забудеш ти за мене...” Франко написав для неї. На жаль, отся поезія не була присвячена дружині поета. Він, передруковуючи її в збірнику поезій „Давне й нове”, дав їй заголовок „Неназваній Марії”. Оживившись, дружина поета почала розказувати, як поет розумів деякі євангельські оповідання про Христа, з чого виходило б, що поет зі своєю сім'єю балакав часом на філософічні та наукові теми. Згадані рукописи Гнатюк узяв з собою і поезії видрукував у книжці „Літературно-наукового вісника” за червень, а що сталося з фрагментом „Єзуїт” і приповідками — не знаю. Я питав Гнатюка перед його смертю, але він не пам'ятав, де вони ділися”.

Під поезіями, опублікованими на перших сторінках „Літературно-наукового вісника”, було зазначено „Ліпик. Славонія”. У цій же книзі були вміщені староісландські новели в перекладі Івана Франка. З виданої 1907 року в Мюнхені збірки Іван Франко переклав „Духи сторожі Ісландії”, „Як король Олаф пробував своїх пасинків”, „Погана нога” та „Історія скальтової вірші”.

„Як я зайшов другий раз з Гнатюком до Франка, — писав М. Мочульський, — нас завів санаторійний догляд до невеличкої кімнати в партері. Там лежав поет на ліжку горілиць, з приплющеними очима, дуже сумний і пригноблений. Коло нього на таці лежала у дрібнісінькі квадратики покраяна якась їжа з білого м'яса, але поет, видно, навіть не торкався її, не їв її зовсім. Ми поспігали його, чому він такий сумний і не їв обіду, а він почав голосно плакати й оповідати нам, що він засуджений на смерть і незабаром його мають повісити на шибениці. Я сказав поетові, що навіть якби хто й засудив його на смерть, то він може сміятися з усяких таких присудів: присуд не виконають, бо у цесаря ювілей і він в тому році не підписав ще ні одного присуду смерті і не підпише. Поет перестав плакати і заспокоївся. Обличчя в нього прояснилося, і розказав нам про сьогоднішні відвідини „мами”, себто дружини і дітей.

Коли здоров'я поета трохи покращало, з Гнатюком і мною його пішов відвідати Михайло Грушевський, якому дружина Марія Сильвестрівна зладила для поета гарну китицю квіток. Поет дуже врадувався приходом Михайла Сергійовича. Він лежав, але схопився і сів. Привітався з нами. Нюхав квітки, просив подякувати за них Марії Сильвестрівні і був веселий. Розмова зайшла на літературні теми. Поет почав говорити

про свої відкриття рукописів у якомусь монастирі та про рукопис, у якому є опис чудотворного лікарства на його недугу, але той рукопис замураваний в одеському університеті, і йому конче треба роздобути його. Під кінець наших відвідин поет відкрив свою ногу і сказав: „От чудасія! Як тільки погляну на свою голу ногу, вискакують з неї рибки. Прошу подивитися, які срібні рибки!..” Поет дивився на відкриту ногу і посміхався, а потім замовк. Наші відвідини скінчилися, і ми пішли додому сумні.

Згодом поетові вільно було вставати з ліжка і проходжуватись по доволі великому парку, що оточував санаторій. Він ходив, коли не було інших хворих — сам-один. Там я і Гнатюк заставляли його, коли приходили до нього. Поет скорою ходою, з похнюпленою головою, кружляв по білих стежках парку. Коли побачив нас, зупинявся, ходив з нами, розпитував про видавничий рух та й про буденні речі, а як утомився, сідав на лавочку. Звичайно тоді, коли він похилив голову вниз, починались у нього галюцинації. Раз, наприклад, розказував нам, що до нього приходять і розмовляють з ним гетьман Петро Сагайдачний. Гетьман зовсім не виглядає так, як його малюють на портретах, — він зовсім без бороди, приємний, говірливий, і дивується, що його переіменували історики на Сагайдачного-Конашевича, його справжнє прізвище Кінаш та й годі...

Погідніший настрій у поета не тривав довго. Чим довше він сидів у санаторії, тим ставав сумнішим, а то й сердитим. Він часто гірко докоряв нас, що він здоровий, а ми заперли його і держимо в домі для божевільних. Нарікав також на лікарів і слуг.

— Ось дивіться! — каже він під час одних з останніх наших відвідин, показуючи на свої нові виступці, — які пакості роблять мені Свйонтковські: купили мені виступці й до нічого — тісні, а до того пришили до них прокляті спряжки, і вони ранять мені ноги...

Гнатюк заспокоював поета, що виступці куплять інші, але поет і слухати не хотів його.

— Ви подумайте, яку шкоду ви робите мені, — продовжував поет свою скаргу. — Я сиджу тут, а там заходить до моєї хати чорний кіт і через горище виносить кудись книги з моєї бібліотеки.

Ми знали, що вдома поет не буде мати й такої опіки, як у санаторії, але коли він чимраз більше сердився й сумував та натискав на свого куратора Карла Бандрівського, щоб забрати його з санаторію Свйонтковських, куратор Бандрівський мусив учинити його волю.

1 липня 1908 року Франко покинув санаторій Свйонтковського і повернувся додому, про що й повідомила газета „Діло” у 171-му номері:

„Відрадною вісткою можемо оце поділитися з всією нашою суспільністю. Гордість нашого народу, чільний робітник в нашій духовній житті, д-р Іван Франко подужав настільки, що вже покинув санаторію та остає вже вдома. Шановний реконвалесцент забрався вже й з питомою йому запопадливістю й роботящістю до літературної праці.

На жаль, д-р Франко власноручно писати ще не може, не володіючи настільки руками; за його диктом пишуть сини. Бажаємо гаряче з цілою нашою суспільністю, щоб шановний реконвалесцент подужав вповні якнайшвидше та обдарував наше письменство ще не одним трудом свого ума. При сім, одначе, повинно наше громадянство по обох боках кордону ні на хвилю не забувати, що подужування шановного письменника та його даліше зависить головно від того, щоб він не був приневолений до безвпинної виснажуючої праці на насущний хліб. Вістка про одужання д-ра Франка буде zarazом найкращим *dementi* (спростування — лат., авт.) низьких замітів щодо його особи, роблених з приводу недуги всякими низькими душами в людовій пресі москвофільській та репильній”.

Володимир Гнатюк у листі до Михайла Коцюбинського, написаному 1 вересня 1908 року („Листи до Михайла Коцюбинського”, т. I, Київ, 2002 р., с. 284), писав: „У нас, зрештою, усе стара біда. Франко вийшов із санаторії, бо не хотів там сидіти; жалувався все, що його тримають там, як в арешті, а йому нічого не хибує і т. д. Очевидно, на те нема ради, і його треба було віддати додому. В „Раді” вичитали Ви, певно, що він тепер робить: ходить і працює, як давно, хоч менше, лиш сам не може писати, бо руками не киває; його треба й годувати, і вбирати. Тепер кінчить том „Приповідок”, із чого лише зо два аркуші надрукував перед слабкістю, а тепер решту. Одначе, як говорити з ним, то не годен витримати довго, щоби не з’їхати на щось фантастичне, видумане, хоч поза тим говорить розумно вповні. З газетних звісток про себе не задоволений і власне нині казав мені, що мусить їм написати про свою хворобу, бо його зробили божевільним, а він уже здоровий поза руками. Загалом я тепер не знаю, що думати про цю хворобу: лікарі запевнювали, що параліч прогресивний і що Франко може пожити ще трохи, але ліку вже йому немає і вмерти мусить; а щодо часу — про-рокували йому максимум 3 роки. Тепер же я, як бачу, що хвороба стала на однім місці і не посувається. Супроти того можна припускати, що це медичний виімок, і що евентуально можна було би його удержати при житті, а якби стан не погіршав, він міг би навіть працювати потроху, як тепер. Що це, коли йому, ні його родині нема що говорити про лікарів, а зрештою ніхто не інтересується, чи Франко живий, чи вмер, і кожному

ця справа байдужа. А я сам — у полі не воїн; що я можу порадити, не маючи ні на кого найменшого впливу? І хоч я не фаталіст, але бачачи те все, мушу признати, що йому судилася така доля собача і що він від неї не годен ніяк виздоровитися. Вона переслідувала його змалку і буде переслідувати до кінця. Зовсім те саме, що з Шевченком, коли не гірше”.

Повернення Івана Франка додому співпало з початком судового процесу над Мирославом Січинським, який волею монарха вирішено було провести у Львові. 30 червня 1908 року відбулося перше судове засідання.

Польська народова преса залишається вірною собі. Весь той час вона жадала смерті Січинського і підбурювала натовп проти цілого українського національного руху. Аж тоді притихла, коли його засуджено на смерть, а навіть частина її заговорила про „милосердя та прощення”. Але як тільки зникла тінь шибениці, вона замість „милосердя та прощення” — яке власне тоді треба було б проповідувати, бо Січинський знову повинен був стати перед судом представників польського громадянства — знов вернулася до своїх кровожерних традицій.

Про перше судове засідання над Мирославом Січинським газета „Діло” писала: „Розправу визначено на дев’яту годину вранці. Йдемо до судового будинку, і перед нашими очима справжній воєнний стан. Поліція, жандарми, військо. В дверях судового будинку стоїть комісар поліції — таки наш „землячок” Бігун, той, що після замаху арештував Січинського, колишній член української „Академічної Громади” і тайний агент поліції для доношення їй, що діється між українським студентством... Провіряє білети вступу. Контролюють дуже строго, без білета не впускають абсолютно нікого. Але на сім не кінець, в дверях салі білети провіряють ще раз. А скрізь на сходах комісари поліції з поліцейськими та жандармами. В подвір’ю судового будинку стоїть також військо...”

Посеред салі сидить обвалований Мирослав Січинський. Змарнів, зрештою такий самий, як усе. Погідне, напівдитяче обличчя. Повертається і здоровається усмішкою (говорити не можна) зі старою матір’ю й сестрами, що сіли на одній лавці, витає знайомих...”

Зачитується акт звинувачення, виступає Січинський: „Потоцького жаль мені, як чоловіка, але ж за його життя я рішився дати своє. А він же ж нажився, коли я й не зачинав жити. Правда, за ним плачуть жінка і діти, але за їх сльози стануть сльози моєї матері і сестер. Мого вчинку не жалую і винним себе не почуваю”.

На питання, „чи винен Іван Андрій Мирослав Січинський, що дня 12 квітня 1908 року проти намісника Андрія гр. Потоцького в намірі

позбавити його життя зрадничо-підступним способом, стріляючи до нього кілька разів з репетірового пістолета, так ділав, що в наслідку наступила смерть Андрія гр. Потоцького?" — лава присяжних, виключивши слова „зрадничо-підступним способом”, відповіла одногolosно всіма 12 головами: „Так”. В 11 годині ночі „серед гробової мовчанки в салі розправ львівського карного суду рішилася доля Мирослава Січинського, так закінчився найновіший акт польсько-української історичної трагедії”. Голова трибуналу „в імені його Величства Цісаря” засудив Мирослава Січинського „на кару смерті через повішення”.

Оборона Січинського вносить скаргу. Цісар робить все можливе, щоб процес затягнути. Пізніше газета „Діло” з тої нагоди писала: „І почалися довгі дні і ночі, в яких над українським хлоп'ятям, що в жертву принесло себе, стелилася чорна тінь шибениці”. Січинського перевіряють психіатри і приходять до висновку, що він здоровий.

Ще напередодні суду над Січинським посол Василь Стефаник вносить інтерпеляцію в палату послів: „Український нарід в своїм національнім розвиткові зовсім залежний від політичної власті поляків. Поляки виконують політичну власть в краю, поляки репрезентують край перед державою. А як вони виконують ту політичну власть, про це свідчать славні на весь світ галицькі вибори, при котрих ніколи не може обійтись без трупів українських селян; про се свідчить насильне здавлювання селянських страйків при помочи жандармів і війська; про се свідчить галицька школа, яка навіть там, де вона по формі українська, по духу польська; про се свідчить відбирання українській мові тих прав в публічних урядах, які їй по основним державним законам належаться в такій самій мірі, як і мові польській. Таким чином, український нарід в Галичині знаходиться в крайне ненормальнім становищі. Він живе в конституційній державі, а одначе позбавлений змоги рішати конституційним шляхом про свої справи; він має признану основними державними законами національну рівноправність, а одначе стає в своїм національнім розвитку в повній залежності від поляків; він належить до держави, котра всім своїм громадянам запоручає певну суму справ, а одначе громадяни української національності з-під тих прав виїняті. Одним словом, український нарід не тільки знаходиться під гнетом, але той гнет суб'єктивно відчувається тим більше, що він стоїть в яркій суперечності з тими правами, які признають українському народові основні державні закони... Такий психологічний і політичний підклад акту Січинського”.

День 30 червня — день суду над Мирославом Січинським — задовольнив, здається, всі ті бажання помсти, які від дня смерті графа

Потоцького аж до дня суду над його вбивцею розпалювала польська шовіністична преса серед своєї суспільності.

„Чи засуд з 30 червня буде виконаний? — писав у ті дні М. Лозинський на сторінках „Літературно-наукового вісника” (кн. VIII). — Не знати. Загальна думка, що швидше ні, та що цісар з огляду на 60-літній ювілей свого панування перемінить кару смерті на кару мабуть досмертної тюрми — наглу смерть на довголітне конання... Але се буде важне тільки для особи Мирослава Січинського, а ніяк для польсько-українських відносин. Для сих відносин має значення виключно день 30 червня, — той день, коли однодушною волею дванадцятьох польських громадян над головою Січинського повис стичок ката. Члени суспільності, яка в своїй боротьбі за національне визволення віддавала і віддає в жертву шибеницям завойовників своїх найліпших синів, не винесли з національної мартирології своєї суспільності ніяких вищих етичних понять. Вони остали такими самими жрецькими грубої сили, як ті, що їх батьків і братів і синів посилали і посилають на шибениці.

Нехай же не дивуються, що український нарід мусить відноситися до них так само, як вони до своїх завойовників!..”

Єдиним розважливим кроком із польського боку в цій страшній справі був виступ професора Краківської академії наук графа Станіслава Тарновського, який у некролозі про А. Потоцького писав: „Недавно тому жінку, що кинула бомбу на ген. Скаллона, що до того одверто призналася, наші польські суди признали невинною, а прихильники її політичної віри навіть оваціями витали її. І нині часописи російські й українські мають право кидати нам в очі виправдання пані Добродзіцької, а ми не можемо їм відповісти, що говорять неправду. Коли все вільно для ідеї, коли вільно вбити, то вільно однаково кожному. Для неї був ворогом російський генерал, для Січинського намісник-поляк; обоє робили те саме, з тих самих мотивів, з того самого розуміння патріотизму і обов'язку”.

Але присяжні судді не прийняли цей аргумент, і поміг їм у цьому голова суду Пшилуцький. Судді виявилися твердішими навіть від генерал-губернатора Скаллона. Коли товаришок Добродзіцької варшавський воєнний суд засудив за участь у замаху на Скаллона на смерть, варшавський генерал-губернатор неначе зрозумів, що не годиться бути занадто строгим суддею, і замінив присуд смерті на каторгу. Але у випадку з М. Січинським польські судді-городяни не піддалися такій „сентиментальності” і протягом десяти хвилин одноголосно, всіма дванадцятьма голосами видали рішення, на основі якого трибунал виніс смертний вирок.

Судовий будинок із середини і знадвору був обставлений поліцією, жандармерією і військами. Через їхній кордон і строгий контроль мусив переходити кожний, хто хотів скористати з роздобутої з великим трудом карти вступу на розправу. Властиво та атмосфера і знайшла в тім присуді „гармонійне” закінчення...

2 вересня ведеться касаційна розправа... „І сталося по їх волі, — писав у ті дні „Літературно-науковий вісник”, — Січинський став перед лавою присяжних, яка майже три місяці оставала під впливом польської шовіністичної преси, яка щодня чула, що національна справа вимагає смерті підсудного, та й не тільки смерті його одного, але що ціле „гайдамацьке плем'я” треба згладити з лиця землі”.

Суд присяжних виносить рішення повісити підсудного. Оборона Січинського, у свою чергу, вносить скаргу, Січинського знову оглядають психіатри, знову шаліє польська шовіністична преса.

Газети подають репортажі про хід розправи над Мирославом Січинським. Щезла навіть рубрика про пожертви для хворого письменника, хоча самі пожертви приходили на руки НТШ, товариства „Просвіта”, „Діла” чи „Кредитового Союзу”.

Часто пожертви супроводжувалися листами, які опісля потрапили в архів Івана Франка. Серед них лист київської „Просвіти” за підписом Б. Грінченка від 27 червня/10 липня 1908 року. „Рада товариства „Просвіта” у Києві, — писалось у ньому (ІЛ. ф. 3, спр. 2491, арк. 28), — посилає до хвальної редакції „Діла” двадцять шість карбованців і прохає прилучити їх до тих грошей, що збираються Іванові Франкові і його сім'ї”.

На ім'я „Кредитового Союзу” надійшов аналогічний лист із Нью-Йорка з пожертвами від товариства „Гайдамаки”, в якому говорилося (Там само, арк. 31): „В українському товаристві „Гайдамаки” у Нью-Йорку відбулося велике віче, на котрім зібрано 36 корон 78 сотиків для високоповажаного д-ра Івана Франка і котрі засилаємо. Просимо по отриманні грошей прислати посвідчення, що ви гроші отримали, щоб ми могли перед народом задокументувати.

Укр. тов. „Гайдамаки” в Нью-Йорку.

Михайло Угорчак, голова

Антон Шеремета

Матій Хандога, секретар.

Посвідчення прошу присилати на адресу: Antony Szyrumeta, 2 40-E 3-Str., New York City”...

Про недугу І. Франка йдеться і у споминах відомого українського письменника Гната Хоткевича, який утік в Галичину із Великої

України, скриваючись від переслідувань російського уряду. В Галичині його вразили дві речі. Перша — Гуцульщина. Писав, що як розкрив рота, прибувши сюди, так і ходив із розкритим ротом аж до кінця перебування в Галичині. Друга — ставлення до хворого і немічного Івана Франка... Спогади Гната Хоткевича були опубліковані в № 4-5 журналу „Плужанин” за 1926 рік. У них можна знайти те, чого нема в спогадах інших сучасників, які свою увагу зосередили здебільшого на галюцинаціях Івана Франка, вважаючи це найголовнішим.

„Франка, — писав Г. Хоткевич, — привезли безнадійно хворим до Львова. Яюсь так сталося, що опікуватися ним довелося мені — чужинцеві, але я не міг бути при нім весь час безвідлучно. Казали, ніби він надився повіситися на грушці, що стояла у нього серед двору, й тільки прохожі запобігли цьому; казали, що дружина його, прийшовши до ліжка, мацала холодні ноги й говорила: „Ой татку, татку, у тебе ноги холодні, мабуть, ти вмреш, бо мені молочниця казала, що у кого ноги холодні, той мусить умерти”. Це все казали, й за це не ручу. А от що я сам бачив, за що ручу.

А бачив я насамперед умови, в яких жив Франко. До того часу я ніколи не бував у нього в хаті, а це побував... Вражіння мав страшне... Тоді я тільки зрозумів, що, може, в усій світовій літературі нема другого виразу, в якому би вилився нелюдський біль так, як у словах Франка:

... лиш те болить мене,

Що зведений до стану травоїдної худоби,

Я тямки чоловіцтеа ще не втратив...

А тепер лежав передо мною чоловік, що вже і тямку чоловіцтва втратив...

Цих хвилин над півтрупом велетня я не забуду ніколи...”

Це тільки вступ до спогадів... Далі Хоткевич писав: „Пішов я до д-ра Коссака (він лікував Франка давніше), до д-ра Кобринського (один з найпопулярніших лікарів-українців), бо треба було в лікарню, цю ж хвилю в лікарню. Дома — смерть.

Показалося, що в Австрії не так легко попасти до психіатричної лікарні. Треба постанови суду, згоди родини, консилиуму лікарів і ще, і ще щось. Словом, видима річ, що сьогодні не вийде нічого.

Я побіг ще навідатися до Франка (він жив на окраїні), а на ринку купив, пам'ятаю, пару гіацинтів. Чомусь мені здавалося, що хворому буде приємно поглянути на прекрасні цвіти.

Побувши трохи, я пішов до міста з наміром вернутися й переночувати коло хворого. Але коли я прийшов надвечір, то перше, що побачив, були мої квіти, викинені надвір і побиті. Я подумав, що хворий викинув. Спитав когось із дітей. Кажуть, що мама. Чому?... У відповідь усмішка, ніби збентежена трохи.

Потім лише мені сказали, що пані Франкова обурилася: „Це Хоткевичу смердить коло хворого, так він, аби йому пахло, приніс квітки”...

Тоді я вперше побачив пані Франкову. Ночувати у себе вона мені не дозволила. В результаті серед ночі Франко вийшов з хати і, як оповідали потім, серединою вулиць ішов, не знаючи куди, але втрапив до д-ра Кобринського десь коло 4-ої рано в такому стані, що доктор думав — не вдасться врятувати.

В той же день я одвіз хворого до лікарні — всі формальності були залагоджені.

А ввечері зібралася невеличка нарада — що робити... Чим допомогти й хворому, й сім'ї, яка жила тільки із поденного заробітку Франка...

Я не пригадую, хто був у комісії ще, пригадую тільки Гнатюка, Кобринського й Охримовича (здається, тоді він був редактором „Діла”).

Властиво, кожен з нас знав, що ніякої Америки ми не відкриємо й що єдине джерело — це звернення до суспільності по жертви. Отже, нарада мусила тільки те оформити. Тому хтось із членів комісії, здається, Охримович, мені казав, що добре було би, аби я прийшов на засідання вже з готовим проектом відозви до суспільності. Покладали надію на те, що, може, мені вдасться написати це з певним підйомом, аби, як висловився Охримович, вдарити по суспільності.

Я написав. Озаголовив: „Непотрібні люди... непотрібна робота...” Зачитав. Відозва зробила вражіння, бо й настрої у нас у всіх був особливий. Я відчував, що неначе дав те, чого від мене вимагали...

Охримович взяв у мене статтю:

— Ми її видрукуємо, як...

Він не докінчив, але для нас ясно: як Франко вмер. Бо тут же сидів врач, який казав, що при таких стані смерть — це питання, може, днів, а може, годин навіть.

Рішено було тимчасово відкрити в „Ділі” рубрику жертв „Для хорого письменника”, не називаючи імені Франка й без усякої відозви, а мені взяти мою відозву і, коли прийде неминуха катастрофа, пристосувати її вже до того моменту.

Але, як відомо, Франко ще жив кілька літ, замітка моя так і зосталася в тому вигляді, як я написав. Оце я випадково знайшов її серед

своїх паперів і от на прохання редакції „Плужанина” дати щось із своїх споминів — подаю.

Варто би до неї додати ще кілька коментарів, бо там повно натяків на всім відомі тоді в Галичині, але теперішньому й тутешньому читачеві незрозумілі деталі, але то нехай колись”.

Згадана стаття збереглася:

„Непотрібні люде... Непотрібна робота...

Доктор Іван Франко безнадійно хорий...

Отже, можна радуватися... Всім, хто по манесенькій терниноньці вплітав у вінець поета, всім, хто дрібненьку цеголочку ніс на його тюрму. І всім, чия хата завжди стоїть скраю, і всім Пилатам, умивающим руки, і всім добрим людям, з добрими серцями, з поступовими гадками, з національною ідеологією, з соціальною рівністю на вустах. І всім редакторам поважних місячників, і людям, котрі викидали Франка з товариств, і всім, хто травив його ціле життя, і хто придивлявся тому спокійно. І всій нашій патріотичній поліції, і всій нашій суспільності.

Бо на всіх нас положиться вина. Всі ми знали, що тут, серед нас, відбувається повне безвихідного трагізму життя, всі ми бачили, як на очах конає і мучиться чоловік, — а хто прийшов з поміччю, з приятельською щирістю?... Ні — хто прийшов з добрим словом навіть?... Сотні людей міг би нарахувати д-р Франко таких, які лаяли, безчестили, гнали і ганьбили його через ціле життя, а чи нарахував би десяток таких, котрі б дали йому пережити радісну хвилю, а чи знає хоч їдного, на которого грудях міг би виплакати свою безталанну, пошарпану душу?... Ні, не знав, і тому життя Франка — це безперервний акт оскарження всій українській суспільності!

Гей, безщасний ти чоловіче!.. Чому раніше не догадався ти, що Русі письменників не треба?... Чому не став ти урядником „Дністра”, адвокатом або професором гімназійним? Тоді Русь збільшила би ся ще одною „людиною на становиську”, та і тобі не затягла б на шию довічна голодна петля. Бо всяких професій треба Русі — лиш письменників не треба цілком. Русь годує всіх: годує адвоката, що знає п’ятнадцять параграфів карного закону, годує лікаря, годує священника, лиш про поета, що творить світ ідей, що душу свою спалив на творчій вогні — лиш про такого поета може лікар сказати: „Doktor Franko robi na mnie wrażenie wygłodzonego człowieka” (Доктор Франко на мене справляє враження виголоділої людини — польськ., авт.). Недокінчений гімназист, що знає лиш 5+5, може десь в пожичковому товаристві мати забезпечений шматок хліба — лиш письменник світової слави, що на самі студії мов і джерел мусив стратити півжиття — під кінець свого життя не

має можливості забезпечити сім'ю крейцером і, так само, як поденний зарібник, коли не дасть щось до „Записок” або до „Вісника”, то вже мусить думати — де взяти грошей?...

Лиш нагадати собі, що Франко за свої роботи літературні мав ту ж саму платню, що і перший-ліпший конципієнт адвокатський, котрий, маючи вільну хвилину, поетично описав, як він цілувався з Касеєю під возом. Та невже суспільність, ціла суспільність не могла здобутися на те, щоби Франка, хоч би одного Франка, оплатити так, аби відтхнути йому дати? Чому знаходяться гроші на все, на десятки різних інституцій, випадків і підприємств — і лише для того, щоби підтримати — не кажу все письменництво, а хоч би одного такого Франка — грошей не стало?... Не стало доброї волі, не стало чутливості. Ой, чи скоро Україна здобудеться на такого колоса, а повалити його зуміла скоро. 35-літній ювілей письменницької діяльності Франка припадає на сей 1908 рік, а суспільність згадує про те, лиш прочитавши ці сумні стрічки.

О!... Щаслива Руси! Все потрібно тобі для твого культурного життя: і кав'ярня „Восіан” (бусол — польськ., авт.), і дроворуб, і політичний твій ворог — лиш одного не треба тобі — письменства, а з ним і письменників. Часописи твої гниють не догнивають, видавництва твої тліють не дотлівають. Чоловік воліє кельнерам викинути за рік втрое більшу суму, але купити книжки, підперти якесь видавництво йому просто не приходиться і на думку. Сусіди на ті ж самі півчварта мільйона людності мають десятки книгарень — Русь має одним-однісіньку та й та ледве дихає. Ой, як трудно при тім усім говорити о рівноправности, політичній власті, співучасті в правлінню.

„Історія учить”... Ні, я думаю, що лиш історію учать, а вона сама нікого і нічому не навчила. Бо якби вчила, то поставила б перед нами ряд кривавих аналогій і спитала б: чому доля всіх ваших великих людей, всіх ваших Прометеїв, що в руках тримали серце своє і несли вам світ, — се рана, одна болюча рана?... Чому доля Шевченка викликає сльози, а як прочитають люде долю Франка — не одні очі теж затуманяться сльозою... Чому, хоч і всюди доля письменників не була найліпшою, але ніхто не видав такого довгого мартирологу, як він?... Чому інші народи бодай вищих своїх уміють пошанувати, а ти, Руси, шануєш їх... лиш по смерти...

І єдина відповідь на то, що: непотрібні люде... непотрібна робота.

Львів, 1908

Гнат Хоткевич”.

Про той період, коли Іван Франко повернувся з санаторію, залишив цікаві спогади о. Йосиф Застирець, ініціатор висунення Івана Франка

на Нобелівську премію в галузі літератури за 1916 рік. „Доперва у 1908 році, — писав він у спогадах, надрукованих у „Звідомленні курсів українського учительського семінару” у 1917 році у Відні, — на вість про тяжку недугу поета і параліч рук, коли поет виїхав на лічення до Хорватії, написав я до нього до купелі лист, в яким як священник потішав його під оглядом релігійним, висказуючи надію, що Господь Бог поверне йому здоров'я. Здається, тоді згадав я, що його слова „Піде гомін волі” і пр. з прологу до „Мойсея” помістив я на величезнім пам'ятнику св. Володимира, який моїм старанням внесено на високій горі в селі Накваші Брідського повіту.

Поет не міг, очевидно як хворий, відписати. Зате по своїм повороті до краю поручив він своєму синові п. Петрові, моему ученикові, щоби мені відписав. На тій картці 20 квітня 1908 пише п. Петро Франко між іншим: „Простіть, що пишу за батька, він так хворий, що не може ні писати, ні читати. Окрім того, лежить в санаторії у Львові, де його навіть з родини ніхто не сміє відвідувати під лікарською загрозою. Дякую Вам від імені батька за Вашу ласкавість та прихильність. В кожному разі хвороба, незвісно навіть, яка, може продовжитися ще кілька тижнів. Бажаю вам здоров'я” і т. д.

Вісті про здоров'я Франка, які наспівали до Тернополя, де я тоді постійно жив, були тривожні.

На св. Іллі, 2 серпня 1908, їхав я через Львів до купелів і постановив при сій нагоді відвідати поета в санаторії. Від свояків дізнався я, що поет уже дома. Я втішився і коло 1-ї год. був перед домом поета. Він вийшов зі сінєй по сходках проти мене. Був босий, мав на собі грубу сорочку поверх камізелі, підперезаний був ременем, якого кінець звисав. Поет пізнав мене і при вітанні подав мені руку. Я не мав за що взяти, бо усі пальці обох рук були стиснені паралічем у кулак. Мене се переразило. Він не міг ні дверей відчинити, ні взяти в руки що-небудь, от хоч би їжу. Я відчинив двері, і ми ввійшли до його робітні. „Як ся маєте, пане докторе? Ви здорові?” — заговорив я. Поет відповів: „От вернув я з санаторію. Не було спокою. Приходили все мене фотографувати. Гадали, що я вар'ят. Я не дався сфотографувати. Тепер, *Богу дякувати*, мені ліпше, і, *може, Бог дасть та увільнить мені руки*, бо бачите, не маю влади”. Ті слова були для мене милою несподіванкою. Поет почав дальше говорити: „Читав я вашу розвідку про єпископа Білянського. Добре, що про те пишете, бо в церкві у нас витворюються відносини, як перед поділом Польщі, коли єзуїти і василіани довели світське духовенство до цілковитого занепаду. Доперва Марія Тереза з Йосифом і Білянським зробили сякий-такий лад”.

Ті слова були для мене ще більшою несподіванкою, бо звіт з моєю розвідкою вийшов ледве кільканадцять днів тому, а поет уже її прочитав. Я відповів, що мій директор гімназії велів звіт сей так скоро видрукувати, що вечером ледве віддав я другу і першу коректу, а через ніч вже друк був готовий. Через се вийшло багато похибок... Поет сказав на се, що ходить о річ, тому треба роботу продовжити. „Як хочете, то я вам дам одну цікаву народну пісню про єпископа Білянського”, — додав Франко. Я подякував. Відтак зійшла бесіда на портрет поета, який висів в його робітні. Франко сказав, що портрет невірний. Відтак скаржився, що не має зносин з Україною і не може писати. Згадав також, що виїздив часто на ферії до якогось священника, де йому було добре. Ім'я того священника я, на жаль, забув. „Ми всі вам, пане докторе, раді добра зі щирого серця, бо ви наш поет і з народу”, — сказав я”...

Хвороба, якою страждав Іван Франко, відноситься до хронічних неухильно прогресуючих захворювань суглобів під загальною назвою „спондилоартропатія”, які вражають переважно чоловіків, протікають із періодами загострень і затихань та мають яскраві позасуглобові прояви (ураження шкіри, очей, сечо-статевих органів, серця і легень). До цієї групи хвороб належить анкілозуючий спондилоартрит, синдром Рейтера (Reiter), псоріатична артропатія, ентерична артропатія (при запальних хворобах кишок), ювенільна хронічна спондилоартропатія і реактивна артропатія (після дизентерії чи уретриту). Найчастіше трапляються анкілозуючий спондилоартрит (ним хворів Микола Островський) і синдром Рейтера. Останньою хворобою і страждав Іван Франко. Хвороба отримала назву від прізвища німецького лікаря Ганса Рейтера, який описав її у 1916 році. Ця ж хвороба має ширшу назву — уретро-окуло-синовіальний синдром і характеризується тріадою симптомів: уретрит, артрит, кон'юнктивіт. Поняття про неї сформувалось між двома світовими війнами, а в часи Івана Франка її плутали з гонореею та сифілісом, яких, до речі, як окремі хвороби не розрізняли. Авторитетний „Ілюстрований медичний словник Дорланда” (том 2, літера M-Z), чи, слухніше, український переклад його 29-го видання, про цю хворобу дає такі дані: „Рейтера синдром — комплекс симптомів, що складається з уретриту, кон'юнктивіту й артриту; не всі симптоми наявні у всіх пацієнтів, можуть також проявлятися шкірно-слизові симптоми, такі як кератодермія з патологічними слизистими виділеннями, кільцеподібний баланіт і стоматит. Синдром переважно уражає молодих чоловіків і минає через певний час без лікування, але з можливими рецидивами. Більшість уражених пацієнтів мають підвищені рівні антигена тканинної сумісності HLA-B27, що свідчить про патологічну імунну реакцію на інфекцію,

можливо, зі спадковою сприйнятливістю. Епідеміологічні дослідження показують існування двох типів: венеричного або поственеричного, можливо, пов'язаного з інфікуванням *Chlamydia* або *Ureaplasma*; дизентерійного чи постдизентерійного, можливо, пов'язаного з інфікуванням *Shigella*, *Salmonella*, *Yersinia*, або *Campylobacter fetus* інфекцією. Інша назва *Fiessinger-Leroy-Reiters*".

Хворіють цією недугою переважно чоловіки. Статистика показує, що частотне співвідношення хворих чоловіків і жінок, як стверджує монографія „Основи медичних знань та методи лікування за Девідсом” (т. 2, с. 357-359, Київ, УКСП „Кобза”, 1994), становить 50:1, але воно не достовірне, оскільки наявність уретриту у жінок та дітей часто ігнорується. Сама суть хвороби полягає в невідповідній реакції організму на проникнення в нього різних збудників, які не викликають венеричних захворювань. Серед збудників є хламідії, дизентерійні палички, ерсинії (подібні до тих, що викликають захворювання на холеру), сальмонели.

Часто зустрічаються неповні форми хвороби Рейтера, які включають найбільш розповсюджений різновид запального артрити, що спостерігається у молодих людей. Якщо після впливу інфекції, що передається статевим шляхом, або після кишкової інфекції виникає лише артрит, то вживається термін „реактивний артрит”. До бактерій, які викликають цю форму, відноситься сальмонела шигели, кампілобактерія, ерсинія, хламідія.

У хворих на синдром Рейтера набагато частіше, ніж в інших людей, виявляють антиген гістосумісності HLA-B27 (показник імунологічної індивідуальності організму), який передається спадково. Носії цього антигену мають схильність до неправильної імунологічної відповіді у випадку інфекції певними типами збудників. У них можуть вироблятися антитіла, які мають здатність викликати пошкодження суглобів, очей, сечовидільних шляхів, що призводить до хронічних запальних процесів цих органів.

Можна із впевненістю сказати, що антиген гістосумісності HLA-B27 дістався Франкові по материнській лінії, оскільки аналогічною хворобою страждала його сестра по матері Юлія Багрій (дочка Марії Кульчицької, матері Франка, та Григорія Гаврилика).

Типовий пацієнт зі синдромом Рейтера — це молодий чоловік із запаленням райдужки ока (ірит, іридоцикліт), запаленням сечівника (уретрит) і ураженням шкіри (баланіт — кільцевидні плями з лусочками в центрі на голівці статевого члена). Крім того, можуть бути неболючі виразки в роті та гарячка. Ці прояви хвороби можуть виникнути од-

ночасно із запаленням суглобів, а можуть і передувати йому. Навіть тепер синдром Рейтера плутають із гонорейним артритом і починають лікувати як гонорею. І лише тоді, коли лікарі бачать, що таке лікування не дає ефекту, бо запалення сечівника і суглобів повторюється знову і знову, а збудника гонореї у хворого не вдається виявити, розуміють, що мають справу із синдромом Рейтера. Найчастіше ця хвороба починається через два тижні після перенесеної дизентерії, що є додатковим свідченням неправильної, спадково зумовленої імунологічної відповіді на збудники інфекцій.

У випадках синдрому Рейтера часто виникає дифузне набрякання пальців на обох руках: пальці стають подібними на ковбаски, червоніють і болять, ними неможливо рухати. Часом докучає скутість і сильний біль у спині і попереку, особливо зранку після сну чи після тривалого сидіння, що поступово минає за годину-дві. На пізніших стадіях хвороби може виникнути поліневрит, який проявляється минаючими паралічами рук чи ніг.

Як правило, антитіла, які виробляє організм у відповідь на проникнення „чужого” білка, атакують сечогінні шляхи, а далі може розвинути артрит. Дуже часто всі три симптоми (кон'юнктивіт, уретрит, артрит) виникають майже одночасно і супроводжуються гарячкою. Хвороба, чи, радше, її приступи характеризуються рецидивними загостреннями. На початках проміжок між приступами великий і може становити декілька місяців чи років, проте він постійно скорочується. Одночасно посилюється і гострота болю.

Члени родини Франків постійно мали проблеми з ревматичними захворюваннями. Сім'я рятувалась народними засобами лікування, використовуючи лікарські рослини, з яких виготовляли різні мазі.

Арешт Івана Франка 1877 року та його дев'ятимісячне ув'язнення створили ідеальні умови для розвитку артрити. Зима 1877/78 року була холодною. Франка кинули у щент заповнену камеру між кримінальних злочинців, де бракувало свіжого повітря, і тому арештанти постійно тримали горішне вікно відчиненим. Іванові Франку, як політичному в'язневі і пану, уступили місце якраз під тим вікном. Мав вигоду: дихав свіжим повітрям. Вранці арештанти відривали від стіни примерзлу голову Івана Франка або і його самого. І так день у день, аж поки надворі не потепліло. На інше місце в камері Івана Франка не пускали...

Проте перші явні симптоми хвороби, які налякали Франка, проявилися під час його другого арешту в Коломиї. Тоді Франка гнали етапом до рідного села як волоцюгу, і в нього злізли на ногах нігті; тоді, як вважав, він і простудився, бо падав дощ. Його почало лихоманити

так, що на подвір'я батьківського дому він ступив, мов у мряці, а відтак пролежав довший час, і всі вважали, що він захворів тифом.

На початкових стадіях цієї хвороби дуже ушкоджуються підшви стоп. Вони покриваються великими червоними плямами, появу яких хворі найчастіше пояснюють або неvigідним взуттям, або надто довгою ходьбою. Ці плями швидко збільшуються і врешті зливаються. В їх центрі з'являється зона гіперкератозу, оточена вінцем еритеми. Поступово гіперкератоз охоплює всю підшву стопи. Згрубіла шкіра відшаровується. Весь процес протікає майже без болю. Часто цей процес захоплює і нігті. В місцях їх з'єднання з тканиною спочатку спостерігається сильне почервоніння, яке з часом роговіє і стає причиною відпадання нігтів.

Якщо людина має антиген гістосумісності HLA-B27, то при потраплянні у її ослаблений організм певних інфекційних збудників утворюються антитіла, які нищать організм.

Інфекція насамперед, як було відзначено, вражає сечовидільні шляхи. При цьому виникає уретрит найрізноманітнішої виразності. Найчастіше це не яскравий прояв — дизурія, дискомфорт при сечовиділенні. Деколи уретрит майже безсимптомний і виявляє себе невеликою піурією. Уретрит проходить сам по собі без жодного лікування і триває декілька днів, деколи більше. В багатьох випадках, крім уретриту, спостерігається простатит або цистити, іноді також кільцевидний баланіт. Іншими словами, спостерігаються симптоми, подібні на прояви гонореї чи твердого шанкеру. Уретрити в багатьох випадках ускладнюються виділенням гною, проте найстрашнішим у цьому випадку є те, що уретрит зникає сам по собі... У випадку, коли хворий звертається до лікаря саме у цей період, за діагнозом довго шукати не треба — сифіліс.

Очевидно, чергове загострення хвороби відбулося під час перебування Івана Франка у Відні. Свідченням тому є спогади Василя Щурата, який, пояснюючи появу у збірці „Зів'яле листя” вірша „Привид”, зазначав, що одного разу поет зустрів на вулиці жінку легкої поведінки, пішов за нею і набрався від неї хвороби. Так це було чи ні, чи, може, В. Щурат вигадав, але очевидно — у цей час відбувся рецидив хвороби у вигляді сильного загострення уретриту аж до ознак, характерних для твердого шанкеру. Наляканий Іван Франко поскаржився своєму товаришеві Василю Щурату, який цей факт потрактував по-своєму. Проте симптоми зникли самі по собі без лікування. Весь цей час Франко перебував у Відні, до Львова не приїжджав, а в його листах до дружини аж надто відчутна якась провина перед нею...

Симптоми зникли, хвороба відступила, приступ кон'юнктивіту до уваги не брався, і пізніше Франко вважав, що таки перехворів сифілісом і його невилікував...

Характерною ознакою синдрому Рейтера є враження кон'юнктиви. На перших порах найчастіше розвивається легкий кон'юнктивіт, який швидко минає сам по собі. Пізніше ураження очей стають складнішими і проявляються іридоциклітом або іритом. Оскільки хвороба заважала нормальній роботі, Іван Франко вимушений був звертатися до лікаря. Кон'юнктивіти примушували його місяцями сидіти у темній кімнаті і писати на помацки. Очі Івана Франка були постійно запалені, сльозились і закидалися...

Артрит (чи олігоартрит) може супроводжуватися швидко минаючим болем середньої гостроти або сильним, який приймає затяжний і рецидивний характер. Крім суглобів фаланг пальців хвороба захоплює великі суглоби ніг, переважно колінні і гомілковостопні, а також суглоби предплюснів і плюснів. Артрит, як правило, буває несиметричним, тобто хвороба атакує або правий, або лівий бік. При ураженні суглобів пальців стоп часто відзначається периартикулярне набухання всього пальця з синювато-багряним забарвленням шкіри. Характерні також тендиніти (особливо Ахіллових сухожилів) із розвитком у ряді випадків ерозій у місцях прикріплення сухожилля до кості п'яти — п'яткових „шпор”. Артрит може тривати від кількох тижнів до декількох літ. Він, як правило, буває самообмеженим, зі спонтанною ремісією симптомів протягом 2-3 місяців від початку його виникнення. Однак рецидиви артриту спостерігаються приблизно у 1,5 відсотка пацієнтів, і вони не обов'язково пов'язані з впливом інфекцій. Часто відчувається біль у нижній частині спини та скутість рухів унаслідок сакроіліїту, у 15-20 відсотків пацієнтів розвивається спондиліт. Ірит виникає у 30 відсотків пацієнтів, що мають рецидиви артриту.

В „Основах медичних знань та методах лікування за Девідсоном” подано перелік позасуглобних проявів синдрому хвороби Рейтера: „Кон'юнктивіт, ірит, уретрит, перикардит/плеврит, функціональна недостатність аорти, розлади серцевої провідності, менінгренцефаліт, периферична невропатія”.

Іван Франко страждав усіма цими хворобами. Жодна не обминула.

Приблизно у 10 % таких хворих розвивається стоматит різного ступеня важкості. На слизовій оболонці рота появляються червоні плями овальної форми, які переходять в ерозії.

У „Справочнике по ревматологии” під редакцією В. Насоновой (видавництво „Медицина”, Ленінград, 1983 р., с. 192-193) читаємо:

„Лабораторные изменения неспецифичны. В острую фазу наблюдается нейтрофильный лейкоцитоз; как правило, повышается СОЭ; увеличивается уровень биохимических показателей активности воспаления. Уровень СОЭ и изменения биохимических показателей активности воспаления в дальнейшем обычно соответствует наличию и активности артрита. Ревматоидный фактор в сыворотке крови отсутствует.

Течение Р. с. различно. Все симптомы могут спонтанно исчезать через несколько месяцев. Однако не так уж редко клинические проявления (в основном артрит) приобретают затяжное или рецидивирующее течение.

Диагноз не вызывает трудностей при наличии всей триады характерных симптомов. При отсутствии признаков поражения глаз или уретрита диагноз основывается на классических особенностях суставного синдрома, поражения кожи, отсутствии убедительных признаков других заболеваний суставов”.

Далі можна продовжити матеріалом, узятим із „Основ медичних знань...”: „Швидкість осідання еритроцитів часто дуже висока під час гострого етапу розвитку хвороби і може залишатися такою довгий час після зникнення симптомів суглобового ураження. На активні системні порушення вказують також поліморфонуклеарна лейкоцитоза та симптоматична анемія. Синовіальна рідина має характеристики запальних витікань з низькою в'язкістю та кількістю лейкоцитів 50000/мл, але вона стерильна з точки зору наявності в ній мікроорганізмів. Спостерігаються гігантські синовіальні макрофаги, але при цьому рівні комплементи синовіальної рідини не пригнічені, як це буває при серопозитивному ревматоїдному артриті. Сироваткові тести на наявність ревматоїдного та антинуклеарного факторів негативні. Визначення типу тканин виявляє ГКГС-V27 у більш ніж 70 відсотків випадків.

Рентгенологічні обстеження показують за наявності тривалого або рецидивуючого запального артриту навколосуглобову остеопорозу, зменшення простору суглобів та ерозійні зміни. Останні часто супроводжуються яскраво виявленим периоститом, особливо в метатарзальних, фалангових та тазових кістках. Спостерігаються також великі „пухнасті” кісткові вирости на п'яточній кістці. Сакроілеїт не відрізняється від сакроілеїту, анкілозуючого спондиліту, але зміни, що відбуваються в хребті, включають раннє утворення окремих кісткових виростів та навколохребтову осифікацію. Такі прояви відмічаються також за наявності псоріази, а при анкілозуючому спондиліті їх немає”.

Щодо лікування „Справочник по ревматологии” під редакцією В. Насонові пропонує наступне: „В остром периоде применяются ан-

тибиотики (чаще тетрациклин в большой дозе: 1 500 000 — 2 000 000 ЕД в сутки) в течение 2-3 недель, однако эффективность их при Р. с. не доказана. Основное значение в лечении артрита имеют различные нестероидные противовоспалительные средства, внутрисуставное введение кортикостероидов. Кортикостероиды внутрь малоэффективны. При затяжном течении суставного синдрома применяют хинолиновые производные, кризанол, в редких случаях — левамизол, иммунодепрессанты.

Поражение глаз в виде ирита или иридоциклита требует обязательного наблюдения окулиста, местного применения кортикостероидов (мазь, капли) и холинолитиков. Поражение кожи и слизистых обычно проходит самостоятельно и не требует лечения. При необходимости могут быть использованы кортикостероидные мази. Уретрит и энтероколит лечатся по общим правилам”.

В „Основах медичних знань...” читаємо: „Лікування спрямоване головним чином на полегшення симптомів хвороби і підтримання пацієнта. Під час гострої фази хвороби рекомендується іммобілізація та застосування нестероїдних анальгезуючих протизапальних препаратів, а також пункція вмісту патологічних суглобів і внутрішньо суглобові або інші локальні стероїдні ін'єкції. Потреба в систематичному лікуванні кортикостероїдами виникає рідко. Ірит потребує негайного локального, підкон'юнктивального або системного введення кортикостероїдів. Сильнопрогресуючий артрит і кератодермія, яка важко лікується, іноді можуть потребувати терапії з застосуванням цитотоксичних препаратів. Неспецифічний уретрит, як правило, лікується за допомогою короткого курсу тетрацикліну. Існує свідчення того, що цей препарат зменшує частоту виникнення артриту у тих випадках, коли хвороба почалася після впливу інфекції, яка передається статевим шляхом.

У 10 відсотків пацієнтів через 20 років від початку захворювання спостерігається активна форма хвороби. Основними причинами захворювання, загострення якого відбувається через тривалі проміжки часу, є спондиліт, хронічний ерозитивний артрит, рецидивуючий гострий артрит та увеїт”.

У часи Івана Франка найбільш поширеним препаратом у боротьбі з ревматизмом була саліцилова кислота. Про неї згаданий довідник В. Насонової подає такі дані: „С а л и ц и л а т ы — производные салициловой (оксибензойной) кислоты, самая старая группа антиревматических средств. Среди средств этой группы в настоящее время наиболее употребительна ацетилсалициловая кислота (аспирин). Салициловокислый натрий выходит из употребления в связи с худшей переносимостью. Салициламид и парааминобензойная кислота (ПАБК)

после ряда испытаний не нашли столь широкого применения, как старые препараты.

В основе лечебного действия С. при ревматических заболеваниях лежит их противовоспалительный эффект, зависящий от снижения данными препаратами повышенной капиллярной проницаемости, уменьшения энергетической обеспеченности воспаления (торможение выработки АТФ, необходимой для поддержания воспалительных реакций) и угнетение синтеза простагландинов, которым придается важная роль в развитии воспаления. Достоверным иммунодепрессивным влиянием С. в обычных дозах, по-видимому, не обладают. В то же время, помимо собственно противовоспалительного им присущи неспецифическое жаропонижающее и обезболивающее действие, уменьшение процесса тромбообразования за счет торможения агрегации тромбоцитов, очень умеренное снижение уровня сахара в крови (ценно при сопутствующем диабете) и прямое стимулирование дыхательного центра. С. не задерживают в организме жидкость и воду, поэтому могут применяться у больных с недостаточностью кровообращения.

Главным общим показанием к назначению является наличие воспалительного процесса, особенно в сочетании с болевым синдромом и лихорадкой. Практически больные не переносят более 3-4 г ацетилсалициловой кислоты в сутки. Препарат следует назначать только после еды.

В ревматологии ацетилсалициловая кислота в течении десятилетий широко применяется для лечения ревматизма (самостоятельно или в сочетании с кортикостероидами). Однако в настоящее время, в связи с введением в практику более мощных нестероидных препаратов вольтарена и индометацина, значение ацетилсалициловой кислоты в терапии ревматизма заметно уменьшилось. Весьма широко используется ацетилсалициловая кислота в терапии ревматоидного артрита. Наиболее самостоятельное значение препарат имеет при лечении нетяжелых, чисто суставных форм болезни, протекающих с небольшой активностью процесса. При лечении больших коллагенозов роль ацетилсалициловой кислоты очень скромная и сугубо вспомогательная. Её применение более обосновано при относительно доброкачественных хронических формах этих заболеваний с преобладанием суставного синдрома".

Саме ураження синівіальної оболонки призвело до каліцтва рук Івана Франка. Антитіла, атакуючи, знищують оболонку, хрящі кістей пальців, внаслідок чого кісті зростаються, тобто відбувається те, що називається контрактурою.

Від правильного діагнозу залежало правильне лікування. Фатальним для Франка, як виявилось, стало лікування ртутними препаратами, які

на той час використовували для лікування сифілісу. Ртутні препарати при сифілісі вбивають бліду спірохету, збудницю хвороби. Якщо ж вона відсутня, ртутні препарати руйнують печінку та нирки. Звідси й галюцинації...

Галюцинації, якими страждав Іван Франко, були проявом токсичного ураження мозку на пізніх стадіях хвороби, коли виникла печінкова і ниркова недостатність...

Ртутними препаратами, як встановлено, Івана Франка лікували в санаторії братів Свйонтковських. Ртутні препарати він продовжував приймати і після виходу з клініки. Збережені рецепти, за якими Іванові Франку готували ліки в аптеці св. Софії, не дають підстави стверджувати, що ці ліки він регулярно приймав, повернувшись додому.

Франко теж був переконаний, що хворий сифілісом, і звертався за допомогою до відомого у Львові лікаря шкірних хвороб Льва Коссака. Про цього лікаря Франко тепло відізветься у некролозі, опублікованому у № 194 газети „Діло” від 5 вересня 1914 року.

„Умер великий приятель і незвичайний добродієць людськості, яких не багато мала наша нація, а пам'ять яких буде вписана в золоту книгу її заслуг, — писав Іван Франко. — Русин, мій земляк із Дрогобича, він прожив довгі десятиліття у Львові, зайнятий своєю фаховою працею, яка не знає різниці народності, а знає тільки хвору людину, пацієнтів, — скромний, безпретенсіональний, він не мішався ані до публічного, ані навіть до товариського життя. Раз у раз зайнятий своїм ділом, в яким був незвичайним спеціалістом, посідаючи, що так скажу, секрет гоїти одну з найстрашніших хвороб, які постигають людський організм. Не знаю, чи передав кому покійник перед смертю той свій секрет, та можливо, що взяв його в могилу. Незвичайно совісний у виконванні своєї практики, він примінював свій спосіб лічення не шаблоново, а відповідно до індивідуальності кожного пацієнта, оскільки міг її пізнати властивим йому способом. Десятки тисяч пацієнтів перейшли через його руки, — от них — же і аз один. Познайомившись з ним літ тому з 10 назад, я спонукав його вписатися в члени Наукового товариства ім. Шевченка — і се була, мабуть, одинока його участь у нашій публічній життю. Честь його пам'яті.

Іван Франко”.

№ 193 „Діла”, що вийшов 2 вересня 1914 року, про смерть Льва Коссака повідомив коротко: „Лев Коссак, лікар-спеціаліст у шкірних недугах, умер нагло на удар серця у Львові”.

Як свідчить метрична книга померлих Успенської церкви у Львові (ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 4 „а”, спр. 3382, арк. 97), Лев-Станіслав

Коссак, доктор медицини, одружений у 1891 році з Софією де Пом'ян Ганкевич, помер 1 вересня, а 3 вересня похований священиком Василем Давидяком. Причина смерті — атеросклероз (свідоцтво смерті з 2/9 1914 р.), вік померлого 64 роки. Мешкав він у будинку 26 при вулиці Чернецького, тобто будинку НТШ.

Народився Лев Коссак 11 листопада 1850 року, як свідчать протоколи екзаменів учнів Дрогобицької гімназії, які зберігаються у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка, в селі Угерці Мінеральні Лиського повіту, де його батько Іван-Хризостом Коссак був на той час парохом. Офіційні щорічні шематизми кліру Перемишльської єпархії про Івана-Хризостома подають скупі дані: народився 1808 року, 1835 року після закінчення Львівської духовної семінарії висвятився і дістав перше скерування на роботу в село Поляну, а в 1839 році — у село Угерці Мінеральні; 1884 року він повдовів, а 1887 року помер.

В галузі шкірних і венеричних захворювань Лев Коссак був найбільшим авторитетом. Він твердо вірив, що хвороба Івана Франка — сифіліс, а тому й призначив відповідне лікування, яке мало фатальні наслідки.

В часи Івана Франка вважалося, що сифіліс може передаватися побутовим шляхом. Коли чутки про Франкову хворобу поширилися Львовом, з огляду на безпеку його перестали відвідувати... Іван Франко був приречений на самотність.

Лікарі Іван Липа та Дмитро Луценко першими засумнівались у правильності діагнозу хвороби Івана Франка і, відкинувши версію про сифіліс, розпочали лікування. Хворому стало легше, він навіть міг володіти лівою рукою. Проте й вони усвідомлювали, що вражені мозок, внутрішні органи, і все це може призвести до швидкого розв'язання. До катастрофи.

Із сучасних лікарів вперше питання про неправильний діагноз хвороби Івана Франка поставили професори Івано-Франківського медінституту М. Шеремета та Л. Ясинська, які виступили з доповіддю „Ретроспективний аналіз хвороби І. Я. Франка — особлива форма ревматоїдного артрити” на третьому з їзді патологоанатомів УРСР і довели, що Іван Франко хворів синдромом Рейтера, розвіявши чутки, які ще не відцухли від часу смерті письменника, про венеричне джерело його хвороби.

Трохи пізніше група відомих учених на чолі з професором Львівського медичного інституту Д. Луциком, проаналізувавши хворобу Івана Франка, підтвердила висновки івано-франківських лікарів і категорично і авторитетно заперечила, що поет хворів сифілісом. Більше того, проаналізувавши медикаментозне лікування Івана Франка,

група довела, що воно сприяло погіршенню стану його здоров'я і прискіпило смерть.

З результатами своїх досліджень учені виступили в 1998 році на щорічних Франкових читаннях у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка та в ряді статей у медичних журналах...

Чутки про Франкову хворобу, які поповзли Львовом, намагався спростувати „Літературно-науковий вісник”. Однак даремно.

Всі були переконані, що Іван Франко хворіє сифілісом, і тогочасний стан його здоров'я викликаний за давньою і занедбаною хворобою. Вважаючи цю хворобу заразною, тобто такою, що передається при спілкуванні через руки, лікарі радили Іванові Франку мочити кисті в дезінфікуючих речовинах. Наприклад, у карболовій кислоті, тобто фенолі, який мав ядучий запах і ранив шкіру.

Знайомі остерегалися навідуватися до Івана Франка, і він боляче це переносив. Закривався у собі, намагався якнайменше потрапляти людям на очі.

Неправильно поставлений діагноз став фатальним і для дружини, і для дітей, які також про все дізналися.

Однією з причин шизофренії Ольги Франко стала думка про те, що чоловік зраджував її, і в приступках своєї хвороби вона готова була його вбити...

Варто додати, що антиген несумісності В 27, який став причиною хвороби Івана Франка, є генетичним, тобто передається від покоління до покоління.

1908 рік був для письменника найбільш важким на оригінальні художні твори, та й на тих, що були написані та надруковані, хвороба залишила глибокий слід. Дві невеличкі притчі „Зороастрова смерть” та „Туль, цар єгипетський”, написані в той час, увійшли у збірку „Давне й нове”, що вийшла 1911 року. Смерть, роздуми про смерть... Уже не та гнучкість строфи, не той блиск слова, не той ритм. Деяко друкуються з того, що написав раніше. Так, у № 149 „Діла” від 6 липня нового стилю, невдовзі після повернення письменника з пансіонату братів Свйонтковських, було опубліковано вірш „У безсонну ніченьку”, де Іван Франко ще блищить тим, що вже поволі почав втрачати.

Хвороблива уява письменника накладається на реальні факти, і він створює оповідання „Син Остапа” (прототипом головного героя став син Остапа Терлецького, який помер у Львові 5 лютого 1902 року; був неодруженим і не мав дітей). Оповідання з'явилося друком у травневій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1908 рік і послужило черговим матеріалом для пліток про свідомість Івана Франка.

Трохи більше написано перекладів. Їх ще писав Франко отим шпичастим характерним почерком, який друкарям приносив чимало прикостей. „Блискавка в неволі” Лясвіца Курда без підпису перекладача була опублікована в лютневій книзі „Літературно-наукового вісника”. Повна ірреальність сюжету.

У першій, січневій, книзі був опублікований уривок із Менандера під назвою „Право дитини”. У липневій книзі — давніші переклади з Адама Міцкевича „Втека” та „Чати”.

Травнева книга „Літературно-наукового вісника” за 1908 рік помістила цілу добірку перекладів творів грецької поетеси Сапфо з острова Лесбоса, яка жила 600 років перед Різдом Христа. Це була перша серйозна спроба познайомити українського читача з творчістю цієї поетеси, хоча пальма першості щодо перекладів її творів українською мовою належить А. Кримському, який опублікував одну поезію, перекладену ним, у своєму „Пальмовому вітті”. Загалом Іван Франко переклав 24 невеличкі поезії, написавши до цих перекладів передне слово „Пісні Сапфони”.

1913 року поет включить ці вірші у видання „Алькай і Сапфо”, що вийде в серії „Міжнародна бібліотека” під № 11. І Алькай, і Сапфо жили в один час на острові Лесбос.

До перекладів із цього часу відносять і староісландські новели, що цього ж року були опубліковані в наступній, шостій, книзі „Літературно-наукового вісника”.

Рецензій І. Франко написав всього п'ять, дві з них — на студії В. Щурата „Свято-онуфрївський монастир у Львові” (Львів, 1908 р.) та „Із студій над Почаївським Богогласником” (Львів, 1908 р.). Обидві рецензії — у Записках НТШ: перша — у п'ятій — 85-го тому, друга — у шостій книзі 86-го тому. Рецензія на видання Ю. А. Яворського „Малорусский отрывок Измарагда XVII в.” (Берлін, 1908 р.) опублікована у п'ятій книзі 85-го тому Записок НТШ. Відгукнувся Іван Франко і на вихід книги А. Соболевського „Древняя церковно-славянская литература”, що вийшла у Харкові 1908 року, рецензією у шостій книзі 86-го тому Записок НТШ. А в першій книзі „Літературно-наукового вісника” була надрукована Франкова рецензія на „Розвідки Михайла Драгоманова про укр. народну словесність і письменство”, котру „зладив М. Павлик” та котра вийшла як X том збірника філологічної секції НТШ. Спокійні, врівноважені рецензії. Ніби й не Іван Франко...

Цілий ряд праць, написаних у той час, свідчать про те, що письменник продовжує цікавитися старими літописами, етнографією, текстами євангелій. Сюди належать „Дві замітки до тексту найдавнішої літо-

писі" (Записки НТШ, т. 83, кн. 3), „До історії „небесного вогню" в Єрусалимі" (ЛНВ, т. 42, кн. 4), „Еміль Коритко, забутий слов'янський етнограф" (Записки НТШ, т. 86, кн. 6), „Невідомі вірші ієромонаха Климентія з поч. XVIII ст." В. Доманицького (Хроніка НТШ, № 34, вип. 2), „Нові матеріали до історії українського вірша" (Записки НТШ, т. 82, кн. 2), „Нововіднайдений уривок євангелія" (ЛНВ, т. 42, кн. 5), яка підтверджує блискучі знання Івана Франка Святого Письма, „Слово про збурене пекла. Українська пасійна драма" (Записки НТШ, т. 81, кн. 1), „Сучасні досліди над Святим Письмом". Остання праця, друкування якої розпочалось у лютневій книзі ЛНВ 1908 року і яка стосувалась питання авторства Біблії і обіцяла бути дуже цікавою, так і не була докінчена. Варто згадати тут і спогади про Миколу Васильовича Ковалевського (ЛНВ, т. 41, кн. 1), статтю „З сільського архіву" (Записки НТШ, т. 83, кн. 3) про селянські повинності у XVIII столітті у селі Вовчухи Городоцького повіту на Львівщині, „П'ять листів Остапа Терлецького", надруковані в „Альманасі в пам'ять 40-их роковин основання Товариства „Січ" у Відні" (4 листи до Л. Заклинського і один — до М. Бучинського), а також стаття „Тен як історик французької революції" (ЛНВ, т. 41, кн. 3).

Оце і весь доробок...

Прізвище Івана Франка на сторінках „Літературно-наукового вісника" з'являється все рідше. Запрошуючи читачів передплачувати цей журнал, Михайло Грушевський зауважує, що в наступному 1909 році Іван Франко обіцяв прислати переклади.

Проте тільки в першій, січневій, книзі „Літературно-наукового вісника" було опубліковано переклад Івана Франка одного із стародавніх оповідань „Страхополох"... Більше ім'я письменника не з'являлося ні на сторінках Записок НТШ, ні на сторінках „Літературно-наукового вісника"...

Осінь 1908, зима і весна 1909 року проходять для українців під знаком Мирослава Січинського. 2 вересня 1908 року відбулася касаційна розправа. Напередодні суду у пресі розгорілася велика дискусія щодо долі засудженого.

Суд присяжних виносить рішення повісити М. Січинського. Оборона вносить скаргу. Справа затягується аж до 1 квітня 1909 року.

Розділ VI

ОСТАННІ ПОЇЗДКИ

8 лютого 1909 року газета „Діло” у № 28 повідомила: „В здоров’ї д-ра Івана Франка зайшла остільки зміна, що показала потреба виїзду з Львова. Дня 1 лютого виїхав пацієнт з сином Андрієм і спинився наразі в Фіуме, де тепер доволі гарна погода. Там має намір пробути з місяць, а коли б погода змінилася, тоді задумує виїхати до Італії”.

20 лютого нового стилю 1909 року № 37 „Діла” повідомив: „Д-р Іван Франко перебуває тепер, як нам доносять, над Адріатичним морем в Ловрані, готель Централь. Хворому письменнику, котрого здоров’я з кожним днем поправляється, товаришить син Андрій”.

24 лютого нового стилю про це ж повідомив „Галичанин”: „Д-р Іван Франко знаходиться в настоящую пору в Ловрані над Адріатичним морем. Здоров’я його улучшається”.

Ловран — місто з цікавою історією та столітніми традиціями туризму. Назва Ловран походить від слова лавр (хорватське — Lovor), який тут утворив навколо міста вічнозелені гаї. Під назвою Лауріана (Lauriana) місто вперше згадується у VII столітті, а в 1153 році арабський письменник і географ Аль Ідрісі дає такий опис поселення: „Ловран — велике і сучасне місто, у якому є порт і розвинене кораблебудування”. Крім морського промислу, ловранці також займалися торгівлею. До Рієки, Пули, Трієста відправляли кораблі, завантажені черешнями, абрикосами та їстівними каштанами. У своїх садах-тера-сах, крім фруктів, мешканці Ловрана вирощували виноградну лозу, маслини і різні овочі.

Середньовічний Ловран був типовим середземноморським містом, з вузькими, викладеними плиткою вуличками, триповерховими будівлями, з маленькими „приморськими” віконцями. Ловран був огорожений захисною стіною, а щоб потрапити у місто, потрібно було пройти через троє міських воріт, які замикали на ніч. Площа святого Юра (святий Юрій — захисник Ловрана) — була головною площею міста і центром суспільного життя. Тут знаходилися головна церква, ратуша,

у якій перебувала міська влада. Люди у місті розмовляли чакавським діалектом хорватської мови, на морі спілкувалися італійською, а мовою міської влади починаючи з XV століття стає німецька. Ловран належав до Істарського графства з центром у місті Пазин, і з XV століття і аж до кінця Першої світової війни перебував під владою Австрійської монархії. Після Першої світової війни Ловран опиняється під владою Королівства Італії.

У кінці XX століття мореплавство і кораблебудування (тут будували дерев'яні вітрильні кораблі, але з появою парових двигунів вони не витримують конкуренції) занепало, спосіб життя мешканців Ловрана змінився — основою їх існування стає туризм. М'який, здоровий клімат сприяє тому, що в 1878 році Істарський сабор (парламент) проголосив Ловран курортом. Ще у 1873 році було збудовано перший пансіон — Вілу Фернандо, а до початку XX століття появилася і відповідна інфраструктура. У 1908 році пустили електричний трамвай, який значно полегшив транспортний зв'язок із містом.

На березі моря будуються вілли, пансіони, готелі та санаторії, оточені садами. Впорядковуються великі розкішні парки, у яких, крім традиційного лавра, ростуть кипариси, магнолії, пінії, пальми і різноманітні квіти.

На межі XIX-XX століть Ловран стає місцем зимування і літування австро-угорської аристократії, мистецької, ділової та політичної еліти. Тут знаходились 4 великі готелі, більш ніж 20 пансіонів, 4 санаторії і дві великі купальні — Пехарово і Кварнер.

У 1943 році Ловран був окупований Третім Рейхом, і ловранські готелі заповнили поранені й виснажені солдати вермахту, які тут лікувалися і відпочивали. 26 квітня 1945 року Ловран був звільнений від окупації.

На початку 60-х років XX століття у Ловрані відновлюють і реставрують готелі, вілли і пансіони, розвивається приватний готельний бізнес, зростає наплив туристів. Кульмінацією цього періоду стає побудова готелю Excelsior, який стає найкомфортабельнішим і найкращим на той час готелем на Адриатичному узбережжі.

Кінець 80-х років XX століття — час важкої економічної і політичної кризи, результатом якої став розпад соціалістичної федеративної республіки Югославія. У 1991 році в Хорватії відбуваються вільні вибори, референдум про незалежність, і 25 червня 1991 року Хорватський сабор проголошує незалежність республіки Хорватія. 1995 року після закінчення війни і утвердження суверенності на усій державній території Хорватії нарешті запанував мир.

Сьогодні Ловран є містом із багатою історичною спадщиною, столітньою туристичною традицією, дбайливо збереженою природою, курортною інфраструктурою, тобто тут є всі умови для туризму.

... 2 березня Іван Франко пише з Ловрана Н. Кибальчич: „Від часу, як я бачився з Вами у Львові в дуже невеселім положенні, пройшов рік, найстрашніший в моїм житті, проведений серед таких терпінь і прикростей і повний таких дивних пригод, яких, може, не суджено було нікому на світі зазнати. Дав Бог мені із всього того невимовного горя вийти здоровим і сьогодні переживаю день, перший, може у сім році, рішучого звороту на ліпше. Не можу оповісти Вам деталей всього того, що було зі мною в тім році, я тільки згадую про те, що бавлячи торік у марті і цвітні в Ліпику в Хорватії, я мав думку, скінчивши там курацію, приїхати до Вас до Ловрані у веселішій настрою, ніж був той, у яким Ви бачили мене у Львові. Тим часом у останніх днях цвітня (д. 2 цвітня) зо мною трапилася в Ліпику страшенна катастрофа, яка скінчилася моєю тримісячною недугою, а властиво тримісячним примусовим лежанням в однім львівським закладі для незлічимих хворих, і се лежання скінчилося для мене цілковитим покривленням обох моїх рук. Від того часу я перебув так багато прикростей, що нарешті в початку лютого мусив виїхати для порятунку здоров'я і опинився в Ловрані”.

Через тиждень, 9 березня 1909 року, Іван Франко знову пише Н. Кибальчич: „Мій стан у тихій та хорошій Ловрані поки що такий страшний, що мені кожної ночі грозить коли не смерть, то тяжке окалічення. Про якусь літературну роботу тут мені й думати годі. Не знаю, як довго пробуду тут; в усякім разі се буде залежати від того, скільки грошей буду міг видати на моє тутешнє удержання, як на мої засоби трохи занадто дороге”.

5 листопада 1908 року редакція енциклопедії „Herdes konversation Lexicon” звернулася до Івана Франка з проханням написати автобіографію. Він продиктував її синові Петру, закінчивши словами: „Останні два роки принесли мені подію, яка, може, ще нікому не трапилась і яка ввела мене в безпосередні й досить неприємні зносини з, так сказати б, надприродним, а в дійсності все-таки досить природним світом духів. Тому що ці зносини привели з собою те, що духовними матеріями зробили мої обидві руки нездатними до вжитку, був я змушений занехати всі праці, які я міг би виконувати власними руками, і обмежитись такими працями, які я міг виконувати при допомозі інших, передусім своїх синів. Таким способом виникли в останньому році мій переклад із Апулея „Амур і Психе”, біографія Еміля Коритка, родовитого поляка, що через події 30-х років минулого століття, закинений до Любляни,

став там українським етнографом, і нарис історії української літератури, який має відповідати не моїм науковим вимогам, а тільки потребі біжучого часу. Сподіваюсь, що в німецькому перекладі він відповідь також вимогам німецької публіки”.

Франкова автобіографія була датована 18 січня 1909 року. Редакція енциклопедії повернула її письменникові, дякуючи у листі від 17 лютого 1910 року за ласкаву працю і повідомляючи, що матеріал використаний для видання референтом енциклопедії для слов'янських літератур. Була надрукована тільки „автобіографія”, написана референтом. Оригінальну автобіографію вперше опублікував М. Возняк у статті „Матеріали до життєпису Франка” (з додатком ще двох ненадрукованих біографій) у книзі „За сто літ” (кн. 1, Держвидав України, 1927 рік).

З січня 1909 року у Львові під редакцією М. Венгжина почав виходити журнал „Будучність”. За словами редактора, із ним погодився співпрацювати Іван Франко. У цьому числі журналу була поміщена рецензія М. Євшана (Миколи Федюшка) на поему Івана Франка „Мойсей” під назвою „Пісня про Мойсея”.

Прочитавши перший номер журналу, Франко писав редактору: „Сьогодні дня п'ятого січня одержав я 1 число видаваного Вами часопису „Будучність” і знайшов у ньому відразу дві немілі для мене несподіванки, а власне, початок мого ще в 1875 р. написаного, не друкованого і мною давно забутого оповідання „Вугляр” і початок рецензії д. Євшана на мого „Мойсея”.

Протестую наперед против того, щоби Ви у слідуючій числі називали моє ім'я в числі співробітників „Будучності”. Не хочу вживати відповідного слова для скваліфікування Вашого поступку з моїм оповіданням, але позволю собі звернути Вашу увагу на те, що такий поступок був би наполовину можливий тільки по моїй смерті, а я ще, як Вам відомо, досі, дякувати Богу, не вмер.

Початок рецензії д. Євшана, в якій уже сам титул фальшивий (бо мій твір не називається „Пісня про Мойсея”, але „Мойсей”), свідчить про те, що автор пише з претензіями, але не має найменшого поняття про те, що пише. Не буду простувати всіх помилок у цих п'ятьох стовпцях його рецензії, що поміщені в першій числі „Будучності”, а скажу тільки, що ніякий Попов ніякої збірки апокрифів не видавав, що поляк Каспрович своїми творами до мене зовсім не подібний, що письменник Лагерлеф не є мужчина, але жінка, що мій „Мойсей” не має нічого спільного з буйною гебрійською „Tempeloesie”, що середньовічні малярі Флантрій і Равх мені зовсім не відомі, не говорячи вже про фантастичного Раульбаха, зовсім не середньовічного, але Каульбаха з 19 в. Чи

поети Гердер, Шіллер і La Vigny писали щось про „Мойсея” — сього мені не відомо, а тим менше можна сказати, щоби студіювання всіх тих поетів і манерів було основою для моєї поеми”.

Поета дратує те, що його поеми „Мойсей” так і не зрозуміли...

Щодо претензій Івана Франка М. Венгжин дав таке пояснення: „Дуже мені прикро, що я зробив (цілком несвідомо) немилу несподіванку д. Ів. Франкові, однак вповні до вини не почувуюся. Оповідання „Вугляр” дістав я приватною дорогою ще рік тому з просьбою о поміщення його в журнал „Бджола”. Я, однак, не помістив його сей час, бо хотів би наперед повідомити д. Івана Франка, що маю намір друкувати його оповідання. Задля хвороби шановного автора уважав за відповідне удатися з сьєю справою до його сина, студента філософії товариша Тараса Франка, а сей відтак звернув лиш мою увагу, щоби в оповіданні змінив я правопись на фонетичну і друкував його в „Будучності”.

Це пояснення Микола Венгжин опублікував у третьому номері „Будучності” цього ж року. Оповідання „Вугляр” Іван Франко включив у збірку „Батьківщина і інші оповідання”, що вийшла 1911 року в першій серії Українсько-руської видавничої спілки під номером 132. У передмові до публікації письменник зазначав: „Не пам’ятаю, де й коли подівся у мене рукопис оцього першого оповідання, і не знаю також, відки й яким способом дістав його д. Микола Венгжин, який на початку 1909 року без моєї відомості опублікував його, змінивши правопис, у перших січневих двох числах свого літературно-наукового двотижневика „Будучність”. Відси передруковано його тепер, справивши мову, в оцій новій збірці моїх оповідань”.

У 1909 році Іван Франко не написав жодного твору. Тільки два переклади.

Накладом „Універсальної бібліотеки”, як п’ятий її номер, цього ж року вийшло у Франковому перекладі з латинської мови міфологічне оповідання „Амор і Псіхе” Апулея Мадаврьського (54 сторінки 16° формату). До нього Франко написав невелике передне слово. „Щодо самої казки про любовці Амора і Псіхе, — зазначалося в ній, — треба сказати, що вона належить до найбільше розширених по всім світі казкових мотивів”. Українською мовою оповідання про Амора і Псіхею, які породили світу дочку на ім’я Розкіш, було перекладене вперше.

У серії „Літературно-наукова бібліотека” під № 114 вийшов переклад Івана Франка студій графа де Ке де Сент-Емура „Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа”. Це була перша розвідка українською мовою про дочку Ярослава Мудрого, яка стала королевою Франції. Переклад зроблено з видання 1896 року.

Не зауваженою дослідниками залишилася Франкова стаття „Archiv für slavische Philologie і нова зміна в його редакції”, опублікована у сьомій книзі „Літературно-наукового вісника” (до 50-томного видання творів Івана Франка її не включили). Зі статті можна зрозуміти, як ставився письменник до керівника своєї докторської дисертації Ватрослава Ягича та свого товариша з університету Олександра Брікнера.

„Archiv für slavische Philologie” протягом 30-ти літ знайомив цивілізований світ із духовним життям усіх слов'янських націй, і це було його величезною заслугою. Редагування такого журналу, в якому з наукової точки зору розглядалися різні проблеми незвичайно складного слов'янського світу, не могла здійснювати одна особа. На обкладинках кожного зошита і на титульних листках кожного тому, крім імені Ягича як головного видавця, стояли звичайно імена спочатку трьох, потім чотирьох, п'ятьох, шістьох слов'янських учених, переважно професорів різних університетів, і то лише таких, які дали хоча б одну свою працю до Archiva. Сам редактор називав їх не інакше як тільки співробітниками (unter Mitwirkung).

„Ягич особисто був настільки енергійний і виrozumілий на різноманітність поглядів та характерів своїх співробітників, — писав Іван Франко, — що вмів удержати між ними гармонію, і коли іноді й доходило до полемік, то вони держалися завсігди вічевих границь, а всякі особисті притирки редактор або усував мовчки, або залагоджував незвичайно тактовно. Сей стан річний змінився значно, коли сутіком обставин, а властиво *via facti* головну ролу в редакції Arch. f. Sl. Phil. почав грати берлінський професор славістики Александр Брікнер. Львів'янин родом, чоловік незвичайно здібний і очитаний, знаменитий спеціаліст у лінгвістиці, та при тім суто наділений буйною фантазією і незвичайно живим темпераментом. Він зазначив себе в томах Archiva зразу працями, основаними на виписках із рукописів петербурзької Публічної бібліотеки, в яких подавав багато нових матеріалів, звичайно невисокої літературної вартости, зате з апломбом великого знавця. Ставши професором славістики в Берліні, він по кількох роках зглядної резерви почав раптом сипати найрізноманітнішими працями та теоріями на таких полях, де він мав тільки поверхове очитання і поверхове розуміння, рівночасно в нім виробився завзятий полеміст, який не гордував ніякими способами і навіть найобскурнішими партійними органами, щоби не то переконати, не то зогидити своїх противників. Розуміється само собою, що обнявши в Archiv für slavische Philologie рубрику Polonica, в якій досить безкритично вихваляв одні праці, а осуджував інші, і в якій не раз торкав також таким самим способом праці інших народностей, він

давав раз у раз причину до незадоволення і більше-менше особистих полемік. Особливий скандал викликав він своїми статтями про слов'янських апостолів, Константина і Методія, в яких він раптом побачив безсоромних ошуканців, фальсифікаторів і дурисвітів, і, помістивши в Archiwі короткий нарис тої своєї теорії, розбовтував її опісля в різних польських журналах і часописах аж до переситу, мішаючи з болотом усіх, хто мав відвагу запротестувати проти такої профанації пам'яті слов'янських учителів.

Супроти сього виступу проф. Брікнера головний видавець проф. Ягич знайшовся в клопітливім положенню, та все-таки не важився сам рішучо спротивитися поглядам свого головного і дуже продуктивного співробітника. Але проф. Брікнер швидко знайшов собі другу ключку, яка знов викликала в ученім світі славістів велику суперечку, що скінчилася для проф. Брікнера не зовсім корисно. В жовтневім зошиті Biblioteki Warszawskiej 1901 р. він виступив з відкриттям загадки найстаршої пам'ятки польського письменства пз. „Bogorodzica. Rozwiązanie zagadki” (ст. 81-106). Се розв'язання написане було тоном більше белетристичним ніж науковим і полягало на тім, що повстання старопольської пісні Bogorodzica, а особливо перших її двох строф в'яжуться з побутом польської королеви Кінги (Кунигунди) в монастирі клярисок у Новім Санчі, де буцімто уперве введено польські молитви для монахинь і читано польський переклад псалмів, а правдоподібно також мала повстати і найстарша духовна піснь. Сей погляд для самого проф. Брікнера був доволі новий і стрітився в науці, а особливо у визначних полоністів з важними протидоводами, в які не буду входити. Інтересно лише, відки і яким способом проф. Брікнер дійшов до того свого відкриття. З огляду, що моя особиста знайомість з проф. Брікнером, яка датується ще з наших університетських часів, мала деякий вплив на те його сенсаційне відкриття, можу тут зацитувати дослівно один уступ із його статті, як інтересний причинок до психології ученого чоловіка”.

Далі Франко наводить конкретні факти фальсифікації з посиланням на самого Івана Франка, буцімто останній твердив на користь польської версії походження пісні „Богородзїца дзівїца”. Цю пісню зафіксував у своїй хроніці Ян Длугош. Так молились воїни, які виграли Грюнвальдську битву. Якщо б твердження О. Брікнера, що це була польська молитва, відповідали дійсності, то це б означало, що битву виграли польські полки, а насправді було не так. Молитва ж мала білоруське походження. Битву виграли об'єднані сили, де поляки зовсім не склали переважаючої більшості.

„Поклик проф. Брікнера на мою увагу, — пояснював Франко, — щодо відчитань двох перших рядків другої строфи пісні Bogorodzica був настільки неясний, що він не вказав, де і в якій формі я зробив сю увагу. Ще рік перед тим проф. Брікнер як співредактор *Archiv für slavische Philologie* пропустив без ніякої уваги рецензію Ст. Добжицького на німецьку розвідку д-ра Гіртлера про старопольську пісню, в якій сей німецький учений поправляв ставропольське *Krzyciela* на *krzyczciela* і толкував цілий рядок по німецьки: „Gottessohn, erhore die Stimme des Schreiers, deines Geschopfes”. На думку д. Добжицького се пояснення було ліпше від усіх інших і одинокою важною новістю в книжці Гіртлера (пор. *Archiv für slavische Philologie* Bd XXII, 1900 S. 289-291).

Прочитавши сю рецензію, я того ж таки року 1900 написав по прочитанню деяких новіших польських розвідок про сю старопольську пісню невеличку розвідку німецькою мовою, бажаючи помістити її в Ягичевім *Archivi*. Та я не квапився з висилкою, зайнятий іншими роботами, аж коли літом 1901 р. я стрітився у Львові з проф. Брікнером, який мав звичай приходити до мене на *rogadanke* до Віденської каварні, де я звичайно сидів між 12-ою і 1-ою годиною. От там то при розмові з проф. Брікнером я й згадав йому про свою розвідку, а на його просьбу передав йому пару день пізніше свій рукопис, а властиво не зовсім гарно писаний брульон. Не маючи від проф. Брікнера довгий час ніякої звістки, я ждав терпеливо на появу моєї замітки, коли ось восени того ж року почув я, що в *Bibliotece Warszawskiej* появилася простора стаття проф. Брікнера, в якій він широко мотивував свою теорію про повстання пісні Bogorodzica в XIII віці в Новім Санчі в монастирському оточенні королеви Кінги і при тім якось неясно згадав про „*jajko Kolumba*”, маючи на увазі не то своє, не то моє відкриття властивої лекції двох перших рядків другої строфи Bogorodzicy. Я пару разів жадав у бібліотеці Оссолінських зошити *Biblioteki Warszawskiej* зі статтею проф. Брікнера, але ніколи не міг дістати її до рук, хоч бібліотека має два примірники сего журналу. Десь рік пізніше я написав до проф. Ягича лист, чи може навіть буди принагідно в Відні усно згадав йому про свою замітку, і аж тоді, в XXIV томі вона появилася без ніякої редакційної уваги в рубриці *Kleine Mitteilungen* під заголовком „*Zu „Bogorodzica” Str. 2, v. 1*” з моїм підписом. Супроти наведених вище доводів проф. Брікнера про текст сього вірша не від річи буде додати тут у перекладі мою замітку, яка не лишилася без значіння і в дальшій полеміці, що вив’язалася наслідком Брікнерової статті і своєю чергою сплodiла широко мотивовану теорію д-ра Василя Щурата про не польське, а білоруське, чи властивіше церковнослов’янське походження тої найстаршої польської пісні. Не

бажаючи зі свого боку займати ніякого становища в тім дуже спірнім питанню, яке незмінно комплікується многочисленними подробицями, приміром найстаршою мелодією, яку має найстарша відома нам рукописна копія пісні з р. 1504, — задовольюся тільки тою увагою, що моя замітка раз на завсігди і непохитно усталила першість тої пергаментової копії, яка містить текст пісні і яку перед тим кладено на другім місці із джерелами тексту, і так самоусталила значення тих віршів без ніякої поправки і без ніякої кон'єктури”.

Далі Франко подає переклад тексту його замітки, „яка крім не дуже у нас численних читачів Ягичевого журналу відома тепер тільки немногим землякам, які одержали з неї відбитки. Уважаю потрібним дати сей переклад ще й тому, що питання про старопольську пісню власне з приводу публікації д-ра Щурата викликало було досить оживлену дискусію не лише в польській, але також і в руській пресі, а спеціально з боку проф. Брікнера викликало відзиви такі злобні і пристрасні, яких годі було би надіятися від чоловіка вченого, зайнятого тільки тим, щоб дослідити правду, а не тим, аби конче поставити на своїм”.

Згадав Іван Франко й інші праці професора Брікнера: „Не щастило проф. Брікнеру і в дальших його працях, роблених на замовлення фірми Амелянга в Липську, просторих щодо об'єму, але загалом більше фельєтоново, ніж науково написаних Історії польської літератури і Історії російської літератури. По-німецьки обі мали по одному томові, Історія польської літератури вийшла по-польськи в двох томах уже другим виданням. В обох тих працях, як і взагалі у всіх своїх наукових працях, проф. Брікнер має той кепський звичай, що ніде не цитує, відки що бере, а як і цитує яких інших авторів, то тільки найзагальніше в тексті, без подання твору, ані місця. Се відбирає всім його працям властиву наукову вартість, бо при множестві його тверджень ніколи не можна контролювати, чи маємо діло з відомим або ствердженим фактом, чи з простою видумкою або комбінацією самого автора. Уже з полеміки проф. Брікнера зі слов'янськими апостолами, на яких він і в своїй Історії російської літератури не занедбав бризнути болотом, можна було бачити, що проф. Брікнер, хоч начитаний у різних філологічних працях, має дуже слабе поняття про церковнослов'янський язик. Блискучий доказ того дав він також у своїй Історії російської літератури, збувши весь старий період в одній дуже вбогій змістом і аж надто вже поверховій та суб'єктивною злобою закрашеній главі. В останніх роках прийшла черга також на здемаскування його філологічної поверховості. Доконав сего молодий польський філолог Генріх Улашин, який у кількох статтях, писаних польською і російською мовою, вивів на чисту воду всю

плиткість і суперечність Брікнерових мовних комбінацій, якими він звик сипати не тільки в працях чисто філологічних, але також а не надто часто в історично-літературних.

Поміщена Улашином в XXIX томі *Archiv für slavische Philologie* рецензія на Брікнерові „Dzieje języka polskiego” довершила мірки пересердя проф. Брікнера. Своїм звичаєм він, відповідаючи на рецензію Улашина, закинув йому особисту неучтивість і фальшування фактів. Улашин не змовчав на сей закид, але зажадав спростування в *Archivi*, а коли проф. Брікнер і проф. Ягіч отягалися з поміщенням його полеміки, вивів справу перед суд, а надто видав у сій справі окрему брошуру, в якій вияснює свої відносини до проф. Брікнера і проф. Ягіча в тій архінемилій справі. Не буду вдаватися в ті деталі, занадто спеціальні, щоб могли зацікавити неспеціаліста, але, прочитавши рецензію Улашина на Брікнерову книжку, можу сказати тільки, що ця рецензія, в деталях звичайно зовсім вірна, має власне ту хибу, що не бачить основи всіх помилок проф. Брікнера, а власне його майже повного ігнорування церковнослов'янської мови. Тільки се ігнорування дозволяє нам зрозуміти фантастичну теорію проф. Брікнера, перейняту ним, здається, від покійного Яна Карловича, про буцімто центральне становище польського мови не тільки в сім ї слов'янських мов, але трохи чи не між усіма європейськими.

Наслідком полеміки Генріка Улашина з проф. Брікнером була інтересна зміна в складі співробітників *Arch. f. Sl. Phil.* іменованих на вкладках кожної книжки. Коли на другім зошиті *Archiva* за 1909 р. були ще підписи співробітників: Брікнер, Лескін, Нерінг, Фортунатов, Їречек, Мілетич, Новакович, Полівка, Решетар, Соболевський, то на останнім зошиті стоять уже: Дільс, Фортунатов, Їречек, Мілетич, Новакович, Полівка, Решетар, Соболевський і Штрекель. Брікнер і Лескін уступили, як бачимо, з брошури, наслідком справи Улашина, а Нерінг умер. Чи ця зміна редакції вплине на зміну напрямку і характеру *Arch. f. Sl. Phil.*, можна на разі сумніватися, поки головним його видавцем остається проф. Ягіч. В усякім разі уступлення проф. Брікнера змінить потроху фізіономію сего органу, що досі дуже часто робив враження органу, в значній мірі присвяченого радше рекламуванню як оцінюванню польської науки”.

Ця Франкова стаття поклала край стосункам з О. Брікнером, а тому не дивно, що коли 1926 року К. Студинський звернувся до Брікнера з проханням написати спогади про письменника, той відмовився, сказавши, що з Іваном Франком ледве був знайомий і це знайомство зводилось до декількох розмов на наукові теми та до обміну деякими

книжками. Насправді ж було інакше. У фонді Івана Франка збереглися шість листів О. Брікнера. Вони були опубліковані Р. Гораком у статті „Дискусія Івана Франка з Олександром Брікнером”, уміщеній у № 3 „Франкознавчих студій” (м. Дрогобич) за 2005 рік. На питання, чи збереглися листи Івана Франка до нього, О. Брікнер не відповів...

Якщо судити про події початку 1909 року на основі публікацій газети „Діло”, то здається, що ніби нічого особливого не відбувалося. Газета як почала друкувати відомий роман польського письменника Вл. Ст. Реймонта „Слґорі” у перекладі Михайла Павлика, так і невеличкими шматками, з номера в номер, буде друкувати його під назвою „Мужики” цілий Божий рік. Правда, час від часу на сторінки газети потрапляли повідомлення про гучні скандали, зокрема скандал, пов'язаний із російським консулом в Галичині В. Пустошкіним. Виявилося, що він керував шпигунською мережею.

Після довгої перерви у № 10 від 16 січня 1909 року газета подала чергові оголошення про пожертви для хворого письменника. На цей раз жертводавцями були: Тит Ревакович — 20 корон, Петро Новаківський — 10 корон, Гедимін Лисинецький — 10 корон, Юліан Мудрак — 10 корон, А. Боцюрко — 5 корон, сеймові послы 173 корони, Кружок земляків у складку — 51 корону, О. Гуцько (складка) — 6,70 корон, „Зоря” — 24,73 корони, Микола Мороз — 10 корон. Загальної суми зібраних грошей газета не подавала.

Львів захоплювався Модестом Менцинським в „Аїді”. Газета писала, що він через високі обцасы вивихнув собі ногу і мусив лежати тиждень у ліжку, а львів'яни не могли дочекатись його появи на сцені.

19 січня 1909 року на 82 році життя помер ветеран галицького письменства Богдан Дідицький. Його похоронили в могилі „русских журналистов” на Личакові, а москвофільська преса ще довго оплакувала його кончину. Завше чулий на подібні речі Іван Франко через хворобу не міг відгукнутися на смерть письменника.

Екзаменаційна сесія закінчувалась, у студентів ставало більше вільного від науки часу — і знову розпочались акції за відкриття українського університету. Ще 26 жовтня 1907 року була прийнята постанова уряду графа Бека, в якій говорилося:

„§ 5. Доки не прийде до порозуміння з польською репрезентацією в справі заснування українських гімназій, мають бути отвирані паралельки, а в Вижниці (на границі Галичини і Буковини) має бути основана українська гімназія. — (Досі було запроваджено паралельки при гімназіях у Бережанах і Стрию, та зроблено перші кроки до заснування української гімназії в Вижниці і більше нічого);

§ 6. Перед приступленням до оснування українського університету утворити переходовий стан на львівському університеті: залишенням польської формули іматрикуляційної, допущенням української мови при вписах і переслуханнях українських студентів, та поки що креованням двох українських кафедр на львівському університеті".

Останній пункт не виконувався, і питання відкриття університету переносилося на невизначений термін. Перше грізне віче студентів із цього приводу відбулося у приміщенні „Дністра”. Польська преса про це віче відгукнулася зневажливо і брутално.

Цісарсько-королівське правосуддя в особі польських шовіністів на вимоги студентів відповіло черговою хвилею терору проти українців. По всьому краю розпочалися суди над тими, хто схвалював вчинок М. Січинського. До суду притягуються селяни, робітники, школярі, студенти.

Психіатри визнають М. Січинського таким, якого можна судити. На роль оборонців зголошуються кращі сили української адвокатури: К. Левицький, Т. Окуневський та В. Старосольський.

По краю йде широкий рух збирання коштів на фонд Олени Січинської, матері Мирослава Січинського, для розвитку українського шкільництва.

16 березня 1909 року газети повідомляють, що розправа над М. Січинським відбудеться 24 березня 1909 року. „Діло” з номера в номер рекламує книжку М. Лозинського „Акт 12 цвітня 1908 р.” про вбивство Мирославом Січинським Андрія Потоцького. Таку книжку, радить газета, повинен мати кожний українець, а гроші, виручені за неї, підуть у фонд Олени Січинської.

22 березня 1909 року помер Войцех Дідушицький, 1845 року народження, посол до Державної Ради у 1879-85 роках, а з 1895 року — від округу Самбір-Городок. Він був одним із тих, хто врятував для української культури Богородчанський іконостас із Манявського Скиту.

30 березня у Миколаєві помер Микола Аркас, 1853 року народження, грек за походженням. Автор опери „Катерина” та „Історії Русі-України”, яка, як твердила преса, мала такий успіх, як „Кобзар”, затьмаривши історію М. Грушевського, і яку так нещадно громив на сторінках „Літературно-наукового вісника” Фотій Красицький, зокрема за погані ілюстрації, вказуючи, що „д. Аркас зібрав для ілюстрації історії України-Русі різні композиції з російських, далеко не серйозних ілюстраційних журналів; композиції ці зроблені також Росіянами, звичайно з свого погляду; при недостатчі у свій час певних джерел, а той й умисно в обрусительнім духу; інші ілюстрації взято з інших російських

видань, частину з польських і тільки невелику частину з українських видань". Критик зауважував, що „образки подані в дуже малих розмірах, особливо як на популярне видання, а про український народ, про його типові, етнографічні і побутові сторони у сій історії читач не знайде слів нічого — се історія тільки привілейованих осіб (царі, імператори російські і австрійські, міністри, архіереї). У всім тім я не припускаю злої волі д. Аркаса, навпаки, видання показує його щирий патріотизм, — йому можна поставити в вину тільки те, що він, будучи аматором історії, взявся за серйозне діло, котре потребує спеціаліста, а добродій Доманицький, якого він упросив зредагувати йому ту працю, щоб порадило д. Аркасу звернутись до досвідчених артистів — археологів, допоміг д. Аркасу зробити Українцям отсю медвежу прислугу”.

Буквально вбивча рецензія М. Грушевського на книжку опублікована в десятій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1908 рік. „Коли суспільність вважає, — писав він, — що такі вироби, як Історія д. Аркаса, сповняє завдання популярної історії як не можна ліпше; коли праві депутати її хвалять, книгоноші плачуть, публіцисти благовісткують славу її, її блаженні люди їм вірять, — „освіченішим кругам”, очевидно, зостається тихо сидіти. Сучасний український Сенька, значить, знайшов свою шапку й може штатувати в ній, скільки йому завгодно. І було б дуже ризиковано робити сій шапці конкуренцію.

Бо ж нічого легшого як „не попасти в тон”. „Всякому, хто б не був, коли він напише кращий історичний твір для того народу такою ж чистою народною мовою, якою написана історія Аркаса, і видасть так же дешево і гарно з технічного боку — народ щиро скаже таке ж спасибі, яке він тепер шле Миколі Аркасові”, — пише д. Піснячевський, і ці слова звучать дуже небезпечно. Напр. мова — таке страшенно дражливе у нас питання. Скільки треба напустити прикладом д. Аркаса русизмів в українську мову — всяких таких слів як „руже”, „коляска”, „караул” і т. і., як у нього, щоб мова вийшла „така ж чиста народна”? Д. Липинський вважає, що русизми в мові д. Аркаса корисні, бо роблять книжку більше приступною. Погляд досить оригінальний, і дуже небезпечний; але й прийнявши сю науку — як його вгадати, яку саме порцію русизмів всипати, щоб мова стала „чистою народною”. І як його попасти під „технічні вимоги”? Чи тої мішанини і помилки, яку бачимо напр. на картах д. Аркаса, вже досить, чи пожадано було їх іще більше затемнити? Чи будуча популярна українська історія, йдучи прикладом його ілюстрацій — галереї портретів українських діячів „только с другой стороны”, повинна буде дати портрети тільки Юзефовича і Пихна, чи пожадані також портрети Ілюдора і Савченка?”

Іван Франко участі у дискусії не взяв.

6 квітня у № 75 „Діла” друкується черговий список пожертв „для хорого письменника” (в коронах): „Михайло Ліськевич Відень складка 6, Павло Дурбак 20, Йосиф Павлинський складка 10, Х. У. Львів 1, Ольга Шухевич Тишківці 10, Теодозій Чичка 2, Тадей Соловій 50, філія руського товариства педагогічного в Збаражі складка 10, Іван Український складка 55,50, Іван Труш Львів 15”.

8 квітня 1909 року стають відомі імена присяжних, які повинні вирішити долю Мирослава Січинського. Серед присяжних — жодного українця. Але є серед них колишній соціаліст, співредактор „Ргасу” і банкір Едвард Лілієн, який мав відношення до Івана Франка. Крім нього, до складу присяжних входить Ян Яжина, найбільший у Львові власник ювелірних майстерень. Його донька Гелена була дружиною Антонія Увери. У 1992 році у їхньому будинку буде відкрито літературну експозицію Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка.

№ 79 „Діла” від 15 квітня повністю присвячений Івану-Андрію-Мирославу Січинському, синові блаженної пам’яті отця Миколи Січинського та Олени з Корнів Січинської, народженого 11 жовтня 1887 року в селі Чернихівцях, студента третього курсу філософії Львівського університету, який 12 квітня 1908 року вбив намісника Галичини Андрія Потоцького. Наводився список свідків, лікарів-психіатрів, а також детальний опис убивства.

№ 82 газети „Діло” від 19 квітня публікує вирок лави присяжних. 12 присяжних, тобто одноголосно, на основне питання, чи винен М. Січинський у вбивстві А. Потоцького, відповідають „так”. Суд виносить вирок: „смерть через повішення”. Тепер знову слово за цісарем: підпише вирок чи ні.

Українське населення Львова вперше виходить на демонстрацію. В одних рядах йшли українські „ура-патріоти”, робітники, селяни з приміських сіл, студенти, „люди різних переконань і політичних орієнтацій”. Ніби всі незгоди між ними зникли, і вони нарешті зібралися в один кулак... Хоч на хвилину... Всі розуміють, що йдеться не тільки про Січинського...

Проти цієї сили польські шовіністи спасували. Не бігли на Маріяцький майдан, не падали на коліна перед пам’ятником Міцкевичу, не гнали в шаленому галопі по Львові й не каменували українських дітей. Їх відваги і патріотизму типу „Єще Польска не згінела” вистарчило хіба на те, щоб із заґратованих вікон своїх помешкань кидати на голову демонстрантів сміття і лити чорнило.

19 квітня 1909 року „Діло” повідомляє про смерть Петра Косача — чоловіка Олени Пчілки, батька Лесі Українки, — який помер 15 квітня на 68 році життя.

№ 86 „Діла” з п’ятниці за 23 квітня за новим стилем повідомив: „Як доносять „Кієвські Весті”, в Київі гостить тепер д-р Іван Франко, що прибув там минулого тижня зі Львова. Знаменитий наш письменник не зовсім видужав з тяжкої хвороби, що постигла його минулого року. Руки в нього спаралізовані, так що він не володіє пальцями. Все ж таки одержав він інтерес до науки, відвідує в Київі бібліотеки, цікавлячись головню слов’янською філологією. Шановний учений побуде в Київі ще один тиждень, а потім верне ся до Львова”.

№ 88 „Діла” від 26 квітня додав у розділі літературних новин, що „д-р Іван Франко переклав недавно з латинської мови відомий роман „Амур і Психея”. Переклад буде друкований в „Універсальній бібліотеці” у Львові”.

27 квітня 1909 року № 83 газети „Рада” повідомив про від’їзд Івана Франка до Львова: „Д-р Іван Франко виїхав увечері 12 априля до Львова. Його мав допроводити до кордону один з молодих українських письменників, але в день виїзду прибув до Києва син письменника, студент Львівського університету, Андрій Франко, котрий і повіз батька за кордон. Шановний наш письменник зостався задоволений з свого побуту в Києві, казав на від’їзді, що він почуває себе тут краще, і обіцяв приїхати влітку знову, щоб зробити ряд екскурсій по старих приватних архівах, бібліотеках, монастирях і церквах. Перед від’їздом наш шановний учений оглянув церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, де познайомився з завідуючим музеєм проф. М. Петровим. Д-р Франко повіз із собою чимало старих книг, закуплених по київських книгарнях і антикварних торговлях. Книжки ці стосуються переважно старого українського письменства перших віків християнської доби”.

№ 89 „Діла” з 27 квітня також повідомив про те, що Іван Франко повернувся з Києва додому, а № 92 з п’ятниці 30 квітня присвятив кілька рядків його перебуванню в Києві, повторивши слово в слово інформацію з „Ради”.

Поза увагою преси залишився факт, що Іван Франко зупинявся в Бродях. Там не так давно помер Ярослав Рошкевич і жив Гладилович — весільний дружба Івана Франка. Начальник поліції в Бродях В. Карабановський повідомляв дирекцію поліції у Львові (ЦДІЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 7653, арк. 190-192. Опубліковано в „Іван Франко. Документи і матеріали”, Київ, 1956): „26 ц. м. о год. 11 перед

полуднем приїхали з Києва до Бродів відомий провідник „українців” д-р Іван Франко з сином Андрієм. На місцевому залізничному вокзалі на них чекав завзятий українець, місцевий комірник залізничного складу Гадзевич, який після дуже сердечного привітання з прибулими полегшив їм митний обшук. Після митного обшуку д-р Іван Франко пішов до міста, а син його Андрій залишився разом з Гадзевичем чекати відходу поїзда в залі доживання II класу. Там вони годину дуже жваво розмовляли. О 12 годині Андрій Франко поїхав до Львова, а д-р Іван Франко, як доніс агент Турина, відвідав українську бурсу, а пізніше разом з учнями-українцями місцевої гімназії влаштував екскурсію в напрямку російського кордону для розшуків якогось своєрідного каміння.

О 7 год. 30 хв. вечора, перед відходом поїзда до Львова, під керівництвом повітового судді Бережанського, інспектора технічного контролю фінансової дирекції гуралень Гладилевича і комірника залізничного складу Гадзевича зібралось на залізничному вокзалі приблизно 80 учнів місцевої гімназії (українців). Вони з ентузіазмом проводжали д-ра Франка піснею „Многая літа”.

Одночасно підкреслюю, що комірник залізничного складу Гадзевич, який є одним з керівників партії „українців” у Бродях, дозволив собі від імені тутешнього начальника станції інспектора Дубенського, без його відома, пропустити всіх учнів без перонних квитків з вестибуля на перон і організував ціле прощання з д-ром Франком. Начальник станції Дубенський, якого про це зловживання Гадзевича повідомив ц. к. канцелярист поліції Кулаковський, наказав, щоб після відходу поїзда всі, хто брав участь у прощанні, заплатили за перонні квитки. Гадзевич розрахувався сам за всіх.

Однак Бережанський і Гладилевич зникли перед тим з перону, побоюючись, що їм доведеться купити для учнів перонні квитки.

При цій нагоді доношу, що учні-українці тутешньої гімназії, якими керує священник Хлібовицький, учитель закону Божого гімназії і директор української бурси, як конфіденційно доніс агент Турина, погрожують, що, на випадок, коли Мирослава Січинського не помилують, українська молодь організує у Львові, куди з'їдеється з усієї країни на означений день, велику боротьбу, яка своїм розміром перевищить все, що досі влаштовувала українська молодь”.

Про свій приїзд у Київ Іван Франко нікого не попередив. Навіть Є. К. Трегубова... Усім опісля пояснював жартома, що, мовляв, набридло йому сидіти у Львові та нудитись, а тому вирішив поїхати до Києва. Заборону щодо його в'їзду в Росію після 1905 року відмінили. Тим і скористався. Це була його третя, остання, поїздка до міста, з яким

пов'язував стільки надій і прекрасних, але болючих спогадів. Вирішує не завдавати клопотів рідні. Ні Трегубовим, ні Ігнатовичам, які після переїзду з Петербурга придбали дім неподалік Львівської площі.

Не так багато й спогадів сучасників про отой останній приїзд. Серед них спогад Дмитра Дорошенка (1882-1951), відомого історика, публіциста, громадського та державного діяча, члена Центральної Ради, опублікований у сьомій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1926 рік під назвою „Останній побут Івана Франка у Києві”.

„Се було весною 1909 року, — писав Д. Дорошенко, — десь так у квітні, а може, і в початку травня. До нас, киян, уже доходили якісь неясні чутки про хворобу Франка, але в чому та хвороба виявлялася, наскільки була серйозна — про се мало хто знав. Говорили про перевтому, про нервовий розстрій, про симптоми душевної недуги. Коли ось раптом розійшлася по Києву чутка, що зі Львова приїхав Франко — зовсім хворий, обшарпаний, нужденний, неначе втік. Дивувались, як він міг добути паспорт і сам заїхати і як могли його в такому стані пустити. Оповідали, що впізнано його таким способом: саме тоді помер Петро Антонович Косач (чоловік Олени Пчілки); на похоронах, як іще труна з небіжчиком стояла в хаті і біля неї духовенство правило панахиду, М. В. Лисенко побачив серед натовпу людину, яка дуже подобала на Івана Франка. Він підійшов і запитав: „Чи ви не будете пан доктор Франко?” — „Так, я єсть Франко”, — була відповідь. Виявилось, що Франко приїхав зі Львова і просто з двірця пішов до Косачів, пригадуючи їх помешкання ще з 80-х років, коли був увостанне в Києві, попав на похорони господаря. Він був хворий — явні ознаки духового розстрою. Крім того, мав зведекі й покалічені пальці на руках. Його переслідували якісь привиди, і, щоб позбутися їх, він мав з собою банку з розчином креозоту, куди мачав свої слабкі, скрючені пальці, шкіра на них репалася і облізла, пучки рук являли якусь червону страшну рану. Франка забрав до себе Є. Х. Чикаленко, і він там у нього мешкав, а тим часом думано про те, як з ним бути надалі і як його відправити додому”.

Євген Чикаленко свої спогади про Івана Франка опублікував 1926 року в № 5-6 часопису „Наша громада” в Падебрадах (Чехія). З Іваном Франком познайомився у 1903 році, коли приїхав до Львова разом із С. Єфремовим та М. Лисенком на ювілей останнього. „Невеликий на зріст, — писав у тих спогадах, — з круглою кучерявою рудою головою, підстриженими вусами, лагідними блакитними очима, він робив надзвичайно приємне вражіння. Своїм зовнішнім виглядом, манерою говорити — тихим голосом, вдумливою, повільною розмовою, він дуже мені нагадував другого нашого велетня — Володимира Антоновича. У

них обох, з першого ж знайомства, відразу почувалася видатна талановитість, але не така, що пригнічує вас, а навпаки, вам стає якось легко, приємно в їх присутності. В обох них була якась задушевність, простота, яка вабила до себе і зближала з ними — велетнями духу”.

Про перебування Франка у Києві Є. Чикаленко, в якого замешкав поет, оповів мало. „Здається, 1908 року (насправді — 1909 року, — авт.), — писав, — несподівано Франко приїхав до Київа і просто заїхав з двірця до мене на квартиру. Побачивши його, я страшенно зрадів, думаючи, що він вже видужав, але виявилось, що у нього паралізовані обидві руки, хоч говорить він так, наче нормальна, здорова людина. А коли зайшла мова про його хворобу, то тут же виявилось, що й в голові йому не ясно; він серйозно оповідав, що Драгоманів поскручував йому руки дротом і, щоб позбутися болю, він чомусь мачав руки в скапідар (терпентин) і попик собі їх до ран. Він розказав, що йому остогиділо сидіти у Львові і він без відома родини втік розважатись до Київа. Франко проживав тоді у мене з тиждень і кожного ранку оповідав, що вночі приходив до нього Драгоманов і крутив йому руки. Повідомивши телеграмою старшого сина його, що Франко живе у мене, я одвів йому синову кімнату, приставив до нього хлопця, який його роздягав, вдягав, вмивав, а за столом ми вже самі, з біллю в серці, годували його ложкою, як малу дитину. Він ходив в гості до знайомих, робив покупки в місті, купував на Подолі старі книжки, навіть самовар собі купив, яким особливо тішився. Гроші він держав в кишені пальто і казав хлопцеві чи продавцеві брати їх відтіля і класти назад здачу. Нарешті приїхав син і забрав його додому у Львів”.

Листи Євгена Чикаленка до Івана Франка вперше опублікував Яким Горак у четвертій книзі „Наукового вісника Львівського музею Івана Франка у Львові” (Львів, 2004 р., арк. 262-286).

Приїзду Івана Франка до Києва Є. Чикаленко приділив чимало уваги і у своєму „Щоденнику”. У записі, датованому 10 квітня 1909 року, він згадує: „Несподівано приїхав до Києва славнозвісний Іван Франко і оселився в мене. Сумно дивитись, як такий великий і глибокий розум помутився. Про все він говорить як здорова людина, а коли зайде мова про його паралізовані руки, то тут і виявляється його божевілля: він запевняє зовсім серйозно, що то Драгоманов покрутив йому руки і що й тепер їх крутить. Він відганяє дух Драгоманова тим, що раз у раз мочить руки в креозоті. Весь будинок засмердів креозотом так, що й витримати тяжко.

Прожив у нас Франко днів з десятків і помучив нас усіх немало, бо руками він не може нічого робити — його треба роздягати, одягати,

вмивати й годувати. Дивно, як він сам зі Львова приїхав сюди. Тут він багато ходив сам по знайомих та на Поділ, де купував собі багато раритетних книжок. Гроші він держав у кишені, коли треба платити, то він каже продавцеві лізти до себе в кишеню і брати грошей скільки йому слід, а здачу класти назад.

Певне таким чином у його багато забирають зайвих грошей, хоч він запевняє, що ніхто не зловживає.

Додому не хотів їхати, поки син не приїхав і не забрав його.

Страшенно сумно і болюче, що загинула така талановита та працьовита сила. Кажуть, що нема надії, щоб до його вернувся здоровий розум. А коли справді так, то краще вже йому вмерти”.

Більш детально сцену зустрічі Є. Чикаленка та І. Франка у Києві описано в іншому спогаді. Цей спогад записав зі слів Євгена Харлампійовича весною 1926 року (коли той перебував уже на еміграції в Чехії, в Подебрадах) Євген Маланюк і навів його у статті „До життєпису Франка”, яка була опублікована аж 1966 року в Канаді.

„Одного дня, — згадував Є. Чикаленко, — хтось подзвонив до моєї київської хати. Зняковіла служниця прибігла до мене. Я вийшов і побачив ... Франка. Змарнілого, зігнутого і якби незнайомого.

Виявилося, що він, не повідомивши нікого, раптом приїхав до Києва. Сам. Тяжко хворий. З напівпаралізованими руками. Я під руку провів його до їдальні. Подали чай, але ми мусили йому тримати склянку і давати пити з ложечки. Франко, вказуючи мені очима на свої скоцюрблені руки з покрученими пальцями, раптом цілком поважно сказав:

— Ось, бачите. Це все він робить. Це він щодня приходиться до мене і скручує мені пальці дротом — щоб я не писав. Це все він! Але я знаю, що робити: я завтра поїду до Одеси і там мачатиму руки в Чорне море. Це — єдиний лік. Так мені сказали духи.

Почувши таке, я спочатку остовпів, а потім серце защеміло від страшного здогаду: Франко, великий Франко — психічно хворий. Великий розум — ось згас. Та я мало не стратив притомності, коли на моє запитання: хто ж це він? — Франко поважно і просто відповів:

— Як? Ви не знаєте? Та ж, ясна річ, — Драгоманов!”

За спогадом Д. Дорошенка, Іван Франко побував на засіданні Українського клубу, який сходився переважно вдома у Чикаленків.

Як згадує Є. Чикаленко, Іван Франко, крім раритетних книжок придбав на Подолі самовар, „яким особливо тишився”. Історію його купівлі донедавна висвітлювали лише за листом до працівників Музею Івана Франка у Львові від 1 січня 1986 року доньки письменника Анни Франко-Ключко, у родині якої в Торонто донині зберігається

оригінальний самовар. Вона писала, що Іван Франко купив самовар, „як їздив вже хворий в Одесу (як казав мені: „Це для тебе в придане”)”. Відповідний фрагмент спогаду Є. Чикаленка не збігається з цим твердженням. Самовар, подібний до купленого Іваном Франком, зберігається тепер у Літературно-меморіальному Музеї письменника у Львові („НДР” № 1879) і був придбаний працівниками Музею у М. І. Сенів у грудні 1986 року.

Про те, як Іван Франко проводив час у Києві, детально розповів Дмитро Дорошенко: „Заходжу якось вранці до книгарні „Киевской старины”, що містилася на Безаківській улиці, ч. 8. Тільки увійшов, як мені так і кинувся в ніс запах креозоту. Бачу з В. П. Степаненком, вічним і незмінним управителем книгарні, розмовляє якийсь пан в старенькому, з облізлими і потертими баранячими ковніром пальті. Я зразу догадався, що то Франко. Кілька літ перед тим я бачив його у Львові, слухаючи його виклади з історії української літератури на українських університетських курсах влітку 1904 року. Та й з нас, хоч з портретів, хто не знав тоді Франка? За сих кілька років він змінився: схуд, постарів; був давно неголений, убрання на ньому нечищене, взагалі вигляд запущений. Маючи нежить, а не володіючи пальцями так, що не був у стані витягти з кишені хустку, хворий не міг додержатися охайності. В таким вигляді був тепер передо мною Франко, „владитель моїх дум” ще з моїх шкільних років, мій улюблений письменник і учитель, якому я найбільше завдячував своїм духовним розвитком і якого я найбільше любив із усіх наших діячів, кого тільки знав до того часу... Бачити його в таким тяжким стані було невимовно боляче і тяжко. Та ніколи було думати й роздумувати. Я підійшов, привітався, назвав себе і запитав Франка, чи він мене пригадає й пізнає? Він відповів, що ні. Я зауважив, що в ту хвилину, як я вступив до книгарні, Франко вже збирався виходити, і Степаненко поясняв йому дорогу. Я зрозумів, що Франко хоче йти на Хрещатик, пошукати по книгарнях одне старе видання Іпатіївського літопису. Я подумав собі, як же хвора, з покаліченими руками людина буде сама добиватись до Хрещатика, ходити десь по книгарнях, — і пропонував, що піду разом і заведу до книгарень; але порадив, щоб замість йти на Хрещатик до великих книгарень, зайти до відомого в Києві антиквара Семінського, що мав свою крамничку на Фундуклеївській улиці, десь у дворі: у нього скорше можна знайти потрібне старе видання і дешевше купити. Франко прийняв мою пропозицію, і ми вийшли з книгарні „Киевской старины” на улицю.

Сіли в трамвай і доїхали до ріжка Фундуклеївської та Великої Володимирської, де зішли й пішли до Семінського. Вийшли й за-

стали у крамниці самого добре відомого київським бібліофілам господаря. „Дай, Боже, здоров'я!” — привітався Франко. „Здоровенькі були, милості просимо”, — відповів Семінський. „Е, та тут можна по-нашому говорити!” — весело зауважив Франко. Я пояснив, що пан Семінський — наш земляк, українець, отже, натурально, що він говорить по-нашому. Семінському пояснив я, що пан доктор Франко шукає Іпатіївського літопису й взагалі хоче подивитись, які в нього є книжки з історії давнього й нового письменства. Семінський дав нам свій каталог і запропонував просто передивитись його й казати, що нам треба, а він буде доставати ті книжки з полиць. Так ми і зробили. Я держав перед Франком каталог, перегортаючи сторінка за сторінкою. І бачу, що він називає книгу за книгою: різні дисертації студентів Київської духовної семінарії, старі російські підручники історії літератури, взагалі все, що мало хоч далеке відношення до старого нашого письменства, до історії церкви й історії культури. До того, він не торгувався, як то звичайно робиться, коли купуєш у „букініста” (антиквара), і Семінський, задоволений, відкладав нам книгу за книгою, і коло нас росла ціла гора книжок. Я спробував був злегка натякнути Франкові, на що йому здалися деякі з книжок, та що годилось би поторгуватись, бо ціни в каталозі пана Семінського занадто високі, але Франко відмахнувся від мене рукою: мовляв, дайте мені спокій, я сам знаю, що роблю! Тільки потрібного видання літопису ми не знайшли.

От так виріс рахунок — пам'ятаю точно суму — аж на 136 карбованців. По тих часах гроші дуже невеликі. Думаю: де ж він візьме, щоб заплатити, чи є в нього такі гроші? Та й досадно було, що Семінський бере найменше четвертину зайвогс, треба б було поторгуватися. Чую, Франко велить усе спакувати й надіслати йому до хати разом з рахунком, подає Чикаленкову адресу.

Коли ми вийшли, я предложив, що сам пізніше сходжу до Ідзиковського й куплю літопис та занесу до хати. Я боявся, що й у Ідзиковського Франко накупить силу книжок, бо, видно, книжка мала для нього непереможні чари. Він послухав, але сказав, що хоче зайти до контори редакції „Літературно-наукового вісника”, що там йому належить гонорар і він хоче узяти ті гроші, щоб розплатитися за книжки. Та був уже обідній час, я згадав, що в Чикаленків можуть його дождати на обід, і предложив зайти до контори на другий день. Франко погодився, і я одвів його до Чикаленків, де його справді вже дожидали з обідом”.

На другий день вранці Д. Дорошенко був у призначену годину в Чикаленків, забрав Франка і поїхав з ним на Велику Володимирську, аж за Золоті Ворота, де містилася тоді книгарня й контора „Літературно-

наукового вісника". Там Франкові справді виплатили якусь суму. „Виходячи звідти, — продовжував згадувати Д. Дорошенко, — я, бажаючи показати Франкові щось цікаве, пропонував зайти поблизу до Українського клубу й подивитися на його помешкання. Український клуб, недавно перед тим відкритий, — се були гордощі нас, киян, і я хотів показати його такому рідкому гостеві. Франко згодився, але без особливого інтересу. Його цікавили тільки книжки, особливо старі, а до всього іншого він ставився байдуже. У нього весь час був трохи напружений, зосереджений вигляд, і в звичайні балачки він вступав неохоче. Розуміючи його стан, я не докучав йому своїми розмовами. Але не втерпів, щоб не показати клуб. Та вже коли ми ввійшли і роздяглися в прихожій, я згадав, що у великій залі висить, між іншим, портрет Драгоманова. Я подумав, чи не зробить він якогось вражіння на Франка, бо чув, як оповідали, що у нього прокидається ніби манія переслідування його Драгомановим. Отже, я провів Франка спочатку бічними кімнатами, щоб потім вступити до головної зали так, що портрет Драгоманова буде у нас позаду. Так і зробили. Пройшли велику залу, не оглядаючись, а Франко взагалі ніякого спеціального інтересу не виявляв до чогось, і ми щасливо вийшли з клубу, не бачивши того портрета. А може, моя обережність була зайва?

Бачачи, що Франка інтересують книжки, я пропонував йому поїхати в найближчу неділю на Поділ, на т. зв. „толчок“, де можна дуже дешево придбати часом дуже цікаві книжки. Франко дуже охоче на се пристав. Взагалі якось само собою сталось, що я зробився його чичероне по Києву. Робив се я дуже охоче й радо, тим більше, що мав тоді вільний час.

Досі, ходячи по книгарнях, я ні разу ні в чому не зауважив у Франка якоїсь ненормальності; він розмовляв зовсім як звичайна здорова людина, тільки що був якийсь понурий, сумний і зосереджений. Але такий настрій цілком натурально пояснювався його станом каліцтва рук, коли він зробився зовсім наче без рук: ані вдягтись, ані добути що з кишені, ані їсти сам не міг. Страшне становище... Було чого стати сумним-невеселим.

Здається, що того ж таки самого дня, коли ми заходили до Українського клубу, в Чикаленків був журфікс. Звичайно збирался у Є. Х. Чикаленка по понеділках. Може, то й був якраз один із понеділів — не пам'ятаю вже. Зібралось зо два десятки людей. Був і Франко. Ми заговорили з ним за літературу, за нові видання. Пригадую, Франко дуже нарікав на проф. М. Грушевського, що той не хоче друкувати збірки його передмов до окремих драм Шекспіра

в Кулішевому перекладі, а з тих передмов вийшла б ціла студія про Шекспіра. Потім я поспитав, що нового написав він, забувши, що, позбавлений рук, Франко не може „писати”, а хіба лиш друкувати. На се мені Франко відповів, що переклав роман Апулея „Золотий осел”, що переклад вийшов дуже вдалий, і що особливо йому приємно, так се те, що й сам автор задоволений з перекладу. Побачивши, що на моїм обличчі мимоволі виявилось здивування, Франко додав: „Так, так, автор дійсно задоволений, бо явився мені у сні і сказав: „Das ist itereressant” (це цікаве — нім., авт.)! ... Се була одинока ознака психічного розстрою, яку я бачив у Франка за цілий тиждень, як ми з ним зустрічались у Києві тої весни.

На другий день якраз у нашій київській „Просвіті” (а я був тоді її секретарем) відбувалося засідання видавничої комісії. Голова „Просвіти” — покійний Б. Д. Грінченко, приймаючи участь у всіх комісіях „Просвіти”, особливо любив видавничу і особливо ретельно одвідував її, хоч взагалі був дуже точний, як годинник, ніколи не запізнювався і міг взагалі служити високим зразком точності й совісності в сповнюванні громадських обов’язків. Та сим разом він трохи забарився, і ми прождали його таки з чверть години. Та причина спізнення стала нам ясна, коли Борис Дмитрович явився на засідання разом з Франком, а з ними прийшла й Марія Миколаївна Грінченкова, що взагалі рідко бувала на засіданнях, бо вічно була завалена літературною працею вдома. У них був в гостях Франко, і через те вони спізнилися, зате привели з собою гостя. Трапилося так, що саме того дня було подано на розгляд комісії два рукописи також уже давно покійного В. М. Доманицького: один — „Про Галичину”, другий — „Про Буковину”. Як звичайно, для кожного рукопису був визначений рецензент. І яке ж було наше диво, коли Франко попрохав, щоб рукописи дали на рецензію йому! Що й казати, хто б міг бути кращим рецензентом саме для тих рукописів, як Франко, бо хто краще від нього знав Галичину та, мабуть, і Буковину? Але ми всі знали, що Франко хворий, що тепер і пам’ять в нього могла ослабнути, та й тяжко було йому читати рукопис, — адже він сам не міг навіть сторінок перегортати, боялися, що се буде даремна втома для Франка, а для товариства — втрата часу. Та, мабуть, відчуваючи якісь вагання з нашого боку, Франко заявив, що коли ми заінтересовані, щоб рецензія була готова швидше, то він може зробити її за два дні. Щоб не зробити нашому дорогому неприємності, всі присутні члени видавничої комісії погодились, що він таки візьме рукописи на рецензію, а за два дні, на засіданні ради „Просвіти” він поза чергою зробить доклад про результат свого ознайомлення з рукописами Доманицького.

Справді, за два дні Франко явився на засідання ради, і яке ж було наше здивування, коли ми почули, правда усну, чудову рецензію, таку докладну, таку річеву, що, здавалось, се той самий Франко, що й перше, з такими ж широкими знаннями, з тою самою бистрою думкою, з тою ж феноменальною пам'яттю! Додам до сього, що рецензія була дуже прихильна; всі уваги Франка були записані й використані, більш нікому на рецензію рукописів не давано, і незабаром появились у серії видань київської „Просвіти” дві чепурненькі книжечки про Галичину й про Буковину, які по справедливості зробилися окрасою нашої науково-популярної літератури. Так, у недужому тілі зберігся могучий дух, який навіть і в своїй хворобі вражав і дивував своєю силою, своїм чарівним словом.

Тимчасом на нараді тіснішого гуртка громадян вирішено відвезти Франка до Львова, до його хати. Тримати його в приватному домі було тяжко. Трапилося так, що в домі Чикаленків на той час, за виїмком господаря, був самий жіночий персонал, а хворий потребував конче мужського догляду і послуг. Є. Х. Чикаленко ж мав скоро від'їхати на село, куди його кликали господарські справи. Отже, доручено було мені, як вільнішому на той час, одвезти Франка до границі, а на границю телеграфічно мав бути викликаний хтось із синів Франка, щоб одвезти до Львова. Днем від'їзду було призначено ближчу неділю.

Саме тоді на границі мешкав д-р М. П. Левицький, що мав там посаду лікаря при залізниці. Сповістили і його про переїзд Франка. А я лелівав у глибині душі думку, що, може, за посередництвом М. П. Левицького мені удасться добути в Радивилові перепустку на пару днів і проскочити до самого Львова. Отже, умовлено було, що в неділю ввечері я повезу Франка до Радивилова, а може, й до самого Львова. Перед обідом же, як умовився я з самим Франком, мали ми побувати на Подолі, на „толчку”. Та не все так склалося, як ждалося. В суботу увечері прийшла на редакцію газети „Рада” телеграма зі Львова від Андрія Франка (сина), що він у неділю ранком приїздить до Києва, щоб забрати батька, і що з двірця зайде просто до редакції. Сю телеграму принесли просто до мене, п. Є. Х. Чикаленка не встигли сповістити, бо було вже пізно. Нема що робити, на другий день вранці іду я до редакції „Ради” (містилася вона тоді проти Золотих Воріт). Дожидуюсь. Проходить час, коли Андрієві пора вже бути у редакції, а його нема. Минає ще година. Я починаю нетерпеливитись. Не можу висидіти в порожній редакції (бо неділя, праці нема), виходжу в садок біля Золотих Воріт і пильно стежу, чи не йтиме якийсь молодий чоловік, шукаючи, де редакція. Але нікого нема. Бачу, йде якийсь білявий хлопець, у вишиваній сорочці з

червоною стрічкою, і так наче справді чогось шукає. Я до нього, питаю: „Чи ви не добродій Франко?” — „Ні”, — відповідає. Що за чудасія? Де ж дівся Андрій Франко? Може, не приїхав? А може, з двірця пішов просто до господи Чикаленків? Тимчасом година минає за годиною, скоро буде одинадцята, а я ж умовився зі старим, що рівно в десятій буду в нього, щоб їхати на Поділ. Нарешті я рішаю йти до Чикаленків. Приходжу десь так пів до дванадцятої й бачу, що двірник Чикаленків одягає Франка в кожух (він, бідолаха, все ходив у своїм кожусі, хоч надворі було дуже тепло — початок травня), і той дуже незадоволено зустрічає мене й каже, що ждав-ждав і рішив сам-один їхати на Поділ. „Сі наддніпрянці завжди такі неакуратні: скаже — прийду в десятій, а приходять пів до дванадцятої... От і покладайся на їх слово!” — Даремне пояснюю я причину свого спізнення, кажу, що прийшла ось така телеграма, що весь час вижидав пана Андрія і не знати, де ж він подівся... „А що мене обходить той Андрій! Ось втратимо нагоду побувати на Подолі й накупити цікавих книжок!”

Їдемо трамваем (по Володимирській і через Михайлівський фунікулер), і я стараюсь зм'якшити, чим можу, поганий гумор Франка. Помічаю, що в кутку того самого вагона, де ми сидимо, сидить і Опанас Саксаганський. Я потихеньку показую на нього Франкові. Але се робить таке вражіння, ніби я показав звичайну собі чорну муху. Їдемо Софіївським майданом. „Дивіться, — кажу Франкові, — он пам'ятник Богдану Хмельницькому, який ефектний!” Вражіння — ніби я показав уличний ліхтар або телеграфний стовп. Сердиться мій бідний старий, боїться, що нікого не застанемо на Подолі. Та ні, слава Богу! На Подолі — як звичайно у неділю. Лсжать цілі купи книжок, здебільшого усяке сміття, і треба добре поритися, щоб видобути щось цікаве. Але Франко цінить усяку книгу, аби вона хоч здалеку своєю назвою натякала на якийсь науковий інтерес. Скоро у мене обидві руки зайняті книжками, вже я не можу більше нести. А Франко все вибирає нові й нові, та за все платить без усякого торгу, хоч на „толкучці” треба давати вдсятеро менше від того, скільки продавець просить. Нас обступають старці. Франко не дозволяє платити з мого гаманця, він вимагає брати у нього, з кишень його жилета, де „насіпом” лежать усякі гроші: російські й австрійські, золоті й срібні. Базарні жebraки й різні волоцюги, що старцюють на подольському майдані, сей раз дістають дуже щедрю милостиню. Нарешті я заявляю, що більше не подужаю нести книжок. Щоб одвернути увагу від того паперового сміття, я кажу Франкові, що сьогодні, в неділю, якраз дуже добра нагода подивитись на Церковно-археологічний музей при Духовній академії, що сей музей одкритий

для огляду тільки в неділі і що він од нас в двадцяти кроках, от тільки перейти вулицю. Франка не дуже зацікавлює моя пропозиція, але коли я кажу, що в тім музеї, як, зрештою, він сам знає, переховується багато рукописів та стародруків, він згоджується зайти до музею”.

У Братському монастирі вони зустрілися з директором музею професором М. І. Петровим. „Хоч на дворі весна, — писав Д. Дорошенко, — він у теплому кожусі, мабуть тому, що під важким склепінням старої будівлі холодно, а може, й вогко. Вигляд у проф. Петрова суворий і непривітний. Та я підходжу до нього і кажу: „Ось приїхав зі Львова доктор Іван Якович Франко, дозвольте йому оглянути музей”. Замість відповіді мені професор Петров обертається до Франка, дивиться на нього якусь хвилину поверх окулярів і потім каже (по-російськи, розуміється): „От ви в недавній вашій праці (цитується точно назва, рік видання, число тому) кажете, що автором такої й такої-то інтермедії є Кониський (названо се ім'я навмання, бо в точності не пригадую, кого саме назвав Петров); тимчасом попав мені до рук з бібліотеки такого-то монастиря манускрипт, з якого цілком ясно видно, що автором був не Кониський, а (кажу знов гіпотетично!) — Довгалевський”... На се йому Франко: „Пане професоре! От я недавно у Львові в антиквара купив зшиток, в якому якраз міститься копія тої інтермедії і на ній виразно позначено, що автор — Кониський!” І так зразу, з місця почався науковий диспут, ведений в такім тоні, начебто обидва вчені поновили всього кілька днів перед тим перервану розмову, — а вони ж ніколи перед тим один одного в очі не бачили, хоч і знали себе взаємно досконало й не раз й не два вели між собою наукову дискусію в своїх працях. Франко дуже непогано, як побачив я, говорив російською мовою, відповідав дуже влучно й свої знання та пам'ять виявив у повнім блиску. Я благоговійно позирав на сей імпровізований диспут двох великих учених, і як мені було жаль, що я не стенограф або ж що не маю такої пам'яті, щоб їх розмову зафіксувати й передати на вічний спомин усім любителям української літератури! Диспут тягся цілої півгодини, і в результаті обидва учасники залишилися один одним дуже задоволені. Петров зараз же витяг з шафи й подарував Франкові кілька томів опису скарбів свого музею, чим той був дуже втішений. Петров на тім не спинився, а витяг і подарував ще кілька томів якогось каталогу — на велике моє невдоволення, бо те все мусив нести на собі я. І коли я не втерпів, виходячи з музею, щоб не сказати Франкові: „І нащо вам, пане докторе, ті каталоги?” — він відповів весело: „Книги пишуться й видаються на те, щоб їх читати!”

Він так був задоволений з несподіваної зустрічі з Петровим, що не схотів уже оглядати й музею і казав взяти його додому. Він дуже схотів пити, і я запровадив його до дерев'яного кіоску на подільським майдані, де продавався дуже смачний квас з клокви, і взяв велику пляшку. Він мовчки випив її всю (а напувати його треба було, як дитину, підносячи склянку до рота) і коли випив, то сказав: „Благодать!” Потім велів мені купити кілька пляшок на дорогу; хоч про нашу спільну подорож до Галичини він доти не сказав ані слова, але, видно, знав і добре пам'ятав, що ми маємо сьогодні увечері їхати. Та я сказав, що сей квас можна купити в першій-ліпшій крамниці біля Чикаленків і нема чого брати їх тепер, бо я й так завантажений книжками. Він погодився. Тоді я взяв фіакра, посадовив Франка, поклав у ногах книжки, і ми поїхали на Маріїнсько-Благовіщенську улицю.

Було вже десь біля третьої години дня, коли ми туди прибули, Андрій Франко так і не заявився, і про нього не було ані чутки. Тоді ми з Є. Х. Чикаленком рішили, що він не приїхав, і домовились, що о 6 год. вечора я заїду і заберу Франка, щоб їхати на двірць і далі до Львова. Треба було поспішати, бо уже зоставалось не так багато часу, а я мав іще зібратися в дорогу.

Поїхав я додому, пообідав, уклав деякі речі — думка була: „А може, вдасться проскочити до Львова?” Коло шостої години я вже був у Чикаленків. Там я застав картину зборів у дорогу. У велику дерев'яну скриню були запаковані книжки. В червону хустку був зав'язаний новенький самовар. Більше ніяких речей не було, якщо не рахувати торби з яблуками, які господар дав гостеві на дорогу. Двірник сів з книжками та самоваром на одного фіакра, а я з Франком на другого. В одній руці тримав я торбу з яблуками, другою обіймав за талію свого супутника, бо він сам своїми хворими руками спиратися не міг, а брук на Маріїнсько-Благовіщенській та сусідніх з нею улицах не дуже-то рівний: часом десь на розі двох вулиць так хитне, що можна випасти. І ось, їдучи, помічаю я, що мене щось дуже муляє з боку; подивився — аж то в кишені у Франка стирчить пляшка з квасом, а там у боковій кишені ще й друга: видно, не забув за той квас, що так вподобався йому ранком на Подолі, і казав собі купити.

Коли ми під'їздили вже до самого двірця, я помітив, що біля входу стоїть невеличкого зросту рудавий молодий чоловік, з невеличкою борідкою, якийсь похнюплений; відразу майнула в мене думка — чи се не Андрій Франко? Коли дивлюсь, біля нього стоїть студент Трегубов, з яким я був трохи знайомий. Побачивши нас, Трегубов підходить і каже, що Андрій Франко дійсно приїхав, зайшов зразу до Трегубових і провів

у них цілий день: гуляли по місту, оглядали церкви... Побачивши сина, Франко нітрохи не здивувався і не виявив ніякого зворушення: „А, се ти тут!” Ото була уся його мова до сина. Трегубов пояснив мені, що він довідався, що я маю везти Франка до Львова, і прийшов прохати мене, щоб я й виконав свою місію, а пан Андрій нехай би погостював ще трохи у Києві, подивився на місто... Але тут мене взяло велике обурення: як-таки — приїхати спеціально по хворого батька, не зголоситися туди, куди сам обіцяв зайти зразу з двірця, і тепер ще кидати свій обов'язок на чужу людину! Я заявив, що коли син прибув навмисне, щоб узяти хворого батька й везти його додому, то нехай же його і везе, я ж не маю чого тепер їхати аж до австрійської границі, витратити час і гроші. Андрій взагалі мовчав і моє рішення прийняв також мовчки. А старому було до всього байдуже. Я купив їм обом білети, посадовив їх у вагон, здав у багаж скриню з книжками. Обидва покійно слухали мене, мов діти. Зоставалося ще з півгодини часу, поки поїзд рушив, і я сидів з ними в купе, поки вдарив другий дзвінок. Ще як ми їхали на двірець, я розповів Франкові, що недавно був у селі Білогородці під Києвом, де саме тоді небіжчик В. Хвойка почав свої розкопки, і бачив у церкві старе рукописне євангеліє кінця XVI віку. Франка се дуже зацікавило, і тепер, сидячи у вагоні, він казав мені, що на той рік улітку він приїде знову до Києва, тоді ми удвох поїдемо до Білогородки, і він там подивиться на те євангеліє. „А тимчасом, Бог дасть, вернеться мені свобода рук”, — додав він... І про свій намір побачити те білогородське євангеліє повторив він кілька разів. Нарешті вдарив другий дзвінок, ми попрощалися, при чім Франко поцілувався зі мною, мабуть, тим виявляючи мені свою вдячність за товаришування йому по Києву, і ми розлучились — навіки, бо більше я його не бачив. Стискалося в мене серце, коли я виходив з вагона: обидва, і батько і син, здалися мені такими безпомічними й безпорадними, що в мене з'явилася думка: „А чи не поїхати ще й самому, третьому, з ними? Чи доведе Андрій батька?” Але я згадав, що поїзд їде без пересадки до границі, що завтра ранком вони будуть у Радивиліві, а там зустрінє їх доктор Левицький...

Коли поїзд рушив, я зараз же на вокзалі зателеграфував М. П. Левицькому; і дійсно, як потім довідався, він зустрів їх і посадовив до австрійського поїзда. Батько і син щасливо доїхали до Львова”.

Свої спогади Д. Дорошенко закінчив сумно: „Пройшло кілька років. Лютувала світова війна. Львів після кількомісячної московської окупації знову перейшов до рук австрійців. Ми в Києві були знов одрізані од Львова глухим муром бойового фронту. І кружною дорогою, через нейтральні краї, приніс нам телеграф в кінці травня звістку, що у

Львові помер Франко. У пишному Володимирському соборі відправлено урочисту панахиду. Серед понурих церковних співів почулося голосне ридання: то плакала й билась, мов підстрелена пташина, дочка покійного — Ганна Франківна, що опинилася по сей бік фронту. Та й усім нам було особливо сумно справляти заочний похорон великого письменника серед таких обставин, які були весною 1916 року.

Минуло ще дві весни, і в квітні 1918 року я був у Львові. Удвох з моїм другом Володимиром Вікторовичем Дорошенком пішли ми на Личаківське кладовище, на могилку Франка. Шукали, шукали, але могили не знайшли. Франко, казали, був похований тимчасово у чужім склепі, і ніде не було жадного знаку (бодай весною 1918 року), де шукати його могили. І так ми її не побачили. Та хіба не все не одно? Хіба дух Франка не буде жити серед нас вічно, хоч би й зовсім загубився слід, де його могила? Сей могучий дух, що й серед руїни своєї тілесної оболочки, серед самої своєї недуги сіяв, як діамант, повним блиском... Та й хіба ціле життя Франка не було одним невинним змаганням духу і матерії, одною невинною боротьбою між поривами до надхмарних вершин і кайданами матеріальної неволі, що тягли його своєю вагою додолу, до земних низин? Але дух його перемагав і переміг. І він буде жити, доки житиме український народ. „Смертю смерть поправ”...

Залишив спогади про Франка і Володимир Дорошенко, бібліограф і літературознавець. Вони були опубліковані у „Львівських вістях” 30 жовтня 1943 року. „Франко вернувся тоді з лікування в Ліпську, — писав В. Дорошенко, — і хоч хвороба зломила його здоров'я, він далі з незламною енергією працював на літературно-науковому полі. Перебуваючи на службі в Науковому товаристві ім. Шевченка, я часто зустрічався з Франком чи то в бібліотеці товариства, чи то на засіданнях Філологічної секції, керівником (директором) якої він був аж до кінця свого життя. Він тоді наполегливо працював над українськими історичними піснями й багато працював по львівських бібліотеках з поміччю окремого секретаря, бо майже не володів руками. Гірко було дивитися на колишнього фізично сильного чоловіка, що став тепер безпорадним, як мала дитина. Руки мав спаралізовані, з покоцюрбленими пальцями, так що не годен був сам себе обслужити, одягнутися, защебнутися, їсти, навіть висякатися, не кажучи вже про те, щоб писати. Тільки згодом навчився Франко сяк-так писати якимись закарлючками, але, розуміється, таке писання його мучило. Отож без помочі секретаря в своїй роботі не міг обійтися. Таким секретарем та загалом опікуном був для Франка його старший син Андрій, але зі смертю Андрія (1913 р.) не було кому як слід ним опікуватися. Дружина була немічна й душевно

хвора й сама потребувала опіки. Довелося недужому письменникові послуговуватися в роботі поміччю сторонніх людей. Звичайно Франко брав собі за секретаря когось із молодих студентів університету, що писали під його диктат (довший час помагав йому Іван Лизанівський), але поза тим обходився він власними силами, причому сам ходив на за-
купи, носячи, наприклад, хліб під пахвою, тощо. Не дивниця, що ходив дуже занедбаний, нечепурний, страшенно опущений, викликаючи щирий жаль у всіх, хто його знав. До цього непривітного вигляду долучувався ще вічний душевний неспокій. Франко раз у раз скаржився, що різні духи не дають йому спокою. Особливо докучав йому дух Драгоманова, який усе щось нашіптував йому на вуха, мстятись за колишній виступ проти себе. Наслідки перебутої тяжкої хвороби мучили Франка до самої смерті. Хворі привиди і голоси не покидали його, і впливи цієї, як він думав, „надприродної“ сили завжди відбивалися в його душі і творчості. І прикро було спостерігати, як раптом після розумного, логічного, опертого на великому знанні, міркуванні чи аргументації, які ви щойно чули з його уст, покликувався Франко на таємні внутрішні голоси, що, мовляв, піддали йому таке чи інше, цілком безпідставне і фантастичне розуміння обговорюваної чи досліджуваної справи або нашттовхнули його на якесь сенсаційне відкриття (наприклад, невідомої драми Міцкевича). Я був свідком, як одного разу на засіданні Історичної секції Наукового товариства ім. Шевченка серед дискусії Франко на запит Грушевського, звідки він це зачерпнув, відповів, що дійшов до того надприродним шляхом. А так мова його була зовсім нормальна, міркування зовсім розумні і логічні, і коли б не ці хвиливі душевні провали, ніхто б і не помітив, що розмовляє з людиною психічно надвереженою. Нічого й дивуватися, що сама вдача Франкова значно змінилася під впливом перебутої недуги. Він став якийсь дразливий, підозрілий, якийсь наче заздрісний, що відбилося на його відношенні до писань Грушевського. Хвороба сильно підвищила авторську амбіцію Франка, й він, колись такий скромний щодо власних заслуг, став дуже чутливим на оцінку своїх творів”.

У Львові на Франка чекали старі проблеми. До Франків і надалі майже ніхто не заходив...

Львів жив своїми турботами. У це сльотаве літо зсунувся копець Унії Любельської на Високому Замку. Преса довго обговорювала різні плани порятунку цього кіпця і заспокоїлася тільки тоді, коли дізналася, що мер міста Рutowський виділив з міської скарбниці на цю справу 80 000 корон, а до робіт залучені солдати Львівського гарнізону.

Майже в кожному номері „Діла” фігурує ім'я О. Колесси. Професор, очевидно, дуже дбає про свою репутацію.

Наприкінці травня у Львів приїздить професор Нобелівського інституту в Стокгольмі. Він відвідує театр, лекцію професора Грушевського, вивчає документи, пов'язані з гетьманом Іваном Мазепою, просить перекласти його оповідання на українську мову. Вся увага НТШ звернена на високого гостя...

№ 112 „Діла” від середи 26 травня повідомляє: „Станіславів. Помер тут нагло звісний композитор Денис Січинський. Похорони відбудуться завтра пополудні. Денис Січинський, талановитий руський композитор, родився 1865 в Гусятинському повіті, ходив до шкіл у Тернополі. Крім багатьох знаних композицій, останнім більшим його твором була опера Роксоляна”.

Помер той, хто дав життя Франковому віршу „Не пора”, який став національним гімном.

Франко пригнічений. Один за одним відходять друзі, знайомі...

Ще трохи, і не стане В. Доманицького, який уже другий рік лікується в Закопанім.

22 червня стає відомо, що касація стосовно присуду М. Січинському відхилена. Знову очікування. Знову слово за цісарем.

13 липня 1909 року всі газети друкують оголошення, що 12 липня цісар помилував Мирослава Січинського, замінивши йому кару смерті на 20 літ в'язниці.

Того ж дня преса повідомляє про смерть колишнього диктатора Галичини, організатора кривавих розправ над українцями під час виборів і того, хто закрив Іванові Франку дорогу до кафедри у Львівському університеті, Казимира Бадені. Хоч як клялась газета „Діло” не згадувати на своїх сторінках це прокляте ім'я, але мусила згадати про пишноту його похоронів у родинний гробівець у Буську, а також про тих, хто не міг не прийти і не поклонитися йому від імені українського народу. Особливо щиро і зворушливо прощав його над могилою Олександр Барвінський. Ю. Романчук обмежився зворушливою телеграмою.

Тоді ж українські газети сповістили, що артистка української сцени Філомена Лопатинська перейшла працювати на німецькі сцени і має там неабиякий успіх. До побудови українського театру ще далеко, збір коштів триває, і газета „Діло” у своїх додатках регулярно друкує імена жертводавців. Активно йде збір коштів на фонд Олени Січинської.

29 липня 1909 року „Діло” повідомляє, що Мирослава Січинського з тюрми „Бригідки” у Львові перевезли до Станіславова у тюрму „Діброва”. Там через 2-3 роки мали доконати Січинського тяжкою роботою, гнилою їжею, вологими стінами, польсько-шляхетським патріотизмом і знущаннями.

Газети регулярно пишуть про те, що ув'язненому забороняють побачення з рідними, не дають молока, знущаються, добивають роботою на тартаку... Проте поволі преса забуває про Січинського... Все ж постріл Січинського і події, що розгорнулися згодом, напевне, вперше справді пробудили галицьку суспільність з мертвої сплячки, що наступила по „весні народів”. У Львові розгортається боротьба за український університет. У той же час національного університету домагаються й італійці, котрі перебували в межах Австро-Угорської імперії.

Поруч із тим газети не перестають повідомляти, як жорстоко мстять польські шовіністи українцям, які жертвують на фонд Олени Січинської, та розправляються з тими, хто схвалив учинок Мирослава Січинського.

Розгортається кампанія за достойне пошанування могил українських діячів. „Діло” обурюється, що в Чернігові хтось поглулумився над могилою Леоніда Глібова, змінивши український напис на російський. У тому ж Чернігові занедбали могилу чоловіка Марка Вовчка Панаса Марковича. Соромно. Єдина втіха, що на Байковому цвинтарі стараннями киян на могилі Миколи Васильовича Ковалевського, якого в'язало з Іваном Франком багато спільних справ, нарешті споруджено пам'ятник, „зроблений фірмою Ріццолаті, який являє собою великий дуб, викресаний з лабрадору, з дужими паростками, що йдуть з-під коріння дубу і з гіллям по боках. На дубі тім викресано такий напис:

Микола Васильович
Ковалевський,
1842-1897

—

Борцеві народньому

—

Його слова лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі...

Першу стрічку взято у М. П. Старицького, з його вірша на спомин М. В. Ковалевському, а останній вірш — у Шевченка з його „Пророка”. Надгробник огорожено міцними, кованими з заліза ґратами, пофарбованими в чорне”.

Скандал із російським консулом В. Пустошкіним завершився його відставкою... З 15 серпня 1909 року новим консулом став Ніколай Данілов.

„Діло” регулярно повідомляє про стан здоров'я В. Доманицького, а також про Б. Грінченка, який, як повідомляв суботній номер „Діла” № 216 від 18 вересня 1909 року, по дорозі на Рив'єру зупинився у Львові. Грінченко відвідав К. Паньківського, Франка — ні.

Літо 1909 року Іван Франко провів у Львові. Не виїздив нікуди. Його ім'я зовсім щезає з газетних шпальт...

Польський шовінізм дібрався до Криворівні і тероризує всіх, хто сюди приїздить. На 50 корон був оштрафований М. Грушевський, який не повідомив, що до нього звечора приїхала дружина, оштрафували і отця Волянського — не сповістив про приїзд тещі.

Громада відкрила надмогильний пам'ятник Марку Каганцю, за смерть якого заплатив своїм життям А. Потоцький.

Ще кілька скандалів. Зі Святої гори в Ченстохові злодії вкрали образ Матері Божої, мальований, як твердить переказ, євангелістом Лукою.

Барон Людвик Вечера, батько Марії Вечери, застреленої коханцем, наступником австрійського трону Рудольфом, виїхав у Америку. На кордоні у нього відібрали рукопис спогадів. Преса смакує їхній зміст...

Ім'я Івана Франка зникає і зі сторінок „Літературно-наукового вісника”. І все ж він продовжує працювати... Черговий 89 том Записок НТШ під редакцією М. Грушевського друкує його „Теорію і розвій історії літератури”, про яку Іван Джиджора у рецензії (ЛНВ, т. 42, с. 407-408) писав: „Переходячи до історично-літературних тем, зазначаємо передовсім статтю д-ра Франка „Теорія і розвій історії літератури”. Розвідка, до якої додано ще два спеціальні екскурси, хоч становить сама собою цілість, одначе, як видно з приписки автора, се властиво передне слово до просторої історії української літератури, що її автор обіцяє небавом друкувати на сторінках Записок. Про зміст сеї розвідки говорить сам заголовок, а про вартість ім'я автора. Ми заважили б лишень одно, що перший екскурс про Фотіїв „Міробібльон” відповідно до величини розвідки, може, трохи задовгий, а для самої історії української літератури не скажемо зайвий, але може не доконче потрібний, як напр. інтересний екскурс про першу пробу слов'яно-руської бібліографії „Оглавление книгам и кто их писал”.

Це був єдиний відгук на цю гігантську працю Івана Франка. Окремим виданням за життя письменника ця праця так і не вийде...

Цього ж року в „Етнографічному збірнику” (т. 27) етнографічної комісії НТШ вийдуть „Галицько-руські народні приповідки, які зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко”. 300 сторінок формату 8°. Розгорнуту рецензію на працю на сторінках ЛНВ (т. 42, с. 407-409) дав В. Гнатюк. Видавши цю збірку, Франко здійснив подвиг, і це зрозумів кожний, хто мав справу з подібною роботою.

„Величезна збірка народних приповідок із Галичини, — писав В. Гнатюк, — і одна з найбільших та найкращих у слов'янських літературах, близиться поволі до кінця. Власне що лиш вийшов перший випуск останнього (третього з ряду) тому, а другий почав уже друкуватися. На нім закінчиться також ціла збірка. Новий том містить разом 5 603 приповідки (від ч. 21 761 — 27 364) і починається буквою р, а кінчиться початком букви ч. Ціла збірка помістить поверх 30 000 приповідок, а що се значить, видно хоч би з того, що збірка приповідок Даля з цілої Росії має також коло 30 000 приповідок, а збірка прим. словацьких приповідок Затурецького має їх ледве 10 500!

Та не лише великим числом приповідок визначається збірка д-ра Івана Франка. Вона вирізняється від інших подібних збірок двома дуже важними і цінними прикметами:

Перша прикмета — се пояснення кожної приповідки. Кілько тут витягнуто на денне світло цінного і давно забутого матеріалу! Правда, не всі приповідки, може, пояснені трафно, знайдеться не одно, що може, а навіть повинно бути інакше пояснення, але коли зважитися, яким матеріалом приходиться автору оперувати, кілько труду треба було, щоб віднайти значення давно затертої вже фрази, то ніхто не подивується, коли подибле посеред такго величезного матеріалу дрібні недомагання або помилки.

Друга прикмета збірки — се дуже гарне упорядкування матеріалу, що далеко важніше від самого зібрання. Переглядаючи інші збірки приповідок, приходимо швидко до переконання, що хочачи відшукати в них якусь приповідку, мусимо перелистовувати масу сторін, поки діб'ємося до цілі. У збірці д-ра Ів. Франка того нема і коли не знайдемо якоїсь приповідки на однім місці, де зачали шукати, знайдемо певно на другім, а найдалше на третім. Походить се звідти, що д-р Ів. Франко упорядкував свою збірку поазбучно, але не від початкових слів, які приходять у приповідці і змінюються відповідно до місцевості, в якій її записано, та особи, від якої записано, лише від головних слів приповідки, на яких спочиває вся її вага (нім. Stichwort). Правда, що часом можна сперечатися, чи вибрано на головне слово якраз те, що дійсно головне, чи яке побічне, але се така дрібниця, що не введе замішання

у збірку і кожний зможе збіркою знаменито користуватися. Се наближення її до збірки німецьких приповідок Бандера під назвою „Deutsches Sprichwörterlexikon”, на яку й не раз автор й покликається”.

Звичайно, зауважив рецензент у роботі й деякі недоліки: „Не конечно, на мій погляд, треба було збірку розтягати вчисленням до неї прокльонів, фраз, що не мають значення приповідок, та доволі численних повірок, яким деінде було б далеко відповідніше місце і за якими в приповідках ледве здогадається хто коли шукати. Але що зробленого вже не відробиться, то шкода про се більше говорити. Можна було також деякі близькі варіанти приповідок, що мало різняться від себе, постягати і заощадити місця для інших; можна було деякі навіть зовсім пропустити; але остаточно не велика біда, що вони лишилися, і від того нема ніякої шкоди для цілості збірки”.

В. Гнатюк, як ніхто інший, розумів значення цієї праці. „Загалом треба сказати про збірку, — писав він, — що вона незвичайно багата матеріалом та має значення не лише для українського фольклору, але й для загального і без неї ніхто не зможе обійтися, що схоче студіювати серйозно сю частину народної творчості. Через те стає вона монументальним твором, який може бути прикрасою кожної, навіть найбагатшої літератури.

Для нас має збірка ще й інше значення. Досі нема у нас порядної наукової граматики нашої мови і повного словаря, не вважаючи на досить значне число матеріалів і словарців. Збірка д-ра Ів. Франка (і так само збірка „Коломийок”) дає в однім і другім напрямі так багато і так різноманітного матеріалу, що попросту можна його буде пригорщами згортати. І аж тепер можна буде уложити такий повний словар української мови, розуміється — наскільки його укладач не зігнорує „галицьких” матеріалів, що в деяких кругах уважається тепер навіть модним”.

1909 року накладом Українсько-руської видавничої спілки як перший том „Писань Івана Франка” виходить переклад „Флорентійських ночей” Г. Гейне. Цей переклад був опублікований на сторінках ЛНВ ще 1906 року. Для цього видання Іван Франко дав коротке передне слово, а також автобіографію поета, написану в Парижі 11 січня 1835 року. У рецензії в ЛНВ за 1909 рік (т. 42, с. 410-411) Михайло Мочульський писав: „Ся книжка повстала серед дуже невідрадних обставин для поета. З одного боку Гейне почував себе пригнобленим і жалувався, що час поезії минув для нього і що він не в силі вже написати доброго вірша, а з другого боку на прозу поета ставляла німецька цензура свою важку лапу. Гейне дуже любив закрашувати свої твори свободолюбними ідеями зі сфери політики і релігії та злобно висміювати все, що не підходило під

лінію його ідеалу, а тим часом у творах, писаних по 1835 році, він мусив дуже стерегтися, щоб не сказати щось такого, що знову не подобалося би цензоріві. Як тяжко було писати поетові під цензорським оком, найліпше показує один із його листів: „Ich bin — пише поет — mit dem Füllung des Buches in der allerschrecklichsten Nöten; nicht als ob's mir an Manuscript fehle, vielmehr häuft sich dessen bei mir bis zur erfreulichsten Wohlhabenheit — aber die Angst vor Zensur — auch das Unschuldigste ist jetzt bedenklich — ich bin jetzt einer der unglücklichsten Schriftsteller” (Завершуючи книжку, я перебуваю в страшених клопотах; не те, щоб мені бракувало матеріалів, навпаки, вони є в мене у надлишку — але страх перед цензурою — то навіть найневинніше треба як слід обдумати — зараз я один із найнещасливіших письменників — нім., авт.).

Проза Гейне, все блискуча і граціозна, у „Флорентійських ночах” осягнула свій вершок. Не знати, що перше подивляти тут — чи стиль, чи багату і гнучку фантазію поета. Сей твір і досі не стратив нічого зі своєї свіжості і краси і все читається з рівновеликим інтересом. Особливо треба подивляти у першій частині твору передачу тонів музики на поетичні картини, змальовані з незрівняним артистизмом; щодо другої ж частини, то поет був у праві написати про неї до Левальда: „Aus dieser zweiten Florentinischen Nächte werden Sie vielleicht ersehen, dass ich nötigen Falls, wenn Politik und Religion mir verboten werden, auch vom Novellenschreiben leben könnte” („З цієї другої частини Флорентійських ночей Ви легко зауважите, що необхідні образи, які мені забороняє політика і релігія, також можуть бути в новелах” — нім., авт.). Ся друга частина сповита справді чарами флорентійської ночі і прикрашена блискучими перлами поезії.

Велика подяка належиться Іванові Франкові за присвоєння „Флорентійських ночей” нашій літературі. Наш поет не пожалував часу і дав нам переклад у такій майстерній формі, що сей переклад сміло може стояти побіч оригіналу. Всі тонкості й чари Гейнівської поезії передав наш поет вірно й точно і поборов перешкоди в передачі Гейнівського стилю на нашу мову так успішно, що може почванитися своєю світлою побідою. Тому отсе осібне видання його перекладу (друкованого вперше в ЛНВіснику) вважаємо дуже пожаданим”.

„Десь у жовтні 1909 року Франко постановив їхати в Одесу, — писав у спогадах М. Мочульський. — Видно, ідея, що там, в Одесі, є замуrowаний в університеті рукопис з описом чудотворного лікарства на його недугу, сильно опанувала була його душу й не давала йому супокою. Бандрівський радився зі мною та й Гнатиюком, що йому робити з Франком, бо і грошей немає, і нема йому чого їхати в Одесу,

а тут клопіт з їздою, коли впреться і конче захоче їхати. Ми радили йому, щоб він пішов до російського консула і просив його не підписати Франкові паспорта. Бандрівський і зробив так, як ми радили йому. Але поет був хитріший за нас. Коли з паспортом не вийшло йому нічого у Львові, він поїхав у Чернівці, і там не знати за чією допомогою йому підписали паспорт, і він просто з Чернівців у листопаді того самого року поїхав в Одесу. З Одеси прийшов був лист до Львова, мабуть, від д-ра Липи або від д-ра Луценка, в якому один з них сповіщав, що Франко в Одесі, і в якому були описані вражіння, які Франко зробив на тамошніх українців. В кого той лист і чи взагалі не пропав він під час воєнної завірюхи, — не знаю. Коли не помиляюся, то в тому листі була якась згадка і про рукопис з описом чудотворного лікарства на Франкову недугу. Але у спогадах С. Шелухина і А. Ніковського немає ніякої згадки про той рукопис”.

Про цю поїздку в Одесу залишив спогади, які були опубліковані в „Ділі” за 15 вересня 1938 року, син Степана Смаль-Стоцького Роман.

„Отже, одного гарного ранку, — писав Роман Смаль-Стоцький, — ранньої осені задзвонив хтось до брами батьківського дому, домагаючись побачення з батьком. Слуга мав доручення всіх, що приходили в ділових справах, спрямовувати до крайового виділу, де тоді батько урядовав як віце-маршалок, та пан, що стояв біля дверей, конче домагався, щоб його впустили. Він довідався, що мати дома, і сказав слугі: „Ви тільки там доложіть, що Франко зі Львова приїхав, та й мене приймуть”. Коли мати з недовір’ям вийшла у присадок, перед нею справді стояв Франко. Вразило мене передовсім те, що Франко, як я ствердив при привітанні, мав покручені руки — покручені пальці в скорчі.

Перше вражіння: людина середнього зросту, голова з багатоповерховим чолом, сині, змучені, немов задивлені кудись очі, лице скупчене, овіяне глибокою повагою, нерадісно стиснуті уста, що по них, як здавалося, ніколи не пробігла усмішка.

Скоса я поглядав на Франка, здивований, що цей поважний і сумний чоловік написав „Лиса Мижигу”, твір, повний безжурного гумору, з якого сотні віршів цитовано при кожній нагоді в нашій хлоп’ячій товаристві.

За кілька хвилин приїхав викликаний матір’ю батько. Франко зразу приступив до справи. Він почав скаржитися на львів’ян, що його переслідують. Львів’яни, мовляв, пішли до російського консула, намовили його не давати йому візи, і ось тому він не може поїхати до Одеси, щоб викупатися в лимані. А ці купелі негайно вилікували б скорч його рук. Тому він приїхав до Чернівців, знаючи, що батько, як віце-маршалок краю, зможе дістати йому в російського консула візу до Росії.

Російським консулом у Чернівцях був тоді зросійщений поляк Домва-Добровольський, дуже освічена і культурна людина, збирач старовини. Добровольський гостював часто в замку Жоржа Василька в Берегометі і звідтіля його батько знав, а навіть пам'ятаю, що Домву-Добровольського кілька разів запрошували на офіційні прийняття в дім моїх батьків, мабуть, тому, що Добровольський не раз батькові заявляв, що він „свинством — москвофільською пропагандою на Буковині особисто не займається; для доручень вести брудну роботу є секретарі”. Ось цей правильний підхід до тої прикрої справи москвофільства уможливив товариські з ним відносини. Тому зрозуміло, що один телефонат батька до Домви-Добровольського — і віза до обіду була вже на паспорті Франка.

Мушу підкреслити, що весь час Франко робив цілком нормальне вражіння й цілком діловито розмовляв. Аж при обіді запанувала здивована тиша, коли він почав оповідати про свої розмови з духами. І маю вражіння, що батько вже й жалував свого поспіху, що видобув візу для Франка.

По обіді я мав доручення забавляти Франка, бо батько мусив виїхати, щоб докінчити перервану працю у виділі. Франко наперед добру годину ходив по довгій коридорі передпокою та веранді, стріпуючи весь час скорченими руками. Я запитався його, чому він це робить, чи не хотів би він, може, сісти й спочити: „Ні, бачите, мені за день збирається тут пісок і я мушу цей пісок повитрушувати”. Далі зачав Франко розпитувати мене, якими спортами я займаюся. Я йому відповів, що в найближчому році збираюся бігати на лещатах. Тоді саме почали всі вимовляти вже слова „скі” як „ші”, але я не був певний, що письменник Франко вже знає такі спортові дрібниці і тому вимовляв „скі”. Франко зразу мене поправив, що це тільки пишеться „скі”, вимовляється „ші”.

На той час батьки запросили для товариства Франкові (але тут я вже не цілком певний) Василя Сімовича або Остапа Луцького. Глухо пригадую собі довгі розмови про апокрифи.

Ввечір Франка відвезли на залізницю, і він поїхав далі до Одеси, але ще й тепер стоїть переді мною ця перша зустріч з Франком. Постать Франка полишила в моїй хлоп'ячій уяві не затерте вражіння якогось глибоко трагічного противоріччя. Це чоло, що било такою могутністю духу, пов'язане було із скорчем рук, який з велетня робив немічного каліку”.

Детальні спогади про перебування Івана Франка в Одесі залишив Андрій Ніковський. Вони надруковані 1926 року в журналі „Життя і революція” (№ 5). Ім'я Андрія Ніковського, видатного політичного і

громадського діяча, довгий час знаходилося під заборонаю, оскільки він свого часу був засуджений у процесі СВУ і 1942 року загинув у тюрмі. У 1913-1914 роках він редагував газету „Рада”, відтак — „Нова Рада” у Києві, журнал „Основа” (1915 рік) в Одесі. Окрім того, був міністром закордонних справ УНР на еміграції.

Іван Франко спочатку зупинився в Михайла Комарова (1844-1913), відомого бібліографа, етнографа, нотаря за фахом. Окрім цілого ряду бібліографічних видань, він уклав „Русско-украинский словарь” в 4-х томах, який вийшов у Львові у 1893-98 роках.

„Викликавши мене через телефон до своєї нотаріальної контори, — писав у спогадах А. Ніковський, — небіжчик Михайло Федорович Комаров (М. Уманець) порушив звичайну чергу ділових розмов і запросив до маленького кабінету на розмову. Він був заклопотаний і сумний. Справа мала бути суцього конфіденціальна, бо в громадських справах Михайло Комаров мав звичайно зустрічі чи то в „Просвіті”, чи в себе в хаті, і тільки особливі випадки примушували його перебивати одноманітно-напружене крутіння його конторського апарату. Завжди бадьорий, строгий, вибагливий, Михайло Федорович під тривожну хвилину робився м'яким, сумним і лагідним: піднятий вгору палець уже не погрожував відповідальністю ні докором, кликав лиш до уважності та до небагатьох слів. Сумним, чулим і симпатичним голосом Комаров сказав мені, що з Галичини до Одеси приїхав Франко, і коли я рухнувся з місця з жестом готовності щось таке особливе зараз-таки зробити, він спинив мене:

— Ось послухайте-но до краю й побачите, що справа серйозна. Франко — хворий. Хвороба його психічна — це наслідки чи то тяжкої спадщини, чи від недолікованої, перебутої замолоду в тяжких злиднях хвороби. Словом, це те, що зветься прогресивний параліч, і ви розумієте, що такого його не можна показувати ні нашому, ні російському громадянству, ні нашій молоді, ні газетним співробітникам. Ну, подумайте ви тільки, що це вийшло б, якби до нього прийшов на розмову газетник з „Одесских новостей”, а він завівся б на свої улюблені теми!

— А він хіба щось зовсім не до ладу говорить?

— Страшенні нісенітниці! І чуєте, з такою упертістю і так систематично доводить правдивість своїх химер, що може бути великий скандал і непорозуміння. От подумайте тільки. Він, наприклад, певен, що я приховав, замурувавши тут десь в конторі, великі скарби, заповідані йому генералом Федоровичем. Ніби я сам, виходить, не маю як доступитися до тих скарбів, а він повинен працювати в Одеській публічній бібліотеці і там у літературних документах сподівається знайти план від замурованих скарбів.

— Що то за генерал Федорович?

— Це якийсь родич його дружини. Колись замолоду він їм чимось допоміг, і тепер у Франка виринула ідея, ніби й заповіт свій Федорович склав на нього. Отже, постарайтеся, Андрію Васильовичу, щоб ваші „Одесские новости” навіть хронікальної замітки про його приїзд не вміщали.

— А де ж письменник?

— Жив у мене скільки днів. Тоді я помістив його в готель і найняв до нього чоловіка, щоб годував та доглядав його, бо йому руки покорчило. І уявіть собі, довелося з того готелю його забрати, бо там трапилася страшенно неприємна історія. Той чоловік повів Франка якось до туалету й забув вивести його. Хворому набридло чекати й він пішов коридором, волочачи за собою по ногах свою ляж, бо сам одягнутися не міг через оті руки. Йому стрілися якісь офіцерські жінки й нарobili галасу: „непристойно!”, мовляв. Довелося перевести його до іншого готелю й узяти іншого служку. Підіть ви до нього — провідайте, поговоріть, вам буде цікаво. Нічого страшного в його божевіллі нема, з вами він, може, й не буде говорити про свою хворобу. Нехай все-таки йому не видається, що ніхто тут про нього не пам'ятає; розговоріться на наукові теми. Він навіть казав мені, що хотів би кого-небудь з молоді бачити.

Серце в мене билосся тривогою й непорозумінням. Ще торік у Львові, будучи там переїздом на Всеслов'янський студентський з'їзд, не зважився я піти до Франка: що я, малий, мав би говорити йому, великому? Пригадую, з яким пієтетом говорено про нього на зборах львівської студентської громади; тоді саме прийшла звістка про смертний вирок Мирославу Січинському за вбивство графа Андрія Потоцького. Виступали на зборах тодішні проводирі студентства Степан Баран, Осип Назарук, Микола Залізник і пошепки оповідали справу в гарячій тиші повної зали й казали, що одну групу треба вирядити до Олени Січинської повідомити про трагічний вирок, що треба повідомити також Івана Франка, який „чується недобре”. Як же тепер я міг би проявити таку нескромність і піти видивлятися на хвору й нещасливу людину, що її в думках своїх назавжди повинен мати як велику, осяйну та ясну?

— Яюсь мені не тее, Михайле Федоровичу...

— Ідіть, ідіть. Нічого такого нема. Я ж вам кажу, що тільки одна тема, коли він зривається з здорової мови, а взагалі — нічого не знати. Ідіть-бо. Це ж хворість — з усяким може бути.

Я пішов надвечір. Дерibasівська вулиця, центр нікчемності й марноти, а її відволон до Грецької — центр висококаліберної розпусти й колоніального краму. Тут глибокі льохи, звідки подихає холодом і духом

цитрин, помаранчів, шафрану, кориці, башмали, шаптали, фініків, бананів, гранатів, палестинської фіги, ріжків, усяких екзотичних ластошів та пахучої гіркоти. Тут перші поверхи — під конторами, де засідають товстопузі, товстоносі, товстоброві, як один чорні, як один лисі, представники афінських, царгородських, смирнських, анатолійських фірм. І тут-таки другі поверхи з фіранками на вікнах, темні вдень, світлодайні вночі, славні вчинками одеських градоправителів, еротичними герцьями наїзних моряків і таємними гріхами побожних купців — аристократичні одеські лупанари. На розі — кав'ярня, на шибках якої грецьким письмом виведено слово „Россія”. Там усі ці бананники, шафранники, експортери, імпортери п'ють чорну турецьку каву з густим фусом, заїдаючи її рахат-лукумом, курять кальян, грають хто на більярді, хто в трік-трак і доміно. І поруч „Версаль”. Там Франко... Іду, як уві сні, що снить мені мое нещастя й ганьбу. Допитуюся, де, і йду коридором непевної чистоти, сумний, наляканий збезчещеними таємницями таких готельчиків. Коло дверей сміхотливий земляк.

— Они наверное спать положилися. Кажуть, що єто для здоровья. Ми їх усе дуже жалєім, потому видно, що человек они какой-то замічательной — только дав же Бог нещастя. Ну от, значить, і больнои, і не больнои, — чудака, значить...

— То не можна до їх? — і думаю про чортову мою Херсонщину, що їй Франко на чудака задався.

— Зачим не можна? Можна! Вони не сплять, а всьо руками делають перед собою.

Отже, зважився, постукав і зайшов. На ліжку звелася середня, мабуть, на виріст постать, в широких кальсонах, в широкій новій, кородистій від фабричного ще крохмалю, вношічній сорочці. Спустилися босі ноги — людина з закарлюченими до грудей руками сіла. Туман налягав мені голову й очі, коли я рушив від порога, сказав, хто я, і простяг руку... Рука зосталася в повітрі. Він не міг мені подати руки.

— Хотите за руку? То хіба лиш так...

І рухнув до мене плечем з закарлюченою всередину рукою, од якої я піймав тільки м'якушку долоні й мляво потиснув.

— Може, я невчас...

— Нічого. Видите, я мушу лягати зарання, бо як отак присмерки впадають, то мені найлучче відмотувати стягачі й обручі, що мені позв'язували руки. Хвороба мов не для сучасної медицини. Лікарі не годні на тото ради дати, бо в психічній сфері не мають жадної влади. Се й пімста духів — вони так само заздрісні, як і ми. Власне, більшість небіжчиків поносять на тім світі ті самі вади душевні, що і ми, і не мо-

жуть у швидкім часі досягнути досконалості та справедливості до своїх земних інтересів. Се мої колишні товариші з поля фольклору Драгоманов і Веселовський...

— Це той російський академік?

— От власне. Я визнав, що одеський клімат є дуже пожиточний для мене в моїм стані. Вечори, особливо надвечірній змрок, я використовую на спокійну роботу над визволенням своїх рук, і то мені дається щораз краще. То ви можете посидіти ще якийсь час, бо сьогодні я почав раніше, ніж звичайно. Завтра воскресення і не мож працювати в бібліотеці.

Я вже бачив тільки невеликі ясні, сині очі і високе рівне чоло над ними. Ніс, вуса, брови — це все просте, мужицьке, миле. Таких дядьків бачив я багато, такий міг бути мій батько, дід, родич. Але чоло, стрімке, велике, могутнє — воно горувало над усім, і наді мною теж, над твердою немитою сорочкою, і я забувся поглядати на босі, з синіми жилами ноги хворої людини. Крізь мої очі дивилися кудись у світ духовний, — не в мою душу, — спокійні, уважливі його очі. В них не було усмішки ні неуваги до мене — я мусив говорити. Мені й на думку не спало, що це все „страшенні нісенітницї”, як казав Михайло Комаров, і я почував тут, у хаті, тогосвітніх заздрісників, нічим не більших від нас, смертних. Я посмілів, аж надумався говорити про мої літературні сумніви. Помітив також, що руки трохи одійшли від грудей і прохоплювалися вільними жєстами.

Начитаний тоді російських істориків літератури — Пипіна, Скабічевського, Андреевича, — не міг я собі дати ради, яку ж із тих метод можна було б прикласти, складаючи схему історії української літератури. Той каже, що історія літератури — це історія ідей, інший — що це історія форм, що це відбивання сучасності. Знов же, яку методу мала б засвоїти собі літературна критика, щоб погодити принцип естетичний з філологічним, з громадським, з історичним.

— Наша університетська наука нічого нам не дає, шановний пане докторе.

Доктор Франко відповів мені тоном, що не мав ні найменшої докторальності. Він так само дивився через мої очі в голу людську думку і спокійно, лагідно, вдумливо та серйозно аналізував її.

— Видите, найбільше тут важить, чого людина шукає в літературі. Чи мав би письменник складати документи свого часу? — се само по собі єсть у його творі. Навіть історичний твір відбиває аспекти сьогочасні більшою мірою, ніж із того часу, що хочеться змалювати. Літературна оцінка мала би зважувати кожний твір з усіх сторін, але найбільше з погляду проблем психологічних та в певнім зв'язку артистичнім...

Їх не можна відбудувати, ті фрази, говорені перш за все чистою живою мовою, себто з опущеннями, уривано, граматично незакінчено. А проте дивом-дивним кожна мала в собі широку думку, варту розроблення, цінну й ґрунтовну, як теза з великої праці.

— Чом ви, шановний докторе, в розвідках про український вертеп не дали думок про походження вертепу? Адже не все в вертепі слід записувати на рахунок позички з польщини: самий іконостас церковний міг бути первообразом вертепної шопи, і ця вертепна шаховка стала висланцем церкви в бурхливий світ, пом'якшивши строгість церковного дійства та вкинувши в нього політичну сатиру.

Я тоді на практичних роботах у проф. С. Т. Вілінського, дуже толерантного й уважного до українських тем в історії літератури, відбув реферат про український вертеп, де в кінці розводився над проблемою самостійних елементів у вертепі, і з дебатів над моїми теоріями вийшов дуже щасливо. Тепер я дістав критики.

— Що то вас обходить, самостійний чи позичений наш вертеп? — казав мені письменник. — Позичати добрі речі — то не сором. Таж то культурний здобуток. Мене в часі моїх розвідок над вертепом інтересували мотиви українських текстів, се приводить мене до виявлення тодішніх інтересів, тем суспільного ужитку, дає паралелі до літературних творів. І позичена зброя оберталася часом на оборону українщини, а власні витвори забувалися, як некорисні в певних обставинах.

І в кількох словах він знищив мою теорію, він просто перейшов через неї до позитивного висновку, а я й сам із найбільшою очевидністю побачив, що моя теорія — ні на що. Зачепивши скільки тем, я побачив, що я так-таки не годен з ним говорити: все непотрібне й мале, з чим я моцувався перед ним. Що говорив він, мало силу глибокої інтелектуальної, а також і живої рації: воно було поважне, заглиблене в світогляді, воно стелило шляхи, дорогу в будуччину...

— То я вже не смію вас більше турбувати.

— Так, я мушу йти до ліжка, нім настане вечір. Ви ж заходьте ще. Дякую за милу розмову.

Тепер я вже порозумнішав і не подав руки, а вклонився.

Йшовши додому й бовтаючись у своєму широкому плащі, я відразу ж таки запротестував проти слова „божевільний”. Ні, там порушилися тільки хвости деяких асоціацій і забіги й ухиляння ставалися тільки на літературному ґрунті. Я сам хотів би такої хвороби, а не рака, сухот, задухи, каліцтва, темноти, нидіння, кашляння, хрипіння, конання... А це ж література. Якийсь бельбас гасає з гулею алжирського бея, той удає з себе самовара і пропонує напитися з нього чаю, цей не виходить

із наполеонових поз, той дряпається, кусається, той виє, гавкає — яка ординарність! А цей Франко написав стільки, скільки я ледве прочитав науки за свій вік, і в нього витерлися деякі шруби з тої гігантської мозкової машини, — так чи інак це мусило б статися. Але й тепер він колосальної сили інтелектуальний апарат, найбільший будівничий нашого народу на довгий ще час. І перед моїми очима ясніло його чоло й проглядали крізь мене уважні, святі очі.

Помалу я призабув цю зустріч: події, клопіт і всяка людська всячина. Але за кордоном оповідав мені один поляк-галичанин, що в 90-х роках пачкував з Галичини нелегальщину до Києва, як він, переходячи українськими селами, приглянувся цьому забутому всім людові, схотів для нього працювати й прийшов до Франка за порадою.

— Хочеш працювати для України, сину? То здобудь спершу терпіння. Піди на берег річки, бери лозину і бий по воді. Бий, сину, і бий. Від лозини йтимуть круги по воді, а течія буде їх змивати та згладжувати. А ти лиш бий. Бий годину, й день, і тиждень, і місяць. Як тобі не набридне, можеш тоді починати для України працю. Бо багато зробиш і багато мине часу, а обставини й темне море українське будуть тобі твою працю лиш змивати. Може, й умреш так, не бачивши ясної будуччини нашої. Але мусиш своє робити, бо то правда.

Тоді я згадав його очі в розмові зі мною. Вони це казали. В них було безмірне терпіння і свідомість, що й він, старий, і я, молодий, ми будемо лиш погноєм для будуччини, що і йому, й мені не судилося зазнати ні радості відпочинку, ні спокою перемоги духу. Але мусимо робити своє, бо то правда”.

У 7-8 книзі „Літературно-науковзго вісника” за 1926 рік були опубліковані спогади Сергія Шелухина „Українство 80-х років ХІХ в. і мої зносини з І. Франком”, які, як і спогади А. Ніковського, ніколи не включались у так звані спогади сучасників про Івана Франка. Сергій Шелухин (1864-1938) був членом Центральної Ради, генеральним суддею УНР, а відтак опинився в еміграції, був професором карного права Українського педагогічного університету ім. М. Драгоманова у Празі, де й помер. С. Шелухин знав Івана Франка і навіть був на його весіллі у Києві.

„Після революції 1905 року, — писав він, — український рух у Росії набрав дужчої сили й більшого розмаху — настільки, що галичани од нас зовсім відстали, і у нас зв'язки з ними до 1917 року зробилися значно слабші. У мене з Франком у відносинах нічого не змінилося. Навпаки, коли я з уповноваженим проф. Пелехина підняв у Львові питання про його велику грошову жертву, яка зникла з відчитів Наукового

Товариства імені Шевченка так, що ім'я Пелехина не згадувалося, хоч він був найбільшим з усіх жертводавцем, то першим написав мені в сій справі подяку Павлик, а другим передав її Франко, бо вони вважали, що справу з тими пожертвами треба неодмінно вияснити. Війна не дала мені можливості докінчити розпочате, і я так-таки й досі не знаю всього про ті гроші, а тимчасом завдяки такому поведженню Наукове Товариство імені Шевченка не одержало від того ж Пелехина нової пожертви в триста тисяч рублів золотом. Се факт і дуже сумний факт. Пожертви були призначені на стипендії для підготовки кандидатів на професуру в український університет.

Франко запропонував мені в 1903 році зібрати мої вірші й вислати йому для друку збірника. Я загаявся, а коли робота наближалася до кінця — Франко занедужав. Мій збірник пропав разом з архівом у Києві у 1919 році”.

Востаннє С. Шелухин зустрівся з Іваном Франком в Одесі.

„Восени раненько в Одесі, — писав він у спогадах, — прибіг до мене номерний з німецького поганенького готелю коло Грецького базару та й каже, що до них примостили якогось каліку Франка і що він сказав сповістити мене. Я не думав, що се Іван Франко, але по опису виходило, що, може, й він. Я поспішив до готелю, бо треба було йти на службу в суд. Яке ж було моє здивування, коли я побачив перед собою Івана Франка! В готелі він уже переночував. Багажу з ним не було ніякого. Він приїхав зі Львова як стояв, навіть без грошей, в старім капелюсі й засмальцьованій та заляпаній старій куртці з одвислими кишнями. Він був блідий, руки дрижали, рухати ними не міг, а пальці були скандзюблені. Се була людина тяжко хвора, і можна було дивуватися, як він міг сам добратися аж до Одеси. Його треба було і одягати, і роздягати, і годувати, подаючи їжу просто в рот. Ходив міцно, бадьоро. Говорив швидко, розумно, але в піднятому тоні й знервовано та прислухався, чи немає образи або якогось намислу проти нього, а при розпитуванні якось враз ховався в себе.

На моє щастя, я з допомогою проф. Кацовського два роки студіював для судових цілей над нервно- і психічно хворими, для чого їздив у колонію сих хворих у Костюженах, під Кишиневом. Тому я зараз же знайшов спосіб порозумітися. Я дізнався, що Драгоманов нагнав чортів, щоб скарючили руки, аби хворий не міг писати. Ради сих чортів він утік в Одесу, щоб струсити їх у море...

Очевидно, що я піддержав сі думки, і в той же день одвів Франка на Лонжерон і примостив його на камені біля морських хвиль, щоб чорти безпосередньо падали в море... З нервно хворими не сперечаються.

Виявилось, що Франко доїхав з допомогою кондукторів, які бачили перед собою каліку і з сердечності везли його лікуватися на лиманну грязюку од ревматизму, що скорчив йому руки... На двірці кондуктор здав Франка жандармові, щоб сей поміг йому, Франко, одначе, не казав, хто він і до кого приїхав, чи є в нього в Одесі родичі. Побачивши в нім українця і галичанина, жандарм одвіз його до нотаря Михайла Комарова, знаючи його за українця і сподіваючись од його помочі, щоб розплутати справу. Комаров упізнав Франка і взявся сам улаштувати його справу, чому жандарм дуже зрадив.

У Комарова було велике помешкання, але ж примостити Франка у себе він не міг, бо не мав мужчини, який помагав би Франкові в його туалетних справах. Сам же він був на службі. Тому одвіз його в готель, найняв кімнату і прикликав номерного ходити за хворим та годувати. Франко, одначе, сим дуже образився, переночував і послав по мене. Так ми й стрінулися з ним. Мабуть, так було б і зо мною, коли б я не знав, як треба поводитися з такими хворими.

У мене теж не було мужчини, який помагав би Франкові, сам же я до 3-4 години був на службі. Тому я зоставив його ночувати в готелі, а о 12-й годині, після Лонжерону, Франко щодня приходив до моєї дружини на сніданок і зоставався до пізнього вечора. О 3-4-й годині я вертався зі служби, ми обідали з чаркою горілки. Годувала Франка моя дружина, бо йому треба було все класти в рот. Проживши отак зо три тижні, Франко значно поправився. В прилюдних балачках ніхто не сказав би, що він має і д е ф і к с. Наші розмови були про літературу, про учених, про письменників, про наукові питання. Мої діти слухали лекції ученого. Франко багато читав у мене і розповідав про план великої історії української літератури, яку він задумав і пише. Про працю С. Єфремова Франко висловився негативно, назвав його „приятельським літератором і критиком” і додав, що не задовольняюча праця Єфремова спонукає його видрукувати свою історію літератури якнайшвидше.

В своїх оцінках письменників українських Франко завше обґрунтовував свій відзив. Особливо високо він ставив талант Самійленка і шкодував, що обставини перечать його літературній продуктивності. У письменника він шукав перш за все ідей, потім форми, а у поета ще й образності. Про одного з тодішніх поетів, що мав уже серед громадянства високу репутацію й славу таланту, Іван Франко висловився так: „Форма добра, але його поезія, як цвірінькання горобця — в ній ні ідей, ні захоплюючого й підвищуючого чуття”. Казав, що сей поет, хоч іще й молодий, а вже закінчив свою кар’єру і нічого не дасть. У тім він винуватив багато київських критиків, які не допомогли по-

етові серйозним відношенням до його літературної праці, правдивими вказівками, плодотворними увагами, а тільки кадили й кадили фіміям приятельським писанням та приспали в письменнику самокритику й розвиток ідейності. Франко дуже жалкував, що так сталося, і нарікав на київську критику, казав, що могло б бути зовсім не так, коли б своєчасно звернули увагу.

Здоров'я Франка в Одесі поправилося швидко і очевидно настільки, що можна було сподіватися повного видужання. Наші лікарі — Липа та Луценко — висловлювали сумнів щодо причини хвороби Франка, про яку була балачка. Кращим спростуванням тої балачки було те, що Франко в відповідних умовах життя очевидно поправлявся. На Драгоманова він уже 10 днів зовсім не нарікав. Розуміється, я весь час старався стояти в орбіті думання Франка про Драгоманова, бо в таких випадках так потрібно робити, щоб вибити хворого з тої орбіти. Франко став значно спокійніший, добре спав і з апетитом їв, пив чарку горілки, склянку вина і жартував. Так потроху-троху став уже сам брати хліб. Листа додому він сам і добре підписав пером, всунутим йому між пальці. Днів через 10 він перестав ходити на Лонжерон і казав, що вже не треба. Багато читав. Згадував за дітей.

Я певен, що в даному випадку потрібне було лікування вмовлюванням, але в Одесі такого лікаря не було. Коли тепер читаю працю московського професора Дашкевича, психолога і психіатра, як він таких паралізованих, що по три роки не вставали з ліжка, виліковував вмовлюванням, то жалкую, що тоді не знав про нього. Я чомусь певен, що він поміг би Франкові. Бачу з його книжки, як він приспособлявся до психіки кожного нервово хворого й до його індивідуальності. Такі хвороби він зв'язує з істерією. Він і до чудотворних образів посилав, і до мощей, і до ворожбитів, аби утворити у хворого потрібне самовмовлення. Сим хворий сам себе виліковував.

Поза вказаним Іван Франко був цілком здоровим. Се потверджували й лікарі Липа та Луценко, які бачили Франка у мене. Я не лікар і питав їх, як допомогти. Розмови Франка були розумні, як людини освіченої й ученої. Навіть у перші дні, коли він нарікав на Драгоманова, як викинути се, то все було зовсім гаразд. Я доставляв Франкові книжки, він читав з інтересом і балакав, живучи науковими інтересами. Пам'ять у нього була надзвичайно велика. Одного разу він пішов зо мною в університет на реферат в історико-філологічному товаристві про джерела нашого літопису. Я знав, що там згадки про Драгоманова не буде, а тому повів Франка з певністю за нього. Вислухавши реферат і уваги учених, Франко зголосився з словом, зробив серйозні зауваження і всіх здивував

глибоким знанням предмета й цитатами з пам'яті латинських, грецьких та жидівських джерел. Вражіння він зробив на всіх велике.

...З Одеси Франко поїхав бадьорим, значно поправившись. В Одесі він ні в кого не бував і цілі дні проводив як не на прогулянці, то у мене. Раз був у Луценка. Взагалі уникав людей. Я й дружина моя удержували його ще погостювати, але він заявив, що вже набрид, раптом зібрався і раптом поїхав. Казав, що скучив за дітьми, має багато роботи і хоче забрати з Києва книжки.

Купивши для нього потрібне і повісивши йому на гудзик пакуночок із харчами, ми вирядили його, прикликавши кондуктора помагати в дорозі. В Київ Франко приїхав благополучно і там закупив багато книжок на рахунок свого літературного гонорару. Як він звідти доставився до Львова, про се розповідають інші. Знає про се проф. Дмитро Дорошенко. В Києві він рознервувався, і в нього вийшли непорозуміння. Франка треба було з Одеси відправити просто до Львова, але я сього не міг зробити, бо для того мусив сам їхати з ним, що було неможливо”.

...Зібрані гроші та допомога швидко танули. Нових надходжень не було. Влітку 1909 року Ольга з сином Петром вирішили відвідати родину в Україні. 5 липня 1909 року вона повідомляла Івана Франка з Києва: „Дорогой Андрусь і Татусь, і ти, Тарас. Як ви поживаєте, ми заїхали до Києва до Трегубових, а відти завтра їдемо на село. Пішіть, будь ласка, як вам поводитьсь? Я вже на тільки відпочила, що можу вернути хоч зараз. Мені страшенно тужно за гірським повітрям. Воно дійдуєт, точно бальзам. Як там курочки, пес і котики? Пішіть, адрес наш. А. Ф. Игнатович, Поч. Станція Володарка, Київской губ., Сквирського узла, деревня Плютинци. Улица напротив церкви Св. Софії (ІЛ, ф. 3, № 1636, арк. 15-16)”.

Поїздка забрала гроші. У зв'язку з цим Тарас Франко надумав перервати своє навчання у Віденському університеті. Ольга Франко невдовзі напише в Одесу листа і попросить у чоловіка підмоги.

19 листопада 1909 року Іван Франко звернеться до Володимира Гнатюка: „Вибачайте, що досі не писав Вам, та при моїх обставинах я уважав се не дуже й потрібним. Живеться мені не погано, і оздоровлення моїх рук поступає наперед так, що в половині грудня (нового стилю) сього року надіюсь вернути до Львова зі свобідними руками. Наслідком листа жінки, одержаного вчора, що у них дома грошей недобір, прошу Вас, як секретаря Товариства ім. Шевченка, асигнувати на мое ім'я і евентуально виплатити Андрієві сто крон, як скоро тільки одержите сей лист. Здоровлю Вас сердечно.

Одеса, готель „Версаль”, ч. 17

Ваш Іван Франко”.

Справа з грошима була полагоджена. Іван Франко написав листа й до адміністрації НТШ, просячи Всеволода Козловського вислати йому гроші на прожиття та зворотну дорогу додому.

Лист Ольги Франко до чоловіка від 28 листопада 1909 року дає повну картину того, що тоді творилось у Франковій хаті (ІЛ, ф. 3, № 1636, арк. 41-44): „Многоуважаемий Іван Яковлевич і дорогий Татуся! Від Бандрівського дісталисьмо гроші, усі 300 кор., але в два прийоми за сей місяць. Тарас получив стипендій 300 кор., але мусив із Відня прислати заяву, що буде служити 6 літ в державній службі за ті гроші; він був написав заяву до міністерства Просвіти. Але тут професори не хотіли приймати такої заяви, бо то треба було, щоби він написав тую заяву до Ради шкільної, і вже тут Студинський написав так, як їм треба було. Тарасько пише, що приїде додому на Різдво. Пише, що до асентерунку піде у Львові у червці, а тепер просив Андрійка виписати його посвідчення родження у магістраті, на що треба ще наліпити штемпель. Такого свідоцтва, ніби, потребують Віденські військові власти.

Андрій був у Козловського. Відтам вислали тобі гроші в П'ятницю, 60 руб. на адрес п. Луценка, а Бандрівський казав, що пришло тобі гроші Вівторок (сей лист пишу у Неділю), але відтягне їх від тих, що має дати нам на Декабрь. І додав, що тих грошей є дуже мало. Тепер одпишу тобі, як нам поводитьься: грошей цих нам вистачає тільки до 20... Від 20 жиємо впроголодь. Петрови нема за що купити тепле убране, ходить в літнім. Гандзя нарікає, що холодно в хатах. Мабуть, для того, що ощаджуємо на дровах. Андрусь ходив до лісового Товариства і заплатив 18 р. за сажень. На третій день, спасибі їм, привезли, але дерево на пів струхліле, з води. Я тепер його ріжу, а Андрій рубає. Котик білий дуже захорував на розвільнене. Хотілисьмо віднести його до котячої лічниці, та не було кому, то й сидить вдома.

Старднецький (інтролігатор — авт.) був по гроші за оправу книжок. Андрійко ходив до Козловського і той дав 20 р., а 10 — дали ми від себе. Тепер же ми й самі лишилися без грошей і продливаємо тієї, що Андрійко взяв був для переплетчика від Козловського. Дітоньки за тобою дуже журяться і сумують, чому і досі не їдеш додому. Андрусь був увільнений від чесного на Львівським університеті, а Тарас на Віденським заплатив все, бо Андрій спізнив був вислати йому посвідчення від тутешніх професорів. Як ти обходишся там без білля? Дуже нас тішить то, що тобі ліпше на руки. Цілий тиждень чекаємо на шкляра і не можемо дочекатись. Зрештою, все благополучно”.

Хату Франків обминають. Минули часи, коли сюди приїздили і довго зупинялись гості. Минули часи, про які згадував Петро Франко:

„І так був у нас деякий час молодий Трегубов, що виступав на захист євреїв перед чорносотенцями і був ранений. Він заїхав у Львові до своєї тітки Ольги Хорунжинської, моєї матері. Згодом був на квартирі Юрій Тобілевич, син відомого драматурга, студент політехнічного інституту. Коли ж Іван Якович поселився у власному будинку на вулиці Понінського, № 4, дві верхні кімнати були відведені для приїжджих, що проживали іноді і довший час, як Вишневський з Поділля, один науковий працівник з Житомира, Рябко з Одеси, Митрофан Шевченко з Кирилівки. З місцевих жили у нас Семен Вітик, український соціал-демократ, Гринь Франко з Нагуєвичів, пізніший директор музею там же, Дергало Михайло з Завадова, Марисюк із Сільця Бенькового з-над Бугу.

Гості бували різного типу. Одні, найменшим числом, приходили тільки відвідати і скласти поклін великому письменникові. Коли трапилось не застати його вдома, залишали візитки з декількома словами. Ці картки поміщались в буйволовому розі, що стояв на ніжці мистецької роботи — дарунок С. Крушельницької, відомої тоді співачки.

Інші гості просили порад у справах редакційних (Козловський, Гнатюк, Вандмайєр, Федюшка, Мочульський), деякі залишали батькові свої рукописи з проханням переглянути їх, деякі знаходили тут розраду у своїх тимчасових невдачах; траплялися надміру говірливі, яких Іван Якович не любив, вибачався чемно перед такими і йшов до своєї праці. Гостя залишав розважати дружині і дітям. Догадливий прощався сам.

Часто докучали малярі — такі, як Труш, І. Панкевич. Останньому з них батько не захотів позувати, пожалував часу. Художник примістив свій мольберт біля письмового стола батька і так малював його під час напруженої умової праці, коли очі дивилися вниз. Вийшло напрочуд гарно; на жаль, портрет пропав під час воєнної хуртовини”.

По подвір'ї тепер бігали кури, кричали півні, у клітках сиділи кролики, бігали коти та пси...

Про повернення Івана Франка з Одеси у пресі ні слова. Одеса, правда, допомогла. Він міг користуватись лівою рукою і писати, якщо в цю руку хтось вклав йому ручку чи олівець...

10 грудня 1909 року Наукове товариство ім. Шевченка звернулося довірочним листом до різних українських установ із закликом встановити щомісячну грошову допомогу Іванові Франкові.

„До хвального заряду, — писалося у зверненні (ЦДІАЛ, ф. 3, оп. 1, спр. 341, арк. 1-2), — Всьому українському громадянству відомо добре, що один з найкращих його синів, слава його письменства й гордощі його національної культури, Іван Франко, знеможений

тяжкою недугою, перестав працювати так всесторонньо й інтенсивно, як було давніше. В тім нещастю сталася не тільки велика національна шкода нашому народові по обох боках кордону — воно ударило болюче самого письменника і його родину з чисто життєвого боку: він перестав заробляти на себе й на родину. Присвятивши все своє життя великій праці в користь рідного бездольного народу й упавши серед цієї праці, він не здобув ніякого майна, бо служив тільки бідним і найбіднішим... Тому-то наше громадянство, що довгі літа користувалося й користується духовними творами Івана Франка, мусить узяти на себе обов'язок не допустити матеріальної нужди до цього великого громадянина й його найближчих. Цей обов'язок лежить на всій суспільності, бо всій він служив.

Розуміючи цей обов'язок, виділ Наукового товариства ім. Шевченка поспішив зараз зі значнішою грошевою підмогою (1500 корон). Одночасно скликано весною 1908 р. анкету з представників львівських українських товариств і по їх рішенні розіслав виділ довірочні відозви до різних визначних людей в нашій суспільності з зазивом збирати жертви на фонд „для хворого письменника”. Громадянство наше у всіх частях української землі, в Австрії, Росії й Америці, прийняло цей заклик симпатично і незабаром зріс запомоговий фонд до значнішої квоти. Жертви інкасував Крайовий союз кредитовий, а орудував фондом судово назначений куратор, радник К. Бандрівський. Одначе з часом жертви перестали впливати і фонд вичерпувався все більше й більше. Тепер він уже зужитий майже до кінця. Щоб запобігти наслідкам такого сумного стану, рішив виділ Наукового товариства ім. Шевченка, по уповажненні загальних зборів, виплачувати для Івана Франка досмертну місячну платню в сумі 200 корон, почавши від 1 січня 1910 р. Більше товариство, з огляду на стан своїх фондів, не могло призначити. Одначе ця підмога недостаточна, і тому рішено одночасно звернутися до всіх українських товариств та інституцій в краю з зазивом, щоб за прикладом Наукового товариства ім. Шевченка визначили постійні досмертні запомоги місячні по своїм фінансовим засобам у користь Івана Франка. Сповняючи цю постанову, виділ просить порозуміватися в справі виплати евентуальної підмоги з куратором добродієм К. Бандрівським (вул. Крашевського, ч. 23)”.
„Але й хворий Франко, — писав у спогадах Володимир Дорошенко, — не переставав бути велетнем, не переставав імпонувати нам своєю працюваністю та продуктивністю. Тяжка недуга, що інших зводила зі світу за дуже короткий час, хоч і надломила надзвичайно сильний фізично й психічно організм Франка, проте не вбила його, й він жив і працював ще цілих десять літ та, незважаючи на всі згадані вище наслідки перебутої хвороби, дав нам не одну гарну річ. Працював жваво, якомь

навіть гарячково, докладно зазначаючи на кожному рукописі, коли саме його розпочав і коли скінчив, наче хотів показати своєму громадянству, що він зовсім не хворий, а здоровий і працездатний”.

Після повернення з Одеси Іван Франко починає поволі повертатися до нормального життя, хоча його й надалі турбують болі, галюцинації та розмови з потойбічним світом.

Філія товариства „Учительська громада” в Коломиї, яка була заснована 1906 року і займалася видаванням підручників та двомісячного журналу „Українська школа”, виявила бажання видати збірку поезій Івана Франка, доручивши цю справу А. Крушельницькому, котрий і звернувся до письменника за дозволом на видання і такий дозвіл отримав. У розмові з ним поет зауважив, що у виданні „Іван Франко. Поезії”, що вийшло в Коломиї 1909 року, А. Крушельницький написав, що в пісні „Руських хлопів-радикалів” автор стає на позиції галичанина-радикала і тому не може „числити на широкий успіх” серед людей, особливо на Великій Україні. Для Франка це означало, що А. Крушельницький не зрозумів самої суті радикалізму.

„Ви дуже помилилися в оцінці моєї пісні „Руських хлопів-радикалів”, — писав у листі від 21 грудня 1909 року Іван Франко А. Крушельницькому, — пересліпивши, не знаю чи мимовільно, чи навмисно, два останні і найважливіші рядки рефрену: „Ми руські хлопи-радикали, що звергли темноти ярмо”, які цілому віршеві надають власне позитивне і могутнє значення, а те, що ви називаєте в поодиноких строфах бідканням і наріканням, роблять, власне, гіркою іронією і протестом. Що вірш обнімає тільки частину нашої вітчизни, від Сяну по Збруч, се було конечним наслідком історичної появи руського радикалізму в Галичині, якого тоді не було ні сліду в російській Україні. Чи мали би Ви відвагу помістити сей гімн з таким, власне, моїм автентичним поясненням у своїм виборі із моєї лірики? Се була би для мене певна сатисфакція, а й для молодежі можна би із сього погляду знайти в тій пісні далеко більше науки і заохоти, ніж Ви знайшли в своїм поясненні”.

У відповіді від 30 грудня 1909 року А. Крушельницький дуже дипломатично зауважив, що редколегія вирішить, чи друкувати цю поезію, чи ні, а отже, чи є сенс друкувати пояснення Івана Франка. В цьому ж листі А. Крушельницький попросив дозволу на друкування вибору прозових творів. На всі пропозиції Іван Франко погодився. „Розуміється, — писав у відповідь 1 січня 1910 року, — що за друк маю претензію на гонорар, передрук віршів аркуш по 30 корон, які, одначе, можу прийняти також примірниками друкованої книжки. Те саме майте на увазі також при евентуальнім виборі новел”.

До початку березня 1910 року обидві книжки були вже готові. Перша книжка „Іван Франко. Вибір поезій” мала 63 сторінки і містила ліричні твори зі збірок „З вершин і низин” (11 поезій), „Зів’яле листя” (21 поезія), „Мій Ізмарагд” (18 поезій), „Із днів журби” (11 поезій), „Semper tiro” (16 поезій). Видання подавало біографію Івана Франка („Про житє Івана Франка”) та статтю „Письменницька творчість Івана Франка”. Обидві речі написав А. Крушельницький. Ця книжка вийшла у серії „Вибрані твори українського письменства” під номером 1. Під номером 4 вийшла збірка прозових творів Івана Франка під назвою „В поті чола”. Вона, крім вступного слова „Прозові писаня І. Франка в хронологічному порядку”, містила оповідання „Малий Мирон”, „Schön Schreiben”, „Грицева шкільна наука”, „Лесишина челядь”, „Добрий заробок”, „До світла” і „Під оборогом”.

„Велике спасибі Вам за посилку і за лист, — дякував за прислані книжки Іван Франко у листі від 12 березня 1910 року. — Обі книжечки я переглянув і вповні задоволений і Вашим вибором, і Вашими передмовами, і вповні лояльним способом виплати гонорару. Зложіть також мою подяку репрезентації філії Товариства. Щодо Вашого плану видати мою поему про Івана Вишенського з Вашою передмовою прошу прийняти до відомості, що сю поему я прилагодив для Пашукової „Універсальної бібліотеки” таким способом, що, крім поеми, буде передрукована моя популярна стаття про Івана Вишенського, друкована в коломийськiм „Хліборобі”, доповнена невеличкою статтею про дві унії, друкованою в „Буковинськiм календарі” р. 1890, а на кінці подано один твір Вишенського під заголовком „Льви сего світа” в перекладі на нашу мову. Замість сього я пропонував би коломийськiй філії видати мою поему „На Святоюрськiй горі”, в якій Хмельницький польським послам оповідає байку про гадюку в домі. Відомо Вам, певно, що сю байку обробив Драгоманов в окремії статті порівняльним способом. На основі сеї статті з двсма додатками, а власне, перекладом оповідання Грондського про сю сцену і перекладом байки про змію, поміщеній у книжці „Ифіка ієрополітика”, друкованій кілька разів у XVIII в., з долученням кліше рисунка, доданого до сеї байки. Се все ввійшло би в мою передмову до поеми. Як третю статтю до книжки дав би я переклад староруського тексту „Притчі про гадюку в домі”, одной з найкращих перлин староруської літератури, захованої в рукописах і друкованої досі лише раз у Москві 1670 р. в дуже рідкій збірці, званій „Кирилова книга”. Думаю, що се все заповнило би один томик в об’ємі тих, що видано досі, і було би свого роду літературною сенсацією. Прошу повідомити мене якнайшвидше, чи пристає на той план, а в такiм разі

я протягом тижня можу прилагодити передмову і переклад притчі та дати зробити кліше з рисунка до байки”.

Книжка „Іван Вишенський”, про яку говорить Іван Франко у листі до А. Крушельницького, справді вийшла, але через рік, тобто 1911 року, накладом автора в серії „Універсальна бібліотека” під № 10.

До питання про видання „Притчі про гадюку в домі” Іван Франко повернеться в листі 24 березня 1910 року: „Разом з відповіддю на Ваш останній лист посылаю Вам те, що зі свого боку можу дати для упланованого Вами дальшого томика видавництва Вашої філії. Думаю, що зміст томика міг би виглядати так: наперед Ваше передне слово, потім моя поема „На Святоюрській горі”, потім статті Драгоманова „Байка Хмельницького” і в додатку до неї переклад байки про гадюку в домі, долучений тут, до якого прийде перед текстом кліше, замовлене вже мною, а на остаток повинна прийти притча про гадюку в домі, котрої переклад посылаю також. Писати тепер окрему студію про Драгоманова і про його заслуги на полі фольклору я не можу; дещо коротко буде сказане в моїм „Нарисі історії української літератури”, що повинен вийти незабаром. У своїй передмові можете, зрештою, покористатися моєю промовою на ювілею Драгоманова, надрукованою в ювілейній книжці, а коли признаєте се можливим, можете передрукувати її всю.

Щодо вибору моїх оповідань, то, придивившись ліпше, я зауважив би дві невластивості. Поперед усього Ви зовсім не відповідно назвали сей вибір „В поті чола”, коли всі оповідання в тім томику не підходять під сю назву, і збірка повинна б радше називатися „Малий Мирон”. По-друге, нумерування рядків на боці кожної сторони має сенс тільки тоді, коли показує нам, кілька рядків числить кожний твір. Нумерувати рядки на кожній стороні від 1-30 або 40 не має жодного сенсу”.

31 березня 1910 року Іван Франко в листі до А. Крушельницького відіслав передне слово до „Притчі про гадюку в домі”, однак ні в цьому, ні в наступному 1911 році задумане видання не вийде, і тільки 1912 року А. Крушельницький включить притчу і пердне слово до неї у видану ним збірку „Вибрані твори українських письменників” під номером 2-3.

Розділ VII

ЧЕРГОВІ ПОСТРІЛИ

Перший номер „Літературно-наукового вісника” за 1910 рік нічим особливим не виділявся. З аналітичною статтею „На українські теми” виступив М. Грушевський. „Не весело стрічає, — писав він, — наша суспільність сей новий рік. Навіть в найщасливішій, поставленій в кращі обставини життя Україні австрійській люди, поступовіші і уважливіші на симптоми нашого національного життя, пригноблені проявами певного ослаблення і пониження політичного і громадського життя. Безсумнівна політична пасивність є наслідком розчарувань двох останніх літ і умисного присиплювання уважливості та активності в широких кругах і народних масах правлячими політичними кругами”.

Далі М. Грушевський зазначав, що „в Галичині все-таки, неважаючи на всі перепони і штучне присиплювання народної енергії, національне жите йде і розвивається самою інерцією віками нагромадженої і конденсованої сили народного спротивлення. Стихійна сила народного інстинкту до певної міри заступає недостачу планового проводу, свідомого кермування народними силами, і проходить через силки і перепони навіть ті, що руками „своїх” зручно розставляються на дорозі. Те, що робиться такою стихійною силою, натиском з долини, не тільки без всякого впливу, але часом і всупереч планам і намірам національного штабу — викликає подив і дає надії на кращу будущину. Згадати напр. заходи коло приватних шкіл, так мізерно запропащені і приспані тому кілька років українськими батьками Галичини — як вони вибухли тепер самі своєю стихійною силою.

На Україні російській, де ся стихійна сила народна підпала очевидному ослабленню, глибокому застоєві, чи навіть якійсь атрофії — не радує навіть і вона своїми проявами, не виручає собою теперішнього безсильства та й безладдя свідоміших українських кругів. І лишається тільки дешева потіха, останнього сорту — що мовляв се не тільки у нас, а по всіх народах, „от Молдавана і до Фіна” — і тут і всюди — скрізь погано!”...

Галичина на довгий час стала тим „оружієм гострим, гострішим від меча”, що проходило в глибину серця і мозку українського життя і розтинало його на дві частини — різко визначені табори приятелів і ворогів.

Прихильники і друзі Галичини, як уважав М. Грушевський, були прихильниками України, відродженої, оновленої, майбутньої. Вороги були адептами мудрого поєднання „общеросійської” кар’єри зі скромним культивуванням „местных особенностей”, щонайбільше — української мови в межах „домашнього употреблення”. Іншими словами, з одного боку — Україна Шевченка, з другого — Україна, чи „Малоросія Гоголя” — навіть не Гоголя, бо той знав децю іншу Україну — а Малоросія Мачтета та Лескова.

„Так було довго, — зазначав М. Грушевський. — Аж новіший період „бурхливих змагань” захитав сі відносини, вніс неясність і баламутство. Становище неприхильників національного українського розвою не змінилося. Всіх, кого страшив „український сепаратизм”, чи „українська узкість”, яка вимагала від всякого роду „тоже Малоросів”, щоб вони попросилися з платонічним українофільством та стали справді серйозно на український ґрунт, коли хочуть вважатися Українцями, а не дезертирами для „лакомства нещасного” — всім їм Галичина зостала так само ненависна, як і була, розуміється. Але серед українства дійсного, щирого, яке давніше стояло ціле більше або менше нелицемірно за можливо найтісніші зв’язки з Галичиною і тамошньою українською національною роботою — серед нього помітним стало вагання, зазначилася певна розколина. Я про се говорив уже не раз на сторінках Л-Н. Вісника і тепер хочу пригадати тільки децю, потрібне мені для нинішньої теми. Отже пригадаю, що разом з тим, як в російській Україні „німим отверзлися уста” — і українське слово хоч і не „прорвалося як вода” по пророцтву Шевченкову, то все-таки потекло хоч тоненьким щорком через реторти „временных правил” — досить несподівано прокинулася серед українського громадянства Росії тенденція відмежування „від галичанщини”. Весь доробок національної культури, здобутий на галицькій ґрунті, представляювано як за місцевий, галицький інвентар, шановний і поважний, але непридатний для цілої соборної України — дарма що здобуто його тяжкою працею українських робітників спільно з Росії й Галичини. „Галицьку правочись” признавано за невідповідну для України російської, бо, мовляв, незгідна з „духом мови” російської України, а навіть з її демократизмом (sic!). Літературну мову, вживану в галицьких виданнях, проголошено за незносну для українців з Росії — мовляв, вона їм не то що не зрозуміла, а органічно противна, і цитати з галицьких

видань треба перекладати для Українців російських „так само, як з польського або з російського”. І взагалі літературу, яка вийшла по той бік Збруча — чи наукову чи белетристичну — для Українців з Росії признано за непридатну — мовляв, не приймають її тут, і для ужитку України Російської мала бути утворена нова, спеціальна література, приспособлена до вимог і потреб тутешніх Українців”.

Опозиція пішла проти „галицького” правопису, граматики... Назрівав черговий етап „язикових воєн”, таких характерних для Галичини починаючи з часів Маркіяна Шашкевича.

„Люде, — зазначав М. Грушевський, — які могли глянути трохи дальше поза свою дзвіницю, мусили схаменутися перед наслідками, які готів був викликати нерозважно кинений клич „Геть з Галичиною!”

Користі він не приносив ніякої. Не удавалося нікого приєднати для домашнього українства таким відреченням від українства заграничного. Земляків, які протестували против галицької мови, так само ніяк не можна було приохотити і до домашніх українських виробів, бо вони й тут знаходили безліч такого, чого „не чули у себе на хуторі”, і так само копчили губу до сих, як і до „галицьких”. І ті, що заявляли згоду на те, аби на Україні вчили по школах по-українському, „только не на етой галицькой мові”, — так само, на перевірку, виявляли дуже мало охоти і до тої „мови”, яку подавали їм в найсправжніших полтавських чи харківських композиціях. Неохота селян до „галицьких видань” чи „галицької правописи” виходила теж дуже в значній мірі або вишленою, або штучно надутою. Ті, що цікавилися щиро українською книжкою, українською мовою, не зважали на відділене ся й інші тому подібні дрібниці і охоче брали часопис чи книжку, коли вона була написана приступно й интересно, не звертаючи уваги на те, якою правописом вона написана; успіх деяких видавництв, що прийняли галицьку правопись, показав се зовсім виразно. Значить іти на компроміси й „дути та плювати” на Галичину з тактичних чи опортуністичних мотивів зовсім було не для чого”.

Певні тенденції відчуження були одначе не тільки на російським, але й на австрійським ґрунті. В Галичині було своє „Геть з Україною!” Воно не виступало так виразно в українських колах Галичини, боячись громадського осуду в краще розвиненій і більш свідомій галицькій суспільності, але воно жило й тут, виникаючи не тільки стихійно, з відмінностей між життям галицьким і російським, які формувалися протягом довгих віків, а і з певних політичних мотивів. Як у Росії офіційні сторожі обрусіння лютим оком дивилися на всяку „галичанщину”, так само невдоволено поглядали на „українчиків” елементи консерватив-

ні. Тодішні москвофіли, зрозуміло, зоставалися найгіршими ворогами українства і будь-яких тісніших зв'язків з Україною. Поляки — сторожі польського панування над Галичиною — так само. Всеукраїнство як протиставлення вшехпольським тенденціям, як опорна точка в ідейній боротьбі з ними, викликала справжню лютю серед їх прибічників.

Це все були вороги явні, які не крили своєї ненависті до всеукраїнської ідеї та її прояву — тіснішого галицько-українського контакту. Але були й вороги хатні, в самих українських колах.

„На галицькім ґрунті, — зазначав М. Грушевський, — так само, як і на російськім, є дві головні течії політичні — поступово-опозиційна і консервативно-угодова. Перша альфою й омеґою української політики в Галичині вважає зломання теперішнього польського режиму; покладаючи всі надії в народних українських масах, вона вважає, що українство не може розвинутися в поважну політичну силу і дійти до своєї правди, поки не будуть зламані ті перепони, що стоять на дорозі розвитку і повноправності сих мас, а сі перепони творить і підтримує умисно нинішній польський режим. Течія друга, консервативно-угодова за факт необорний і непереможний приймає панування маючих, політично і економічно сильніших елементів польських, і вважаючи боротьбу з ними безнадійною, шукає для українства форм, в яких могло б воно жити, не входячи в конфлікт з польською програмою панування. Се значить програму культурного і економічного — особливо економічного розвою і поліпшення українського життя, що мало б переводити се при помочи буржуазних елементів українських і скріпляло б їх, множило і зміцняло заможні, консервативні кадри українського селянства, міщанства й інтелігенції. В соціалній політиці з сим зв'язане відречення від всяких сміливіших соціалних постулатів, в політиці національній — признання зверхності, супрематії польського елементу. За таку національну капітуляцію Українців Поляки мали б заплатити уступками, чи ліпше сказати — дозволом на сотворення різних органів економічного і культурного розвитку для українського народу. Такий характер мала угода 1889 р., і безсумнівно такий же підклад — хоч, може, навіть не всіма продуманий ясно і до кінця — має теперішня угодова політика, що незамітно, ховаючись перед можливим вибухом громадянського невдоволення, живе і тихо, критими ходами йде наперед протягом останніх літ. Коли дні свободи в Росії розбудили надії на те, що українство в Росії може вирости в велику національну силу і центр ваги українського життя перейде туди та заважить рішучо на відносинах галицьких — ся угодова політика була притихла. Її діячі готові були рахуватися з постулатами і перспективами всеукраїнської політики і

тактики. Але сі сподівання не справдилися, українство в Росії на велику силу політичну не вибілося, зміна виборчого закону посадила його на мілину, і галицькі угодовці починають невдоволено обзиватися на всякі пригадки про інтереси і вимоги цілої соборної України. Невдоволення се не формулюється повні виразно, бо традиційний пієтизм для російської України і тісних зв'язків з нею в галицькім громадянстві сильний; та й угодова політика взагалі все ще не виступає виразно, не розкриває своїх карт, пам'ятаючи розгром попередньої угоди. Але існування сеї течії і її впливи на напрям галицького життя не підлягають сумніву; вони дають відчувати себе зовсім реально, і також реально відчувається неохота людей сього напряму до якого-небудь комбінування галицького життя з українським. Українська декорація — се добре, але не реальні зв'язки і залежність галицького життя від ширших українських перспектив. Як українофілам Росії „галичанщина” ненаручна, бо вона „ускладнює”, не дає заспокоїтися „на реальнім факті” — обрусенії України, і завмерти квієтистично на українофільським становищу (з усім реальним життям на „общерусским” ґрунті, з українством в виді етнографічної декорації), — так само не наручна українщина, чи все українство угодовцям-консерваторам в Галичині. Воно вносить нові необчислені елементи в елементарно-просту домашню галицьку політику, завірушує галицьку суспільність, скріпляє опозицію всякій угоді. Трудно підіймати мову про капітуляцію перед польським пануванням супроти всеукраїнських перспектив. Тісні зв'язки з Україною російською і радикально-демократичними традиціями її українського громадянства можуть скріпляти тільки опозиційні, а не угодові течії і грозять катастрофою для консервативно-угодових конструкцій в будучности. Відси глибока неохота сеї течії до всеукраїнства”.

Хибність і небезпека цих угодових планів була очевидна, і це повністю проявилось у боротьбі за український університет у Львові. Історія мало чого навчила лідерів того часу. В найскрутнішу хвилину доля вивела з цього політичного життя Івана Франка. Його заклик до єднання з Великою Україною, звернутий до молоді ще в час революції 1905 року, не був почутий. Так само, як і не була почута думка М. Грушевського, що „українство може опертися тільки на своїх масах і тільки з ними може дійти якоїсь реальної сили і значіння; а сим масам угодовою дорогою воно не дістане тривких і сильних підстав розвою, сили і значіння. І тісний зв'язок всіх частей української землі на спільнім ґрунті культивування і розвою єдиної національної сили, нашого національного капіталу — українського демосу, являється незвичайно важною потребою здорового і правильного розвою українського життя Галичини”.

Брат Михайла Грушевського Олександр Грушевський у статті „Українське письменство в 1909 р.“, вміщеній у першій книзі „Літературно-наукового вісника“ за 1910 рік, згадує про Івана Франка хіба що для порівняння з іншими письменниками, зокрема для порівняння його бориславських оповідань з оповіданнями на ту ж тематику С. Коваліва із збірки „Похресник“, що вийшла у той час...

Відсвяткувала своє десятиріччя Українсько-руська видавнича спілка, до складу якої колись входив Іван Франко. Про її здобутки і поразки на сторінках липневої книги „Літературно-наукового вісника“ оповів Володимир Гнатюк. Він зокрема навів перелік книжок, які ця спілка видала 1909 року:

- „В. Самійленко „Україні“, друге видане;
- Р. Єрінг „Боротьба за право“, переклад;
- Л. Оляр „Від монархії до республіки“, переклад;
- І. Франко „Украдене щасте“, друге видане;
- він же „Лис Микита“, четверте видане;
- він же „Анна Русинка, королева Франції“, переклад із французького;
- він же „Флорентійські ночі“, переклад із Г. Гейне;
- О. Кобилянської „В неділю рано зіле копала“;
- И. Боєр „Сила віри“, переклад;
- М. Вовчок „Посмертні оповідання“;
- Кнут Гамсун „Пан“.

„Украдене щастя“, якому так не щастило на початку, тепер могло похвалитися не тільки другим виданням у Львові, але й третім виданням у Києві в серії „Літературно-наукова бібліотека Українсько-руської видавничої спілки“. На це видання у другій книжці ЛНВ відгукнулася невеликим повідомленням у розділі „Бібліографія“ Л. Старицька-Черняхівська. „Украдене щасте“ Франка, — писала вона, — виходить вже третім виданням і з самого сього факту можна зміркувати, що сей твір має серед публіки широкий попит. Дійсно, драма Франка належить безперечно до найкращих творів української драми. Зміст її зовсім простий: дівчина кохала парубка; брати спроводали його в москалі, обманули дівчину, ніби парубка вбито на війні, і віддали її примусом за другого. Живуть молоді хоч і не щасливо, та лагідно й тихо, бо й Микола, чоловік Анни, тихий працьовитий селянин і всім серцем любить свою жінку, та й Анна, жінка його, вдачі тихої, покірної, ласкавої. „Над хатою їхньою янголи перелетіли“, — кажуть сусіди“.

Далі — зміст п'єси. „Що ж до техніки п'єси, то мусимо тут закинути деяку сухість концепції: драмі бракує тла, теплого колориту, всю дію зосереджено тільки на трьох особах і особи ті живуть ніби „в“

безвоздушномъ пространстве"; в житті так не буває, поруч з великим іде дріб'язне; колорит надає драмі життєвої правди. Але, минаючи се, мусимо зазначити, що в самій концепції п'єси виявив себе Франко великим майстром драматичної штуки; дія розвивається надзвичайно інтенсивно, нема млявих розмов, за кожним словом ховається рух, рух душевний; крок за кроком зростає трагізм драми, згромаджуються хмари і читач почуває неодмінність страшної катастрофи".

Коли для Л. Старицької-Черняхівської в „Украденому щасті" видалось замало суспільного тла, то для режисерів пізніших часів того тла було аж забагато, і вони активно викидали його з драми, зводячи п'єсу до п'єси виключно трьох осіб...

У кінці 1909 року вийшли останні томи „Словаря української мови", який зібрала редакція „Киевской старины", а упорядкував, додавши власний матеріал, Борис Грінченко. Іван Франко чекав на вихід цього словника. Чекав і Б. Грінченко. Дні обох, як вважали лікарі, були пораховані. Перший том словника (А-Ж) вийшов 1907 року, другий (З-Н) — 1908, третій (О-П) і четвертий (Р-Я) — 1909 року.

„Habent sua fata libelli (книжки мають свою долю — лат., авт.), — писав з нагоди виходу словника Володимир Дорошенко, — особливо у нас на Україні. А причина сього не тільки різні „незалежні обставини", що ще й досі мають свою вагу і вплив на розвій книгарської справи у нас, а й наше власне безголов'я, наше споконвічне „сидіння на печі". Не одну історію можна пригадати собі, де завинило саме отсе сидіння. А вже найкращу, найвимовнішу історію має книга, заголовок котрої виписали ми вище, — історію майже півстолітню... Ще в першій книзі „Основи" р. 1861 оголосив Куліш, що хоче він видати український словар, і просив прислати йому матеріал. Згадував він при тім, що дехто вже й обіцяв йому свою поміч. Були то покійні — Шевченко, Костомаров, Опанас Маркович, Симонов-Номис та інші. Тим часом оповіщає д. Шейковський в „Київськiм Телеграфі", що готує до друку український словар на 35 000 слів. Куліш тоді листом у другій книзі „Основи" подає до публічної відомости, що працю свою він припиняє, аж поки не з'явиться словар Шейковського. Та хоч Шейковський видав тоді лише 1-й випуск свого словаря, Куліш не згадував уже про свій словар. Матеріал, який призбирав був, передано до Харкова, там його поповнено і р. 1864 передано київській українській громаді. З того часу не раз той матеріал доповнювався, перебирався, сортувався, але справа далі сього не йшла. (Чимало наших етнографів достарчили свого матеріалу — згадаймо хоча б Г. Залюбовського — чимало прислали й звичайні збирачі аматори). В 70-х роках громадяни задумали видати

на підставі нагромадженого матеріалу „Українського Рейффа”, себто працю скромнішу, відступивши від попереднього наміру дати словар української мови. Почалося перебирання матеріалу на спеціальних зібраннях „словарників”, в котрих брали участь багато наших письменників і діячів. Скільки то з них померло, так і не побачивши того Рейффа: А. Андріївський, В. Антонович, В. Беренштам, М. Драгоманов, О. Кониський, І. Рудченко, М. Старицький, П. Чубинський і інші. Чистову редакцію доручено було Науменкові. В процесі роботи виявилася потреба наукового угрунтування словаря. Рішено знову змінити систему складання. А що Науменко редагував „Київську Старину” і не мав часу на нову працю, то доручено було її д. Е. Тимченкові, котрий і довів її до краю. Перші аркуші словаря появилися друком у додатку до „Київської Старини” 1897 р. Та й сим разом не судилося справі скінчитися. Вияснилося, що словар можна подати до Академії Наук на Костомарівську премію. Тому друк словаря було спинено і цілий матеріал передано (в лютім 1902 р.) Б. Грінченкові для нового, на сей раз остаточного перегляду. Грінченко мав доповнити словар новим матеріалом чи то записаним з уст народу, чи виписаним з етнографічних праць, або з творів наших письменників, не пізніше 70 рр. Чому саме таку межу визначено, — не відомо, але можна догадатися, що грало тут ролю недовір'я до нашої літературної мови, ніби дуже „галицької”. Грінченко за короткий час (не сповна 3 роки) зробив величезну роботу. З його рук вийшов словар сливе у два рази більший, а головню зложений і зредагований далеко науковіше як перед тим. В 1905 році предложено словар Спб. Академії Наук. По рецензії А. Шахматова Академія присудила за словар не 1-у, а 2-гу премію, головним чином тому, що в словарі було опущено майже систематично матеріал північноукраїнських говорів. Але взагалі про працю рецензент висловився з великою похвалою, назвавши її „высокимъ патриотическимъ подвигомъ”. І справді ся величезна праця — в друку словар займає 2 136 сторін вел. 8°, по дві шпальти на стороні, коло 68 тисяч слів — заслугоє на таку назву. Можна тільки пожаліти, що так пізно з'явилася вона. Яку б велику ролю відіграла вона, коли б була видана ще в 60 роках, як се заповідав Куліш! Та добре, хоч тепер маємо її й матеріал, що лежавши стільки років, не загинув, а таки вийшов на світ. Всякий, хто хтів би основню вивчити нашу мову, мусить передовсім обернутись до словаря, виданого „Київською Стариною”. Не вичерпує він цілого багатства нашої мови, — та й ніякий словарь, поки живе і розвивається мова, не може її вичерпати; але все ж таки значну частину скарбниці нашої мови містить він у собі. Особливо сказати се треба про східноукраїнське на-

річе нашої мови — словарь сей уповні можна назвати словарем сього наріча. А не забуваймо, що саме воно лягло в основу нашої літературної мови. Та чимало і західноукраїнського матеріалу в словарі. Розгортаючи перед нами всю красу та міць, увесь скарб нашого язикового багатства, вочевидь показує він єдність нашого народу на всім просторі широкої нашої землі”.

Це був реальний вклад в „українство”, про яке писав у першій книзі ЛНВ Михайло Грушевський. Вихід словника української мови в упорядкуванні Б. Грінченка співпав із початком могутнього руху за українську школу. Дорікнути, як це було раніше, що ця школа не має „виробленої мови” чи підручників, польський шовінізм не міг. Так званий „тісніший комітет” Крайового шкільного союзу звернувся до українців із закликком, опублікованим усіма галицькими українськими газетами та в квітневому номері ЛНВ київського варіанта.

„Земляки й землячки! — писалось у ньому. — Минули століття, як українсько-руський нарід був світочем народів своєю високою, повною багатого змісту культурою; минули століття, як він став організовувати школи тоді, як навіть королі його сусідів підписатися не вміли; — за українським народом смілі й свідомі зусилля князів, магнатів, гетьманів, братств, монастирів, народних мас — дати народови якнайбільше шкіл і нижчих і вищих, плекати і розвивати народну освіту і національну культуру.

По поневоленню політичним, — по обрабованню економічним, по закріпощенню — на руїнах тої світлої культури почала прозябати культура сусідніх народів, а нарід український пішов назад, бо нині завдяки чужому пануванню виказує застрашуючий процент неписьменних.

Нині українське слово заковане й переслідване, — культурні потреби великого народу не заспокоювані, — наша школа здавлена, діти наші в ярмі.

Стан сей, невимовно грізний для всеї нашої будучності, не може далі тривати. Бо незадовго буде запізно. Ми, котрі не могли ратувати наш нарід, а не зробили б сього, стягнемо на себе вічний жаль і докір будучих поколінь.

І згадка про колишнє світле — минуле і думка про будуче і нинішній сумний, аж надто сумний стан нашого шкільництва, каже нам нині забрати голосне слово, щоби закликати наш нарід до якнайбільшої активності в справі нашого шкільництва.

Чи потребуємо широко описувати становище нашої рідної школи в Галичині? Народна школа, яка ні своїм числом, ні своєю організацією потреб народу не заспокоює ані в приближенню. Ні одної школи виділової,

ні одної учит. семінарії, ні одної школи реальної, а смішно мале число українських гімназій і кілька кафедр на львівському університеті — отсе образ нашої публічної, чужим режимом вповні поневоленої на ласку і неласку йому виданої школи в Галичині. На нас тяжать виїмкові, тільки для нас придумані постанови, бо розвиток наших гімназій від крайне ворожого польського Сейму, а свіжий історичний доказ того настрою, се проект нового типу польсько-руських гімназій, видвигнених польською крайовою репрезентацією в останній сесії, а для нашого середнього шкільництва впрост вбивчий.

Тенденція шкільництва офіційного аж надто нам відома.

А не забуваймо про сильну організацію шкіл приватних, на які плинуть мільйони. Не забуваймо ні на хвилю про кличі, під якими ті фонди ростуть. Ягайлонська ідея, скрахувавши на всяких уніях, нині шукає здійснення організуванням приватних шкіл, винародовлюванням молодого покоління, підтинанням в самім корені нашого національного життя.

А ми — ми на те все глухі, сліпі, бездільні! Без уваги лишали ми голоси, що остерігали суспільність перед сею грізною небезпекою.

Треба було аж надто разючих доказів мобілізації ворожих сил; треба було, щоб ціла гроза роботи наших сусідів стала перед самими очима, щоби порушити наше громадянство, дати йому відчутти страшне „мементо”.

Тепер щойно починаємо розуміти превелику вагу школи, щойно тепер починаємо розуміти, що будучність народа, про успіх всякої нашої праці рішають великі маси свідомої молодіжи, а через те і організація рідної національної школи стає нашим найбільш пекучим дезидератом, першою і найважливішою точкою в програмі нашої народної роботи.

Щасливий зворот вийшов недавно з провінції, свіжий, енергійний, глибоко відчутий. Гарні початки закладанням приватних шкіл зроблено. Суспільність наша відчула, що не тільки ми мусимо, але і можемо проти сили поставити силу, проти приватних шкіл польських приватні школи наші, — проти сильної організації організацію ще сильнішу, — проти посвяти посвяту ще більшу, — проти фондів ще більші фонди.

Центральною організацією, котра б уняла в систему нашу роботу над шкільництвом, починаючи від народного аж до вищого, сцентралізувала нашу дотепер між різні товариства роздроблену роботу, надала їй плановості, свідомості напрямів і цілі, а разом приєднала для неї найширші круги нашого загалу, надала їй силу і енергію, та придбала для

неї потрібних засобів, має бути Крайовий шкільний союз, заложений українськими крайовими інституціями. Його обов'язком буде дбати з одного боку про шкільництво публічне, офіційне, про якнайбільшу фреквенцію нашої молодіжи в наших школах публічних, про опіку для неї і моральну і матеріальну, про охорону її від кривд і надужить, про помноження українських шкіл і можливо повніше заспокоєння пекучих потреб нашого шкільництва покликаними до того чинниками. З другого боку обов'язком його буде пильнувати шкільництва у всіх його стадіях, від курсів неграмотних, курсів доповнюючих і приготовляючих, шкіл народних і середніх аж до справи університетської включно; дбати про можливо широке і усестороннє заспокоювання потреб нашого народу, запобігати бракам і прогалинам, які існують на сім полі, розбуджувати ініціативу на місцях і приходити їй в поміч засобами цілого народу, всієї суспільності. Се акція, котру Союз підіймається вести в тіснім співробітництві з найближчими їй товариствами, як Тов. „Просвіта”, Тов. Педагогічне, Учительська Громада, Наукове Тов. ім. Шевченка, при дружній допомозі всіх українських товариств і інституцій Галичини, при живій співучасті всієї суспільності. Тільки при живім співділаню всього нашого громадянства без різниці верств, партій і поглядів можуть бути здійснені сі завдання, які бере на себе Союз, а котрі являються неминучою потребою хвилі.

Погляньмо на Німців, які на поклик Петра Розеггера за 11 місяців зложили 3 мільйони на організування приватних шкіл; на Чехів, які на приватне шкільництво складають річно близько мільйон; на Поляків, які на „Towarzystwo szkoły ludowej” і „Dag grunwal.” зложили мільйон. Так роблять народи далеко щасливіші від нас, що в своїх руках держать шкільну магістратуру, яка і без того дбає про розвій їх шкіл і ними щиро опікується, що мають до своїх услуг і управу крайову, і центральне правительство. Але вони не вдоволяються тим, зрозумівши всю вагу школи і національно свідомого виховання. Вони не жалують ні праці, ні жертв, бо знають, що школа рішає про будучність народу, а всяка праця на сім полі, найменша жертва робить сю будучність і кращою і певнішою.

А для нас така акція стократ потрібніша, стократ конечніша. Учімося від других, щасливіших від нас народів, не жалуймо ні щирої праці, ні щедрих жертв. Там, де справа йде про запевнення національного нашого існування — найбільша праця, найбільша жертва не завелика, — а велика і важна і найменша праця і найдрібніша жертва.

Нехай же ж у відповідь на наш гарячий зазив наш нарід і наша суспільність здобудеться на якнайважлишу свідому цілей і обов'язків організаційну роботу в цілім краю.

Нехай же ж увесь нарід без різниці на верстви, на партії, погляди і вік поспішить зі щедрими датками на фонд „Рідна школа”.

Зберім могучий фонд загальний на скріплення існуючих вже шкіл, на безпроводне помноження і успішний розвій наших приватних шкіл. Сили в нас ще досить! Викрешімо її з себе з огляду на вагу справи і грози положення.

Рідна школа нехай стоїть нам все перед очима, нехай нам не лишає ні хвилі спокою, нехай займає в нашій роботі місце перше, бо вона з усіх найважливіших справ найважливіша.

Покажімо, що ми вірні висококультурним заповітам наших предків, що ми народ культурний, що може і буде жити в родині культурних народів Європи, а не стане погноєм чужих національностей.

На се честі і сили в нас хіба ще багато!”

За „Крайову шкільну поміч” підписався Михайло Грушевський як голова та Іван Брик як секретар.

Івана Франка не було серед членів комітету. Він нагадав про своє існування перекладом „Мелеагра” (уривок із першої пісні) на сторінках квітневої книги „Літературно-наукового вісника”, а у травневій книзі ЛНВ розпочав публікацію перекладів австралійських новелістів, надрукувавши переклади нарису Е. Б. Годжі „Лист”, оповідання Дж. Дж. Понтонна „Любовна ідилія в чагарнику”, нарису Артюра Г. Девіса „Паскудна ніч”, оповідання Кодака „П'явка Біллі Купера”. Наступні переклади творів австралійських письменників Іван Франко опублікував у липневій книзі ЛНВ (оповідання Альберта Дорінгтона „Невинна”, оповідання Века „Останній М...”), а оповідання „Недобиток нерозбитого корабля” Джона Генрі Гріна, оповідання „Два похорони одного покійника” Едварда Дисена та оповідання „Золото” Поля Купіра були опубліковані у восьмій, серпневій, книзі ЛНВ за 1910 рік.

Іван Франко виявився першим перекладачем творів австралійських письменників українською мовою. У передньому слові він писав: „Австралійське письменство належить до наймолодших паростей письменства англосаксонської раси, що обіймає письменства триединого королівства Великої Британії з Ірландією, далі письменство північної Америки з Канадою, далі англо-індійське та австралійське. Се останнє числить несповна 100 літ і розвивається досить самостійно серед досить незвичайних обставин. Біла раса заступлена в Австралії зовсім не-

ликим числом людності, що виносить досі мало що понад 4 мільйони. Ся людність живе більшими масами, більш або менш по європейському типу в більших містах, Сіднею, Мельбурні, Аделаїді та Брісбані. Зовсім інакше виглядає життя по малих містечках та розкинутих фермах, де безпосередніми сусідами білих людей являються тубільці, Китайці або Негри. Біла людність Австралії мала своєю основою карні колонії, до яких з кінцем XVIII віку англійське правительство почало висилати своїх злочинців та непоправних неробів. Перша колонія така заснована була в р. 1788 на місці, де тепер стоїть місто Сідней. З часом одначе знайдені в Австралії розсипи золота звабили до сеї части світа немало емігрантів та авантюриків із різних націй, головно Французів і Німців. Торговельні зносини з давен давна приваблювали до Австралії численних Китайців, а Негрів спроваджували білі люди як невільників або слуг. Із тих різнорідних елементів починає помалу вироблятися щось подібне до окремої нації, якої розвоєві сприяє майже зовсім самостійне політичне життя з республіканським устроєм і власним парламентом, хоч і під зверхнім протекторатом Англії.

Купці і фермери, отсе два головні типи білих інтелігентних людей, з яких складається австралійська суспільність. Жінок взагалі у них мало, і вони грають у тій суспільності далеко меншу ролю, як у європейських суспільностях. Брак традицій, війн і злучених з ними небезпек, монотонність і тягар буденної боротьби з життям спричинюють слабкий розвій письменства і слабе запотребування друкованого слова, хоча більшість білої людності без сумніву письменна і читає газети. Першими творами спеціально австралійського письменства були оповідання з життя засланих до Австралії злочинців, що мали за собою європейську минувшість. Тільки в новіших часах у другій половині XIX в. почала виростати генерація інтелігентів зроджених і вихованих в Австралії, у яких природним способом з'явилася потреба малювати важніші характеристичні моменти того життя, що розвивалося перед їх очима, і тих людей, серед яких доводилося їм жити. Органом тої молодой генерації австралійських письменників став у 80-х роках минулого віку ілюстрований тижневик „Bulletin”, в яким концентрується більше-менше весь духовий рух того, що можна би назвати молодою Австралією. Короткі ліричні поезії, звичайно навіяні меланхолією, властивою австралійському підсонню, та короткі оповідання і нариси в роді тих, яких переклади подаю тут нашій публіці, отсе головний літературний багаж того тижневика, видаваного в Сіднеї”.

Нагадує про себе Іван Франко і публікацією у „Записках НТШ” (т. ХСІІІ, 1910 р.) розвідки „Батько й дочка” (із паперів Івана Федоровича), де дає характеристику Олександра Гіцкевича, галиць-

кого поміщика з 1840-х років, і його доньки Олександри, про яких Іван Крип'якевич у бібліографії ЛНВ за травень 1910 року писав, що це „особи незаметні з історичного боку, але цікаві як психологічні типи: він фантаст-революціонер, вона ніжна, розмріяна дівчина”.

1910 рік — рік повісті „Fata morgana” Михайла Коцюбинського. Другу частину цього твору друкує червнева книга ЛНВ. Цей же номер приносить вістку про смерть Марка Кропивницького. Про нього як артиста і драматурга на сторінках ЛНВ пише Олена Пчілка.

У черговому томі „Записок НТШ” (т. ХСІV за 1910 рік) — продовження „Студій над українськими піснями” Івана Франка, де розглядається пісня про київську братську Богородицю, в якій говориться про напад князя Радиви́ла на Київ 1651 р. і перенесення ікони з Вишгорода до Києва 1662 р. Тема аналізованої у „Студіях...” пісні „В славнім місті під Хотином” — перемога Росії над турками 1739 року. У вірші „Ой чи чував хто о ляховській славі” йдеться про події 1760-х років, про часи барської конфедерації. Про пісню „Ой їхав козачок долі рікою” Франко писав, що вона належала до „веселих”, двірського складання; „кілька варіантів її дали сумний доказ, скільки деморалізації і цинізму вносила в українську пісню — а певно й в народне життя — розпущена польська двірня...”

Нагадає про себе Іван Франко і на сторінках популярного часопису „Діло”, який продовжує друкувати переклад оповіді Євгена Єлачіча „Крайня північ — вітчизна людськості”. Переклад друкувався від № 113 до 120, який вийшов 19 травня 1910 року. В кінці перекладу дата — „7 цвітня 1910 р.”. Цього ж року накладом „Універсальної бібліотеки” він вийшов окремою книжкою під № 14 цієї ж „Універсальної бібліотеки”.

На початку 1910 року нових обертів набрала справа Львівського університету, яку розглядав віденський парламент. Українські послі рішуче вимагають, щоб університет вийшов з-під впливу намісника Бобжинського і відчинив двері для українців. Тодішній ректор університету, „правдивий сіяч тьми і нещастя”, як називав його Франко, рішуче виступив проти цього. Як і слід було чекати, його підтримали більшістю голосів. Тоді виховані на угодовській „новоєрівській політиці” представники української фракції парламенту пригадали смиренну овечку 1848 року, яка нічого не хотіла, лиш напиться там, де й інші пити можуть, і погодилися зробити так, щоб усім було добре. Нехай університет у Львові буде трохи польський, а трохи український. Ну, а коли поляки з цим рішенням не хочуть змиритися, то нехай губернія, тобто намісництво, виділить гроші й побудує новий університет. Або

польський, або український. Цікаво, що італійцям радили зробити таке саме. Італійці рішуче відмовились і незабаром отримали свій національний університет. „Нема чого задиратись з тими карбонаріями”, — говорив у ті дні цісар... Українці не отримали нічогосінько.

Негативне вирішення урядом питання про український університет викликало незадоволення прогресивної української інтелігенції та молоді, які ще берегли в пам'яті вчинок Січинського. Пам'ятав про нього і директор цісарсько-королівської поліції у Львові, який прекрасним готичним почерком, правда, з помилками майже в кожному другому-третьому слові, доносив президії галицького намісництва, що 5 березня 1910 року в Академічному домі відбулися збори української студентської молоді, на яких було вирішено не визнавати Львівський університет польським до тих пір, поки не буде офіційного рішення австрійського уряду про час і місце побудови українського університету. На першій сторінці газети „Діло” друкується велика відозва „За український університет”. Публікація цієї відозви, а також бойкот Львівського університету як польського вузу призводить до того, що польська преса починає нахабно нападати на все без винятку українське населення Галичини. Знову от одвічне: Львів був створений Господом-Богом виключно для поляків, в ньому нема місця для українця, котрого треба вирізати і т. д.

Загострюються відносини між студентами університету. По його коридорах розгулюють озброєні групи вшехпольських студентів. Того, хто заговорить по-українськи, збивали з ніг і лупцювали чим бачили і куди бачили. Напівтрупа викидали за двері під загальний регіт задоволених присутніх, які юрмилися коло університету, приваблені запахом крові. 10 травня шовіністи окупували університет, і на навчання не був допущений жоден студент-українець.

Обурені нахабною поведінкою „вшехполяків” українські студенти вирішують зібратися на віче і обговорити план протидії. Віче призначене на 9 годину 1 липня. Дозволу на проведення зборів у приміщенні університету нічого було й просити. Ректорат у таких випадках українським студентам завжди відмовляв. Увечері, перед зборами, патріоти „Нової Польщі” при повній амуніції засідають у кав'ярні пана Сташека, що недалеко університету. Вночі відбуваються консультації „патріотів” з проректором Марсом і секретарем університету Йорданом. Поліція, суд, намісництво давно вже попереджені і не можуть дочекатися, коли прийде їх черга вийти з блиском на сцену.

Ранком понад 300 студентів збираються на віче. Їх пропускають. Не встигає виступити перший промовець, як розходить ся чутка, що поляки блокують вихід з університету...

Зараз почнеться. Вже підведена і розміщена по під'їздах навколишніх будинків поліція, вже чекає арештантів президент суду Мілашевський, б'є нетерплячка прокурора Барта, не сидиться на місці слідчому, радникові крайового суду Рибицькому, намагається зберігати спокій директор поліції Рейндлер. Зараз, зараз, ну... Всі дивляться на годинники. Акція почалася... Студенти виходять з аудиторії, щоб розібрати барикади. Лунають постріли. Багато поранених. Смертельно пораненим падає Адам Коцко. Як свідчитимуть явно перебрехані протоколи, вбитих — 1, тяжко поранених — 8, легко поранених — 22. Адам Коцко вмирає, не приходячи до свідомості.

Причаєні у під'їздах „пшедставіцелі владзи” ефектно вибігають з криївки, але їх випереджають поліцейські (декілька сотень). Усіх українських студентів арештовують і відвозять у поліційний відділок. 129 студентів (якраз стільки, скільки можна було на той час упхнути до камер) без слідства кидають у в'язницю. Пораненим, звичайно, жодної медичної допомоги надано не було. Маріонетки тільки тепер починають шкодувати, що не повичищали перед тим тюрем. Убивць вітають, як римських тріумфаторів: „Віват!” „Сто лят!” і „Єще Польска не згінула!” На майдані і перед університетом — юрба польських шовіністів, озброєна палицями, парасолями, кухонними ножами та виделками. Хто не прихопив нічого з дому, озброювався бруківкою. Арештованих відвозять поліцейськими каретами.

Один із учасників подій згадує: „Товпа з-під університету кинулась за першими фіакрами, а при висіданні творилось таке, на що найдикіші народи досі не здобулися. Товпа почала ревіти, обкидати безборонних камінням, найгіршими лайками, бити палицями, пловати”. Арештованих посадили між кримінальними злочинцями. Постійні знущання, заборона передач, заборона прогулянок. Чого не встигла зробити юрба — повинна виконати тюрма. Методично і гуманно. Слідство тривало цілий рік. Тільки в липні 1911 року оголошено вирок: 5 студентів арештовано на 3 місяці, 68 — на 1 місяць, 26 — на 14 днів.

Чи шукала або хоч робила вигляд, що шукає вбивць, поліція? Ні. Тіло Адама Коцка лежало два дні в каплиці Анатомічного інституту біля Личакова. Студенти зверталися до поліції за дозволом забрати тіло додому і влаштувати похорон. Ніякого похорону! Поліція і намісництво забороняють. Зате звідусіль підтягуються до Львова поліція і війська. Готовність — номер 1. По місту терор. Громлять українські заклади, зривають вивіски українською мовою. За українську мову на вулиці вибивають очі і зуби. Професор Львівського університету Броніслав Радзішевський стає героєм. Наступного дня він підводить

під вбивство Адама Коцка „моральну основу”: „Наш університет був заснований польськими королями, але зрештою піддався німецькому засиллю. Почалась знову робота над усуненням цієї хвилі і завдяки нашій праці університет зробився польським не тільки де-факто, але й де-юре. Всякі ж утраквістичні зазіхання повинні бути рішучим чином відбиті”. Міська дума цю тезу на своєму засіданні виражає ясніше: „Львівський університет був, є і буде польським”. „Львув” теж був, є і буде польським.

4 липня 1910 року відбувся похорон Адама Коцка. Від каплиці міського моргу до брами Личакова — 250 метрів. На цьому маленькому майдані помістилося понад 20 тисяч людей. Вони прийшли провести Коцка в останню дорогу. 40 вінків і написи на червоних стрічках наводять жах на поліцію і кидають у холодний піт дротяних маріонеток. Над майданом гримить пісня „Шалійте, шалійте, шалені кати!” Кожне місто і містечко Галичини прислало делегації з вінками і квітами. День національного смутку. На тому маленькому бастионі-майдані сміливо звучать українська мова, українські пісні, лунаючи над завмерлим від страху містом.

Постріл п'яного від надмірних „патріотичних” почуттів польського шовініста в Адама Коцка був не випадковим. Адам Коцко належав до того племені молодих революціонерів, „які не питають, де стоять барикади, а питають, чи стоять”. А вони стоять там, де ущемляються людські свободи, право і воля. У 1905 році, почувши про російську революцію, Адам Коцко нелегально переходить кордон і бере участь у революції. Після її поразки прибуває в Галичину і веде активну агітаційну роботу серед робітничого і селянського люду. Під час страйку у Львові в 1906 році його поранили, а децю пізніше заарештували. За браком доказів відпустили, проте ректорат університету визнає його винним у порушенні дисциплінарного статуту. По заворушеннях студентів 1907 року Коцко змушений виїхати до Америки, де також бере активну участь у робітничому русі. У „Громадському голосі” появляються його блискучі замітки про життя робітників Америки, про становище галицьких емігрантів. Польські шовіністи спочатку дивилися на діяльність Адама Коцка крізь пальці. Його мати — полька. Проте участь Коцка в боротьбі за український університет, поширення серед населення передових ідей, викриття підлих намірів польських шовіністів не могли бути пробачені. Постріл був влучним.

Убивство Адама Коцка і кривава розправа над українським студентством сколихнула всю Європу. На адресу студентських організацій та матері Адама Коцка надходять телеграми підтримки, співчуття і болю.

Вперше за всю історію на події в Галичині відгукнулася Америка. Вона не забула Коцка. Європейська преса теж осудила дії польських шовіністів. По селах і містах ширяться листи із закликом продовжувати справу, за яку загинув Адам Коцко. На ім'я галицького намісника Бобжинського одна за одною надходять резолюції і вимоги зборів та віч. Намісництво в паніці. Оголошується новий набір у поліцію.

На сторінках липневого номера ЛНВ з'являється стаття Михайла Грушевського „Над свіжою могилою”.

„Ще один труп, — пише він, — сим разом на університетській арені, на тій скорбній дорозі, котру неписана австрійська конституція устала для розв'язання університетських питань.

Писана конституція признає всім народам права на засоби освітні. Але здійснення сього права для народностей не привілейованих державна практика Австрії ставить в залежності від готовності задля одержання сих просвітніх засобів пити довгу і гірку чашу всяких наруг, переслідувань і жертв. А в ній вища школа не досягається інакше як бійками, барикадами, погромами, револьверовими перестрілками, кров'ю і трупами. Сею дорогою ішла свого часу справа чеського університету, потім італійського, і от уже скоро буде десять літ — на сю дорогу, приписану неписаним австрійським регуляміном, вступила справа українського університету, переходить від одного конфлікту до другого, іде від катастрофи до катастрофи, викликаючи незвичайне напруження і національне роз'ярення. А високе правительство докладає всіх старань заховати холодну кров, щоб, боронь Боже, не нарушити ані одною хвилиною завчасно монопольні права привілейованої народності.

Розуміється, неможливим абсурдом мусить здаватися кожному непризвичаєному сей факт, що просте віче українських студентів, яке щонайвище могло б потягнути за собою вмішання університетських педелів, дає привід до формальної облави, мобілізації поліції і револьверового обстрілювання. Зі страхом приходиться думати, що й просте ходження на виклади в подібних відносинах при таких становищу тих, що вважають себе хазяєвами університету, дедалі може теж викликати револьверові сальви. За останні роки можна було помітити незвичайне здичіння відносин. Фрази про обов'язок оборони університету, на котрий ніхто не посягає — загіпнотизували польську сторону. Вповні забуто, що українська сторона домагається нового й осібного університету, і всі маніфестації її на старім університеті мають тільки демонстративний характер, бо іншої арени своїх домагань вона мати не може. Ще недавно польська молодіж, уже прийнявши сю накинену їй зовсім не відповідну ролю охоронців теперішнього status quo, все ж пам'ятала, що перед

нею її товариші. Тепер того нема; противну сторону вона трактує вже як дикого звіра, супроти котрого все дозволене. Се віщує в будущині найгірші перспективи; але індиферентизм правительства і апатія політичних репрезентантів української суспільності неминуче будуть гнати нашу молодіж до все нових і нових конфліктів. Їх пасивність і апатія по контрасту буде змушувати нашу молодіж добувати з себе все нові й нові можливо різні форми реагування на неможливі, повні пониження обставини нинішнього академічного життя. Чуючи себе єдиним активним борцем за національну освіту, вона поставила пунктом чести вести свою боротьбу далі у всяких обставинах, давати відповідь на кожну брутальність і провокацію. Хто може осудити її за се? Але пожалувати їй виручити з таких неможливих обставин також би треба.

Річ очевидна, що енергійний виступ чи політичної репрезентації, чи суспільності, чи мас народних злагодив би гостроту сього питання для нашої молодіжи. Два місяці тому, коли заходи університетського сенату коло санкціонування польського характеру університету викликали перші протести з боку наших студентів, ми всіми способами старалися переконати інтересовані круги в потребі можливо енергійних заходів для скорого розв'язання університетської справи, аби вона знову не спала на плечі самої тільки молодіжи. На сю потребу скорого, безпроводного розділу університету, щоб запобігти можливим грізним конфліктам, вказувала петиція професорів-Русинів, подана тоді ж президентові міністрів. Одначе сі місяці минули зовсім безплідно. Правительство лишилося пасивним. Українська політична репрезентація вміла тільки по давньому накликати молодіж до терпеливості і пасивності, обіщуючи здобутки на парламентарній дорозі, щоб потім при найближчій оказії умити руки і заявити, що вона безсильна що-небудь здобути від правительства, бо правительство теж безсильне супроти Поляків. Тим знищила вона кінець кінцем довір'я до парламентарного розв'язання справи і привела молодіж до переконання, що університетська справа виключно на її плечах спочиває і тільки нею може бути розв'язана.

Останні події показують, куди веде ся скорбна путь.

Наша суспільність, що з таким щирим поривом окружила могилу молодого героя і вінчала лаврами і тернями домовину борця „за рідну школу”, повинна роздуматися над нею.

Те, що не зробить вона сама і її політична репрезентація, незмірно збільшеним тягарем впаде на плечі її молодіжи. Те, що робиться нашою політичною репрезентацією і самою суспільністю — повне мертвоти, апатії, недокровності і — на зрівноваження витягає криваві жертви від молодіжи.

Останній час схаменутись і заступити молодіж від дальших розстрілів, енергійними заходами здобути їй „рідну школу” і вивести з старих зловіщих мурів, що грозять стати ареною все нових і нових кривавих жертв”.

Справа національних університетів стала центральним питанням засідань парламенту. Лонгин Цегельський, який тепер робить регулярні огляди „З австрійської України”, подібні до тих, які колись робив М. Лозинський, у черговому репортажі (Липнева книга за 1910 рік, с. 172-179) з того приводу зазначає: „З огляду на політичний характер університетських питань найближча до реалізації справа креовання італійського університету для трьох четвертин мільйона австрійських Італійців. Австрія числиться з італійською ірредентою на своїх південних окраїнах, з другого боку оглядається на свого тридержавного союзника — і з отсих політичних причин поспішає заспокоїти жадання Італійців. Реалізація сього жадання натрапила одначе на перепони — раз задля трудності у виборі місця для італійського університету, а друге задля претензій, піднесених Словінцями і Українцями. Словінці запротестували проти заснування італійського університету в Трієсті, а Італійці заявили, що на іншу італійську місцевість окрім Трієсту не згодяться. В результаті правительтво задумало примістити сей університет у ... Відні.

Трудніша натовість справа з рівночасно піднесеними справами заснування університетів словінського і українського. Так Словінці як і Українці розуміють се, що з заснуваннями університету італійського позиція їх в університетській справі ослабає — і тому рішилися приневолити правительтво порішити враз з питанням італійського університету також їх університетські справи. Словінці загрозили в останнім часі літньої сесії обструкцією, коли правительтво рівночасно з проектом креовання італійського університету не внесе проекту креовання словінського університету в Любляні, та справді почали обструвати. Українська ж університетська справа прибрала як гострий характер, що довершила і так повну чашу парламентарних конфліктів вище берегів та стала, мабуть, останнім моментом, що спричинив розпущення парламенту на літній відпочинок перед властивим часом”.

Для оглядачів преси не було секретом, що нове загострення української університетської справи та висунення її між поважні питання австрійської державної політики було справою рук поляків, а радше вшехпольських провідників „Польського кола” та вшехпольського університетського сенату Львівського університету, які, подібно італійцям, вирішили скористатись політичним моментом і примусити уряд узаконити польський характер Львівського університету. З цією метою

ректор Гломбінський, який одночасно був головою „Польського кола”, в половині травня 1910 року організував блокаду університету вшехпольською молоддю, озброївши її топірцями, кастетами і ножами. Ця озброєна маса не допускала в університет українців. Блокада тривала недовго, бо її змели розлючені українські студенти, і тоді вшехпольські політики і професори під натиском міністра-президента барона Бінерта мусили не лише спонукати свою молодь до зняття блокади, але й вдатися до українських послів, аби ті заспокоїли українську молодь. Ось так і виринула українська університетська справа з небувалою раніше силою на порядок дня парламенту.

Український парламентарний клуб цю проблему мислив вирішити так, щоб разом із законодавчим признанням польського характеру дотеперішнього львівського університету на базі вже існуючих українських кафедр була б заснована окрема українська професорська колегія з правом доповнення нових кафедр аж до повного університету. Цей план у хвилю тривоги акцептували барон Бінерт і д-р Гломбінський, щоби з часом, коли все затихне, махнути на нього рукою. Які наслідки потягнуло це недотримання умови — відомо: кілька пораних, один убитий і десятки арештованих. Оце плоди політики стереотипного недотримання поляками пактів, заключених з українцями, впертого ігнорування українських жадань і політики зволікання віденських правителів, — такого висновку доходили українські політики.

Липневий номер „Літературно-наукового вісника” дав подіям у Львівському університеті таку оцінку: „В результаті браунінгової розправи між Українцями і Поляками на львівському університеті з дня 1 липня с. р. була смерть укр. студента Адама Коцка, поціленого браунінговою кулею в чоло в хвилі, як пішов до приступу на польську барикаду, поранення кількох Українців і кількох Поляків так кулями із стріляного оружжя як також полінами і киями, дальше інтервенція уоруженого в стрільне оружжя відділу поліції, що окружив і придержав лише Українців, лишаючи натомість вільну дорогу до виходу Полякам — а в кінці арештовання двох десятків Українців під замітом скритовбивства, доконаного ними на їх же товаришу бл. п. Адаму Коцку, а то на основі „зізнань” тих самих Поляків, що боронили також стрільним оружжем барикади (збудованої ними на те, щоби вічуючим без призову сенату в університеті укр. студентам замкнути дорогу до виходу та віддати їх в руки власті!). Таке оригінальне зааранжованне карного слідства, що учасників боротьби з одної нації посаджено на лаву обжалуваних, а їх противників з другої нації на лаву свідків, не могло, очевидно, не звернути на себе загальної уваги та стрінулося з

досадною критикою на стовпцях віденської преси, а навіть спонукало в першій хвилі міністра справедливості, д-ра Гогенбургера, вислати до львівських судових властей депешу з наказом вести слідство об'єктивно. З приводу сего наказу „коло польське” на останній своїй нараді перед розпуском парламенту рішило зажадати з усею рішучістю „вияснень” від міністра-президента і міністра судівництва і зробило се позапарламентарною дорогою, бо тимчасом правительство, між іншим і з огляду на немилу для нього перспективу українсько-польської дебати в парламенті, парламент розпустило. Як доносять польські часописи, міністр судівництва мав д-ру Гломбінському заявити, що своєю депешою не думав обижати польського судівництва, а міністр-президент мав знов обіцяти, що печатною дорогою ствердить, що бл. п. Адам Коцко впав не від польської кулі, але від української; коли би се останнє сталося, то таке „ствердження” певного факту, остаючого предметом карного слідства, ще перед переведенням розправи і перед видачею правосильного вироку — було би справді не лише уніатом в новочасній юдикатурі, але також впливанням на опінію евентуальних суддів-горожан.

Як-небудь одначе скінчиться карне поступування в сій справі — кров бл. п. Адама Коцка остане між студентами і професорами, Українцями і Поляками. Дальше, спільне життя обох націй на теперішнім львівським університеті стало неможливим навіть в Австрії, де треба було аж револьверових баталій, крові і трупів, щоби питання університету для чотиримільйонної нації зробити пекучим питанням дня”.

Події у Львівському університеті активізували українське життя. Відбулися „Січове” свято в Станіславові, „сокольський здвиг” у Тернополі. „Січі” і „Соколи” вже більше десяти літ діяли серед галицьких українців як гімнастично-пожежні організації, ставлячи собі за мету, окрім гімнастики і пожежної справи, поширення національної свідомості, почуття єдності і солідарності в народних масах. Проте тільки після останніх подій у Львівському університеті вони знайшли зрозуміння серед народних мас, а разом з тим і загальне зацікавлення. Причинилися до цього і масові виступи „Січей” та „Соколів” на „здвигах” у Станіславові і Тернополі, де обидві організації вперше дружно та у великій кількості представилися українській публіці промовами, маніфестаційними походами містом у військовим ладі і парадом під команду старшин, зі співами і похідними музиками, гімнастичними вправами сотень осіб та бенкетами. Станіславівське „Січове” свято згуртувало в своїх рядах 3500-4000 „січовиків” і „соколів”; у тернопільським „здвигі” взяло участь 1600 „соколів” і „січовиків”. Обидва свята заімпонували як своїм, так і чужим.

Загалом „Січі” і „Соколи” охопили біля 50 000 організованих, дисциплінованих та свідомих осіб.

„Світлі успіхи обох згаданих організацій були би безперечно ще кращими, коли б вони злучилися в одну могучу корпорацію, причім очевидно — назві „Січ” як наскрізь національній треба дати першенство. Злука фахових сил і фахового знання, виробленими міськими „Соколами”, з ідейним розмахом „Січей” може дати справді лише світлі результати. Автор сих рядків підносив ту думку ще перед кількома роками на шпальтах „Діла” та кинув клич злуки обох організацій в ім'я спільних задач і цілей також на останнім „здвизі” в Тернополі. Справді нема причини, для чого задля різних осіб організаторів мало дальше продовжуватися таке роздвоєння нашого „новочасного козацтва”, — писав із цього приводу Лонгин Цегельський на сторінках ЛНВ.

Надзвичайні загальні збори „Просвіти”, які відбулися 16 червня 1910 року та котрі мали виробити новий статут, показали, що ця організація глибоко проникла у життя народу, і старі організаційні рамки стали для неї тісними. застарілі форми роботи „Просвіти” теж уже не задовільняли вимог часу.

У липні українська література поповнилася відразу трьома нарисами з її історії. У Коломиї в серії „Загальної бібліотеки” вийшов „Начерк історії української літератури” (220 с., формат 8°) Богдана Лепкого. Накладом Українсько-руської видавничої спілки у Львові вийшов „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.” Івана Франка (434 с., формат 8°), а у Києві — праця „З сучасної української літератури (начерки і характеристики)” Олександра Грушевського (237 с., формат 8°). Про їх вихід повідомив розділ „Бібліографія” „Літературно-наукового вісника” за липень 1910 року.

Думку написати історію української літератури Іван Франко виношував від початку 1880-х років. Тоді до нього звернулися лейпцизькі видавці історії всесвітньої літератури з проханням написати таку історію як додаток до великоросійської історії. Іван Франко, будучи в дуже важкому матеріальному становищі, вимушений був ухопитися за цю ідею, хоч прекрасно розумів, що це буде дуже важка праця. Такої історії досі не було; існуючі зразки з інших літератур Івана Франка не влаштовували; серед українців ніхто не тільки не збирався писати, але навіть не мав відповідного матеріалу. Всі намагання долучити до цієї роботи, як казав Франко, „людей тямущих” закінчилися невдачею. Відмовився і М. Драгоманов. З метою зібрати матеріал для написання історії Іван Франко їздив 1885 року в Київ. Проте історія літератури так і не була написана...

До праці над історією української літератури Іван Франко повернувся десь у 1907 році. Письменник, як сам згадує у листах, проаналізував літературний процес до Котляревського, тобто до початку новітньої української літератури.

Потім були непорозуміння з М. Грушевським, листування з Ф. Вовком про можливість друку праці в Петербурзі, відтак хвороба...

До продовження праці над історією української літератури Франко більше не повернувся...

У березневій книзі ЗНТШ був опублікований лише вступ до цієї праці під назвою „Історія і розвій літератури”. Повністю твір вийшов у 40-му томі 50-томного видання праць Івана Франка.

1910 року появився його „Нарис історії українсько-руської літератури”. Виданий він був окремою книжкою накладом Українсько-руської видавничої спілки з портретом Івана Франка, зробленим у фотографічному закладі Е. Тшемеського 30 квітня 1910 року. Праця виходила як перший том „Писань Івана Франка”. До видання письменник підготував передне слово, підписавши його 10 квітня 1910 року, проте воно було надруковане в децю зміненому варіанті.

„Першою моєю пробою, — писав у ньому Іван Франко, — дати нарис історії літератури та духового життя українського народу була стаття „Южнорусская литература”, написана 1904 р. мною по-російськи для видаваного в Петербурзі лексикону Брокгауза і Ефрона. Ся робота дісталася мені з поручення проф. А. Кримського, і була надрукована в т. ХІІ ст. 300-326 і видана також окремою відбиткою.

Зимою р. 1907 удався до мене будапештський професор Ашбот з поручення берлінського славіста А. Брікнера з просьбою написати огляд літератури південно-руського народу для малярської енциклопедії літературних історій усіх народів, видаваної будапештенською Академією Наук. По листовім порозумінню з проф. Ашботом я написав нову статтю зовсім незалежно від російської, німецькою мовою, яка в Будапешті з поручення проф. Ашбота і при його співучасті була одним із його слухачів перекладена на малярську мову. Бувши весною минулого року в Будапешті і відвідавши особисто проф. Ашбота в його помешканню, я переконався, що моя стаття в малярським перекладі вже зложена, і доповнив її ще короткою згадкою про бачвансько-руське письменство. Чи вийшла малярська енциклопедія з моєю статтею в світ, досі не знаю. Німецький текст моєї статті я одержав ще при кінці 1906 р. і переслав її до Відня, до редакції „Oesterreichische Rundschau”, яка згодилася опублікувати її, знаючи від мене, що рівночасно друкується малярський переклад. Коли одначе публікація моєї статті в „Oesterreichische

Rundschau" відложена була на неозначений час, я весною минулого року випросив рукопис назад від редакції, і тоді ж почав переробляти статтю на нашу мову. В німецькій тексті вона мала об'єму не більше як 5-6 аркушів друку. Вважаючи такий куций об'єм невідповідним для потреб нашої публіки, я положив собі дати в переробці об'єм 12-15 аркушів, та вона, як бачимо, виросла до об'єму поверх 25 аркушів.

Зразу я думав довести свій „Нарис" до кінця ХІХ в., але широкий об'єм, до якого розрослися останні розділи, змушує мене урвати на р. 1890. Думаю, що книжка не стратить на тім, тим більше, що 90-ті роки минулого віку вимагали би ще просторішого оброблення, як 80-ті. Як сурогат тих останніх розділів я дам у однім із найближчих томиків моїх „Писань", яких серія розпочинається отсим „Нарисом", передрук моєї статті „З останніх десятиліть ХІХ в.", друкованої в Літературно-Науковім Віснику р. 1901 т. XV під її первісним титулом „Молода Україна" з деякими додатками".

„Можна, отже, уявити, — писав у своїх спогадах з приводу виходу „Нарису" Володимир Дорошенко, — яке в високій мірі прикре було становище Грушевського й інших членів Наукового товариства, коли доводилося оцінювати й ухвалювати до друку працю свого знаменитого співробітника, яка мала на собі виразні сліди хвороби. Не можна ж було цілком відкинути слабий твір, а нахилити автора до потрібних змін чи пропусків було дуже важко, і хоч як це робилося делікатно, проте не могло не вражати амбіції людини, яка звикла була, що її праці приймалися давніше без ніяких суперечок. А секція, не вважаючи на всю пошану до Франка, мусила й оглядатися на репутацію товариства, та й на репутацію його самого. Часом жадання Івана Франка були настільки нереальні, що ніяк не можна було вволити його волю, навіть при найліпшому бажанні. Так, коли появилася накладом Української видавничої спілки Франків „Нарис історії української літератури", твір досить слабкий, надто в другій своїй половині, де виразно відбилася неміч автора, зажадав він від Грушевського, щоб той передрукував його книжку окремими розділами у „Літературно-науковім віснику". Розуміється, це було неможливо, але Франко не міг подарувати Грушевському цієї відмови, перестав співробітничати у „Віснику" й почав у „Ділі" різко критикувати історичні праці Грушевського".

Після виходу нарисів літератури Б. Лепкого, М. Грушевського та І. Франка у липневій книзі ЛНВ виступив Дмитро Дорошенко з порівняльною рецензією на них (т. 7, с. 180-185). „Не можна сказати, — зазначав він у вступі, — щоб українська наука була бідна розвідками з історії рідної літератури — є їх досить, але надто убога вона

на загальні огляди цілого нашого надбання на сім полі, або принаймні на огляди певних періодів.

Не говоримо, звичайно, про давніші спроби в мові російській (Петрова, Дашкевича і нарешті д-ра Ів. Франка в великій енциклопедії Брокгауза і Ефрона), але саме про праці в українській мові. Тут, oprіч галицьких шкільних підручників дд. О. Барвінського, О. Макарушки *et tutti quanti* (та ін. — італ., авт.), дуже низької зрештою якості, ми не мали до останніх часів просто таки нічого, коли не рахувати давно розпроданої історії Огоновського з її допотопним обробленням. В той час, як в області історії ми маємо таку величну пам'ятку, як історія України-Русі проф. Грушевського, і цілу купу популярних оглядів історії рідного краю і народу — проф. Грушевського, Грінченка, Коваленка, Аркаса (не говоримо вже про видані в російській мові „Почерки” проф. Грушевського, дві книжки пані О. Єфименкової — ширшу і популярнішу), в області української літератури ми не маємо нічого подібного. Тим часом для популяризації певного знання і розвіяння хибних і невірних поглядів серед ширшого загалу далеко більшу вагу має легка артилерія оглядів, як тяжка монографій. Не відмовляю значіння останніх — се річ цілком зрозуміла, що без них і огляди неможливі, але поруч з науковим обробленням певних тем, письменників, років — важна й систематизація наукової роботи в загальних прагматичних курсах”.

Далі автор переходить до аналізу кожного нарису: „Начерк” д. Лепкого се спроба дати нашій молодіжи популярний огляд рідної літератури. Автор сам не вважає свою книжку за працю наукову, а лише за компіляцію, котра має на цілі пособити тим, що хочуть в головних рисах пізнати розвій рідної літератури. Вказавши на труднощі, які заходять для кожного, хто береться до уложення такої компіляції, просить автор читачів і рецензентів „прикласти особливу міру” до його праці. Не думаємо відмовляти трудностей — вони великі і часом надто діткливі, але знов не треба перебільшувати тих трудностей. Не хочемо, щоб автор робив нові досліди, але не годимося з висказом його передмови щодо оригінальності думок. Що можна скласти оригінальний (по думкам) підручник, не вдаючись самому в наукові досліди, се чей-же не підлягає сумнівам. Нещодавно добрий приклад сього дав д. Келтуяла в своїх, по-російськи писаних „курсах”. Але конечною річчю для сього є самостійне вивчення і опанування всього того, що на полі даної науки дотепер зроблено. Не можна сказати, щоб зробив усе се д. Лепкий. Надто в ньому відчуваються чужі думки, особливо Грушевського і Пипіна. Деякі партії просто живцем узяті з відповідних розділів „Истории русской літератури” О. Пипіна (напр. уступ про „Паломник Данила” в гл. III з

гл. X — I-го тому Пипіна) та історії Грушевського, що й зазначає сам автор, рясно пересипаючи своє оповідання цитатами з сеї історії.

В своїй книжці автор старався показати молоді, що в нашій літературі гарного, нового і свого, „як вони мимо тяжких перепон росли й розвивалися, як плекали почуття краси та волі” і т. д. Але кожен, хто перегляне його книжку, переконається, що сієї цілі автор не досягнув. Деякі партії у нього, — такий самий нудний і сухий каталог, як і в шкільних писаннях д. Барвінського (див. напр. ст. 92 і дальші, або хоч в гл. III). Коротке вичислення творів з парою уваг щодо змісту — се ж замало — ні розвитку не показує, ні чого іншого. Автор більше поет як дослідник літератури, він сам признається, що йому більше до серця промовляло би „розслідити, як почуття естетичне об'являлося у нас в творах словесних” (ст. 21), тому не дивно, що обмежився він сухою переповідкою того всього, де краси не помітив, замість того, щоб дати ясний образ існуючого, зав'язків його і наслідків; тому не дивно, що любіше йому було говорити про сліди народної пісенної творчості в літописах, а особливо про слаутне „Слово о полку Ігоревім”, котрому присвятив він цілий 6-ий розділ. І справді живе заінтересовання автора предметом виявилось в сім розділі якнайвиразніше — виклад легкий, живий і цікавий.

Але нехай книжка д. Лепкого і неоригінальна, а в деяких надто суха і конспективна (особливо шкода, що так короткі уступи про апокрифи і легенди — по своєму впливу на творчість укр. народу тай самі по собі вони заслуговували б на більшу і живішу мову), — відмовити їй значіння в нашій убогій на такі книжки літературі — не можна. Все ж це краща з популярних книжок по історії старої літератури, або ліпше — єдина, яку можна порадити учневі. Д. Лепкий думає продовжувати свої нариси. Надіємося, що в книжці, присвяченій новішій літературі, буде його оповідання інтереснішим і оригінальнішим, хоча б для того одного, що матеріал буде ближчий його душі. Побажаємо йому також більшої рівності в мові. Загалом вона добра, але в підручнику повинна бути строго видержана, триматися кращих зразків літературної мови і не давати місця провінціалізмам”.

Вказавши огріхи нарису Б. Лепкого, автор рецензії пише:

„Не вдовольняє нас і нарис д-ра І. Франка. Признатися — чекали ми від високоученого і високоталановитого автора прегарної статті „Южнорусская литература” і безконечного ряду прегарних начерків і монографій по історії нашого письменства чогось іншого, суцільнішого, повнішого, а головню науковішого. Тимчасом „Нарис” щодо сього всього відбігає назад від свого первовзору в енциклопедії Брокгауза. Найліпше

оброблені перші розділи, присвячені старій літературі, хоча надто вони короткі, побіжні і неповні. Перші 35 сторін присвячені дотатарському періодові; 36-84 — літературі до Котляревського. Дальше йде новіша література до року 1890. Конспективність і побіжність викладу літератури до ХІХ в. можна, звичайно, оправдати (хоча б ми хотіли мати замість коротеньких згадок на 30-40 стор. цілих дві такі книжечки, як сей нарис, для давньої і середньої доби нашого письменства і словесності) — сей виклад являється тільки неминучим введенням до основного предмету книжки — літератури т. зв. відродження. Але в такому разі треба було б основніше спинитися на сім предметі і дати більше-менше докладний його огляд. Тим часом бачимо чимало прогалин. Що, напр., маємо про попередників Котляревського, про той ґрунт, на яким зріс співець „перелицьованої Енеїди”, про генезу його драм? На двох сторінках, присвячених батькові нової укр. літератури — трудно про все це сказати. Тим часом з праць самих тільки Дашкевича і Житецького міг би шановний автор зачерпнути не одно цікаве для свого викладу.

Так само надто побіжно розповіджено про харківську Україну, про попередників Шевченка, про кирило-мефодіївців, про 60 роки на Україні і т. д. Нема ширших характеристик, ані спроби вияснити розвій літератури, її течії і напрями на ґрунті суспільнім, в зв'язку з суспільним життям. Перша чверть ХІХ в. в історії Росії не такий глухий час, щоб його обійти побіжно. Боротьба літературних поглядів і формування політичних програм і партій, пробудження інтересу до народності, романтизм і вплив його на замилювання до всього народного і т. д. — все се надто цікаве для історика нашої літератури, бо все се впливало на її діячів. Автор сам писав свого часу про народолюбство в польській літературі і життю, про їх часом карикатурні форми, про польське українофільство, але тут про се згадується в двох-трьох рядках і не на місці див. ст. 121, а хіба все се не цікаве для історика укр. літератури? Зовсім не освітлено, нпр., ґрунту, на яким зріс Антонович. Так само нічого не говорить про соціально-політичні умови дальших часів, а прецінь годі вияснити собі український рух 70-80 рр. (як і перед тим) без зв'язку з тодішнім життям. Не краще освітлена й необхідність літературного відродження Галичини і дальша його еволюція. Поза самими фактами літературними не бачимо того, що для нас було б найважливішим — зв'язку сих фактів, картини розвитку літератури. Без усього сього нема історії літератури, а є тільки суха бібліографія. І чим ближче до наших часів, тим більше сторінки нарису нагадують каталог, причому автор не відрізняє полови від доброго зерна і з однаковим замилюванням вчислює щиро-літературні твори, як і різну газетну писанину.

Тому ми не можемо оцінити „нарис” д-ра Франка так, як би хотіли, так, як би заслугував на те шановний дослідник, що положив великі заслуги на полі нашої науки і літератури. Але ми не будемо дивуватися, чому „нарис” не стоїть на рівні з „Южнорусской літературою”, „Старою Руссю”, „З останніх десятиліть” і т. д. Досить прочитати перші рядки передмови, щоб зрозуміти, де причина того, а не інакшого укладу книжки. „Мало який твір, каже д-р Франко, не тільки в нашім, але і в інших письменствах був писаний серед таких прикрих і важких обставин, як отсей мій „Нарис”. Позбавлений свободи обох рук від кінця квітня 1908 р. я мав утруднену всяку духову роботу і користування книжками не тільки сею фізичною безвладністю, але ще більше може психічним неспокоєм. Се нехай буде оправданням, що мій „Нарис” виходить не такий повний і не так може викінчений у деталях, як би мені бажалося” (ст. III). З глибоким пієтизмом приймаємо сей прояв невсипущої енергії автора, його щире бажання навіть в таких невимовно трудних обставинах працювати для своєї суспільності.

Звичайно і в теперішнім своїм вигляді книжка має чималий інтерес і може служити корисним доповненням книжки д. Лепкого. Ми ж побажаємо авторові тим часом видати якомога скоріш прекрасні свої нариси, що друкувалися в своїм часі в „Л.-Н.-Віснику”...

Далі рецензент перелічує помилки „lapsus memoria або переписувачів”: „Григорій Полетика названий Антоном (93), Гоголь — родом з Миргородського пов., а не Ніжинського (та сей останній на Чернігівщині, а не Полтавщині) (87), повість Свидницького зветься „Люборацькі”, а не „Люборадські”, як її перехрестили в Галичині (150), Єфремов написав статейку про національне питання в Норвегії (ст. 148) і т. д. Але се дрібниці. „Покажчик імен і річій” ліпше було дати петитом в дві шпальти”.

Це все...

Далі — аналіз нарису Олександра Грушевського: „Начерки і характеристики” д. О. Грушевського торкаються найновішої нашої літератури, отже природно закінчують обі вище згадані книжки. Написані ще 10 літ тому (ще був живий пок. О. Кониський) і трохи перероблені і доповнені (додано другу частину „Загальний погляд на українську літературу ХІХ в.”) — являються вони, мабуть, чи не першою літературно критичною спробою шан. автора. Та хоч і носять вони сліди ще мало виробленого пера — характеристики його, що появляються час від часу в останніх річниках „ЛНВ” (напр. Куліша, Винниченка et cet.) стоять далеко вище — проте становлять вони дуже корисний вклад в нашу бідну загальними оглядами літературу. Автор коротенько зна-

йомить нас з ліпшими творами того чи іншого письменника, надаючи при сім кілька уваг щодо змісту й наряду сих творів, послуговуючися часто відповідними цитатами з них. Тон автора спокійний, епічний, автор говорить про літературні факти з спокоєм пушкінового Пимена: „добрю і злу внимаю равнодушно”. Особливою експресією і виразністю характеристики не визначаються. — Але хоч автор і не дає яскравого образу кожної індивідуальності, то все ж головні прикмети літературної фізіономії поодинокого письменника зазначені. Зачинає автор від 60-х років (з Ганни Барвінок) і оглядає діяльність тих чи інших письменників (кожного зокрема), по десятиліттям, коли хто почав писати. Бере він тільки белетристів, поминаючи поетів і драматургів, торкаючись політичної і драматичної літератури остільки, оскільки вибраний автор визначився і на сих полях літературної творчості (тому поминув Щоголева, Старицького, Лесю Українку, Тобілевича, Пачовського та інших). Вибрана д. О. Грушевським система оглядів по окремим письменникам має свої, як сам він зазначає, добрі і негативні сторони. Повніше можна сказати про окремого письменника, але розривається до певної міри зв'язок його діяльності з іншими, трудніше представити розвій письменства, змалювати його течії і напрями. Проби такого пов'язання добачуємо і у д. Грушевського, але більше механічні (початок характеристики того чи іншого автора нав'язується до попереднього оповідання). Єсть у нього змагання поставити літературні факти в зв'язку з суспільними умовами, але знов проба і тільки, широкої картини сеї взаємності не бачимо. Відгук сеї взаємності бачимо в оглядах так зв. тенденційних творів („Хмари” Левицького, „Юрій Городенко” Кониського, „Соняшний промінь” Грінченка, „Товаришки” О. Пчілки), але все се ліпше було б оглянути разом, долучивши сюди відповідні драми Старицького, Тобілевича, Грінченка, Марковича, оповідання Подоленка, Кононенка (Школиченко) і т. д. Хотілося б також, щоб автор давав не стільки епічно-спокійний нарис, а й живу оцінку тих чи інших творів, показував не тільки причини повстання того чи іншого твору, а також і причини їх хиб, переказував не тільки зміст їх, а й оцінював його — з погляду психолога і соціолога. Художня критика виконання твору, його викінченості і стійності, разом з виясненням суспільних причин, що викликали сей твір, — ось що потрібно, на наш погляд, для історика літератури. Розуміє се і д. Грушевський (див. напр. ті рядки, де він говорить про „Хмари” і „Над Чорним морем” Левицького, або повісті Грінченка), але треба було б різкіших рис, виразнішого зазначення”.

Після переліку хиб рецензент зауважує: „На закінчення згадаємо, що для давнього і середнього періоду нашого письменства зна-

йдуть читачі багато цікавих уваг і цілі огляди у відповідних розділах „Історії України-Руси” проф. М. Грушевського (див. т. III і VI), там же подана і найголовніша бібліографія. Не стратили інтересу також бібліографічні праці для історії укр. літ. XIX в. М. Костомарова (для України рос.) і І. Левицького (для галицької України). Деяку користь має і студентська робота (добре порізана цензурою) д. Д. Дорошенка „Указатель источников для ознакомления с Южной Русью” (Спб. 1904). Огляд новіших праць по історії укр. літератури до XIX в. див. в статті д. А. Яцимирського в моїм перекладі і з моїми доповненнями („Наша школа”, 1910, кн. 3 і 4).

Якщо в „Літературно-науковому віснику” рецензія Д. Дорошенка на нарис історії української літератури Івана Франка була більш-менш стриманою, то у газеті „Рада” вона була значно різкішою. Рецензія дуже обурила Івана Франка, і 13 липня 1910 року він пише листа редакторові газети: „Вельмишановний пане редакторе! Прочитавши в 145 числі „Ради” рецензію д. Д. Дорошенка на мій „Нарис історії української літератури”, я вважав потрібним висловити деякі свої уваги про неї, пожадані, певно, для ширшої української публіки, якій рецензія, надрукована Вами, може дати про мою працю зовсім невірне поняття. Мої уваги держані настільки річево та імперсонально, що я не сумніваюся про Вашу згоду дати їм місце в „Раді”, хоч би вони зайняли два або три фейлетони. Одержуючи „Раду” безплатно з ласки високошановного д. видавця, я даю також отсю свою працю до „Ради” без претензії на гонорар. Долучений тут у окремій коверті листок, будьте ласкаві, доручити високошановному видавцю Є. Х. Чикаленкові”.

Протест Івана Франка не був надрукований. Уперше частково його було опубліковано у статті Д. Йофанова „Неопублікованні письма Івана Франка”, а повний текст — тільки в останньому томі 50-томного видання Франкових творів. Франко писав: „Надруковане в бібліографічному відділі „Ради” ч. 145 обговорення мого „Нарису історії українсько-руської літератури до р. 1890”, підписане буквами Д. Д., зачіпає, може, помимо волі автора, деякі основні питання літературної критики, які, здається, повинні бути зовсім ясні, принаймні тим, що беруться писати літературні критики, а не мусять бути неясні також широкому колові читачів. От тим-то прошу вибачення у хвальної редакції „Ради”, коли своєю відповідь на уваги Д. Д. до мого „Нарису” попереджу деякими загальними міркуваннями, які насунулися мені лише при сій особливій нагоді”.

Далі після загальних зауважень, Іван Франко давав своє розуміння мети літературної критики. „Здається, — писав він, — не помилюся,

коли скажу, що може бути двояка: або дати по змозі об'єктивне поняття про зміст, а в данім разі також про мову і зверхню форму книжки, не вдаючись в критичну оцінку висловлених у ній поглядів, — се буде найскромніше завдання літературного реферату. Добре виконання такого завдання вимагає, окрім принаймні середньої освіти, також пильності і терпливості, щоб референт уважно прочитав книжку, та настільки вправи в літературній техніці, щоб умів по змозі вірно чи то своїми словами, чи вдачно вибраними висловками з рецензованої книжки дати читачам — чи таким, що вже читали книжку, чи таким, що, може, хотіли би ще її прочитати — уявлення про її зміст, уклад, мову і т. ін.

Вищий ступінь літературної критики, чи вона доторкає твору белетристичного чи наукового, буде той, де критик, задовольшивши елементарні вимоги першого ступеня, підіймається вище, до критичного контролювання наведених у книжці фактів та до критичної оцінки чи то її плану, тенденції, основних думок, чи нарешті поодиноких деталей”.

Тут все чітко і зрозуміло, виважено і логічно.

Мусив Іван Франко пояснити, при яких умовах була написана праця, хоч цього, можливо, не потрібно було робити. „Випускаючи в світ свій „Нарис”, — писав далі, — диктований у часі не тільки безвладності обох рук, але також страшної психічної депресії, при якій треба було майже надлюдського зусилля, щоб заховати спокій і ясність духу, потрібний для наукової праці, я вияснив також потрохи характер книжки, яка принаймні в першій часті до Котляревського, постала на основі статті, писаної для одної енциклопедії, і мала тим самим потрохи енциклопедичний характер”.

Далі по суті: „Зрештою, сама назва „Нарис” свідчить про те, що се не повний курс історії літератури, а короткий, з конечності більше річевий та бібліографічний звід найважливіших фактів і появ не тільки нашого письменства, але також звиш тисячолітньої історії та культури нашого народу. І коли Д. Д. пише, що мій „Нарис” „далеко не виправдовує тих надій, які на нього можна було покласти, далеко не задовольняє давньої, настиглої потреби в систематичній, строго науковій і разом з тим доступній по викладу для широкої публіки історії нашого письменства”, — то скажу на се, що мойого „Нарису” ніхто не надіявся, то й нічиїх надій він не міг ані справдити, ані ошукати, а коли хто надіявся або надіється від мене „систематичної, строго наукової і разом з тим по викладу доступної для широкої публіки історії нашого письменства”, той може переконатися із опублікованих мною в „Записках наукового товариства ім. Шевченка” у Львові, з р. 1909, кн. 3, с. 5-45, вступу до такої систематичної праці, що має титул „Теорія і розвій історії лі-

тератури”, з якого читач може набрати доволі ясного поняття про те, як я розумію завдання історика нашого письменства.

Перша критична увага Д. Д. доторкає укладу мого „Нарису”. „Автор, — пише Д. Д., — додержується хронологічного порядку, хоч в деталях іноді йому не удається строго того порядку додержати”. Коли б рецензент був уважніше прочитав мій „Нарис”, то був би зрозумів і сам або, може, знайшов би й мою власну принагідну заяву, що в наших староруських письменстві домонгольської доби, а навіть потім іще в XIV-XV віках, про докладне хронологічне впорядкування літературних пам’яток переважно не може бути й мови, і тому в „Нарисі” вони обговорені групами, причім, здається, я не поминув ані одної важнішої групи. Далі я держався хронологічного порядку, в якому на XV вік припадають три розділи, на XVI п’ять розділів, на XVII шість розділів, на XVIII три розділи, а на XIX — останні 17. Що друга половина „Нарису”, про XIX вік, вийшла значно просторіша від першої, а останніх 8 розділів, про другу половину XIX в., зайняли майже половину книжки — се, на мій погляд, не „диспропорція”, як подобалося сказати д. Д. Д., а зовсім природна річ супроти багатства змісту нашої новішої літератури.

Друга половина XIX в. трактована в мене по десятиліттям, окремо кожне в російській Україні і в Галичині; сього конечно вимагала сама природа предмету, бо розвій нашого письменства в тих часах по обох боках Збруча йшов значно відмінними дорогами. Що при таких трактуванні про деяких письменників доводилося писати по кілька разів і в різних місцях, се було зовсім природно при додержуванні хронологічного та географічного поділу, який, на мою думку, одиноким відповідає вимогам не тільки нарису, але й систематичної історії літератури, щоб дати суцільний культурно-історичний образ духовного розвою народу, а не ряд хоч би й як докладних біографій, як се для нашого письменства зробили Н. Петров і Ом. Огоновський.

Що ся остання часть, а особливо розділи про 70-ті та 80-ті роки мусили вийти в значній мірі бібліографічними, се не повинно дивувати нікого, хто бачив подібні нариси німецького, французького та інших західноєвропейських письменників”.

Іван Франко логічно обстоював всі позиції своєї праці. „Не можу зрозуміти докору д. Д. Д., — писав він, — що про наше старе письменство перед Котляревським у мене „говориться дуже коротко, якось похапцем, тимчасом як у зв’язнім нарисі, який має вияснити еволюцію нашого письменства на всім протязі його існування, дуже важно було б докладніше зупинитись саме на тих моментах, які найменш відомі серед широкої публіки і які в її представленні, виробленому в офіційній

школі, зовсім ніби і не належать до нашого письменства. Здається, що говорячи досить детально про Супрасльський рукопис, Толкову Палею, Мінеї, Патерики, апокрифічні оповідання та літописи, я дав ширший публіці досить ясне поняття про такі речі, про які не знайдете ані згадки, приміром, у просторій „Истории русской словесности” Пипіна, або в спеціальній „Истории древне-русской письменности домонгольского периода” Владимирова.

Не зрозумівши конечності мого поділу старого письменства на групи пам'яток, а середнього й новішого на століття та десятиліття, д. Д. Д. вважає такий поділ штучним і не систематичним, і доходить до того, що „це не може дати ясного представлення про розвиток літератури, про зміну впливів і напрямків, надає книзі характер сухого підручника”. Цікаво б знати, який саме поділ міг би сповнити ті вимоги рецензента. На мою думку, се не може зробити ніякий поділ, тільки мусить бути зроблено в самім тексті в різних місцях, і се в мене, здається, зроблено в достатній мірі. Увага автора „загальної картини розвитку культури і письменства немає” доторкає мене о стільки хіба, що „Нарис” не доведено до кінця ХІХ в., де було в моім плані подати загальні уваги про цілість нашої духовної культури і нашого національного розвитку. Та се ще не втекло.

Переходячи до критики поодиноких розділів, рецензент поперед усього закидає мені, „що про народну поезію княжих часів не сказано буквально [відсутня сторінка рукопису — авт.] ... військом і походами в далекі краї, за Дунай і до Царгорода. За ними йдуть численні колядки побутового характеру, що малюють спокійне хліборобське життя великих родин у дворищах з принагідними radoщами стрілецтва або рибальства. Ще пізніші колядки містять неясні спомини про татарські напади та козацькі війни”.

„Про „Слово о полку Ігоря”, — пише рецензент, — зовсім мало і сухо”. Замість відповіді наведу те, що в мене сказано про сю поему: „Найкращим твором старого південно-руського письменства, а власне твором поетичним, зложеним своєрідною ритмічною прозою, а властиво більше-менше правильними віршами, є „Слово о полку Ігореві”, якого основою був похід князя Ігоря Святославича з Новгорода-Сіверського і його брата Всеволода Курського весною 1185 р. проти половців, який скінчився повним поразкою русинів над річкою Каялою, полоненням князів, пізнішою втекою Ігоря і замиренням, яке заключилося шлюбом Володимира, Ігорового сина, з половецькою князівною в р. 1187. Поема написана, очевидно, сучасником, а може, й очевидцем походу, по всякій правдоподібності того самого 1187 р.

Класичним доказом на се може служити той розділ поеми, де автор відкликається до сучасних князів, аби помогли Ігореві, і де між тими сучасними живими князями згадано також з великими похвалами галицького князя Ярослава Осмомисла, що вмер при кінці того ж 1187 р. Поема визначається красою і поетичністю стилю, який дуже часто виблискує алітераціями та асоціаціями, властивими старо-германській поезії, суто міфічним підкладом, почасти взятим із народних вірувань, а почасти, може, витвореним як *Locī communes* поетичною школою боярсько-дружинної верстви, яка, очевидно, мусила існувати в старій Південній Русі довгі століття, коли її сліди і ширші остатки маємо в літописі і в окремих творах. Із таких останків найінтересніший уривок пісні про степове зілля Євшан і половецького співака Оря, поміщений на чолі Галицько-Волинського літопису в додатку до похвали князя Романка”.

Іван Франко детально зупиняється на кожному зауваженні Д. Д. і доказує його неспроможність — зокрема того, що стосується Галицько-Волинського літопису, про який рецензент зауважив, що про нього „говориться у двох місцях і знов же таки дуже неясно”. „Сеї вислів, — відповідає Іван Франко, — настільки ж неясний, наскільки й несправедливий. Що я говорю про літопис у двох різних місцях, се не значить, як би виходило зі слів рецензента, що говорю в двох різних місцях про той сам літопис, бо ж у мене на ст. 13-17 говориться про найстарший літопис, невластиво званий Несторовим, а в додатку, ст. 376-382 про літописні компіляції XII-XIV віків, то значить головню про так званий Київський і Галицько-Волинський літопис. Що могло бути неясне в тих моїх уступах для рецензента, не можу вгадати; хіба що йому трафилася така сама немила пригода, як і мені, що в справнім примірнику, власне в уступі про найстарший літопис не стає одної картки, стор. 15-16. Се сталося в деяких примірниках з недогляду інтролігатора (переплетчика), який, відрізуючи титулову картку, котру довелося передрукувати по скінченні друку книжки, не вложив у переплет окремо відрізану останню картку першого аркуша, яку подоклеювано до найбільшої часті примірників. Надіюся, що не надужию терпливості читачів, а з боку редакції вбачаю простий обов'язок подати читачам, хоч і з деякими скороченнями, той розділ мого „Нарису”, про який рецензент без найменшого мотивування висловив такий острій присуд”.

Далі наводився матеріал про „Повість временних літ”: „Найважливішою пам'яткою староруського письменства треба, без сумніву, вважати твір, що має в данім рукописі титул „Рускій літописець”, а докладніше „Се повісти временних літ, откуда пошла есть руская земля и кто первие нача в Киеве княжити”. Сеї історичний твір обіймає час від найдавніших,

відомих авторіві споминів старослов'янського розселення, племінного поділу північно-східних слов'ян і побуту староруських племен. Далі йдуть перекази про початки державної організації Південної і Північної Русі, про найстарших князів київських, про хрещення Русі і панування Володимира Мономаха включно. Се т. зв. найстарший літопис, редактований, безперечно, в Києві в першій половині XII в., який пізніше був продовжуваний різними руками і з різних джерел у т. зв. першій Київській літописі, що сягає до 1180 р. Перша половина сего твору, що сягає до 912 р., в яким, правдоподібно, була зредагована, має назву „Найстаршого літопису” і дійшла до нас у багатьох рукописних копіях, у яких можемо розрізнити дві редакції, неслучно досі називані одна південною, а друга північною, бо обі були зредаговані на Півдні, одна в Києві, а друга, може, в Чернігові, на що вказувало би включене в неї поучення чернігівського князя Володимира Мономаха. З огляду, одначе, що Мономах умер великим князем у Києві, проше буде допустити, що обі редакції таки постали в Києві. „Найстарший літопис” в обох редакціях має компілятивний характер і складається з різних елементів, оригінальних і перекладних або перероблюваних, що розпадаються на чотири часті, відмінні щодо свого походження, а зв'язані тільки одною спільною редакцією. Перша часть, що сягає від початку до смерті князя Святослава, містить у собі, крім вставок із грецького хронографа Григорія Гамартола, також виписки із болгарського хронографа враз із легендою про слов'янських апостолів Кирила і Мефодія, далі норманські саги про норманських завойователів Рюрика з його братами, Олега, Аскольда і Діра, Ольгу й її мужа Ігоря та їх сина Святослава. Стоїмо тут, без сумніву, на історичнім ґрунті, але далеко від історичної правди, бо всі найважливіші події, подані в нашій літописі про життя тих осіб, мають виразний характер поетичного вимислу, не раз у високо драматичній або навіть у мало що зміненій поетичній формі, і майже всі без виімку при порівнянних дослідах з іншими сучасними джерелами показуються відбитками міжнародних саг та легенд про творення нових держав або самовільними переробками подій, що на правду виглядали зовсім інакше.

Обік тих частин, які можна вважати династичною традицією пануючої династії Рюриковичів, маємо в найстаршій літописі три важні пам'ятки документального характеру, про яких автентичність особливо двох перших не можна сумніватися: се договори Олега з греками з р. 911, Ігоря з греками, 941, і Святослава з греками. Сі договори, крім високої історичної вартості, важні також як літературні пам'ятки X в., даючи нам найстарші зразки актового язика і юридичної термінології дохристиянської Русі. Крім сих документів, маємо в першій часті літо-

пису також ряд дуже важких місцевих записок, прив'язаних до певних місць або до певних осіб. Ті записки, між іншим, свідчать про те, що значний час перед заведенням християнства, ще, може, в IX в., на Русі був звичай записувати важніші події, чи то на окремих табличках або пергаментових картках, чи на вільних полях якихось старших, може, чужих рукописів.

Друга частина найстаршого літопису, що починається пануванням Ярополка і кінчиться упадком Святослава Окаянного, писана, очевидно, по одному плану якоюсь духовною особою, напевно, сучасником Володимира Великого, але таким, що мало цікавився політичними відносинами Південної Русі, а далеко більше дбав про обрисовання морального обличчя своїх героїв. Оповідання починається коротким описом панування Ярополка і його убійства слугами Володимировими, і високо драматичним оповіданням про перші роки панування Володимира, де він малюється правдивим варягом, насильником і многоженцем; потім іде просторе оповідання про його навернення на християнство, оповідання, зложене далеко більше з легендарних мотивів (іспитання вір, образ страшного суду як доказ правдивості християнства), ніж із історичних фактів, і розширене дуже просторими вставками, перекладеними з грецьких джерел (промова філософа з поданням змісту старозавітної історії і поучення Володимиру, дане буцімто йому корсунським духівником, а перероблене із грецького твору Михайла Синкелла). Можливо, що до оповідання про Володимира було пізніше додане оповідання про вбивство його синів Бориса і Гліба їх братаничем Святополком і про трагічний кінець того ж Святополка, але й це оповідання, очевидно, написане особою духовною, у якій поза моральними моментами щезають політичні.

Третя частина літопису, що обіймає часи від смерті Святополка до р. 1090, компільована також духовною особою, і її можна вважати коли не вповні, то в значній часті тим печерським літописом, про котрий згадується в „Патерику” і якого авторство приписується там Несторові. З порівняння цієї часті літопису з дійсними писаннями Нестора переконуємося, що він не був автором того літописного оповідання, а був ним, по всякій правдоподібності, печерський монах Теодор, який сам про себе згадує, що, вступаючи до печерського монастиря, застав ще Теодозія живим, а в р. 1090 віднайшов його могику в його келії.

Остання частина найстаршого літопису, починаючи від р. 1091 і вриваючися р. 1111, являється нам окремим твором, писаним рукою світського чоловіка, киянина і дружинником київського князя Святослава, на ім'я Василій. Про себе самого він оповідає тільки те, що в шкільних справах був посланий з Києва на Волинь і бачився там з осліпленим

князем теребовельським Васильком, але ціле його оповідання про ті бурливі роки, про переговори і з'їзди князів та боротьбу з половцями навiane політичною думкою про доконечність союзу князів супроти спільного ворога і занехаяння домашніх роздорів".

Сього, думаю, буде досить для випробування правдивості осудів та уваг рецензента. Завважу ще хіба його вислів про Сковороду, якого „філософським писанням” я буцімто „не надаю жодної ціни”. Не вважаючи Сковороду взагалі філософом, тільки моралістом, я не міг також запускатися в оцінювання його писань з філософського погляду. Дещо, зрештою, і то трохи ліпше обдумано, ніж би се здавалося рецензентові, сказано на стор. 82.

При кінці рецензент виказав деякі помилки в датах, знайдені в моїм „Нарисі”; за всякі такі вказівки автор, особливо такий, що змушений був диктувати свій твір серед дуже важких обставин, буде вдячний усякому рецензентові. Але виказавши 5 або 6 таких помилок, із яких деякі можуть бути навіть коректурними недоглядами, ніякий рецензент не має права кидати на книжку загальний засуд: „щодо неточностей і помилок, то їм нема кінця”. Рецензент, очевидно, не привик числитися зі своїми словами”.

Справді, в „Нарисі” Івана Франка таких дрібних помилок декілька...

Відмова „Ради” опублікувати відповідь на рецензію, яка підривала авторитет Д. Д., тобто Дмитра Дорошенка, як літературного критика, зіграла свою негативну роль. За „Нарисом” закріпилася думка як про слабкий твір, що дуже боліло Івана Франка, і він продовжував вважати свою працю гідною того, щоб вона була перекладена іншими мовами. „Стан мого здоров'я, — писав він Адольфу Черному, редактору журналу „Slovansky přehled”, який виходив у Празі 1898-1914 рр., — взагалі добрий, але обі мої руки вже третій рік знаходяться в стані безприкладної в історії медицини деформації, доконаної духовими рухами і сполученої з отворенням слуху на духові голоси. Зрозумієте, що в таких відносинах усяка літературна праця була б утруднена, навіть коли б не було того безприкладного завзятого переслідування з боку ворожих духів, котрі протягом усього того часу, крім найрізніших способів мучення моїх рук, переслідували мене і переслідують досі ненастанним криком, що не перестає ані на хвилю, ані вдень, ані вночі. Незважаючи на те, одначе, я не перестаю працювати, хоч мушу вибирати такі теми, які можна обробити, диктуючи. Так повстав, між іншим, мій „Нарис історії українсько-руської літератури”, виданий накладом Українсько-руської видавничої спілки, якого примірник я вчора поручив вислати Вам іть книгарні Наукового товариства ім. Шевченка. Щиро бажаючи с мене

чинитися в дечім до Вашого видання „Slovanskeho Přehledu“, звертаюся до Вас із запитанням, чи не захотіли би Ви в своїм журналі помістити чеський переклад мого „Нарису“, який я для Вашого видання міг би подекуди, особливо в початкових розділах, розширити, а який у кінцевих розділах можна би значно скоротити, так що евентуально чеське видання, доконане відбиткою з Вашого місячника, могло би мати самостійний науковий інтерес. Не знаю, чи не могла би перекладом зайнятися пані Ружена Єсепська, яка відома мені з гарного перекладу Шевченкових поезій. В разі Вашої згоди на сей проект, я просив би прислати мені рукопис чеського перекладу частинами перед друком для доконання поправок і розширень”.

А. Черни невдовзі відписав, що не може задовольнити прохання Івана Франка через великий об'єм роботи. Він лише обіцяв, що при сприятливіших умовах посприє виходу „Нарису“ чеською мовою, але таких умов не настало і книжка не була ні перекладена, ні видана.

Обурений таким ставленням своїх до його праці, Іван Франко обирає арбітром самого Ватрослава Ягича, звернувшись до нього листом 25 листопада 1910 року: „Я був би вельми радий, якби пан радник приділив трохи більше уваги моему „Нарису літератури українського народу“. Щоправда, це лише нарис, а не докладна історія літератури, проте в ньому викладені деякі нові погляди і результати моїх наукових досліджень, які, напевне, зацікавлять пана радника. Можливо, пан радник не звернув уваги на те, що в одному з випусків 1908 р. „Записок товариства ім. Шевченка“ я надрукував вступний розділ докладної історії літератури. В останньому номері „Записок“ першого тому розпочато публікацію моєї розвідки „Хмельниччина (думи, пісні та вірші)“, що є продовженням моїх „Студій над українськими народними піснями“, надрукованими в попередніх випусках „Записок“...

В. Ягич у подальшому листуванні з Іваном Франком це питання обминув.

Хвороба прогресувала. У цьому ж листі до В. Ягича Франко писав: „Моя недуга на обох руках, якою я страждаю уже третій рік, це нечуваний у медицині висип зовсім здорових рук безліччю чужорідних, майже невидимих тілець, що зникають дуже повільно. Ця недуга супроводжується жахливим даром — здатністю слуху чути голоси привидів і, частково, очей бачити видіння. Скільки жаху я натерпівся за цих три роки, скільки разів побував у царстві духів! Сподіваюсь, що як тільки минеться хвороба рук, я застану пана радника, мого шановного друга, ще при доброму здоров'ї й особисто пораджуся з Вами про все, що варте уваги у цьому моему досвіді”.

Розділ VIII

ЧЕРГОВІ ВТРАТИ

1910 року Іван Франко вирішив поїхати на літо до Криворівні.

„З важким серцем прийшлося нам вітати Франка в Криворівні по його фізичній катастрофі, — писав у своїх спогадах О. Волянський. — Жаль стискав серце дивитися на того велета духу, закріпощеного фізичною слабкістю, яка відбивалася тяжким горем на його лиці.

Подивляти приходиться й ту його невсипущість у праці та силу його енергії й волі.

Фізично зламаний, просто каліка, обі його руки обезвладнені, немічний, немов дитина, яку треба убирати та кормити, однак дух його не устає, не упадає, а думка його під високим чолом працює ненастанно, бо ще багато розпочатого не докінчено, а ще більше насувається на ум, що треба би було зробити. Одначе брак вже йому того лету, і лише сила волі поборює все те, що стоїть йому на препоні, та творить, але далеко вже не те, що раніше.

Сум та горе пробиваються з його лиця, а давнішу усмішку лиця та живучість очей заступає меланхолійний вираз лиця, а в очах віддзеркалюється почуття тяжкої неволі.

Поволі Франко усувається сам від товариства, деколи заходить ще до нас та до панства Гнатюків, по більшій часті сидить у своїй хаті у місцевого господаря В. Якіб'юка, vulgo Івандюка, і там диктує в першій році своєму синові Андрієві різні свої ще недокінчені праці, а по смерті Андрія — різним гринагідним людям, що перебували в той час у Криворівні та охочі були до сеї роботи.

І так повних шість вакаційних ферій переводить Франко в Криворівні, майже усамітнений, відчужений.

Одного разу зайшов до нас уже пізно під вечір, а коли по вечері збирався йти додів, попросила мене моя жінка, щоби я відпровадив його.

Коли ми так йшли, бесідуючи про всяке, та пройшли коло каплички, а дальше коло чуркала (керничка, якої воду для легшого пиття переводять дерев'яною риновкою до дороги), нараз Франко звертається до мене

і каже: „Чи ви, отче, знаєте, звідки бере початок ся моя слабість? Ото лихі та зависні злі духи спутали мені мої руки тисячами метрів дроту та не дають мені працювати. Але я знайшов на се раду: ось у сім чуркалі мочу я свої власні руки, а під діланням сеї води чую, як розв'язуються сі дроти та поволі розкріпощуються мої руки; але що то тисячі метрів є того дроту, то ціла та справа йде дуже поволі”.

Сеї наглий зворот у бесіді Франка переразив мене немало та просто перейняв мене жахом — на хвилю я онімів і не знав, що відповісти йому на се. По добрій хвилі, коли я зорієнтувався в ситуації, кажу на се Франкові: „Але, пане доктор, де ж то можливе, щоби якісь духи заподіювали вам таку пакість?”

На се Франко мені відповідає: „Але воно так дійсно є, і я вам колись при другій нагоді розповім усе, що сі духи мені злого діють; нині вже і пізно на се, та й спішуся до хати, бо боюся, щоби мої господарі не полягали спати, щоб я не мусив їх будити”.

На сім розпрощалися ми і побажали собі доброї та спокійної ночі. В яким я настрої вертав домів, не беруся описувати, бо ще нині на саму згадку пережитого мною жаху жаль стискає серце, що я був свідком, хоча воно тривало лише пару хвилин, того душевного занепаду Франка.

На моє щастя, хоча ще не раз і не два були ми оба з Франком самі, більше ніколи не вертав він до сеї теми про духів”.

1910 року Іван Франко приїхав до Криворівні між 5 та 14 серпня, на що вказує лист до української письменниці, вчительки з Коломиї Володимири Жуковецької (1872-1940). „Вибачайте, що аж тепер відповідаю на Ваш лист із 2 VII, — писав він 5 серпня ще зі Львова. — По його одержанню я прочитав Ваше оповідання „Іскаріот”, якого не читав перед тим. Як на початкуючу силу воно зовсім не зле, але має деякі важні хиби. Поперед усього повний брак одноцільної і консеквентно переведеної акції, так що ціле оповідання складається з епізодів і характеристик, злучених тільки випадково. Для характеристики життя вчительки, особливо в містечку, воно дає дуже мало, та й то переважно або шаблону конвенціонального (ідеалістичні пориви вчительки), або неправдивого (міські діти, що в класі не вміють сказати, як ся називають). Неособливе враження роблять сцени флірту на шкільнім ганку, або також неправдиві, або занадто слабо оброблені. Характеристики дійових осіб, загалом не проведені в оповіданню, а особливо постать Домінського як на „іскаріота” занадто бліда і необроблена. Тому-то кінцева катастрофа виходить зовсім невмотивованою і самовільно придуманою. На мою думку, оповідання в такій формі не варто передруковувати, хіба доконавши в ньому основної переробки. Коли б

шановна пані хотіла взятися до такої переробки, то я міг би взяти на себе перегляд тексту і поправлення язика, який справді в друкованім разить масою блудів і друкарських, і авторських. Тільки в такому разі я міг би написати передмову до Вашого оповідання”.

Оповідання „Іскаріот” В. Жуковецької було опубліковане у третій, березневій, книзі „Літературно-наукового вісника” за 1910 рік.

14 серпня 1910 року М. Коцюбинський повідомляв свою дружину листом із Криворівні: „Вчора послав тобі картку з Ворохти, а сьогодні пишу з Криворівні, куди приїхав учора під вечір. Я здоров, доїхав добре, сю ніч виспався і почував себе непогано. У Львові дістав твої листи (2). Спасибі тобі. Тепер пиши мені до Криворівні (р. Jasienów Górnу, Криворівня ...). Тут так гарно, що я не сподівався навіть. Прийняли мене добре, маю окрему хату і думаю спочити, брати сонячні ванни, як буде сонце, але зараз тут доволі холодно і хмарно. Не буду описувати тобі своїх вражень, бо сьогодні дуже хапаюся. Тільки що прийшов Франко і разом з ним ідемо до Гнатюка, який лежить тепер хорий, тож мене підганяють, а я не хотів одкладати листа на завтра, щоб ти не турбувалася. У Львові я сливе нікого не бачив, перебув там один день, переночував і вранці виїхав, але підвода до Ворохти, яку я замовив по телеграфу, не прийшла, і я мусив ночувати в Ворохті. Тут було ціле українське товариство, яке зробило з стрічі зо мною ціле торжество, говорились промови, я мусив одповідати, співали мені „многі літа” і цілою процесією, з співами, одвели на ніч до готелю. Коротко говорячи, зробили мені приємну неприємність, бо я не люблю публічних торжеств, коли я в центрі. Ще писатиму до тебе, але і ти пиши сюди, бо я неспокійний, що вдома, чи всі здорові. Як там мама?”

Ну, бувай здорова. Вибачай, що пишу короткого і недоладного листа, бо хапаюся” (Твори М. Коцюбинського в семи томах, Київ, 1973-1978 рр., т. VII, с. 67).

З цього листа можна зрозуміти, що 14 серпня Іван Франко вже був у Криворівні.

Літо 1910 року в Криворівні заповідалось бути цікавим. Володимир Гнатюк ще 29 травня зі Львова писав Михайлові Коцюбинському на Капрі: „Десь коло 8 VI (докладно терміну не знаю) виїжджу сам до Жаб'я і буду мешкати до приїзду родини (1 VII) у лікаря жабівського, доктора Я. Невестюка. Опісля з родиною їду до Криворівні, як звичайно. Звідси пишуть мені, що досі там дуже гарно, і як так далі буде, то літо буде таке гарне, як минулого року. Якби Ви мали охоту туди приїхати, то був би дуже радий, 1) що я певний про благодатний вплив свіжого гірського повітря і купелі, особливо на зденерованих

людей, а в Вас мабуть нерви грають найбільшу роллю; 2) що видатки Ваші були би мінімальні (найбільше 4 корони денно, отже, півтора рубля, а в Криворівні то, очевидно, ще дешевше; 3) що Вас зацікавили би, на мій погляд, настільки гуцули, що мусили би щось написати про них, а сим я тішився б незвичайно. Ну, але я не знаю, що Вам кажуть лікарі, чи призначають Вам яку спеціальну курацію і морське повітря та купіль або щось таке інше, тому й не можу Вам намовляти дуже їхати в гори, щоб Ви потім не нарікали на мене. Коли ж Вам не треба спеціальної курації, лише відпочинку, здорового повітря і купелі, тоді їдьте до Криворівні. Як довідуюся, Ви їдете сього року пізніше і будете у Львові мабуть тоді, як мене вже не буде, в таким разі моя жінка порадить Вам, як їхати зі Львова до Ворохти (залізницею 8,40 корон III клас), а з Ворохти до Жаб'я фіакром (15 корон). Моя адреса буде зразу (від 8 VI): Д-р Яків Невестюк, лікар, Жаб'є. Для В. Г., а як приїде родина: В. Г. Криворівня, п. Ясенів Горішний.

Від початку червня буде в Криворівні Гнат Хоткевич, а від початку липня — учитель гімназії Ів. Бондар і Антін Крушельницький, від половини липня М. Грушевський.

Як не схочете їхати до Криворівні, то будьте ласкаві хоч деколи написати до мене звідти, де будете, а я також обіцяю бодай картки посилати Вам. Як же би їхали, то напишіть завчасу, щоб я постарався Вам за помешкання і за фіру до Ворохти" (Листи до Михайла Коцюбинського. Київ, т. 1, с. 300).

25 липня 1910 року вже з Криворівні В. Гнатюк радив М. Коцюбинському, який таки вирішив по дорозі до Чернігова відпочити у горах: „Зі Львова їдьте найліпше до Ворохти залізницею, а з Ворохти до Криворівні приїдете фірою (6 миль за 14 корон). Як будете знати, котрого дня і коли саме виїдете зі Львова, то ще з Відня зателеграфуйте до Жаб'я по фіру приблизно так: „Жаб'є, д-р Невестюк. Приїду середа полудне. Вислати фіру. Коцюбинський". Я попрошу доктора Невестюка, тамошнього лікаря, щоб замовив для Вас фіру і вислав. Найліпше виїздити зі Львова поїздом рано, о 6.10 год. Тоді на полудне будете в Ворохті (12.33), а на вечір у Криворівні.

Інший поїзд виходить зі Львова о 10.36 уночі і приходить до Ворохти 8.30 рано, отже сим не варто їхати, бо треба цілу ніч не спати.

В Криворівні заїздіть до мене (я мешкаю в дяка за рікою); як Вам подобається і не будете боятися спати зі мною в одній кімнаті, то можете, бо в мене є, однак, друге порожнє ліжко; як не подобається, то знайдемо для Вас деінде нічліг, бо вдень Ви й так не будете сидіти в хаті. Від мене до Грушевського 2 км, отже як схочете, зможете йти

щодня до нього, а як буде гарно, то я обіцяю Вам часом товаришити. В серпні вибирається до Криворівні також Вс. Козловський. Напишіть до нього картку, може, він схоче їхати замість у першій, у другій половині, тоді їхали би разом, і було би приємніше, буде менше коштувати, бо для виїзду знайдемо Вам якусь okazію.

Грушевські (і Калитовські з ними) є вже в Криворівні від 20 VII. Крім того, є ще тут, крім мене з родиною, учитель з учительської семінарії в Тернополі Боднар з родиною, Хоткевич з родиною, техник Несільський з жінкою і швагром, а, мабуть, приїде і Франко у серпні" (Там само, т. 1, с. 303-304).

Криворівнею, як і Карпатами взагалі, Михайло Коцюбинський був захоплений. „Если бы Вы знали, — писав Максиму Горькому, — какой это удивительный, почти сказочный уголок, чистый и свежий, точно вчера родившийся. Костюмы, обычаи, весь уклад жизни гуцулов-номадов, проводящих всё лето со своими стадами на вершинах гор, — настолько своеобразны и сказочны, что чувствуешь себя переселенным в какой-то новый, неведомый мир" ... У 1911 році письменник побував на Гуцульщині вдруге, і знову ділився враженнями з Максимом Горьким: „Если бы Вы знали, какая величественна здесь природа, какая первобытная жизнь! Гуцулы — оригинальнейший народ с богатой фантазией, со своеобразной психикой. Глубокий язычник — гуцул всю свою жизнь, до смерти, проводит в борьбе со злыми духами, населяющими леса, горы и воды. Христианством он воспользовался только для того, чтобы украсить языческий культ. Сколько здесь красивых сказок, преданий, поверий, символов!"

Гнат Хоткевич, який із Харківщини прибув на Гуцульщину й зупинився в Криворівні, висловлювався більш відверто: як приїхав 1906 року і від побаченого роззявив рота, то так і ходив сім років аж до 1912 року, коли поїхав назад...

Через те, що Криворівню облюбувала для відпочинку інтелігенція з Галичини і з Великої України, це невелике, дуже вбоге, але мальовниче гуцульське село хтось назвав українськими Атенами, де збирається „український літературний Олімп". Правда, після Першої світової війни сюди перестали приїжджати, і тепер про цей час нагадують лише музеї Івана Франка, Михайла Грушевського та нечисленні пам'ятні дошки. Село нічим особливим від довколишніх сіл не відрізнялося, хіба лише тим, що його серединою протікає Чорний Черемош, який і утворює тут чарівну долину з прекрасним видом на головний Чорногірський хребет. По цій ріці в ті часи ще сплавливали дарабами дерево аж у Вижницю, а про бокарашів, які провадили дараби, складали пісні в кожному селі. Село

жило виключно з плекання худоби, домашні промисли тут, на відміну від, наприклад, сусіднього Яворова чи навіть Ясенова Горішнього, що таки тут під боком, не були розвинуті, а тому не приносили господарству жодних прибутків. Про Криворівню, як і про інші тутешні села, говорили, що вона від світу відгороджена цальовими дошками і що про неї забув Господь Бог і люди, але не забули злидні та збирачі податків для цісарсько-королівської казни.

Дістатись до Криворівні зі Львова, як можна судити з листів В. Гнатюка до М. Коцюбинського, згаданих вище, було вкрай важко. У кінці XIX століття мандрівники поїздом добиралися до Ворохти, а відтіля до Жаб'яого та Криворівні, попередньо домовившись про коні та підводу. Дорога з Косова через Яворів та гірські перевали Ігреця була дуже важкою і вкрай виснажливою. Та незважаючи на це популярність Криворівні серед українських учених, письменників, учителів, адвокатів, політичних та громадських діячів була настільки великою, що не могла не стривожити відповідні служби тодішньої Австро-Угорської імперії. 1906 року цісарсько-королівський староста в Косові видав спеціальний наказ про обов'язкову реєстрацію всіх, хто приїздить на відпочинок до Криворівні, а також сувору звітність, мовлячи сучасною термінологією, квартиродавців владі про перебування у них того чи іншого достойника, яких селяни в простоті своїй називали „холерниками”, а пізніше дещо цивілізованіше „люфтниками”, тобто такими, що приїжджають на свіжий люфт-повітря. За порушення цього наказу вводились великі штрафи, однак роздобути донощиків владі так і не вдалось, що найбільше тривожило і непокоїло косівського старосту, відомого в окрузі хруня, а також власті. Дійшло до того, що питання Криворівні розглядалося в австрійському парламенті, а міністр внутрішніх справ змушений був виправдовуватися за вчинки підлеглих, котрі посягнули на одне з основних положень конституції монархії про вільне пересування в межах держави.

Спроби дослідників віднайти в якомусь із архівів книгу реєстрації приїжджих до Криворівні були безуспішними. Як би там не було, але щороку до Криворівні приїжджало все більше відпочивальників і не тільки з Галичини, але і з Великої України, для якої Гуцульщина волею долі була „закордоном”. Манили не торкані цивілізацією села, прадідівські звичаї та обряди предків, які шанувались, дивували віруванням у різні надприродні сили, якими гуцули наповнили навколишній світ.

1902 року до Криворівні завітав М. Грушевський разом із дружиною та хворою туберкульозом донечкою Катериною. Він замешкав, як і належить професорові, у великому домі першого криворівнянського

багача і старшого церковного брата Пилипа Зеленчука. Пізніше той дім купила читальня „Просвіта”, однак під час воєнної хуртовини 1917 року при відступі російських військ він був спалений. Спалили російські солдати у Криворівні і віллу М. Грушевського, яку він купив разом із трьома моргами городу у дуже гарному місці з прекрасними видами на гори та долину ріки Черемош. Ця частина села від того часу стала називатися Грушівкою. Зараз про це нагадує лише невеликий загорожений камінь.

Для обладнання вілли М. Грушевський запросив відомого різьбяр Василя Шкрібляка, найстаршого сина Юри Шкрібляка з Яворова. Василь Шкрібляк виготовив для М. Грушевського унікальний комплект меблів, прикрасивши їх сухою (пласкою) різьбою. 1907 року, коли Криворівню відвідав український письменник Денис Лукіянович, Василь Шкрібляк виготовив ще один такий самий комплект меблів, і він майже повністю зберігся до наших днів.

Криворівня приймала і родину відомого етнографа Осипа Роздольського, письменника Антона Крушельницького, який на основі тутешніх подій дещо пізнішого часу написав повість „Рубають ліс”, Омеляна Калитовського, директора гімназії в Тернополі, Омеляна Савицького, директора академічної гімназії у Львові, Сидора Твердохліба, письменника і перекладача. Сюди приїздив на відпочинок Олександр Навроцький, відомий політичний і громадський діяч, із сином Володимиром, що став польським письменником. Була тут і Катря Гриневичева, авторка блискучих спогадів про Івана Франка і письменниця, про яку говорили, що якби вона писала якоюсь іншою мовою, а не українською, то давно була б Нобелівською лауреаткою. Сюди приїздили подихати повітрям Володимир та Микола Антоновичі, Михайло Старицький, Осип Маковей, Євгенія Бохенська, письменниця і щира трудівниця на просвітянській ниві. З Буковини навідувалися Ольга Кобилянська та родина професора Чернівецького університету Єротея Пігуляка. З Угорської Русі — відомий славист, професор Будапештського університету Олекса Бонкало.

У різний час відпочивали тут і гості з Великої України: Василь Доманицький, історик, літературознавець та працівник „Киевской Старини”, чий праці високо цінував Іван Франко, письменник Михайло Могиляньський, Федір Вовк, брат Грушевського Олександр, етнолог і археолог Володимир Щербаківський, відомий діяч Дмитро Дорошенко та його брат Володимир.

Якщо ще згадати Василя Стефаніка, Леся Мартовича, Марка Черемшину, які приїздили до Криворівні на короткий час, а також

інших відомих на той час політичних та громадських діячів, а то й звичайних учителів, то можна уявити, в яку колонію перетворювалось це тихе село.

Як і в попередні роки, кожен відпочиваючий діставав суттєву допомогу від Олекси Волянського, дивовижно чесної людини, справжнього пастиря свого стада, порадника і захисника громади від свавілля місцевої влади. Він користувався великим авторитетом в окрузі, й жодна більш-менш варта уваги справа громади не обходилася без його участі. Мав прогресивні погляди, які наводили страх на колег по душпастирстві та консисторію, відкрито підтримував стосунки з опальним Іваном Франком, визнавав правильними позиції радикальної партії і дорікав галицьким священикам за їхню недолугість та низьку національну свідомість. Через свої погляди він не міг, зрозуміло, розраховувати на якусь іншу, крім забитої в нетрі та розкиданої по горах криворівнянської парафії, котра до того ж була бідною й малоприбутковою. До неї належало село Бистрець, що в 21 кілометрі від Криворівні, та село Ріка Зелена, що в 30 кілометрах. Разом ті два села мали трохи більше тисячі прихожан. У самій Криворівні була невеличка дерев'яна церква Різдва Богородиці, збудована 1818 року. Вона знаходилася на високому горбі, куди літній людині було важко вибратись. Село, яке належало до маєтностей Станіслава та Отилії Пшибиловських, налічувало приблизно 1 500 мешканців, а розкинулося на 18 присілках, розташованих далеко один від одного.

Майже сто років що парохію обслуговувала династія Бурачинських. Першим був о. Андрій Бурачинський, з дочкою Теклею якого одружився Яків Головацький, один із членів „Руської Трійці”, товариш Маркіяна Шашкевича та один із авторів альманаху „Русалка Дністровая”, від якого починає свій відлік нова українська література в Галичині. Йому ж судилося першим очолити створену 1848 року кафедру української славістики у Львівському університеті.

По смерті Андрія Бурачинського 1863 року парохію в Криворівні обняв його наймолодший син Йосиф, одружений із Зіновією Навроцькою, рідною сестрою рано померлого відомого галицького економіста Володимира Навроцького, виданням творчої спадщини якого свого часу активно займався Іван Франко. 1893 року Йосиф Бурачинський став парохом села Княздівір неподалік Коломиї, а на його місце прибув Олексій Волянський (нар. 1862 р.), котрий 1886 року закінчив Львівський університет та Львівську духовну семінарію. Він був одружений із дочкою Йосифа Бурачинського Марією (1865-1935). Парохом Криворівні отець Волянський був до лютого 1923 року. Польські власті

не були задоволені священиком, який, маючи великий авторитет у селі, кликав мирян не визнавати польський окупаційний режим, а тому перевели його в ще біднішу і мало національно свідому Соколівку, що за Яворовом, як їхати на Косів. Тут йому судилося провести решту свого життя і померти в злиднях 1947 року. Тільки нещодавно вдалося віднайти в густих зарослях на сільському цвинтарі його скромну могилу. Ім'я пароха для мешканців села на час віднайдення могили абсолютно нічого не значило...

1905 року в Криворівні гостив український емігрант Гнат Хоткевич. Саме завдяки творам на гуцульську тематику ім'я Гната Хоткевича стало широко відомим, а його твори склали золотий фонд нашої літератури. Його захоплення Гуцульщиною було неймовірно щире і глибоке. Дійшло до того, що саме гуцульський діалект Гнат Хоткевич рекомендував прийняти за основу української літературної мови. Тут він створив повість „Довбуш”, а також дивовижну „Кам'яну душу”, яка вийшла друком у Чернівцях 1911 року. Лише заборона імені письменника, якого знищила радянська система, не дала можливості цій останній повісті отримати такий резонанс і славу, як „Тіні забутих предків” М. Коцюбинського. „Гірські акварелі” та „Гуцульські образки” Гната Хоткевича й на сьогодні залишаються неперевершеними творами на гуцульську тематику. Захоплений Гуцульщиною, Гнат Хоткевич створив у сусідньому селі Краснолілі відомий „Гуцульський театр”, для якого сам писав п'єси і з котрим об'їздив Галичину та Україну, маючи неймовірний успіх у глядача.

Зустріч Івана Франка з Михайлом Коцюбинським 1910 року була болючою. Франкові паралізовані руки звисали, як підтяті крила, письменник уникав товариства і людей. Для мешкання вибрав скромну, нічим не примітну сільську хату Василя Якіб'юка, якого в селі кликали Івандюком. Неподалік був Черемош, а під вікнами дорога. В одній із кімнат уже третій рік поспіль винаймав помешкання на літо вчитель із Золочева Завадович. Він і згодився бути секретарем Івана Франка. Вночі, щоб ніхто не бачив, Іван Франко ходив мочити руки у недалекому джерелі з дуже холодною водою. Хвилева анестезія холодом полегшувала Франкові страждання. Василь Якіб'юк був освіченою людиною, вмів столярувати і різьбити, а навіть мав фотоапарат, завдяки чому сьогодні маємо декілька світлин Франка з того часу. Страшних світлин... Цього 1910 року Іван Франко в Криворівні працював над збірником статей „Молода Україна”...

Михайла Коцюбинського Криворівня причарувала одразу. Він планував придбати тут ґрунт під забудову і замешкати. 1910 року Михайло Коцюбинський у Криворівні був тільки півмісяця.

Вдруге приїхав до Криворівні наступного року. Перед тим був у Криму. Літо, на жаль, видалось дощовим. Проте це не завадило Коцюбинському побачити й почути те, що надихнуло його на написання знаменитих „Тіней забутих предків”, що появилися друком 1913 року...

У Якіб'юка Іван Франко зупинявся аж до початку Першої світової війни.

Встановити, доки цього літа Франко жив у Криворівні, на основі листів неможливо. Очевидно, письменник був, як завжди, до початку вересня. 22 серпня 1910 року він підписав вступне слово до збірки статей „Молода Україна” і додав біля дати слово „Криворівня”.

Серпневий номер „Літературно-наукового вісника” приніс сумну вістку про смерть Бориса Грінченка, яка сталась далеко від Батьківщини в Італії ще 6 травня 1910 року. „Утрата страшенно болісна для нас, — говорилося у некролозі (стор. 448-469), — так бідних взагалі на культурні сили. Сили ж свої покійник цілком віддавав на працю для рідного краю, для рідного люду, — працю, сліди котрої лишив він на всіх полях нашого національного життя. Не перебільшимо сказавши, що життя Грінченка — се один суцільний подвиг, метою котрого було — відродження України, її убогого обшарпаного люду. З юних днів, днів весни, молодим хлопцем присягся він працювати для рідного люду і до самої могили знав тільки одно — „працювати, працювати, в праці сконати!” З твердою волею, з залізною енергією не знав він втоми, являючи собою приклад незмордованого, послідовного працівника. Тяжку школу життя перейшов він і не впав, в тяжких обставинах довелося працювати йому — і він не похитнувся. Тепер, коли ми маємо сяку-таку змогу для праці на національнім ґрунті, коли маємо рідну пресу, видавництва, інституції, тяжко представити ті просто жахливі умови, в яких жив, розвивався і працював покійник. Страшний гніт реакції 80 років, коли в цілій Росії — од Молдована аж до Фіна все було стиснуто в залізних рукавицях, коли взагалі всяка самостійна думка, всяка незалежна діяльність переслідувалася, особливо тяжко відбився на нашім національнім життю. Се ж був час, коли приснопам'ятний закон 1876 року, в яким ліберальні повиви кінця царювання Олександра II зробили були невеличкі щербки, знову став прикладатися до нашого письменства в усій своїй силі, котру ще більше зміцняла безоглядна в своїй жорстокості цензурна практика. Продукція літературна зійшла до нуля, старі ж видання зробилися бібліографічною рідкістю. Загальна апатія, переляк, що обхопили ціле суспільство, робили атмосферу українського життя ще більше душною, ще більше мертвотною. Люде забували колишні свої мрії, поривання, в кращім разі сходилися на аполітичну роботу, іноді

чисто археологічного характеру, а скільки їх увіходило в чисто особисте, сімйове життя, навіть тут забуваючи за своє українство, скільки розчаровувалося, робилося звичайними обивателями, або й переходило до ворожого табору! Про скільки-небудь широке українське життя за тих часів нема чого говорити. Воно зійшло на дрібні гуртки, що займалися не менш дрібними та дріб'язковими інтересами, не бажаючи або й не вмюючи подивитися на світ божий ширше. Незгоди із-за дурниці, особиста лайка і гризня — ось зміст тогочасного гуртківського життя.

„Ми час тільки гаєм,
То стогнем, то лаєм”, —

писав, хоч не зовсім складно й грамотно та зате цілком правдиво один з тодішніх віршописців (це був С. Павленко, а вірш називався „Українцям”. „Правда”, 1889 р., с. 228 — авт.).

Се був час іменно стогону та лайки. Час, плодом котрого зосталось багато сентиментальних віршів, в яких автори накликували до згоди, до праці, до боротьби, не йдучи далі туманних і загальних фраз.

Довго ще се тягнулося. Скаргами Українців в Росії в прозі і віршах на лінощі, неробство, лайки, боязкість повні всі галицько-українські часописи 1880 і початку 1890 рр. [...]

Робітників щирих було обмаль. Були се нечисленні одиниці. А серед отсих „культурных одиночек” одно з найвидніших місць займав якраз покійний Борис Дмитрович. В яких не був він умовах, ніколи не забував він про працю, пам'ятаючи, що тільки „праця єдина нам шлях уторує”. [...]

Грінченко при всіх хобах своєї тодішньої громадської думки був завсігди при роботі на користь рідного народу, ділом доводячи свої переконання. Полишив він нам по собі велику спадщину і тому кожен із нас з тугою і болем почуває понесену в його особі втрату і шанує його значні заслуги.

Світлою зіркою сив він серед мороку тодішньої реакції і не один із нас з почуттям великої пошани ставився до його роботи: Борис Дмитрович був для нас (я [В. Дорошенко — авт.] згадую наші гімназійні і студентські часи) уособленням свідомого українського громадянина, послідовного в своїх переконаннях, був прикладом справжнього *homo nationis ucrainicae*, мовлячи улюбленими словами М. Драгоманова.

Дяка ж і шана щирому робітникові!

Пером земля над ним!”

Із епістолярної спадщини Івана Франка надруковані вісім листів письменника до Б. Грінченка. З 27 листів Бориса Грінченка до Івана Франка досі фрагментарно опубліковано лише декілька...

28 серпня 1910 року — ще одна втрата. Не стало Василя Доманицького.

Безнадійно хворий, він до останніх днів неупинно працював, знаходячи в тім єдину втіху, і найбільшим горем його було те, що він усе менше й менше часу міг віддавати цій праці.

Останні роки покійний прожив у Закопанім, і там йому було добре. Але йому порадили переїхати на південь Франції; переїзд він переніс важко, в новому оточенні почув себе ще більш чужим, і з його останніх листів усе відчутніше віяла туга. Отримавши від російського уряду право на повернення до Росії, він став вибиратися на Україну і зовсім зібрався був у дорогу — але здоров'я погіршилося, і, не виїхавши, вмер в Аркашоні 12 вересня за новим стилем.

Не довелося зложити свої кості в землю, котру так любив і котра любила його!..

„Покійник, — писав про В. Доманицького в некролозі М. Грушевський у вересневій книзі ЛНВ за 1910 рік (с. 541-543), — зістанеться на завсігди характеристичним репрезентантом того молодечого бадьорого руху, що прокинувся на Україні російській з кінцем минулого століття. Не розбираючи ідейних різниць чи гурткових рахунків, кидався він в найрізніші сфери, несучи молодецький запал і незвичайну роботязість всюди, де лиш був „український дух“, не розбираючи дуже між точками приложення своєї енергії, не дуже між ними вибираючи. Не зіставив тому таких тривких результатів своєї праці, які міг би лишити при своїх видатних здібностях і незвичайній робучості навіть за такий молодий вік, але скрізь покидав замітний слід своєї праці й свого одушевлення для розвою українського життя”...

Розірвавши стосунки із „Літературно-науковим вісником“, Іван Франко друкує свої наукові праці на сторінках „Записок Наукового товариства ім. Шевченка“ та в „Етнографічному збірнику“. У третій книзі XLV тому ЗНТШ за 1910 рік Іван Франко опублікував продовження „Студій над українськими народними піснями“. Черговий розділ цієї праці присвячений аналізу відомої гумористичної „Пісні про комара“, що впав із дуба, розбив собі голову, вмер і був похований, — пісні, розповсюджені скрізь по російській Україні й Галичині. Розглянувши і порівнявши кільканадцять варіантів (українських, польських, чеських і німецьких), Іван Франко знайшов у них два окремі мотиви, які на українським ґрунті кілька разів зливалися до купи. Перший мотив виник під впливом німецького народного вислову „Mückentanz“ („Танець комара“ — нім.), перейшов через Чехію і Моравію до Польщі, дійшов до України, не минаючи й Галичини: це мотив сватання комара до мухи та

їх спільного життя, що у нас перемінився (під впливом другого мотиву) в образ нещасного мужа або вдівця, що знаходить собі наглу смерть. Другий мотив — це смерть бурлаки чи бездомного козака, котрий гине від злої пригоди і при смерті якого присутня милосердна жінка.

„Етнографічний збірник” (т. XXVIII) друкує „Галицько-руські народні приповідки”, які „зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко” (третій том, випуск II, слова „час-ячмінь”; 242 сторінки 8° формату). Збірник завершував багатолітню працю Івана Франка, розпочату ще 1901 року. „Вона містить, — писав у вересневому номері ЛНВ Володимир Гнатюк, — 31 091 номерів із 477 місцевостей Галичини і Буковини та 58 політичних повітів. По числу приповідок належить вона до найбільших збірок у загальній етнографії, а в слов’янській таки найбільша. А все ж і вона не вмістила всього багатства матеріалу, як се видно по самій етнографічній території: російська Україна, Угорська Русь і колонії не заступлені в ній зовсім; який ще великий запас приповідок живе в тих землях, видно хоч би з об’ємистої, хоч уже перестарілої збірки Номиса, з поменших збірок, друкованих по різних виданнях попри інші матеріали (прим. у Чубинського, Дикарева і т. д.) та з рукописних збірок, переховуваних у деяких приватних осіб і в Наук. Товаристві ім. Шевченка. Але всього приповідкового запасу не вичерпується й так ніколи лиш тому, що годі побувати у всіх місцевостях та й усе вичерпати, але й що з бігом часу одні приповідки забуваються, а творяться нові, як се бачимо добре також зі збірки д-ра І. Франка. Стриміти одначе до зібрання якнайбільшого матеріалу треба і тепер якраз пора приступити до записування та друкування приповідок із території, не обнятої збіркою д-ра І. Франка.

Великою прикметою сеї збірки се, що вона містить тільки приповідки народного походження, а книжні поминені з виїмком деяких авторів, що любили свої твори закрашувати густо народними приповідками. Розуміється, що сим я не зазначую свого неприхильного становища до приповідок книжного походження, але ж усе повинно бути на своїм місці. При кожній приповідці подає автор також свої пояснення, чого не переведено досі систематично в ніякій іншій збірці приповідок ні слов’янських, ні інших народів. І хоч деякі пояснення будуть недокладні, або й хибні, то се не зменшить заслуги автора, бо ж орієнтуватися в таким величезнім і таким різномірнім матеріалі одній особі — се немала штука. Так само систематика переведена в збірці незвичайно практично і добре, бо кожна приповідка йде поазбучно по темам, друкованим для вигоди навіть грубим друком. Правда, що часом можна сперечатися, чи тема, на якій у приповідці лежить найбільший натиск, вибрана якраз добре, але ж се не велика біда, бо тоді можна приповідку знайти під

другим, а найдалі третім виразом і не треба перегортати за нею цілих аркушів друку, як по інших збірках. А се не маловажна річ, особливо для тих, що схотять над приповідками робити які-небудь студії”.

Були у В. Гнатюка і зауваження. „Не конче, — писав він, — на мій погляд, треба було втягати до збірки прокляття, мудрування, передражнювання, які все ж представляють собою що інше, ніж приповідки. Та коли ще притягнення сього матеріалу можна якось оправдати, то вже вірування абсолютно сюди не надаються не тільки задля цілковито відмінного характеру і змісту, але й задля свого великого числа: вірування, зібрані й видані разом, дали би не меншу збірку, як приповідки, тим часом тут вони губляться зовсім для науки, бо хто з досліджувачів вірувань буде шукати за ними між приповідками? Вони збільшають лише непотрібно об'єм книги так само, як передруковування в додатку — хоч і петитом — тих приповідок із попередніх випусків, до яких автор віднайшов нові паралелі, хоч у сім випадку досить було зацитувати порядкове число й сторону. Можна було також постягати деякі варіанти приповідок, що різняться між собою одним-двома словами, а не передруковувати цілу приповідку”.

Проте, зауважував В. Гнатюк, „се все не зменшає ні вартості самої збірки, ні великої заслуги автора, який кінчив збірку при дуже невеселих життєвих умовах, а добре скінчив її. Тепер зможуть робити на її підставі студії не лише етнологи та філологи, але вона послужить також многоважним причинком до уложення академічного словаря української мови, на який чей же не прийдеться вже довго ждати”.

Скупий на похвали В. Гнатюк міг би додати, що вчений, який зробив таку працю, здійснив подвиг, а якщо зважити, що вчений без рук — то це подвійний подвиг.

До третього тому приповідок Франко додав коротку передмову. „Третій, поки що останній том моєї збірки галицько-руських приповідок, — писав у ній, — виходить трохи менший від обох попередніх, головню тому, що я зрезигнував із думки, висловленої в передмові до другого тому, додати на кінці покажчик тем і рідших слів, поміщених у цілій збірці. Такий покажчик зайняв би дуже багато місця, та й важний він більше для лексикографа, як для етнографа. Так само не потребую у передмові до сього тому подавати ніяких загальних уваг щодо змісту наших народних приповідок і методи їх оброблення в моїй збірці, бо все найважніше було сказане в передмові до першого тому і в передмові до додатку т. III, с. 373-374. Лишається тут тільки доповнити подані в обох попередніх томах реєстри місцевостей, у яких були записані приповідки, і збирачів, яких причинки ввійшли тільки до третього тому”.

Назвав у алфавітному порядку місцевості, з яких було зібрано приповідки, зазначивши, що три томи охопили 477 місцевостей Східної Галичини та Буковини, а також вказав кількість приповідок, зібраних у кожному повіті. Подякував тим, чії збірки використав у третьому томі: „Із співробітників, що надіслали причинки до третього тому, назву тут Олексу Іванчука, що прислав цінну збірку матеріалу із Снятинського пов., а власне з сіл Карлова, Тростянця та Ілинець і з села Товмачика Коломийського повіту. Цінний причинок прислав Омелян Булка, студент права із Григорова Рогатинського пов., а дуже цінні записки з Вербівця Тереховельського пов. прислав Василь Деркач на руки В. Гнатюка. Невеличкий причинок прислав також о. Микола Михалевич, парох із Чернелева Руського. Тим добродіям, а також усім тим, що прислали причинки до попередніх томів, складаю тут прилюдно щире спасибі. Деякі приповідки з I збірки, поміщені в от сьому томі, взяті з писань покійного о. Володимира Хиляка (Єроніма Аноніма), що тут зазначаю для пам'яті. Розуміється само собою, що ся збірка хоч дійшла до поважного числа 31 091 номерів, не вичерпує всього приповідкового матеріалу, що живе в устах нашого народу, хоч би лише в самій Галичині, не говорячи про Буковину, з якої тут подано лиш дуже незначне число приповідок. Переконає мене в сьому кожний новий причинок, який я одержував від принагідних записувачів; не було такого причинка, який би, крім відомих уже текстів, не містив чи то зовсім нових приповідок, чи то цікавих і важних варіантів. Се дає мені надію, що до опублікованих тепер трьох томів можна буде з часом додати ще не одно доповнення.

Зібраний у сих томах матеріал дає тривку і важну підставу для різних студій язикових та етнологічних, які — дай Боже, щоб якнайшвидше знайшли собі здібних та науково підготованих робітників”.

Ще одному доповненню не судилось вийти, хоч матеріали для нього продовжував опрацьовувати. Не скаржився на умови праці над приповідками. Склав щиру подяку синові Андрієві, „без помочі якого і дуже старанного співробітництва, я при безвладності обох рук не міг би був повести сеї праці так, як вона фактично dokonана. Особливо немало праці задав він собі в систематичнім впорядкуванні рукописного матеріалу та в добиранні численних варіантів із друкованих джерел”.

В кінці дата — „22 мая 1910 [року]”.

Про вихід третього тому приповідок повідомило „Діло” у № 222 від 9 жовтня.

Минули канікули. „Літні ферії, — писав на сторінках жовтневої книги ЛНВ у статті „З австрійської України” Лонгин Цегельський, — стали безперечно важним, негативного характеру чинником у публічному

життю європейських суспільностей. Відноситься в їх часі враження, що колесо історичного процесу задержалося в своєму розгоні та ліниво обертається в томлячій, сонливій жарі сонячного проміння”.

Галицькі українці не мали цього року канікул. У будень і свято в українських селах і містечках Галичини кипіла невтомна праця. В будень — на нивах і ланах, при серпі і косі, в свято — на вічах і зборах, на „здвигах” сокільсько-січових організацій. Так український селянин у Галичині, а з ним і галицький українець-інтелігент провели літо, котре — щодо суспільного життя — справді було гарячим. Селяни не знають літньої перерви у праці, не відчують у ній потреби, і, зрештою, не можуть собі дозволити таку приємність.

„Приоставши в минулих десятиліттях позаду інших націй Австрії, головню ж позаду своїх сусідів-суперників Поляків, — писав Л. Цегельський, — галицькі Українці семимилевими кроками бажають наздогнати сих, що випередили їх у розвою — та не знають літніх ферій. Тож і нема літніх ферій на галицькій Україні. Розбуджений десятилітньою агітацією, в значній мірі освідомлений і публічними справами зацікавлений український мужик у Галичині живо зареагував на останні трагічні події на львівському університеті та виливав і виливає розбурхано свіжу енергію в оживленім вічевім рухові, в маніфестаціях та творенню нових організаційних осередків.

Кажемо: український мужик, бо нині він як свідома, активна сила зачинає виступати на арену національного життя в Галичині. Тому десять літ „старший брат”, український інтелігент у Галичині, кликав, не раз майже насилу тягнув інертного „сватка” на політичне віче чи засновини читальні „Просвіти” у громаді. Тому десять літ, а навіть п’ять-шість літ назад український інтелігент був в національнім рухові режисер і головна дійова особа рівночасно, а український мужик статистом, що з меншим або більшим зрозумінням реагував (або й не реагував цілком!) на те, що йому подавав „старший брат”. Мужик був пасивною силою, що давала себе розбуджувати та вести своїй же інтелігенції, але на ініціативу, на активний виступ не була здатна. Нині вже інші часи. Нині українська інтелігенція в Галичині втратила чимало на своїй активності та на здібності до ініціативи і провідництва — бо муляє її зневіра в успіхи парламентарної політики, розмах її крил підтинає міль опортунізму, підкошує її хід затрата програмових дороговказів; загубилася чистота принципу, віра в його переведення, а разом з тим і віра в свою силу, в себе самих. Українська інтелігенція в Галичині працює багато, навіть дуже багато; працює чим раз всесторонніше, систематичніше і видатніше. Але ослабла в неї значно ся кінетична

енергія, котрою вона двигала маси минулих років. Зате кінетичність суспільної енергії прокидається нині вже в народній масі, в мужицтві. Там живо відгомоніюють важні події дня; там слідна вже ініціатива; там, в мужицькій масі, прокинулось політичне завзяття та видно бажання бути самостійним, свідомим цілі і обов'язків чинником в українському руху. По університетській трагедії самі селяни скликували збори і віча, устроювали демонстративні парастаси (звісні випадки, що українські селяни багато платили священикові-москвофілові, аби лише відправив їм панахиду за бл. п. Коцюка), маніфестували, як знали і як їх було стати; селяни засипують своїх послів безнастанними домаганнями приїхати до них на віче з посольським справозданням; селяни засновують раз-в-раз нові читальні, „Січі” та „Соколи”, уладжують маніфестаційні збори сих товариств, маніфестаційні „фестони” і т. д. Інтелігенція бере в тій роботі участь, але чимраз частіше вже не як ініціатор, тільки як співучасник, помічник і дорадник. „Молодший брат” емансипується, приходять „до своїх літ”, хоче самостійно на власних ногах ходити та пускається на ініціативу і роботу як самостійний чинник. Ось чим замітні останні часи у Галичині”.

Відбувалося те, що Іван Франко передбачив у статті „Дещо про себе самого”: „І якщо щось полегшує мені нести се ярмо, так це те, що бачу руський нарід, який, хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, який хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жаждобу світла, правди та справедливості”. Це яскраво підтвердили події 1910 року.

„Горожанська повнолітність українського селянства у Галичині, — писав у згаданій статті Л. Цегельський, — знаходить собі замітний вислів між іншим у тім живім відгомоні, яким українське село в Галичині відзивається на змагання до вищої національної просвіти. Галицька Україна вступає тепер у фазу класичної боротьби за національну емансипацію — напруженої боротьби за національну школу: середню і вищу. Чисто політичні питання, як приміром справа виборчої реформи до сейму, уступили на другий план та притихли. Соціальні противенства між Українцями як сільським демосом і Поляками як земельними капіталістами і феодалами, враз з занепадом і роздробленням середньої шляхетської земельної власності з розвоєм польської міської буржуазії та штучною організацією і колонізацією польських селян у Східній Галичині з одного боку і соціальною диференціацією Українців з другого боку, рівно ж перестали грати домінуючу ролю в українсько-польському конфлікті. Натомість на перший план національної боротьби у Галичині висувається справа національної культури, справа рідної мови, як головної національної признаки

і органу національної культури, та справа національного шкільництва. І всупереч усім теоретично-доктринерським балачкам про се, будімо мужик не має зрозуміння для загальнонаціональних інтересів, особливо ж для інтересів національної культури, українське селянство в Галичині проявило не лише найживіше заінтересовання справою українського університету та українського середнього шкільництва, але разом з сим і задивляючу жертвенність. Власне, національне, українське шкільництво, український університет, автономна українська секція Шкільної Крайової Ради на українські середні школи — от се під нинішню хвилю головні теми всяких віч та політичних і неполітичних зборів і резолюцій, причім зрозуміння і спочування для сього кличу висловлює селянська маса грошовими складками на „фонд рідної школи”. Майже щодня можна в кожній українській часописи вичитати звістки, що там і там, по зборах, по вічу, по панахиді за бл. п. Коцка, на фестині, на вечорницях, при партії карт, на прогулці, на іменинах чи хрестинах, на весіллю чи поминках і т. п. зібрано на фонд рідної школи стільки і стільки корон. І між сими жертвами на жертovníку національної культури селянські складки займають чи не перше місце. Що більше! Найбільша приватна українська гімназія в Рогатині стоїть головно і в першій ряді лептами укр. селянства рогатинського повіту. Українські громадські ради рогатинського повіту вставляють у свої бюджети добровільні датки по кількасот корон річно на укр. самостійну гімназію в Рогатині, а реєстри жертводавців та жертв на фонд сеї гімназії виказують побіч маси дрібних жертводавців також і таких селян, що зобов'язалися, аж до удержавлення гімназії, складати рік-річно на її фонд навіть по 100 корон.

Число самостійних українських середніх шкіл, основаних заходами і фондами самої ж української суспільності, зросло у Галичині з новим шкільним роком 1910-1911 з чотирьох на шість. За Рогатином, Яворовом, Копичинцями і Городенкою пішли Збараж і Буськ. У Збаражі основано самостійну, українську гімназію, причім — річ замітна та для деяких українських соціалістичних доктринерів вельми повчаюча — в комісії основателів зійшлися всі українські політичні партії та напрямки сього повіту: національні демократи і радикали, соціальні демократи і клерикали. З соціальних демократів підписався на відозві сього комітету і член парламентського соціально-демократичного клубу, посол Яцко Остапчук, що, видно, не боїться „збуржуазніти” через товариство національного демократа адвоката д-ра Боденського, або оскоромитись колеженством з доволі маркантним клерикалом о. Заячківським. В Буську повстає приватна українська реальна гімназія, перша сього типу українська середня школа в Австрії”.

Іван Франко, мучений хворобою, страждав від того, що не може брати активної участі у літературному процесі.

Боротьба за права українців іде широким фронтом. „Або добути — або дома не бути!” — такий девіз української сеймової репрезентації, яка очолює парламентську боротьбу. „В галицькій сеймі, — характеризує ситуацію листопадовий випуск ЛНВ у статті „Сеймова криза в Галичині”, — шаліє чинна українська обструкція в таких розмірах та з таким завзяттям, яких, певно, не бачив ще ні один сейм. Галицький сейм та українсько-польські відносини, оскільки вони знаходять свій вислів у відносинах між українською і польською репрезентаціями у сеймі, переживають справді кризу, якій будуччина безумовно признає історичне значення. Се ломиться уклад політичних сил на сеймовій арені між двома „братніми” народами, що їх історично доля звела до купи на довговічну гризню та борню. Се довершується один з рішачючих етапів у визвольній боротьбі галицьких Українців проти історичної Польщі. Се доконується вкінці рішучий перелом у психології польсько-українських відносин на сеймовій арені, у взаємній оцінці психічно-моральних сил обох ворожих таборів. В півколистій салі біля поезуїтського саду твориться на наших очах історія. Крізь пекельний гомін української обструкційної музики, що реве всім зривом народного протесту, бойового завзяття і розпачливого відчаю, чути шум її полету, її крил. За кілька днів перелетіли десятиліття над головами обох суспільностей. За кілька днів сейм, що здавався твердою опорою польського володіння в Галичині, переживав всю решту свого віку, перейшов до історії. Віджив своє, нагло, без повільних переходів, як ті, хто посивіє за одну хвилину тяжкої внутрішньої кризи. І конає. Гине в страшних конвульсіях, невмолимо і безвідклично. А похоронного маршу грає йому... українська оркестра. „Там-там! Там-там!” — гуде, лунає, реве і завиває по салі, несесь понад амфітеатр посольських лав, б'є безугавним гомоном в скляну стелю, летється по кулуарах, гомонить на сходах, долітає аж на вулицю. А кожний удар „там-там” зближає останню годину сего сейму...”

Йде боротьба за нову систему виборів. Намісник Галичини А. Потоцький провів вибори до сейму 1908 року так, що разом із 12 послами українського табору впровадив до сейму 9 москвофілів, з очевидним наміром паралізувати українців москвофілами. Решту українських мандатів у східній Галичині загарбали польські консерватори.

По таких виборах справу виборчої реформи можна було вважати майже похороненою. І коли Євген Олесницький у новім сеймі знову вніс у порядок денний питання про виборчу реформу, то зроблено було це більше з агітаційною метою, ніж в надії на реалізацію цього внесення.

Для підготовки проекту виборчої реформи сейм обрав спеціальну комісію, але її склад виявився таким, що її названо комісією для захоронення виборчої реформи. Консерватори дістали половину її мандатів, а коли додати, що і значна частина польських так званих „демократів” із міст була проти виборчої реформи, решта ж тих „демократів” дивилися на реформу виключно зі свого шовіністично-польського становища — то було зрозумілим, що „комісія для виборчої реформи” до кінця сеймової каденції не подасть жодного проекту. І справді — комісія та вибраний із її членів підкомітет не посунули справи за два роки ні на крок.

„Польські правителі Галичини (кажемо польські, а не „шляхетсько-польські” чи „міщансько-польські” правителі, бо в відношенні до Українців всі Поляки, навіть польські соціалісти, котрі до того в Галичині застаються політичною пулею, творять один шовіністичний табір), — коментував ситуацію Л. Цегельський у черговому репортажі з українського життя в Галичині, — вже не раз дали докази, що історія як „учителька життя” для них не існує. Вірні своїм традиціям і політичним звичкам зложили сьому доказ і в сій сеймовій сесії, таки зараз при її відчиненню. І треба було лише промови двох головних представників польського правління у краю, намісника д-ра Бобжинського і маршалка краю графа Баденія, щоби зрозуміти, що політики сего типу не годні зовсім до розв’язки тих скомплікованих питань, які виринають з непере-можною силою у Галичині. Низка законодатних проектів, яку польська сеймова більшість приготувала на сю сесію а яких ціллю застається дальше закріпощування українського народу в Галичині, також була неоспоримим доказом, що польській сеймовій більшості ані не в голові полагодження виборчої реформи, а натомість усі її заходи направлені в сьому напрямі, щоби — поки ще в панів-Поляків сила в руках — накласти українському народові якнайбільше налігачів на шию. Ось так внесено з польського боку законопроект про нове загострення і так уже драконського сеймового регуляміну, законопроект про національне закріпощення ремісничого стану через установавання крайового патронату над ремісниками для колонізації східно-галицьких міст і містечок, законопроект про школи національних меншостей, зладжений так, щоби на його основі кожна польська національна меншість в кожній українській громаді східної Галичини (навіть штучно через уряд сфабрикована меншість з Жидів, вживаючих німецького жаргону, та латинників, вживаючих української мови!) одержала коштом краю польську школу, а натомість щоби українські меншості по містах і містечках своїх шкіл меншості ніяк не могли добитися; та законопроект про вилучення польських гімназій з-під компетенції віденського міністерства просвіти, а віддання їх під

виключну компетенцію польської Ради шкільної крайової (офіційно сей закон зветься законом про перемену польських гімназій в реальні школи нового життя, при чім треба знати, що реальні школи підлягають лише Раді шкільній крайовій і законодавству крайовому, між тим як гімназії підвласні міністерству просвіти та законодавству парламенту). Нехтуючи справу виборчої реформи для сейму, а натомість виступаючи з так провокуючими законопроектами, польська сеймова більшість дала зайвий раз доказ своєї нездібності до с'як-так мирної полагоди українсько-польського спору".

Та надто натягнена струна трісла, і український клуб, зміцнений новою силою в особі новообраного (замість Є. Олесницького) посла Петрушевича, одного з найбільш рішучих і принципових опозиціонерів, вирішив піти в наступ. Коли 19 жовтня сеймова більшість відбулася закликом до комісії з питань виборчої реформи, аби вона „здала сеймові справу про стан виборчої реформи”, хоч було відомо, що ця комісія зовсім ніякої справи здати не може, бо нічого в тій справі не робила, український клуб зажадав відкликання сеймових пленарних засідань, поки комісія не приготує остаточного проекту виборчої реформи. Така постановка справи заскочила сеймову більшість та приперла до стіни польських „демократів” і „людовців”, котрі тепер мусили „показати свою фарбу”. Та „народна солідарність” взяла гору над демократично-людовою совістю, і пропозицію українського клубу було відкинуто всіма польськими голосами проти українських. Зрештою, того й треба було чекати.

Цей момент став переломним для галицького сейму, бо разом із ним увійшов до цього сейму новий, не знаний досі спосіб боротьби української меншості з польською більшістю: звучна обструкція. В галицькій сеймі — справжнє звукове пекло. Свистілки, пожежні трубки, сурми, сирени, мідні тарелі, індійський гонг та стукання віками від пультів заглушують не лише кожне слово, сказане у сеймовім залі, але навіть найсильніший крик людського горла, а всю ту пекельну музику покриває своїм громовим ревом китайський „там-там” півтораметрового розміру. Галицький сейм як нормальна законодавча інституція перестав існувати. „Се, що нині діється в нім, — писав ЛНВ, — так з українського як і з польського боку вийшло вже давно поза межі легальності і права, а є змаганням фактичного відношення сил. В галицькій сеймі dokonується безкровна революція — низка замахів по обох борючихся сторонах. Очевидно — програна мусить бути по стороні тих, що були досі панамі в сім сеймі. Партія, що не вміє вдержати ладу в межах законності, та не може органом своєї власті забезпечити правильного функціонування, тим самим програна.

Нездатність до правління та повне банкрутство політичного розуму по стороні правлячої в Галичині партії виступають тим яркіше, коли мати на увазі, що шалений оркан української обструкції, котрий затряс так грізно основами польського володарювання у Галичині, можна було — як се свідчать події, що наступили сей час по дні 19 жовтня с. р. — за-спокоїть в самім зародку, признаючи Українцям те, що остаточно таки сеймова більшість буде зневолена нам признати. Та недаром каже польська приказка, що: „*mađry Polak po szkodzie*”. Нині польські політики і провідники бачать добре свою похибку, стоячи з пониклими головами на руїнах картяного будинку своїх політичних комбінацій, опертих на перестарілій преміссі, немов галицькі Українці все ще та ж сама пасивна маса, що перед двома-трьома десятками літ. Події останніх днів раз на все розвіяли отсю преміссу, привчаючи панів-Поляків зовсім новими очима глядіти на Українців та відкриваючи перед ними в українським „гайдамацтві” цілком нову, для них так ненадійну, моральну силу. Та треба було ж цілого тижня найкрайнішої звукової обструкції, треба було повного дискредитування і осміяння сейму і його правлячої більшості, треба було зведення сеймової „праці” до повного абсурду, до циркового блазенства, щоб пани-Поляки хоч трохи протверезіли з історичним дурманом витвореного погляду на бездарність української опозиції”.

І далі: „Всякий інший сейм серед таких обставин був би уже давно замкненим. Упривілейоване становище галицького намісника, тушування розмірів української обструкції польською пресою та державним кореспонденційним бюро у Львові, та брак заінтересування галицькими справами в західно-австрійських народів взагалі, а в віденських кругах зокрема — все те піддає Полякам відваги грати мізерну комедію обрад сеймових. Та такий стан можливий лише короткий час; протяжним зробитися він не може і остаточно сеймова більшість мусить улягти.

Сеймова виборча реформа в сій сесії вже, мабуть, не прийде на порядок нарад, ані не посунеться вперед. Обидві борючіся сторони надто розгарячені тепер, щоби можна було мати надію на компроміс. Та сеймова українська обструкція зробила своє у всіх напрямках: надвигнула виборчу реформу, як найбільш пекучу справу та порядок життя, зневолила польську більшість числитися серйозно з Українцями, а що найважніше: раз на все здискредитувала ту крайову польську автономію, якої Поляки берегли як ока в голові і раз на все розвіяла ілюзію національного ладу в Галичині. Польській політиці нанесла її власна короткозорість і сліпота незатерті рани. Се „там-там”, що дзвонить у сеймі та йде гомоном по всій Галичині, відбиваючися двоїсто луною в серцях всього населення Галичини — се подзвінне польській політичній мудрості та виключній

польській силі у гал. сеймі. Кожний його удар зближає його смерть, щоби на руїнах минулого зацвіло нове краще життя”.

Груднева книга „Літературно-наукового вісника” друкує драматичну поему „На полі крові” Лесі Українки та вістку про смерть Льва Толстого.

„Відлетів великий дух! -- писав у некролозі „Смерть Толстого” Михайло Грушевський. — Не стало чоловіка, що панував над уявою і почуттями людей так сильно, так довго, проводжаючи покоління за поколіннями і будячи в них все нові й нові ідеї своїми образами, покликами і гнівними докорами.

Приносив так багато, що давав кожному щось. Ті, що не надавали великого значіння його філософії, клонили голову перед незрівнянним артистом, незглибимим знавцем життя і чоловіка. Ті, в котрих не знаходила відклику краса і сила його творчості, глибоко шанували його як натхненного учителя життя. Ті, котрих не задовольяв його крайній індивідуалізм, шанували його проповідь гуманності і любові чоловіка до чоловіка. Для мільйонів людей він передусім був могутнім апостолом протесту против соціальної неправди, і знов мільйони його ближчих співгорожан відзивалися всею душею, коли силою авторитету, який давав йому пошанівок цілого культурного світу, він громив неправду і гніт, що давили життя його ближчої отчини. І в сій незмірній многогранності його духу, в невичерпанім багатстві його творчості лежала головна причина тої нечуваної популярності, котру здобув він, зробивши своїми приклонниками і адептами людей різних рас, культур, суспільних клас і поколінь. Людство піднесло його на такий високий п'єдестал, як се не міг мріяти ніхто з його сучасників, і він тримався на нім так тривко, панував над духовим життям людства так довго, що й самі звичайні фізичні вимоги тратили свою силу перед сею незвичайною силою духу. Вона побіждала час і просторинь і ставала чимсь ніби премирним. Сяйво вічності оповило її вже за життя, і здавалося неможливим, щоб звичайна доля людська могла мати над нею силу. І тому таке пригноблення обхопило сучасний світ, коли звичайний людський кінець завитав над сею вічною головою десь там, серед сірих рівнин його сповитої мороком країни. Одвічна трагедія людського життя одправилася ще раз перед жахливими очима людства, і наповнила його страхом і почуттям немочі.

Так, і він був тільки чоловік!

Тільки тепер, коли се сталося, перечитуючи його останній твір („Три дні в селі”), відчуваєш, як тоді уже катастрофа нависла над головою Великого Старця. „Ісход” вже став перед ним! І не тільки в контрасті його родинної обстанови, серед якої він мусив жити, і того соціального

окруження — безконечної темноти біди і безрадності, котра стояла навколо розкоші його сім'ї, — але також і в повній безрадності його теорій особистого досконалення супроти того залізного персня соціальних і політичних обставин, які на чисту іронію зводили його викохані теорії. Ті копійкові подачки, які він був змушений против своїх переконань роздавати бідності, і ті обіцянки — „розвідатися і що буде можна — зробити”, які він мусив подавати в відповідь на звернені до нього благання помочі, було виразом безсильності сеї релігії індивідуального уссовершення там, де кожна рисочка того образу, який він бачив навколо себе, звала до організованості, солідарності, соціальності.

Сі образки кінчалися його приспівкою останніх літ — проповіддю соціалізації землі. Але за старою приспівкою виступало вже передчуття перелому — ісходу [...].

Які б не були дійсні причини ісходу, обставини його останніх днів наблизили образ покійного до загальнолюдського почуття.

З висот світової слави, на котрі поставило його людство, з диму фіміама, з п'єдесталу вселюдського кумира він зійшов, щоб в слабості і немочі своїй дати відчутти, що в своїй величі і славі він був теж тільки чоловік.

Близький і рідний всьому, що чує себе чоловіком”.

Своїми думками про Льва Толстого поділився у тому ж числі „Літературно-наукового вісника” і молодий критик української літератури Микола Євшан: „Велетень Толстой, якого поховала власне сими днями Європа і весь культурний світ, який умів дійти до такого колосального розголосу за життя і безперечно удержиться при своїй славі і по смерті — цікавий буде для нас все з двох причин: через той дивний стосунок, який зайшов поміж його життям і тенденцією його творчості з одного боку, а окружаючим світом, людьми з другого. Цікавий власне покійник як артист і як людина.

Думки про Толстого змінювалися дуже часто, так само, як змінювався він сам. Були моменти, коли він цінився у людей тільки як великий художник, а були також хвилі, коли він здобував собі повагу у людей якраз тільки через моральне післанництво своєї творчості. Але найцікавіше тут те, що він сам не дав нам відповіді в тому напрямі — що більше: сам не умів визначити свого становища і оцінити свою роботу. Ніколи він не умів собі знайти точки тяготи, все знищував себе в своїй творчості тільки на те, щоб в той сам час запалати гордістю, все триюмував тоді, коли в дійсності справляв похорони, одним словом — все помилявся щодо самого себе. І в результаті, він не міг вийти ніколи з атмосфери певного роздвоєння, нещирості свого окруження, а тому й

якоїсь фальші, яка опутувала не так його думки, а радше їх вираз. В хвили, коли він хотів промовляти до найдалших і найбільше інтимних почувань людини, він її відпихав від себе, і навпаки — в хвилях найбільшого свого віддалення від чоловіка, притягав його. Весь час він неначе не умів впасти у відповідний тон [...].

А коли в останні дні свого життя попробував зробити те, чого не зробив за ціле своє життя, утекти від людей і знайти спокій у собі — заплатив за се життям. Кінець, коли хочете, символічний, який кидає якнайбільше ярке світло на трагедію цілого життя Толстого, на його глибоке роздвоєння.

Бо та боротьба, яку усвідомив собі Толстой перед лицем смерті, відбувалася сама собою, може, й без його відома в протягу цілого часу, в якому він жив і творив. Весь час сперечався в ньому художник, чоловік вільний, без завтра і вчора, живучий тільки своїми переживаннями, з моральним доктринером, з фанатиком гуманітарних та релігійних ідей. Артист боровся весь час з чоловіком. І ніхто так, як Толстой, не поставив далеко від себе мистецтва і релігії, ніхто так, як він, не зазначував їх протилежності, а заразом не дійшов до таких грубих помилок. Та ж то він забув, що мистецтво так само високе, як все інше, чого початок він випроваджував від Бога, він забув, що власне найвище мистецтво єсть і найвищою релігією, що в ньому об'єднуються всі елементи людської природи з елементами моралі, що естетика — єсть разом з тим мораллю! Він, який міг се бачити на собі самому кожної хвили, він — великий, а навіть один з найбільших художників світу! Та ж то ніхто інший, як він, в ім'я формул християнської релігії відкидав всю вартість Шекспіра, признав все мистецтво за непотрібну, а навіть шкідливу забавку. Що більше: сам топтав навіть в собі художника, свою творчість анатомізував як марнотратство дару божого; у себе самого поборював стихію, потік буйного життя мертвими абстракціями моралі. „Все, що сотворено було його творчим ясновидінням — він захотів знищити своєю свідомістю”, — як каже Мережковський. — „Ціле своє життя проклинав він, бажаючи благословення, і благословляв, бажаючи проклясти, — робив не те, що хотів, а те, що треба було робити”. — Як бачимо, — він мусив дійти до помилки цілого свого життя, до того, що обезцінював себе самого. Ми мусимо брати з нього власне те, що він сам уважав за маловартне, просто грішне, мусимо оправдати його власне в ім'я його помилок, і славу його бачити в тому, з чим він на кінець погорджував. Бо в суті річі Толстой ні в якому разі не може бути для нас тим, яким він бути уважав за свій обов'язок, ми не можемо брати в рахунок його бажання, диктовані рабством його та залежністю від opinii, а мусимо

брати його дійсну силу, те, чим він дійсно був, помимо всіх своїх бажань та свідомості. Отже дійсно Толстой — не християнин, не воплочене тих ідей, які проповідував. „Толстой, — по словам одного з найглибших його толкувателів, — се маляр того не тілесного і не духовного, а тілесно-духовного — „душевного чоловіка“, тої сторони плоті, яка звернена до духу, і тої сторони духу, яка звернена до плоті, — таємничої області, де довершується боротьба поміж звіром і Богом в чоловіці: се ж прецінь єсть боротьба і трагедія усього його власного життя, він же ж сам передовсім чоловік душевний — ані язичник ані християнин до кінця, а вічно воскресаючий, змінливий і не могучий воскреснути та звернутися до християнства напів'язичник, напівхристиянин”...

У тому був початок трагедії Толстого, з того тільки пішло те трагічне роздвоєння, і від того залежав весь напрям і характер його творчості: творчості нещирої по своєму виразу і безсильної там, де вона свідомо несла задачі, обов'язок та накинени їй зовнішні постулати думки художника. Але ми дійсно мусимо запитати себе, як питає і Мережковський: „Чи якраз в тій вічній боротьбі і болю, в тій безнадійності, в тому невдоволенню з славою тільки художника, в тому небувалому самоумертвленню, самовбивстві генія, не міститься правдиво трагічна величність та слава Льва Толстого? — Чи не хотів він дійти тою остільки труднішою та тернистою дорогою до того самого, до чого не хотів дійти відразу, без зусиль та трудності, ясновидінням художника тільки, — до визволення себе власне?”! Чи не була се для його одинока дорога до цілі, дорога заперечення себе; і чи не був той світ, який він собі хотів сотворити, одиноким, пригожим для реалізації творчих задумів?

У всякому разі пошануємо й його волю!”

Свого часу Іван Франко присвятив Льву Толстому поему „П'яниця”, яка вперше була надрукована 1893 року у збірці „З вершин і низин”, а відтак 1896 року вийшла в Коломиї окремим виданням. У присвяті Іван Франко зазначав, що „граф Л. Н. Толстой є великий писатель руської землі”.

Ким був Лев Толстой для галичан, Іван Франко розповів у статті „Формальний і реальний націоналізм”, написаній для журналу „Зоря” з приводу виходу X номера „Правди”. Ні тоді, ні пізніше стаття не була надрукована. Вперше її опублікував М. Возняк 1936 року у львівській газеті „Назустріч” від 1 червня.

У статті Іван Франко зазначав, що галицькі русини самі на собі переконалися, що „твори Ауербаха, Шпільгагена, Дюма, Діккенса і других Європейців” мали на них зовсім інший вплив, ніж „твори Тургенева, Толстого, Щедрина, Успенського, Решетникова та Некрасова і др.”:

„Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених”.

Перша Франкова стаття про Л. Толстого друкувалася в газеті „Kurier Lwowski” у 1892 році під назвою „Lew Tołstoj” (№ 71-73, 76, 78, 79) з 11 до 19 березня. Іван Франко був захоплений громадянською позицією російського письменника. „Страшна катастрофа голоду, — писав він, — що чорною жалобою вкрила третину Росії, нечуваним дразливим способом відкрила всю неміч і гниль тієї адміністративної машини, про яку не можна сказати, що вона керує Росією, а скоріше її гнобить, неволить, висисає, обдирає та одурманює. І на цім похмурім, жахливо темнім фоні „царства темноти” наче ясний промінь виступає світла, велична постать людини, яка на сьогодні втілює в собі майже все те, що Росія має чистого, ідеального і привабливого, яка безперечно є найкращим вираженням характеру і прикмет великоруського племені, прикмет, що їх збільшує надзвичайний поетичний талант, а також величезна глибина, щирість і самобутність морального почуття. Ця людина — граф Лев Миколайович Толстой, найвидатніший поміж живих російських письменників, єдиний муж, що одважився у хвилю загальної протрації, переполоху й безпорадності мати власну думку й узятися на власний розсуд до громадської роботи — подати допомогу жертвам нещастя, — єдиний муж, що в цій хвилі загальної депресії, незважаючи на ще донедавна визнавану доктрину „непротівлення злу”, незважаючи на свої консервативно-раціоналістичні принципи, не завагався стати в ряди невеличкого гуртка ліберальних письменників та публіцистів і голосно апелювати до невивагаслих ще суспільних інстинктів російської громадськості й закликати її до самопомоги; єдиний росіянин, що відважився і поза межами Росії піднести свій голос в оборону бідних, які терплять і вмирають. Його філантропічна й публіцистична діяльність на протязі цієї зими — це величезний голос недовір'я найбільшого на сьогодні російського громадянина, висловлений сучасному російському урядові, недовір'я, може, не такого голосного і не такого ефективного, проте, може, не меншої, а навіть, навпаки, більшої ваги щодо наслідків, ніж замах Гартманів, Халтуріних і Желябових. Бо револьвери й бомби революціонерів, правда, подужали кількох царських посіпак і самого царя Олександра II, але чи захитали вони основи царизму? Чи знищили його морально? Сьогодні, з відстані десяти років, можемо сміливо сказати: ні. А загадковий, не вияснений замах на залізницю під Борками мав навіть просто протилежні наслідки, бо він спричинився

до зміцнення авторитету царя, огорнувши його особу та членів його родини в очах темних і забобонних мас ореолом чуда, прищеплюючи їм переконання, що ніби сам Господь-Бог пильно стереже дорогоцінне життя володаря всієї Росії”.

Насправді ж замаху на Олександра III, який робив турне залізницею по Росії, не було. Важкі пультманські вагони зійшли з рейок. Про можливість такої аварії попереджав царя тодішній скромний залізничний чиновник Сергій Вітте. З-під Борок і почалась його блискуча кар'єра.

„І ось картина міняється, — продовжує Іван Франко. — До боротьби проти царської могутності, яка в очах мільйонів росіян майже дорівнює могутності Бога, вступає інша сила — сліпа, невловима, у сотні разів могутніша за революційні бомби, у сто разів менш сентиментальна й філософськи осмислена, ніж Гриневицькі, Кибальчичі і Ковалевські. Цей ворог не влучає просто в царя та його сатрапів; із стихійною безоглядністю нищить він і ламає мільйони невинних, щоб досягти одного винного, змітає мільйони слабих, щоб таким чином покорити і стерти на порох найбільш гордого володаря землі. Сила ця — голод.

І той володар у хвилину грізної боротьби з цим новим ворогом виявляється немічним, слабим, злидненим і безсилим. Він не сміє глянути у вічі ворогові, намагається приховати його існування, забороняє говорити й писати про нього і, нарешті, бачачи, що це неможливе, прагне відкупитися від нього, але не своїми грішми, а кров'ю і потом цих мільйонів, які нині стогнуть і пухнуть в обіймах найстрашніших злиднів. Каже сипати мільйони, сотні мільйонів, щоб ублагати ворога. Але, о диво! Гроші летять ніби в темну безодню, не лишаючи по собі жодного сліду: поля не засіяні, мільйони голодних людей, а зажерливий, чорний плямистий тиф і всі єгипетські кари мучать країну. Що ж це має означати?

Треба пізнати душу російського селянина, злидненого, темного, котрого від колиски тримають у суворім деспотизмі, батька родини і „миру”, тобто батьків родин усього села, котрий, отже, від самих пелюшок має над собою в мініатюрі образ всесильного царського деспотизму, щоб зрозуміти те величезне моральне банкрутство, що його мусить викликати теперішнє нещастя для самої ідеї царизму. Бо невже Господь-Бог більше не батько і не особистий охоронець царя та його народу? Чи, може, й зін за якісь гріхи посилає на Росію єгипетські кари? Чи, може, й він у змові з „англічанкою”, яку в Росії вважають джерелом усяких інтриг, змов, і нещастя, що наповнюють країну?

А коли ця думка богохульна, коли Господь-Бог наслав цю кару тільки для того, щоб випробувати чесноти царя й вірність його слуг, то

що ж робить цей цар? Чому він на диво усім не виявляє своїх чеснот якимись незвичайними великими вчинками? Колись царі у хвилини такого нещастя влаштовували величезні процесії, наказували роздавати народові хліб, самі об'їжджали околиці, охоплені бідною, промовляли слова втіхи, підбадьорювали, винагороджували. А цей? Правда, звелів кинути голодним сто мільйонів, та де ж вони поділися? Золотий дощ упав до рук чиновників, які від часу розправи з нігілізмом вважають себе абсолютними володарями країни і стали хазяїнувати в ній, наче в ново здобутій і відданий їм на грабіж провінції. Золотий дощ упав і прилип до їхніх рук, а голодний селянин отримав на місяць мішок муки, змішаної наполовину з висівками, піском, глиною та найрізноманітнішими домішками. На, маєш, це від царя! І ж сам, годуй своїх вмираючих дітей і мовчи! І не докучай нам своїм обридливим виглядом, своїм зойком і стогоном!

І це допомога царя, першого після Бога намісника й володаря стількох народів! Разом зі своїми мудрими радниками він не зміг здобути ні на що інше! Незважаючи на свою могутність, не зумів учинити того дива, щоб слуги й виконавці його волі, від найвищих до найнижчих, безсоромно не крали і не використовували для себе навіть цього нещастя, не дорізували й не добивали тих, кого вони не раз називають „основою вітчизни“! Це жахливо! В це ніколи не повірив би російський селянин, хоч про це говорив би йому навіть сам Златоуст. У це повірить він тільки тепер, зазнавши горя, яке одразу з заможного „мужика“ робить його жебраком, недобитком на безлюднім і пустельнім узбережжі, приреченим на страшну, повільну, жахливу і майже певну голодну смерть.

Та ось картина знову міняється. Не з висоти престолу, а з висоти духу сходить дідусь, зодягнений у селянську серм'ягу, і за звичаєм давніх апостолів мандрує від села до села зі словом утіхи та якимось новим, не дуже зрозумілим, але глибоко відчутим евангелієм, і цей дідусь сам один, у товаристві своїх дітей і кількох родичів стає до боротьби з могутньою сліпою силою голоду. Він не кидає голодним грошей, як цар, не ділить між ними борошна з піском, як його чиновники, а заходить до злидених, обдертих халуп, радиться зі старими й малими, голодним дає поїсти, безробітним дає працю. Він сам один, ніби неприспане народне сумління, робить те, що мусив би робити загал. Мало того — в благороднім обуренні й жалю піднімає могутній голос, пробуджує совість і почуття обов'язку в масах інтелігенції, закликає до суспільної організації допомоги голодним.

Чи можна уявити собі більший злочин в умовах царату? Адже ця діяльність, деінде цілком природна й похвальна, тут не менше не біль-

ше як проголошення морального банкрутства всієї існуючої системи. Адже цар і його посіпаки дрижать не перед чим іншим, як тільки перед організацією і свідомістю громадських сил. Для них бомби менш небезпечні, з бомбами бавились і царські агенти-провокатори, але ніколи навіть на думку їм не спадало гратися, наприклад, у поширення автономії земств, судів, університетів, у свободу преси, зібрань і тому подібних елементарних явищ політичного життя, що їх практикує „гнилий Захід”. І власне ці небезпечні явища пробуджуються як зародки у „пропаганді” чи, вірніше, в діяльності Толстого.

„За такий гріх в Росії, — пише одна з газет, що виходить за її межами, — призначається громадянська смерть, бо нікого там не можна намовляти до єретичної віри, ніхто інший, крім царя, не може комусь допомагати. Кого серед ночі поліція стягне з ліжка і без допиту впакує до кибитки, щоб аж в Сибіру знов випакувати з неї, хто шукає справедливості і не знаходить її, хто, мучений голодом, просить хліба, — всі мусять благодіяти тільки царя, бо він джерело усякої сили і допомоги. А коли нема порятунку, бо бог високо, а цар далеко, то хай швидше всі загинуть, ніж мав би хтось інший, крім царського посланця, зійти до них і творити діла безкорисної посвяти й гуманності. Цього вимагає поняття російського „самодержавства” й проти цього поняття граф Лев Толстой зробив головний злочин”.

Ось значення цього, на перший погляд, начебто дрібного факту, про який ми недавно повідомляли, — усунення графа Толстого з поля його теперішньої діяльності в Рязанській губернії і інтернування його, тобто замкнення під нагляд жандармів і місцевої поліції в маєтку Ясна Поляна Тульської губернії. Наші читачі, що досі стільки читали і чули про Толстого, напевне захотять ближче побачити цю незвичайну постать, заглянути в її минуле, пізнати її літературну і громадську діяльність, а тоді, без сумніву, самі погодяться: те, що нині сталося, — не було випадковим фактом, а давно вже висіло над головою людини, яка, до речі, своїми основними поглядами дуже далека від будь-яких революційних і антидержавних тенденцій”.

Цього ж 1892 року Франко відгукнувся на відкритий лист Л. Толстого „О средствах помощи населению пострадавшему от неурожая”, надрукований у збірнику „Помощь голодающим” (Москва, 1892 рік), статтею „Граф Толстой про голод в Росії”, опублікованою в газеті „Kurjer Lwowski” від 18 лютого (№ 49) та 21 лютого (№ 52).

„У наведеній вище статті, — писав Іван Франко, — можна помітити деякі цікаві моменти. Передусім звертає на себе увагу очевидна тенденція пом'якшити колорит, представити справу в лагіднішому світлі,

ніж воно є насправді. Толстой ніби неохоче згадує, що люди страждають, вмирають від голоду, і не змальовує нам докладно їхнього стану та справжніх розмірів лиха. Нагадує нам про небезпеку бездіяльності багатомільйонного населення, про його роздуми над своєю долею, або замовчує вибухи бунтарського духу, крадіжки та розбій в голодних околицях, що стоять на порядку денному й загрожують навесні перетворитися у справжнє лихо. Гідна уваги також його критика поведінки уряду. Очевидно, Толстой не надає діям уряду жодної вартості. Цензура не дозволяє докладно говорити про них, отже, він підкреслює свої слова лише згадкою про те, що навіть діяльність земств, незважаючи на їхню енергію та відданість справі, не відповідає меті. Діям урядових фігур Толстой, очевидно, ані браку енергії, ані відданості закинути не може. Навпаки, з його слів можна домислити ще дещо. Чому діяльність земств, незважаючи на їх енергію і відданість, залишається без наслідків? Для цього досить придивитися уважніше до проекту порятунку, який подає Толстой у кінці своєї статті, щоб переконатися, що той проект розраховано на широку акцію громадянства, особливо земств, і що чиновники його ніколи не здолають виконати. Але ж не бракує проектів, не бракує розуміння того, що належить робити, тільки перешкоди, що їх чинять уряд і чиновники, призводять до безплідності всіх зусиль земств”.

Звичайно, проурядова преса не могла не зреагувати на появу статей Л. Толстого. „Московские ведомости”, — писав Іван Франко, — виставляють рятівну діяльність Толстого як нігілістичну, надзвичайно небезпечну для нинішнього стану речей пропаганду. Тесть Каткова князь Шаліков домагається в кореспонденції, вміщеній у „Московських ведомостях”, щоб уряд якомога швидше „прибрав ту заразу”, того ж таки Толстого, якого ще кілька років тому той сам орган називав честю й славою Росії.

„Московские ведомости” порівнюють листи Толстого про голод з нігілістичними прокламаціями і приходять до висновку, що твори Толстого для існуючого ладу в Росії набагато небезпечніші, ніж прокламації нігілістів. Російська історія дає прецедент, витягнутий із забуття у зв'язку з тими обставинами. Під час голоду 1786 року уряд Катерини II, натравлений доносами тогочасних мракобісів, наказав першого на той час ліберального публіциста Миколу Новикова заточити у Шліссельбурзькій фортеці за те, що він розгорнув рятівну діяльність серед голодуючого населення, прагнув, і то з добрими наслідками, нагодувати голодних і присвятив цій меті всю свою маєтність. Здається, однак — те, що було можливе у 1786 році, не можна з такою ж легкістю зробити у 1892 році. А зрештою, хто знає, Росія це край несподіванок, а чобіт мракобісів і

фанатиків ніколи ще не був піднятий так високо, як зараз — напевно, перед занепадом”.

Лев Толстой — майстер художнього слова — захоплює Івана Франка не менше, ніж Толстой — громадянин. „Великі сучасні поети, — пише Франко у статті „Із поезій Павла Думки” („Народ”, 1890, № 7), — як Діккенс, Золя, Фрейтаг, Міцкевич, Тургенев, Толстой і др., навіть мертві речі — море, сад, скали, степ, ба, навіть найменші дрібниці, як склеп з сиром, ринштiк з брудною водою, гіпсову кітку, котрою притискають папір на столі і т. і. — малюють так, що одна така річ являється нам зовсім неподібною на другі”.

Порівнюючи Льва Толстого й Еміля Золя щодо охоплення ними соціальних проблем та аналізу суспільних та індивідуальних хвороб, Іван Франко вище ставив Еміля Золя. „Ані Толстой в „Войне и мире”, — писав він у статті „Еміль Золя, його життя і писання” (ЛНВ, т. IV, 1898 р. кн. 10, с. 35-68), — ані Бальзак у своїй „La comedie humaine” не розвернули такої широкої і таким одноцілим духом проїнятої картини, як Золя”.

Завдяки старанням Івана Франка в „Літературно-науковій бібліотеці” під № 93 (1904 рік) вийшла книжка „Андрю Діксон Уайт. Розмови з Львом Толстим” у перекладі українською мовою Івана Петрушевича, на котру Іван Франко подав коротку рецензію в грудневій книжці „Літературно-наукового вісника” за 1904 рік.

У праці „Що таке поступ” (1903 рік) Іван Франко різко критикує вчення Льва Толстого. „Ще в XVIII віці, — писав він, — французький учений Руссо сказав, що людська нерівність виплила з того, що люди віддалилися від природи. Первісні люди, що жили на лоні природи і підлягали її законам, були всі собі рівні, не знали несправедливого поділу багатства ні знання. В наших часах поновив сю думку славний російський повістяр Лев Толстой, кажучи, що всій нерівності між людьми винен поділ праці. Якби люди жили всі таким життям, як російський селянин, якби кожний сам орав землю, сам робив для себе всі знаряддя і вповні вдоволявся тим, що заробить і збере, то не потрібно би ані грошей, ані фабрик, ані великих міст, ані великої маси урядників, ані війська, ані держави. Із цього погляду Толстой виступає також против високої науки і против так званого панського письменства та штуки (малярства, різьби, музики та пишних будинків), бо все те для московського мужика зовсім непотрібне і на все те мужика здирають і примушують до надсильної праці. От тим-то Толстой радить усім людям вернути до простого селянського життя, зрестися всякого панства, містових розкошів та високих наук і за самоту науку приймати

Христове Євангеліє, та й то ще очищене так, як йому видається, що його проповідував сам Христос. Нема що й говорити про те, що думка Толстого і його попередника Руссо, то властиво заперечення поступу. Вони тягнуть назад, і раді би звернути людей до такого стану, який їм видається природним. Вони забувають, що й теперішній стан людей також не є нічим надприродним, ані протиприродним, що й він повстав на основі великих та незламних законів природного розвою. Так само забувають ті апостоли давно минулої рівності, що та улюблена їх первісна рівність зовсім не була таким раєм, як їм видається. У дикім стані чоловік зовсім не був ані рівний з іншим, ані щасливіший, приміром, від вовка, льва або коня. Він жив у вічнім страсі та вічній ворожнечі з цілим оточенням. У темноті, бруді та занедбанні. Не о много ліпше показується і життя тих московських мужиків, яких бачить довкола себе Толстой і рад би до їх стану завернути і всіх людей. Темнота, забобонність, бруд, п'янство, жорстокість та несправедливість панують у тім мужицькім світі далеко більше, ніж серед ненависних Толстому містових людей. Зрештою погляди такі Руссо та Толстого мають за собою те добре, що неможливість їх переведення кожному відразу кидається в очі. Вони ж не опираються ні на яким законі, ні на якій природній конечності, а тільки звертаються до серця і чуття людей, жадаючи від них відразу найтяжчого, а власне відречися того, що їм миле й дороге, до чого звикли змалечку, не даючи взаміну за те нічого виразного ані ясного. Таких людей, що повірили би таким апостолам, завсігди знайдеться небагато, та й вистарчить їм одна проба, щоб отверезити їх і показати неможливість осягнення сею дорогою якогось нового, справедливішого життя. Навіть християнство, на яке любить покликатися Толстой, не стає тут до помочі іншим толстовцям. Первісне християнство зовсім не тягло взад, не виступало ані проти держави, ані проти суспільних порядків, але старалося піднести всіх людей вище. Воно проповідувало загальне братерство в душі і правді, піднімало людей із їх буденних матеріальних інтересів до вищого морального життя, додавало їм твердості і сили в боротьбі з різними покусами життя і тим самим було чинником поступовим. Натомість наука Толстого зводиться на те, що, відсуваючи найліпших людей від діяльності і боротьби в глухі закомарки селянського життя, улегшує панування здириства та кривди і навіть виразно проповідує нібито євангельські слова „не противитися злому”. Тим часом простий розум каже, що із злом треба боротися, бо інакше воно буде рости і подужає нас”.

У цій же праці, черговий раз піддаючи критиці погляди і вчення Льва Толстого з точки зору поступу, Іван Франко зазначає, що ці по-

гляди близькі до поглядів дарвіністів та анархістів. „Анархісти, — пояснював Іван Франко, — бачать корінь усього зла не в поділі праці, так як Толстой, а в власті, в тім, що один чоловік старшує над другим і може його всилувати зробити те, чого йому не хочеться. Власть робить одних панами, других невільникми, стягає податки і робить немногих багачами коштом мільйонів. Власть робить одних вояками, щоб убивати або держати в погрозі інших. Вона йде ще далі, втискається навіть у наші душі, при помочі школи й релігії накидає людям такі погляди, вірування та звичаї, які їй догідні, а усуває, викоринює або проклинає інші, негідні для неї. Власть робить чоловіка жорстоким, немилосердним, завзятим, сліпим на нужду і глухим на плач мільйонів. Вона обмежує свободу і права громад на користь повітів, свободу повітів на користь країв, свободу країв на користь невеликої горстки вибранців, що то з уродження, чи з щасливого випадку дісталися на верховодне становище.

Який вихід із того лиха, про се, по думці анархістів, нема що довго міркувати. Скасувати власть, усяку власть між людьми, і все буде добре. Легко се сказати, але як зробити? Як бачимо на прикладі наших часів, деякі тісні голови доходять із сеї думки до простого висновку: власть лежить у руках пануючих; не стане пануючих, то не стане й власті. Але така думка — цілковита дурниця і полягає на повнім незрозумінні того, що таке власть”.

І далі: „Розуміється, думка тих анархістів, які міркують, що, усунувши одного-другого короля чи царя, тим самим знищать власть і доведуть до поправи людські долі, так само гупа та дитиняча, як коли би хто, порізавши або спаливши мій портрет, гадав, що зарізав або спалив мене самого. Власть у державі, то не є особа одного пануючого — чи то буде цісар, чи король, чи президент, — навпаки, той пануючий, се лише, так сказати, портрет, символ власті, а властиво того поділу праці, того стану освіти та господарського розвою, який панує в цілій державі. Ніякими бомбами, штилетами та револьверами не змінити цілого суспільного будинку; отже, всі криваві діла анархістів, навіть лишаючи на боці їх жорстокість і нелюдність, тим ще злі, що зовсім безпожиточні і не осягають ніякої цілі”...

У той час преса активно обговорювала питання, яке було пов'язане з подіями у Львівському університеті. У зв'язку із вбивством Адама Коцка та арештом студентів навчальний рік не розпочинався. 30 вересня 1910 року до студентів звернувся Михайло Грушевський. Його звернення було опубліковане у № 217 газети „Діло”, що вийшов того ж дня. М. Грушевський закликав академічну молодь записуватися до

університету, зокрема на філософський факультет, оскільки кількість українців, які записувалися на той факультет, помітно впала. Крім того відчувалась нестача вчителів з деяких предметів, особливо філологій. 4 жовтня № 220 „Діла” опублікував звернення студентського товариства не бойкотувати запис до Львівського університету.

Газети рясніють списками жертводавців на різні громадські потреби, а також на відкриття нових українських гімназій та шкіл.

Нову приватну народну школу, яка відкрилася в четвер 6 жовтня 1910 року при вулиці Дуніна-Борковського, 30 у Львові, називають іменем недавно померлого Бориса Грінченка. Невдовзі, як повідомив № 230 „Діла” від 15 жовтня, дружина покійного прислала лист, в якому дякувала за вшанування пам'яті її чоловіка.

На спорудження пам'ятника Адаму Коцюкові і стипендію його імені на початок жовтня зібрано на ощадну книжку № 8988 Крайового кредитного союзу 2703,84 корони.

7 жовтня 1910 року № 223 газети „Діло” оголошує прізвища затриманих у справі вбивства Адама Коцюка студентів, які повинні постати перед судом. Їх 101. Серед них — майбутні лідери ЗУНР та діячі українського січового стрілецтва:

„№ 11 Осип Букшований, 20 літ, студент політехніки,
№ 21 Микола Федюшка, 20 літ, студент другого року філософії,
№ 45 Антон Крушельницький, 22 роки, студент філософії,
№ 94 Дмитро Вітовський, 23 роки, студент права Львівського університету”.

За публікацію списку цей номер газети „Діло” конфісковують.

У Києві українці вирішили урочьсто відзначити 25-літній ювілей діяльності М. Грушевського. Ювіляр через газету просить з огляду на сумні події у Львівському університеті не влаштовувати йому цих торжеств.

У „Народній гостиниці” у Львові скромно, з тих же причин, було відзначено 50-ліття викладацької та громадської праці Олександра Борковського, редактора українських видань та директора гімназії у Дрогобичі того часу, коли там навчалися Василь Стефаник та Лесь Мартович. О. Борковський ішов на пенсію.

10 жовтня 1910 року всі львівські газети вийшли з траурним оголошенням про смерть Марії Конопницької. Її похорон вилився у могутню демонстрацію любові читачів до великої польської письменниці. У жовтні 1902 року в Польщі та Галичині широко відзначався 25-літній ювілей її творчості, і з цієї нагоди Іван Франко в „Die Zeit” за 25 жовтня надрукував статтю „Maria Konopnicka”. „Цими днями, — писав він, — у

Кракові та у Львові влаштовують свята на честь поетеси, влаштовують їх з ентузіазмом, може, аж занадто театральнo, та проте з сердечністю і почуттям щирої поваги, як тільки поляки вміють величати своїх улюбленців. Цією поетесою є Марія Конопницька — ім'я, яке поки що поза Польщею мало відоме, зате в самій Польщі від своєї першої появи 25 років тому сяє ясною зіркою на поетичному горизонті і з того часу з кожним своїм новим твором, з кожною новою збіркою поезій чи новел стає все яснішою і світлішою. Під сучасну хвилю, після смерті Асника, Конопницька є, безумовно, найбільшою польською поетесою і, поряд з Елізою Ожешко, найталановитішою жінкою не тільки в польській, але й у загальнослов'янській літературі”.

Та не сама тільки велич поетичного таланту, зазначав при цьому Іван Франко, не саме багатство творчої уяви чи гідна подиву вразливість її вдачі, як і не тільки блиск поетичної форми і високий розмах її могутнього слова зробили Марію Конопницьку великою, незвичайно важливою появою в розвитку польського народу. Найважливіше й історично найхарактерніше у неї — це ідейний зміст її творів, а заразом „багатство справжнього жіночого чуття”, яке вона поклала на службу своїм ідеалам. „Конопницька — це передусім поетеса польського народу чи, краще, польського селянства. Селянин і земля, що його годує, польська земля є сталим осередком її світогляду — осередком, до якого зводяться всі її почуття і поетичні образи і від котрого вони набирають свого особливого освітлення й особливого життєвого подиху. Все ж таке означення „поетеса селянства” для неї найменш відповідне”.

Іван Франко вважав творчість Марії Конопницької тісно пов'язаною з подіями національно-визвольного руху 1861-1864 років, у яких польська жінка брала дуже діяльну участь: вона ходила на демонстрації і боролася, терпіла як мати і дружина, наречена, як власниця землі, вдома і на засланні. Вона скуштувала найрізноманітнішого болю і мусила пізнати всю безодню людських злиднів і людського розчарування. Поразки польського національно-визвольного руху ХІХ ст. вказували на необхідність пошуків нових шляхів. Піднімається загальний клич: „До органічної праці!” У теорії і практиці набуває значення позитивізм, який опановує ціле економічне й культурне життя російської Польщі. „Хоч його, — писав Іван Франко, — у багатьох випадках пристосовувано односторонньо і по-доктринерськи прямолінійно, все ж таки завдяки популяризації західноєвропейської науки, внаслідок гострої критики тодішніх і минулих польських відносин і завдяки поштовхам до самостійних пошуків, до думання й обчислювання, цей позитивізм мав переломний і багатий наслідками вплив. Дуже плідним був також

його вплив на літературу. Він виховав такі великі таланти, як Сенкевич і Прус, під його непереможним впливом творила Еліза Ожешко; цілий ряд менш талановитих письменників”.

На відміну від російської белетристики 60-х років XIX століття, яка давала тільки опис селянського життя, польський позитивізм глибше проникав у життя селянина. Цей напрям і дав польській літературі Марію Конопницьку.

„Вона, — зазначав Іван Франко, — є наскрізь дитиною позитивізму, ентузіасткою прогресу, науки і вільної думки й чину. Під впливом своєї улюбленої лектури вона дебютувала драматичними фрагментами, в яких героями виступають Гіпатія, Галілей і Гус. І пізніше вона також радо і часто зверталась до більших і менших моментів стародавнього світу і доби Відродження, оспівуючи в зворушливих тонах то героїчні подвиги борців за світло і добро народу, то страждання невольників і злощасні наслідки невольництва (пор. прекрасний цикл віршів під назвою „Hellenica” („На еллінські теми”) і більшу частину віршів з циклу „Італія”). Та, сягаючи думкою в далечінь, вона одночасно зуміла з любов'ю приглянутися до життя і страждань селянства, що її оточувало, засвоїти мелодії його пісень і відчутти гіркість його сліз. Так 1881 р. у Варшаві з'явився перший том її поезій, і здивована польська громадськість стала до них прислухатися, мов зачарована. Найелегантнішою салонною мовою і найвибагливішим стилем у них змальовано те, чого досі ні один поет так не побачив і так не описував, — змальовано польського селянина в усій його сумній дійсності, з наочністю і гіркістю колориту, які часто межували з брутальністю. Ці „образки” діяли, як вибух бомби. Вони відразу зірвали ореол, що ним прикрасили постать селянина в польській літературі давніші письменники. З добродушних і завжди веселих типів Ленартовича, з героїчних польських патріотів у селянській свиті, що їх цілими дюжинами фабрикувала жадібна до ілюзій польська белетристика бурхливої доби, не було тут ані сліду. Тут „вільний батрак”, прогнаний з двору господаря, з розпукою, що розриває серце, вибирається в світ за очі; тут у різдвяний вечір селянські діти стоять босоніж перед вікном панського будинку, — вони співають, кидаючи голодні погляди в ясно освітлену й теплу кімнату, вчитуючи в байдужих зорях тільки проклін своєї долі; тут сині квіточки льону викликають у душі сільського хлопця тільки одну думку про недалекий день новобранців; тут говорилося з кривавою іронією: „Зорі сяють на високому небі, але ти, хлопче, не думай, що вони світять і для тебе!” Ці описи безвихідної нужди, ця їдка іронія й гостро вишліфовані оскарження на адресу громадськості нагадують у дечому терпкий стиль Некрасова і

могутність вислову Достоевського: „Чого та пропасть, яка ділить братів на покритих і на тих, які кривдять, така безмежна, мов ті океани, і така страшна, як розкриті рани? ... Чому не можуть її зрівняти, ні заповнити вибухи помсти полум'ям своїх вогнів? Чому вона завжди бездонна, як розпач, і жахлива, полум'яна, як ненависть?” Однак ненависть та іронія не передавали характерних, глибоких тонів душі цієї поетеси. Вони були тільки хвильовими вибухами крові, тільки завченими тонами початкуючої поетеси. Її правдива суть виявилася в глибокому смутку, в оскаржуючій, але безсилій покірності. Тут вона знаходила найоригінальніші, найзворушливіші тони, тут поклала невичерпне багатство образів і поетичних зворотів. „Боже! Я не нарікаю і не плачу, хоч вітер із глухим стогоном по цілій тій сумній землі розносить хмари, сповнені сліз і зітхання прочан! Не нарікаю і не плачу, хоч по долинах снуються темні мряки і хоч кожний шпиль це бездушна скеля! (Все то, очевидно, треба розуміти алегорично — цензура теж мала великий вплив на силу вислову поетеси!) Не нарікаю, хоч сонце не світить у хаті нуждаря, ні в темниці в'язня; хоч покоління сумних століть нидіють у в'язі тузі! Хоч стільки смутку і сліз на тій землі, стільки злиднів і вини... Хоч над блідими юрбами народів вибила страшна година... Я не нарікаю! Що ж це світові pomoже, хоч би я потрясла його ураганом своїх скарг? ... Мені тільки сумно, що ти, великий Боже, пануєш над усім тим горем!”

Згодом вона опублікувала ще три томи поезій і кілька окремих циклів, а також кілька томів новел, герої та героїні яких походять виключно з найнижчих шарів суспільства, з селянської верстви і міського пролетаріату. Але її поетичне обличчя не змінилося. Тільки мова стала простішою, глибокою, проникливою. Все завчене вона відкинула, іронія щезла, але смуток став більший, ширший. Польський селянин з його тужливою піснею, польський краєвид з його сумною монотонністю вросли їй в серце. Вона жила за кордоном, багато подорожувала, бачила Італію і заглиблювалася в дива її мистецтва та її природи, але образів рідної недолі і рідного смутку не могла позбутися ніде і ніколи. Тому-то в її поезіях, незважаючи на велику різноманітність тематики й опрацьованих вражень, пробивається деяка монотонність. Поетеса й сама це помічає і висловлює в прекрасних строфах, які й слід навести тут у дослівному перекладі: „Ніколи я не досягну тієї висоти, з котрої перед зором, що глядить у всесвіт, земля з її злиднями так блідне і розпливається, як багрянний колір веселки. Ніколи не спочину в тій блакитній тиші, де дух, заколисаний віддыхом вічності, ледве відчуває і ледве чує жагучі скарги людства. Ніколи не назву краплинами роси гірких сліз, що плывуть гарячі, хоча б у них і небо відбивало свою синяву, і сонце

заломлювало свої золоті стріли. Ніколи знання не дасть мені тієї потіхи, щоб я могла зло і добро, біль і усмішку вважати за одну й ту саму річ, що змінюється тільки в залежності від нашого погляду. Ніколи не дійду крізь сніги й льоди до тих олімпійських сонячних висот, де нема сліз, нема захвату, а є тільки царство вічної погоди. Мов та зрана пугиця, літатиму низько понад землею, що конає в болі, щоб своїми раменами з любов'ю обняти мільйони тих, що сумують. І наче ластівка, розпустивши дрижачі крильця, злітатиму над низькими хатами, над нашими полями, і шумливими лісами, і голубими ріками. В місячні ночі, крізь сріблісті мряки слухатиму скарги й бачитиму рани; і я запитую у дрімучої землі: „Хто там так плаче?” І хоч би всі мовчали, я все-таки потрясу своїм протестом блакитне небо. А як Бог запитає: „Чи є на землі такі, що сумують?” — у відповідь скажу: „Ось я сумую!”

Не треба й додавати, що оці сильні, пройняті найщирішим чуттям тони знайшли могутній відгомін у найширших колах польської інтелігенції. Навіть ті, що в свій час уважали її описи селянства образою польських національних святощів, а її вільну, але глибоку релігійність називали атеїзмом, замовкли перед могутністю її поезії, як і перед непереможною силою фактів, що виправдовували її поетичні образи з життя селянства”.

„Великі поети, — писав Іван Франко у кінці цієї статті, — це сумління народу. Щасливий той народ, що його „сумління” завжди чисте, мов дзеркало, і ніколи не дасть себе засліпити ні фальшивими доктринами, ні зведеними на манівці пристрастями. В поезії Конопницької ми не помітили досі ні жодного фальшивого тону, ні сліду цієї національної зарозумілості, нетерпимості, ні зневажливого ставлення до інших народів, що так яскраво проступає в історичних романах Сенкевича. Цими днями у Львові Конопницьку величатимуть також ті верстви польської громадськості і польської преси, які проповідують як польський національний обов'язок сліпу ненависть до українців і які стараються мобілізувати всі національні сили Польщі до ніби оборонного бою, на ділі ж до нікчемної боротьби сильних проти слабких. Цікаво, чи „сумління” польської нації обійде цей факт мовчання чи, може, й вона уважатиме цей стан слушним?”

Відносив Марію Конопницьку до еліти польської суспільності й у всіх своїх статтях про неї низько схиляв перед нею чоло. Немічний, він усе ж прибув у вівторок 12 жовтня на її похорон. Це відомо зі спогадів Генріка Бігеляйзена: „Для характеристики пошани до особи Франка поляками можу навести один дразливий, але вражаюче помітний інцидент. На похороні Марії Конопницької ступав за домовиною польської

письменниці теж знемощений, хворий, паралізований в руках Франко. Осінній холод в'їдався в змарніле його обличчя, холодний вітер провівав його дряхленьку курточку; а поморщені недугою й життєвими турботами щічки пожовкли від голоду й нужди. Тоді висів з повозу один польський достойник, обер Франкові своєю хусточкою з холоду посинілий ніс і завів забутого земляками генія до свого фаетона.

Ось як шанували Франка чужосторонні люди!"

№ 230 часопису „Діло” від 15 жовтня 1910 року повідомив про те, що 19 жовтня на засіданні історико-філологічної секції НТШ повинен виступити Іван Франко з рефератом „Студії над українськими народними піснями”.

Закінчилися чергові записи в університет. До Чернівецького університету записався 981 студент: на богословський факультет 139 студентів звичайних і 9 надзвичайних, на право — 518 звичайних і 14 надзвичайних, на філологію — всього 165 звичайних, на фармацію — 8. Дані про запис до Львівського університету не наводились. Зате наводились довгі списки жертводавців на будівництво Руського театру, трупа якого спеціально до повернення на руську сцену Філомени Лопатинської після виступів у німецьких театрах поставила оперу „Євгеній Онегін” П. Чайковського.

У тюрмі повісився вбивця цїсаревї Єлизавети, який був засуджений на довічне ув'язнення. У Львові на честь Єлизавети на площі Берестейської унії зведено величний храм святої Єлизавети.

При морзі медичного інституту Львівського університету збудовано капличку і впорядковано вулицю Пекарську, а на площі розбито гарний парк з екзотичними рослинами, який тягнувся аж до самого Личаківського цвинтаря.

Непоміченими галицькими українцями проминули 25-літній ювілей М. Сумцова та 30-літній ювілей Д. Багалія. „Діло” обмежилося лише короткими згадками про них.

Уся увага преси була віддана майбутнім виборам, які мали б бути загальними, рівними, безпосередніми та тайними.

Смерть Л. Толстого сколихнула російську громадськість. Прогресивні фракції Державної Думи внесли пропозицію поставити на чергу обговорення закону про скасування смертної кари, вважаючи це найкращим способом ушанувати пам'ять померлого. Цю пропозицію Дума відхилила. Тим часом більш чуйна і вразлива частина російської інтелігенції — академічна молодь — вийшла на вулиці по всій Росії з тим самим гаслом — так після довгої тиші знову вибухнули студентські демонстрації, а за ними не забарилися й адміністративні репресії.

З половини жовтня розпочала свою передостанню сесію третя Дума. В план думської роботи внесено чимало справ принципового значення: холмська справа, кілька нових законів для Фінляндії, шкільна справа, університетський статут. У першу чергу повинні були розглянути закон про початкові школи, вироблений думською комісією як перший крок до заведення загальної початкової освіти. Матеріалом до цього закону став проект, внесений міністерством освіти, та постанови спеціальної думської наради, яка ще перед міністерським проектом виробила основні принципи шкільної системи. Через те проект думської комісії став компромісом між поглядами міністерства та думської більшості.

Як усякий компроміс, шкільний закон нікого цілком не задовольнив, але більшість членів думи поставились до нього досить прихильно. Тільки крайні праві — і особливо духовенство — обурились проти основного положення закону щодо встановлення одного типу початкової школи і однієї системи шкільного порядкування, яка повинна охопити і приходську школу. Хоч і у думському проекті головною метою початкової школи визначено насамперед релігійно-морально-патріотичне виховання — але на перехід приходської школи з-під церковної кормиги в опіку загальної шкільної адміністрації духовенство глянуло як на замах проти його одвічного права. На стороні духовенства стали обер-прокурор синоду і новий міністр народної освіти Кассо, котрий рішуче висловився проти всіх відмін, пороблених думською комісією в міністерському проекті. Особливо гостро висловлювались проти думського проекту „інородці” — в тім числі й поляки, виказуючи потребу широкої постановки питання про рідну мову в школі.

У Галичині ж поляки всіма можливими і неможливими способами боролись проти української мови та українських шкіл...

28 листопада у рідне село Колористе з чужих країв повернулося тіло В. Доманицького. Скромні похорони...

20 листопада в Кракові урочисто святкували 75-літній ювілей Болеслава Лімановського, котрий разом із Іваном Франком проходив по справі „таємного соціалістичного товариства”. Для нього ця справа закінчилася 1879 року видаленням з Галичини. До 1894 року він був на еміграції, створив шовіністичну Польську партію соціалістичну, хотів повернутися в Галичину, але проти цього категорично виступив тодішній намісник К. Бадені. 1907 року новий намісник А. Потоцький дозволив Лімановському повернутись у Галичину. І ось ювілей... Між Лімановським та Франком уже нема жодного зв'язку. Обидва забули один про одного.

Іван Пулюй, який свого часу так образив Івана Франка, 25 листопада 1910 року був наділений „титулом і характером” радника цісарського двору.

Газети приносять вістку про те, що 19 грудня 1910 року в Бадені під Віднем на 63 році життя помер Олександр Шашкевич, емеритований фельдмаршал-лейтенант, який в останні роки життя був головним інспектором піонерів у війську цісаря. Мало кому відомо, що саме він став героєм Франкового нарису „Звичайний чоловік”, який буде включений у збірку „Рутенці”, що вийде 1913 року.

В „Ділі” серйозно обговорюється, де найкраще було б побудувати український університет: чи на Цитаделі, де розташувалися казарми 30-го полку чи на площі, де казарми Яблоновських.

24 грудня, в день народження Адама Коцка, на Личаківському цвинтарі великий здвиг народу. Лине спів „Ще не вмерла Україна”. Промови. Преса повідомляє, що на пам'ятник А.Коцку зібрано 3645,69 корони.

1910 рік закінчився виходом п'ятого тому „Апокрифів і легенд з українських рукописів”, зібраних і упорядкованих Іваном Франком. Том вийшов у серії „Пам'ятки українсько-руської мови і літератури”, які видає Археографічна Комісія Наукового товариства імені Шевченка (том VI, 297 сторінок).

„Чим Франкові „Бориславські оповідання” в українській прозі, — писав у рецензії на том М. Возняк у грудневій книзі „Літературно-наукового вісника” за 1910 рік, — а „Мойсей”, „Зів'яле листя” і ще деякі збірки в поезії, тим його видання „Галицько-руських приповідок” і „Апокрифів і легенд” в українській науці. Що більше, видання апокрифів і легенд узнав науковий світ першою систематичною збіркою того роду в слов'янщині (прим. недавній відзив професора університету в Граці д-ра М. Мурка в „Geschichte der älteren südslavischen Literaturen”, с. 213). Дуже цінні передмови до поодиноких томів, та варіанти й замітки до текстів з одного боку, а зібрання великого багатства нових популярних обробіток старих апокрифів з другого боку дають тривку підставу для дослідів над обробіткою апокрифів у нас і на їх вплив на усну словесність, літературу й світогляд нашого народу. Досліджуючи порівнюючим методом апокрифічні теми, можна дійти до їх першого джерела, вистежити їх дороги, а за тим — що для нас найголовніше — показати національні відміни варіантів. Такі досліді дадуть суму того, що спеціально українського вложив нам нарід в апокрифічне письменство.

Капітальності праці д-ра Франка не зменшує се, що в його збірку ввійшли не тільки спеціально українські тексти, але й такі, що їх треба уважати загально руськими, а які оголошені вже в збірках Пипіна,

Тихонравова й Порфірова. Дуже часто попадаються тексти, які крім незначних українських прикмет у мові не мають у собі більше нічого українського. Не займаючи становища, яке йому найсправедливіше належалося, і яке було б дало змогу переглянути багаті російські бібліотеки, без ніяких у нас праць в справі перекладів, джерел апокрифів тощо, без ніяких аналіз поодиноких текстів, довершив д-р Франко діла, перед яким склонять голову дальші дослідники на тім полі, які будуть працювати в незрівнянно кращих умовах.

У п'ятім томі задумав видавець умістити вибір житій святих і інших оповідань чи апокрифічного чи літературного характеру та розділив сей матеріал на шість груп: I. Апостольські сучасники й ученики, II. Мученики перших віків, III. Найстарші аскети, IV. Віднайдення святих речей, V. Архангельські чуда й VI. Повістеві та новелістичні теми. Задля багатства матеріалу поділений том на дві часті. В першу частину ввійшли три перші групи. З апостольських сучасників і мучеників подані тут життя: Марії Магдалини, Івана Хрестителя, Юди зрадника, св. Кона Ісаврійського, св. Аверкія (дві редакції і повне), св. Ірини, Іринині муки та страсть армасійського єпископа св. Антіпи. Другу групу виповнюють: два тексти мук св. Іпатія, три редакції мучення св. Георгія, галицький і угорський списки чуда св. Георгія про змія і царівну, три редакції життя і мук св. Никити, життя св. Климента Анкирського, первісне оповідання про мучення св. Теодора Тірона й його популярна переробка, два чуда того ж святого, пам'ять св. Дросіди, мучення св. Марини, муки св. Юліянії та муки св. Варвари і Юліянії. В кінці в відділі житій найстарших аскетів подані життя: Антонія єгипетського, св. Макарія Олександрійського, Марка Афіпейського, св. Сави Освященного, Епифанія Кіпрського, Петра Афонського, Марії Єгиптянки (й популярна переробка) та св. Марини Монаха. Друга часть тому має містити дальші три розділи IV-VI, доповнення до перших трьох і спеціальну розвідку про матеріали, зібрані в обох половинах. Бажанням було би, щоби друга половина п'ятого тому так доповнювала першу, щоби п'ятий том у цілості достроювався своїм характером до чотирьох перших томів.

Найгарнішою вдякою за цінну працю буде для невсипущого дослідника нашої літератури поява нових науково вишколених робітників над матеріалом, які й повинні доповнити опубліковані тексти новими з таких російських і інших бібліотек і збірок, які не були доступні д-рові Франкові".

1910 рік починався неприємними вістками і такими ж закінчувався. Перед самими Різдвяними святами захворів цісар. Чи його протягнуло, чи

де хлєпнув холодної води. Інформації про стан здоров'я цїсаря щоденно поміщали всі газети імперії. Десь коло 3 січня цїсареві полегшало. Цього дня газети повідомили, що вночі спав добре, не пробуджувався, а перед обїдом активно займався державними справами. „Причин до занепокоєння, — повідомляло своїх читачів „Дїло” від 3 січня 1911 року, — з огляду на нежить та легке побруднення гортані, нема зовсім”.

Серед важливих справ, яких у цей час торкнулась рука цїсаря, була й справа Івана Копача. Цїсар іменував його шкільним інспектором, про що повідомило не тільки „Дїло”, але й авторитетна „Wiener Zeitung”.

Міністерство освіти та віросповідань розповсюдило анкету стосовно вищої освіти для жінок, щоб мати загальну думку суспільності стосовно цього питання.

Для Івана Франка 1911 рік почався з неприємних вісток.

10 січня 1911 року № 6 „Дїла” повідомив, що 9 січня в селі Вишенці Малій на Яворівщині по довгій та тяжкій недузї на 56 році життя та 30 році священства помер шкільний товариш Івана Франка Петро Радзикевич, один з одинадцяти учнів, які 1875 року закінчили Дрогобицьку гімназію. Його похорони відбулись у четвер 12 січня на кладовищі у Вишенці Великій. Доля хотїла, щоб цей район опїсля увійшов у склад відомого Яворівського полігону і був стертий з лиця землі.

Оголосила преса і про поганий стан здоров'я тодішнього Папи Римського Пія ХХ. Папа страждав від сильного ревматизму, від якого тоді годі було знайти ліку.

Не могла похвалитися здоров'ям і Олександра Федорівна, дружина російського царя Миколи II. Її стан настїльки погіршився, що вона оголосила, що не буде брати участі у двірцевих балах.

Зима кінця 1910 — початку 1911 року була морозяна, і нападало багато снігу. На Тернопільщині перестали ходити поїзди на лінії Копичинці-Гусятин та Станіславів-Гусятин-Печенїжин.

17 лютого 1911 року померла Марія Павлик, мати Михайла Павлика. Про її смерть широкому читачеві повідомив коротеньким некрологом № 36 газети „Дїло”. Довший час Марія Павлик жила коло сина у Львові, але згодом переїхала до Косова, де й померла на 75 році життя. Її похоронили на місцевому цвинтарі на Москалівці. Могила її не збереглася.

Щодо політики, то новий рік розпочинався, як повідомило „Дїло” у своєму № 8 від 12 січня 1911 року, атакою О. Барвінського на радикалізм. О. Барвінський вирішив збільшити об'єм свого часопису „Руслан” і залучити до його авторів кращі журналістські сили, в тому числі О. Сушка, К. Студинського та О. Маковея.

Оглядач „Літературно-наукового вісника” Михайло Лозинський, аналізуючи суспільне життя Австрії за 1910 рік (січнева книга за 1911 рік, с. 195), писав, що воно характеризується загостренням національної боротьби, яка забирає всю увагу і всю енергію народів та відвертає їх очі від великих політичних, соціальних і культурних проблем. Мірою загострення тої боротьби могло служити те, що вона перенеслася і до соціально-демократичного табору, який постійно хвалився, що для нього національне питання вже не існує, бо воно вирішене в дусі признання однакових прав для всіх народів на основі національної автономії. Серед таких обставин про перебудову держави в дусі основних ідей демократизму, яку було розпочато 1848 року, ніхто не думав. Тепер очі всіх були спрямовані на династію як на оборонця устоїв демократичної держави. Соціальних реформ в 1910 році не було жодних. Парламент навіть не збирався їх розглядати, не те що вирішувати. В культурних колах брав верх клерикалізм, не допускаючи до реалізації тих прав свободи совісті і думки в публічному житті, які завдяки німецькому лібералізму лягли в основу австрійської конституції.

У кінці 1910 року в київському видавництві „Житє і мистецтво” вийшла збірка літературно-критичних статей М. Євшана „З нашої літературної критики”. Рецензію на неї дав на сторінках січневої книги „Літературно-наукового вісника” за 1911 рік у статті „З нашої літературної критики” В. Дорошенко.

„В історії нашої літературної критики і публіцистики, — писав він, — яркими зірками світитимуть імена Драгоманова і Франка. Щасливе сполучення глибокої ерудиції з широким суспільно-політичним світоглядом, які себе взаємно живили, мусило глибоку борозну лишити на нашій літературній ниві. Гострим лемешем бистої і безпощадної аналізи чимало хопти вирізали вони з сеї ниви, чимало виполоди бур’яну рутенської заскорузлості, чортополоху, туподумства і філістерства. Живий дух бив з статей сих критиків нашого життя і слова і до живого діла, до відважних чинів кликав. *Vivos voco* (кличу живих — лат., авт.) чується з кожного їх рядка. Нещасливе життя наше не дало їм змоги працювати більше і довше на сім полі. Треба було скрізь поспішатися, закладати підвалини, ставляти крокви нашого національного — в європейським стилю вже, — будинку.

Нема чого й говорити, що робота Драгоманова і Франка на полі літературної критики і публіцистики разом з іншою суспільно-політичною їх роботою, якої нероздільною частиною властиво являлася, разом з роботою їх однодумців — товаришів і учеників — в високій мірі причинилася до вичищення галицько-українських (ба навіть російсько-українських)

авгієвих стаєнь. Широкий потік нових ідей поплив на Галичину і скрізь розлився маленькими струмочками, напоївши не одну спраглу душу... Великий ідейний капітал дали нам сі люди, але обертаючись, малів сей капітал, дрібнішав... Мало ще він процентується. Невелико зросло наше національне багатство духове з того часу. Особливо в Галичині. Очевидно все те, що помічаємо взагалі в духовім життю, спостерігаємо і в окремих його царинах, отже й на полі літературної критики. Очевидно се не та критика банальна, з котрою воював Драгоманов, але й не драгоманівська се критика. Серединка на половинці. Се наша національна хвороба — отся половинність. Наше життя точиться (іменно точиться, а не розвивається) в таких ненормальних умовах, що про якусь школу, якусь культурну традицію в кращім значінню сього слова не доводиться говорити. Ми всі ніби безбатченки. Про російську Україну й говорити нема що — там таке культурне безбатьківство (очевидно свідомого українства) до останнього часу було законом. Єго же не преїдеши. Але і в Галичині не ліпше справа стояла та й, коли хочете, то стоїть і досі. Не скажемо, що не мали ми сильних і характерних людей. Візьмімо хоч би з області літературної — Костомаров, Куліш, Антонович, Драгоманов, Франко, Грушевський... Люди сі внесли і вносять в нашу духову скарбницю багато вартостей. Безперечно ми живемо і годуємося плодами їх творчості. Безперечно до певної міри ми їх ученики. Безперечно кожен з нас в міру своїх сил і здібностей продовжує діло сих апостолів правди і науки. Але всі ми — слухачі з широкого університету. А де ж безпосередні прсдовжатели їх, де їх школи? Коли не числитимо Грушевського і Франка — людей, що повели далі діло своїх попередників з поправками всього новішого життя і своєї оригінальної індивідуальності, — то так таки і не будемо мати школи згаданих діячів, або принаймні яскравих представників їх ідей”.

Брак Івана Франка був відчутний у всьому. Не тільки в критиці. „Деякі ветерани нашого письменства замовкли, — писав у статті „Українська література в 1910 році” на сторінках лютневої книги „Літературно-наукового вісника” за 1911 рік М. Євшан. — Грінченко доспівав свою лебедину пісню. Кропивницький також. Але вони пережили вже свій час — і не могли нам дати нічого нового. До останку вони побивалися та клопоталися над збагаченням рідної літератури, одначе тільки волю їх треба шанувати і їх старання. Сили не дописували їм — і Кропивницький наприклад вичерпався в своїх останніх драмах зовсім. Засобів у нього не було настільки, щоби можна дати щось новій публіці, новим читачам. Те саме можна сказати і про тих, що виступили в останньому часі, як епігони тої „старої” школи. Кириченко та Панченко

могли нам дати недотепне віршування, за яким бачимо давно знайомі, стереотипові майже поетичні образи, але без найменшого зусилля дати їм власне, нове життя. Вони скрізь послуговуються готовим вже репертуаром, скаля їх тонів і барв обмежена зовсім. Коли можуть пустити який маленький струмочок, коли їм раз блисне натхнення, — вони вдоволені і не бажають нічого більше. А той, що довгі роки скріпляв нашу літературу і двигав на собі тягар — Іван Франко — зламався, даючи тільки уривки, фрагменти”.

В обороні Івана Франка на сторінках „Діла” виступив Гнат Хоткевич зі статтею до 12-річчя „Літературно-наукового вісника”.

Гнат Хоткевич звинуватив М. Грушевського в тому, що публічний, загальний орган, яким є „Літературно-науковий вісник”, що видається за гроші передплатників, тобто загалу, став особистим органом М. Грушевського, який нівелює думки інших, вводить на них сувору цензуру і допускає лиш ті, які сходяться з його поглядами.

Перша книга „Записок Наукового товариства імені Шевченка” за січень 1911 року (том 101) помістила невелику розвідку Івана Франка з циклу „Студії над українськими народними піснями”. Це був XXXIII розділ, який називався „Хмельниччина”.

„Д-р Іван Франко, — коментував цю працю Іван Крип'якевич у шостій книзі (червень) 1911 року „Літературно-наукового вісника”, — в своїх студіях про думи і пісні Хмельниччини переводить далі розгляд зреконструйованої ним „руської достовірної літописи”. Щоби перевірити звістки літописі й освітлити докладніше події, про які вона оповідає, автор приводить багато виписок з сучасних віршів, казань, літописей і інших друків. До біографії Хмельниччини згадаємо погляд автора, що Хмельницький 1637 р. не був постійним військовим писарем у Січі, але тільки хвилево заступав місце писаря в збунтованій армії”.

Просто і скромно...

Преса далі ігнорує особу Франка. Вона зайнята іншим. Насамперед справою вбитого Адама Коцка, заарештованими студентами, котрі з 14 лютого в кількості 101 чоловік мали стати перед судом, та новими виборами.

Розділ IX

ПРОЦЕС

Адам Коцко, син Андрія і Соломії, народився 24 грудня 1882 року в Шоломі Бібрського повіту в сім'ї дрібного урядовця, котрий у пошуках роботи часто змінював місце праці. Спочатку — Бережани, потім — Бучач, а з 1901 року — Львів, де Андрій Коцко отримав скромну посаду діетаря (переписувача) у страховому товаристві „Дністер”. Разом із батьком мандрувала й сім'я. Адам відвідував гімназію в Бережанах і Бучачі, а при переїзді до Львова вступив у шостий клас Академічної гімназії. „Вже молоденьким гімназійним учеником VI класи, — писалось про нього у збірці статей „Борись”, що вийшла до 14 річниці загибелі героя, — стоїть на чолі аматорського гуртку, бере участь у всіх виставах і працях, які сповняла тодішня молодь бучацької а опісля львівської гімназії, до яких вчашав. Із одушевленням та з цілою посвятою віддається він малярству, так що не один студентський гурток міг похвалитися його декораціями, а академічна гімназія у Львові має й донині його рисунки.

У 1905 році здає матуру й вступає на правничий відділ Львівського університету. Й тут незвичайно палка й жива, а при цьому лагідна вдача бл. п. Адама розвивається до належних розмірів характерності і краси, а гаряче й могуче слово його промов чарівно пориває за собою співтоваришів. Тому то біля Нього збирається гурток студентів, що в кожній справі і в кожному напрямі йшов на перший огонь. Він віддає академічному життю цілу свою душу”.

Звістка про російську революцію глибоко схвилювала юнака, і він, не гаючи часу, перебирається в міста Наддніпрянщини, де бере участь у революційних подіях. Павло Крат, з яким А. Коцко тримав тісний зв'язок, писав про свого товариша: „Тов. Адам Коцко ще від молодих літ брав гарячу участь в політиці. В 1905 році в пору російської революції перейшов був кордон і брав чинну участь в шеренгах російських революціонерів”.

Повернувшись 1906 року з Наддніпрянщини, А. Коцко стає активним учасником подій, які охопили Галичину. В середині червня

1906 року Адам Коцко провів селянські збори у Спасі, Перечинську і Ольхівці. Селяни цих гмін заробляли на життя збиранням урожаю на Поділлі. А. Коцко загітував їх не йти на Поділля збирати врожай, підтримавши таким чином виступ тамтешніх селян. Жандармерії вдалося схопити А. Коцка і кинути у в'язницю. Але жандармерія не мала достатньо матеріалу, тому розгляд справи в суді весь час відкладали. Лише голодуванням А. Коцко домігся суду, і був засуджений до недовготривалого тюремного ув'язнення. Вийшовши на волю, він продовжує колишню діяльність.

Стрийський повітовий суд, за вироком якого Адам Коцко був засуджений, передав його справу ректорові Львівського університету. Сенат університету своїм рішенням від 17 червня 1907 року визнав А. Коцка винним у порушенні дисциплінарного статуту. Йому загрожувало відрахування з університету.

Після заворушення студентів університету в 1907 році А. Коцко, боячись переслідувань поліції, виїжджає до Америки. Спочатку шукав роботи в Нью-Йорку, Чикаго та інших містах США, працював у шахтах, а потім влаштувався ковалем у залізничних майстернях міста Мілвокі. Про свої враження від заокеанського раю А. Коцко розповів у нарисах, надрукованих у газеті „Громадський голос” під рубрикою „Для тих, що їдуть „в світ за очі”. Перший нарис називався „Вражіння з подорожі до Америки”, а другий — „В сполучених державах Північної Америки”. Головна думка нарисів: капіталістичний світ — це світ визиску і несправедливості, світ найглибших соціальних контрастів і класових суперечностей. В умовах капіталізму робоча людина ніде — ні на рідній землі, ні на чужині за океаном — не знаходить кращої долі.

„Не одна „Січ” й читальня „Просвіти”, — писалося про А. Коцка в збірці „Борись”, — має в ньому визначного основника й невтомимого й повного посвяти робітника. З енергією та з одушевленням працює на всіх ділянках тодішнього громадянського життя. При цьому не забуває на свої фахові студії; складає перший правничий іспит після знаменитої підготовки”.

„До Мілвокі, — писав А. Коцко до свого товариша П. Крата, — прийшов я в червні 1907 року, перебув ту якийсь час, поїхав до Чикаго відтак, а коли там не знайшов роботи, вернув назад до Мілвокі. Тут дістав роботу при залізничній компанії при направі вагонів. Роблю, отже, 8 місяців, яко коваль при вагонах. Думаю робити ще два місяці, щоб заробити на дорогу і вертати назад до Європи. Життя в Америці є для мене вщент неможливе, знаю, що до такого життя я б ніколи не наломався... Взагалі життя не до знесення... В Америці може лиш жити

людина не думаючи зовсім, лиш віл робучий" (Й. Цьох „Подвиг Адама Коцка”, Львів, 1960, арк. 16).

„Збагатившись новими життєвими враженнями і новим досвідом, — писав у цій брошурі Й. Цьох, — А. Коцко повертається на батьківщину і відновлює своє навчання в університеті.

Молодь радісно зустріла свого бойового ватажка. А. Коцко включається в активну громадську діяльність.

А в університеті в цей час все більше наростала і загострювалася боротьба. Питання про право української молоді вчитися на рідній мові вийшло вже за стіни університету.

Польська шовіністична буржуазія рішуче виступала проти створення у Львові українського університету.

Але це питання хвилювало трудящі маси. Революційні діячі Галичини розглядали боротьбу за український університет як складову частину загальної боротьби західноукраїнських трудящих за свої соціальні і національні права, за визволення з-під ярма капіталістичного гніту. Вони роз'яснювали масам, що справжню національну свободу вони здобудуть лише тоді, коли влада в країні належатиме робітникам і селянам. Підтримуючи боротьбу за український університет, вони закликали українських робітників і селян до спільних, солідарних дій з польськими трудящими.

Проблема українського університету знайшла широкий відгомін і серед польської громадськості. Польські прогресивні діячі і організації активно підтримували думку про створення у Львові українського університету. Вони визнавали велике значення цього заходу для піднесення культурно-освітнього рівня західноукраїнських трудящих, зростання їх політичної і класової свідомості, для дальшого розгортання революційно-визвольної боротьби”.

Активну діяльність Адама Коцка перервав постріл із браунінга в голову на вічі 1 липня 1910 року.

101 студент із 299 заарештованих був відданий у руки цісарсько-королівської справедливості. Заарештованих посадили разом із кримінальними злочинцями, їх позбавили прогулянок і передач. Слідчі під час допиту знущалися над заарештованими, зовсім не цікавлячись обставинами бандитського нападу шовіністичних боївків. Слідство, яке не раз супроводжувалося звірячими побоями, було завершене в січні 1911 року, а вже в лютому мав розпочатися процес.

Тільки тоді активно заворушилась українська суспільність, зокрема лідери різних політичних партій, які зрозуміли, що карту А. Коцка можна вигідно розіграти під час виборів до віденського парламенту, які

мали відбутися у червні 1911 року. Тільки 8 лютого 1911 року в „Ділі” з’явилася перша стаття про „процес 101” і звернення до громадянства допомогти заарештованим студентам, більшість із яких були з бідних родин і в тюрмі не мали ні в що вдягнутись, ні що поїсти. З цією метою в Крайовому кредитовому союзі було відкрито рахунок № 9000, на який приймалися пожертви для заарештованих студентів. Штаб допомоги знаходився при „Народній гостиниці” на вулиці Сикстутській.

Процес розпочався 14 лютого 1911 року. Оборонцями українських студентів були українські адвокати: Володимир Охримович, Володимир Старосольський, Карло Підляшецький, Сидір Голубович, Володимир Загайкевич, Андрій Кос, Іван Кос, Юліан Олесницький, Пилип Євин, Ярослав Олесницький, Кирило Трильовський, Кость Левицький.

Склад трибуналу був такий: голова — Оберштинський, члени трибуналу — Левицький, Квятковський і Закревський, протоколісти — Рутко і Янішевський, прокурор оскарження — Франке.

Інтереси матері вбитого А. Коцка Соломії Коцко представляв адвокат Микола Шухевич.

По останній „кривавій іматрикуляції” в грудні 1907 року в активній боротьбі української академічної молоді в мурах львівського університету за свій вищий навчальний заклад наступила трилітня перерва, наступив „спокійний” період очікування тої „культурної”, „реальної” боротьби, яку так щиро пропагували поляки всіх партій і напрямів. Українська репрезентація при будь-якій нагоді піднімала в парламенті справу створення самостійного українського університету, прагнучи переконати в необхідності якнайскорішого полагодження її, уживаючи свого впливу, щоб змусити центральний уряд до якихось позитивних кроків у цьому напрямі. Разом із тим українці вдаються до різних заходів, щоби збільшити кількість українських кафедр в університеті, підшуковують людей із відповідними науковими кваліфікаціями на ці кафедри; українська академічна молодь, занехавши дальші активні виступи, береться до науки і вчиться так завзято, що занедбує товариське і громадське життя. Ціла ж українська суспільність веде себе в цій справі з належними і так щиро рекомендованими їй „повагою, гідністю і спокоєм”, і взагалі справа українського університету усувається з порядку денного. З цього стану не виводить ані українське студентство, ані українську суспільність навіть той факт, що „многopоважні” переговори української парламентарної репрезентації з тодішнім президентом міністрів бароном Беком щодо створення кількох українських кафедр довели лише до появи двох доцентур, правно незабезпечених, а далі й зовсім були зірвані. Українське студентство з цілковитою резигнацією

прийняло відомість про крах цих переговорів, не здобувшись навіть на найменшу маніфестацію свого ставлення до цієї справи. Натомість зробили це польські студенти, які обкидали в університеті яйцями намісника Бобжинського за те, що він, на їх думку, сприяв заснуванню українських доцентур, і сим недвозначно показали українським студентам, що всяке, хоч би найменше, збільшення наукових українських сил у Львівським університеті вони будуть розглядати як порушення своїх прав і активно виступатимуть проти кожного, хто в університетській справі осмілиться стати на бік українців.

Далі справа українського університету й зовсім затихла. І хто знає, як довго панував би спокій, як довго лежала б вона у цілковитім забутті, якби на поміч українцям не прийшли самі поляки. Ініціатива цим разом належала сенатові Львівського університету, на нього ж падає і відповідальність за все те, що сталося опісля. Сенат університету, який так відгороджував себе від всілякої „політики”, коли йшлося про те, щоб він підтримав домагання українців в університетській справі, які мали чисто культурний характер, і заявляв про свою некомпетентність виступати в політичних справах — цей самий сенат на початку 1910 року звернувся до міністерства з меморіалом, у якому говорилося про потребу правного забезпечення польського характеру Львівського університету.

„На сім прикладі, — писав із того приводу „Літературно-науковий вісник”, — бачимо якнайкраще, до чого доводить в галицьких обставинах політика вижидання й спокою. Наслідком сеї політики українські домагання зовсім забулися і пішли в кут, а осмілені нашою бездіяльністю вороги уважали за відповідне зробити замах навіть на ті наші мізерні здобутки, які маємо, і свій фактичний поки що стан володіння забезпечити ще й законом. Справою, яку підніс сенат, зайнялося, розуміється, діяльно „Коло польське”; проти їх домагань запротестували професори-Українці; український клуб мусив виступити проти домагань меморіалу й знову підніс жадання самостійного українського університету. Одначе, видно, самої сили нашої репрезентації не вистарчило, бо замість просто заявитися проти польських забаганок і домагатися своїх прав, виходячи тільки з потреб українського народу, наші послы почали ще страшити польське правительство тим незадоволенням і неспокоєм, які викликали серед української молодіжи вістки про меморіал. Хоч рівночасно з сим українська парламентарна репрезентація старалася запевнити українську суспільність, що вона не допустить до здійснення польських домагань, і успокоююче впливала на молодіж, одначе ясно видно було, що треба самій суспільності прийти в поміч своїй репрезентації. І насамперед

українське студентство, яке меморіал сенату обходив якнайбезпосередніше, мусило заявити свій протест".

Цілком природно, що для обговорення свого становища українське студентство зажадало зал для віча в університеті. Та заступник ректора відмовив, заявляючи, що на політичне віче не дозволить, і дав зрозуміти, що сенат Львівського університету сам займається політикою там, де йому треба. „От якби український клуб з'єднався з колом польським, і ви з нагоди цього примирення схотіли б зібратися на університеті, тоді б я дозволив на віче", — з цинічним глузуванням додав заступник ректора. Зрозуміло, що по такій відповіді українська молодь відбула віче без усякого дозволу. На цім вічі українська молодь прийняла резолюцію, в якій рішуче заявила університетській владі, що своїх прав буде боронити, хоч би через те стала неможливою наука в університеті. Загал польського студентства, за винятком соціалістичної молоді, дуже вороже віднісся до цього виступу українських студентів, і на своїх вічах заявив, що цілком поділяє домагання сенату й засуджує дії українців та буде рішуче боронити польськість університету.

„Сю свою заяву про оборону університету польська молодь, — пояснював ЛНВ, — зараз по Великодніх святах перевела в діло, організуючи так звану „блокаду" університету, хоч в цім не було ніякої потреби, бо українські студенти чекали спокійно на вислід переговорів, які велися тоді в університетській справі між правительством і репрезентаціями польською і українською. Десять днів тяглася ота блокада, під час якої польські студенти постійно провокували українських і довели до того, що митрополит Шептицький видав наказ, щоб українські богослови перестали на який час ходити на університет на виклади. Коли ж нарешті терпеливість українських студентів вичерпалася і вони з'їхалися громадно до Львова, щоб 19 мая відбути в університеті віче і ще раз домагатися від правительства скорішого полагодження університетської справи, а від сенату — усунення блокади й забезпечення Українцям можливості спокійно ходити на виклади, тоді університет зачинено, щоб оминути таким чином можливість кривавого конфлікту між молодіжжю польською і українською. Меморіал сенату, як бачимо, почав проявляти свої наслідки. І без того напружені відносини між польською й українською молодіжжю він довів до того, що виходом міг бути або оружний конфлікт, або замкнення університету. Сим разом одначе до такого конфлікту не прийшло наслідком замкнення університету, успокоюючого впливу деяких українських послів, а також усунення блокади з наказу ректора. Одначе обидві ворожі сторони з найбільшим напруженням чекали на вислід переговорів, які затяглися, здавалось, у безконечність і грозили

скінчитися на вічах. Так воно дійсно й сталося — в кінці червня стало відомим, що український клуб поставив як ультиматум свої мінімальні жадання, а далі, коли їх не прийнято, зірвав переговори. На вість про це українська академічна молодіж знову громадно з'їхалася до Львова і по короткій нараді рішила відбути віче на університеті з протестом проти поступування правительства і кола польського”.

Дорого заплатила українська молодь за свою сміливість. Поляки зумисне рішили допустити до віча; і поліція, і університетська влада, і польські студенти вже наперед знали, що має відбутися віче, бо годі було, щоб поліція не дізналася про приїзд у той сам час з провінції до Львова кількох сотень української молоді. Знали — і приготувалися. В переддень віча університетська влада змобілізувала всю університетську службу з усіх університетських будинків (клінік, лабораторій, інститутів і т. д.); поліція також мобілізувалася; представники вшехпольської молоді пізно вночі кілька годин радились з проректором і комісаром поліції. Таким чином поляки добре приготувались. І дійсно, в той час, як українські студенти відбували віче, поляки барикадою замкнули їм вихід з університету, а коли українці при допомозі палиць здобули барикаду, незважаючи на град полін з противної сторони, поляки почали стріляти й убили одного українського студента, а одного поранили. Після пострілів з боку українських студентів, які були відповіддю на польські, але не могли нікого зачепити, бо поляки стріляли з укриттів — в університет прийшла озброєна карабінами поліція і, відразу „зорієнтувавшись” у ситуації, арештувала тільки українських студентів, не зачіпаючи поляків. Поки прибула до університету судова влада, поляки могли робити, що хотіли: вільно ходили по університеті, виходили з нього, десятки разів могли сховати зброю, а врешті стали свідками проти українських студентів, із котрими годину тому билися.

Потім прийшла судова слідча комісія. Вона покликала свідками усіх тих, кого не арештувала поліція, а що поліція арештувала тільки українських студентів, хоч було очевидним, що не тільки вони брали участь у боротьбі, свідками стала вся університетська служба і єврейські студенти (українських студентів між свідками майже не було). Свідкам наказали пізнавати, хто із затриманих українців що робив. Натомість українським судова влада не пропонувала пізнавати між польськими студентами і університетською службою, що вони робили. Після переслухання свідків півтори сотні українських студентів просто з університету відведено до криміналу, а решту пізно вночі випущено на волю. Про те, як спішно було судовій владі якнайскоріше запакувати до в'язниці українських студентів і як вона боялася, щоб не виникло

щось некорисного для поляків, найкраще свідчить той факт, що огляд місця подій й опис його проведено лише через чотири дні.

„Таким чином, — писав ЛНВ, — протягом чотирьох днів університетська служба й польські студенти могли нищити й затирати всякі сліди, які промовляли би на їх некористь. Тому не диво, що потім слідів від польських куль якимось не знайшлося. Характеристичне для судової власті й те, що хоч вона по кількох днях і випустила більшість українських студентів з в'язниці (боялася, очевидно, що можна буде сподіватися від них якогось колективного, хоч і пасивного опору, раз вони сидітимуть в такій великій кількості), однак все ж уважала за потрібне аж до скінчення слідства тримати у в'язниці 25 українських студентів, хоч проти багатьох з-поміж них не було ніяких індивідуально обтяжуючих доказів”.

Цікаво реагувала на події 1 липня польська суспільність. Польська преса, вся без винятків, почала розпускати чутки, що українці самі забили свого товариша і що поляки не стріляли. Польські газети, навіть поступові, вилили на українське студентство і на всю українську молодь ціле море бруду. Вшехпольські часописи відверто закликали поляків до озброєння й помсти українцям. Цю помсту частково й виконано, обкидаючи камінням і ображаючи словесно українських студентів, коли їх провадили до в'язниці. Не забули польські погромники при цій нагоді повибивати вікна в українських інституціях.

У парламенті українські послы не дуже хотіли розв'язувати справу, що довела до кривавого конфлікту. Виданий прес-реліз українського клубу був цілком безбарвний, і в нім не було зазначено, що вся вина за те, що сталося, падає на центральний уряд, який своїм вічним зволіканням у цій справі робить відносини в університеті нестерпними. Польське коло примусило уряд видати офіційний прес-реліз, у якому „констатовалося”, що польські студенти 1 липня не мали зброї і не стріляли, а стріляли тільки українські студенти і, значить, це вони самі вбили свого товариша.

„Верхом нахабства і цинізму зі сторони Поляків, — писав ЛНВ, — і безправства і рабської покоры перед колом польським зі сторони центрального правительства треба назвати сей комунікат. Власть політична ще перед скінченням слідства, ще перед переведенням розправи і виданням судового вироку вже осуджувала українську сторону, робила се без усяких фактичних підстав, тільки для того, що їй потрібні були голоси кола польського. Годі знайти більш яскравий приклад того, як правительство само зневажає закони, коли розходиться о Українців. Сей комунікат вже наперед показував, в яким напрямі буде укладати-

ся цілий акт обжалування, в яких злочинах він буде обвинувачувати українських студентів. Поглянемо ж на сю перлину польської прокураторської власті!

Акт обжалування каже, що докази стверджують комплот зі сторони української молодіжі. Се твердження зовсім не перешкоджає одначе прокураторові розділювати обвинувачених на дві часті: знаємо, що процес ведеться проти 101 ст., а проти решти (200 ст.) ведеться ще слідство. З приводу сього факту влучно сказав у своїй парламентарній промові посол Петрицький: „Львівський прокуратор урядив собі цілу річ дуже просто — він поділив на підставі висліду слідства українських студентів на дві категорії: до першої належали такі, котрі як свідки цілком певно доказали би вину польських студентів і польських властей, другу з таких студентів, котрі вправді в слідстві нічого не зізнали, яким однак як Українцям не можна вірити й які остаточно для Поляків можуть стати небезпечними. Перших в числі 101 обжаловано, а проти других в числі понад 200 полишено обжаловання лиш *in suspenso*, щоб їх не можна було покликати як свідків проти винуватих! Ми можемо додати, що прокуратор урядився ще простіше і безправніше: одинадцять українських студентів, які були спочатку переслухані як свідки, і проти яких не було зізнань і з польської сторони, він зробив потім обжалованими. Зробив се він для того, щоб сі свідки зложили дуже важні зізнання, котрі обтяжували польську сторогу (між іншим один з сих свідків докладно описав Поляка, який стріляв до убитого студента, Адама Коцка, і той момент, як Коцко упав).

Ми бачили, що студентам-Українцям дуже важно було відбутися своє віче на університеті, щоб заманіфестувати таким способом свої права до нього. Акт обжаловання рішучо відкидає сю думку; на думку прокуратора українські студенти вже перед 1 липня мали аж забагато зборів в університетській справі, щоб була потреба ще раз обговорювати її в мурах університету. Ціллю українських студентів, по словам акту обжаловання, було — доконати насильство на службі і слухачах університету й ушкодити його майно і річи, а віче мало чисто тактичний характер — загірті зібраних до оружно́ї боротьби. Для сього саме з зайнятої через згаданих ексцедентів часті головного коридору громадно накинено ся на людей, стоячих по противній стороні, що кидано на них поліна і кусники дерева, як також, що стріляно до них з пістолетів. Ясна річ, що наміром атакуючих... було ушкодити нападених на тілі, а рід знарядів і спосіб їх ужиття дають виразно пізнати, що ходило про завдання тяжких ушкоджень; нічо прецінь легшого, чим через обкинення ворога масою полін, випущених рівночасно з багатьох рук

і з відповідною силою, як також через обстрілювання його з добрих пістолетів — тяжко на тілі його ушкодити, а що декотрі з атакованих оминули ушкоджень, інші знов віднесли лиш легкі зранення, сталось се зовсім очевидно з причин, лежачих поза наміром обвинувачених, а переважно було річчю випадку” (хай читачі нам вибачать отсю цитату, але вона аж надто добре характеризує, як виконує судова власть припис закону, щоб акт обжаловання був виготовлений в українській мові). Бачимо отже насамперед, що хоч-не-хоч, а прокуратурія таки не змогла закинути обжалованим „злочин морду”, а значить питання, хто вбив Коцка, лишила цілковито на боці. Атакуючими представляє акт обжаловання українських студентів, хоч знаємо, що коли вони ще спокійно відбували віче, польські студенти вже поставили барикаду і загородили Українцям вихід з університету. Сього не може заперечити і прокуратор, одначе він геніально розв’язує сю справу: на його думку, вже сам факт, що Українці прийшли на віче, вистарчає, щоб признати їх нападаючими, а по-друге, вони „не мали привілегії до головних сходів” (sic!).

Що Українці для урядження нападу на університет утворили комплот, про се, на думку акту обжаловання, свідчать такі факти: тайний спосіб скликання учасників на віче і непотрібність такого віча (вище ми вже виказали, чому саме воно було потрібне). „Однак найбільше переконуючим доказом правдивої цілі зборів було уоруження його учасників. То ті браунінги, револьвери, то тих понад 100 острих патронів, то ті булави, коли, костурі, то ті кастети, боксери і інші знаряди, котрими — судячи з їх кількості — можна би добре уоружити яких 150 або більше осіб, — одним словом той цілий, принесений на університет арсенал оружя, пригожий до нападу з віддалі і до ручних атак — виключав всякий сумнів щодо роду намірів, з якими зібралось „віче”. А поверх сього, чому дібрано собі чужих людей, не лиш таких, котрих з університетом нічо не в’яже, але і таких, котрі з огляду на свої інтелектуальні кваліфікації суть нездібні до поважних нарад у так без міри скомплікованій справі? Для чого визначне число слухачів св. Богословія явилось на місці для непризнаки в світськім одязі? Все те доказує ясно, що там не йшло про бесідників та слухачів, лиш про якнайбільшу кількість рук, готових до безоглядного уживання оружя, до кєрвавого насильства, а само „віче” мало на цілі або дати учасникам час до остаточного зібрання, або можливість остаточного порозуміння перед самою борбою щодо таких подробиць, о котрих доперва дане положення в послідній хвилі могло рішити, або щонайпевніше, заґріти і розпалити присутніх перед самим довершенням умовлених насильств. Віче мало отже значіння чисто тактичне”. В сім

уривку що не твердження, то або чиста брехня, або перекручення і натягання фактів, які дало вступне слідство. Одно тільки твердження є правдиве — українські студенти дійсно явилися на університет озброєні. Одначе з сього факту годі виводити, мов би їх головною й одинокою ціллю був напад на університет і насильства над людьми. Казати так, се значить виходити з вшехпольського погляду на Українців, що вони „дич”, „різуни” й уміють тільки бити й нищити. І тільки шовіністичним засліпленням польської прокуратурії можна пояснити, чому вона не взяла на увагу тої атмосфери, яка витворилася на університеті в останніх роках. А атмосфера ся була того роду, що українським студентам просто небезпечно було являтися на університет без зброї, особливо ж на віче. Пригадаймо собі тільки криваву імматрикуляцію в грудні 1907 року, коли вшехпольські студенти напали перші на українських, пригадаймо зав'язання „боївки” для оборони університету від „гайдамаків”, про яку широко писалося в своїм часі в польських поступових газетах, пригадаймо блокаду університету в маю 1910 року, коли всякими способами провоковано українських студентів. Все се факти, які аж надто виразно можуть свідчити, що українські студенти могли йти на університет озброєні зовсім не для доконання насильств, але того, щоб не бути заскоченими; тим більше, що у всіх в пам'яті ще була резолюція вшехпольського віча, що відбулося по нелегальнім, українським вічу з 14 марта 1910 року, в котрих польські студенти заявляли, що кожне віче на університеті українських студентів уважають за провокацію й порушення польськості університету. Хоч потім її й усунено, одначе ніщо не давало запоруки, що „боївка” не схоче „боронити” знову університет перед „гайдамаками” і масакрувати українських студентів, коли вони будуть виходити з віча. Щодо „чужих” людей, то їх на ціле число вічевиків (понад 300) знайшлося ледве двох-трьох. „Чужі” люде акту обжаловання се насамперед всі студенти львівського університету, які не були тільки записані на останній семестр (отже навіть на основі університетських приписів мали ще всі академічні права); далі се матуристи, які приїхали на віче, котре відбулося перед університетським вічем в салі „Сокола” й пішли на університет, зовсім не сподіваючись, що там може прийти до кривавої боротьби. Нарешті, яку вартість може мати приписування виключно українським студентам всеї зброї, яку знайдено на університеті і твердження, що Поляки жодної зброї не мали і не могли мати, про се найкраще можуть свідчити хоч би отсі факти, які виявилися при розправі. Один польський студент між палицями і топірцями, які фігурують, як матеріальний доказ злочинних замірів українських студентів, знайшов сей топірець, який відібрано йому на

університеті. Один поліцейський агент зізнав, що відібрав на університеті при ревідуванні у одного польського свідка револьвер і передав його слідчому судді. Що сталося далі з сим револьвером, невідомо, і ми з повним правом можемо твердити, що він опинився між зброєю, яка фігурує на розправі, як зброя українських студентів. А таких випадків могло бути й більше. Пригадаймо, що слідчий суддя не видав зарядження, щоби зброю позбирали покликані до того офіційні особи (судові або поліцейні), що її приносили й віддавали, як зброю української молодіжі, і польські студенти й університетська служба. Таким чином, хто з польських студентів не встиг разом з своєю зброєю вийти з університету (під час розправи виказано, що по арештуванні Українців з університету досить свobodно випускали і впускали Поляків) міг просто віднести її й віддати слідчому судді, як зброю „гайдамаків”. Говорення акту обжаловання, що віче українських студентів мало значіння чисто тактичне, що на сім вічу вони мали порозумітися щодо подробиць нападу, се просто вигадка, бо цілий ряд польських свідків, які були на вічу, ствердив, що на нім обговорювано справу заснування самостійного українського університету, а зовсім не раджено над стратегічними планами нападу на польських студентів або службу. З сього бачимо, що всі докази акту обжаловання, немов би то українські студенти зробили комплот для доконання насильств, опираються дійсно на брехні, перекручуванні фактів і нарешті на крайнє сторонничім їх толкованню.

Знаючи се, можемо оцінити, наскільки оправданим являється отсе незвичайно важне твердження акту обжаловання: „Супроти того, що — як доказано — промовляють докази за приготовленим комплотом, проте всі обвинувачені, яко учасники того комплоту, становлячі одну руку, мусять після засад співсправства відповісти передусім на підставі факту, що з наміром поповнення насильства знайшлися на місці, отже вдерлися на університет, і що опісля допустились насильства, чи то своїми руками, чи через своїх товаришів. Бо злучилися вони з ними в свідомості спільної цілі, готові кожної хвилі підперти їх безпосередню акцію, збільшуючи їх силу, зменшуючи їх відвічальність, одним словом пособлюючи яким-будь способом до певнішого осягнення спільного задуманого висліду. Для того не треба для виказання їх вини окремого доказу на те, що також і вони своїми руками безпосередньо допускалися ексцесів, хотя слідство дало — як покажеться — ще до декотрих таких указ”. Сей вивід, цілком безпідставний, як бачимо, потрібний прокураторові на те, що йому бракує доказів, які індивідуально обтяжували б українських студентів. Крім того, він незвичайно добрий ще й тим, бо разом робить правно підозрілими всіх українських студентів-свідків і таким чином

позбавляє вартості їх зізнання. Ось головніші з способів, при помочі яких польська прокуратурія зробила біле чорним, а з нападених українських студентів зробила нападаючих, а з нападаючих Поляків зробила невинних жертв української дикості. Позбавивши Українців свідків і взявши за свідків тих, які перші на них напали, прокуратурія могла сподіватися, що їй дійсно вдасться довести українським студентам злочини, закинені актом обжаловання. Справу було підготовано якнайкраще, з додержанням усіх вимог польської „справедливості” ...

14 лютого розпочався шабаш польського цинізму над українськими студентами, який, як обіцяли, мав закінчитися за тиждень. У липневому номері ЛНВ у статті „Процес 101” автор, що крився під псевдонімом Spectator (а ним був Сергій Єфремов) писав: „Епілог кривавих подій з першого липня минулого року, жертвою яких упав від польської кулі один український студент, тягнеться вже третій місяць і не скоро ще скінчиться. Так і хижий звір, перше ніж видасть останній вирок на спійману жертву, довго перед тим мучить і бавиться нею. І сидячи на розправі, бачачи ведення її трибуналом, зложеним з самих Поляків, починаєш несамохіть думати про неї. Нинішня розправа, як і ціле поступування адміністраційної і судової власті по університетських подіях супроти українських студентів — за те, що вони насмілилися голосно протестувати проти правного скасування їх прав на львівському університеті, проти правного забезпечення польського характеру сього університету. На сій точці сходяться однодушно і польські студенти львівського університету за незначними виїмками, і університетські власті, і поліція, і державна прокуратурія, і суд, і нарешті представниця польської публічної opinio — періодична преса. Всі ці чинники, кожний в міру своїх сил і змоги, подбали про те, щоб якнайбільше при сій нагоді датися взнаки українським студентам”.

Сенат Львівського університету зайнявся своїм розслідуванням справи 1 липня. Розслідування стосувалось усіх українців, і його метою було виявити лояльність студентів до поляків та польського характеру університету. Загальні слухання студентів закінчилися в половині лютого, і № 44 „Діла” від 27 лютого 1911 року оголосив результати. Студента прав Володимира Левицького було вигнано з університету і заборонено навчатися у крайових університетах. На два семестри було виключено студента медицини Володимира Білозіра, а його колегу, також студента медицини Володимира Щуровського було виключено на один семестр.

Володимир Щуровський встигне закінчити університет, відбути ординатуру ще перед початком Першої світової війни, і стане лікарем

Притулку для українського січового стрілецтва у Львові при вулиці Петра Скарги. Він буде лікувати Івана Франка.

Сімнадцять студентів було умовно виключено до першого порушення дисципліни, тридцять одному оголошено так звану деканатську догану і знято стипендії, одинадцятьом зроблено „деканатські упімнення”.

Доля студентів у „процесі 101” була наперед визначеною. Трибунал складався зі самих поляків. Фігурував, правда, між радними трибуналу один „порядний Русин” — українець тільки з походження, а фактично поляк, а з погляду судової „справедливості” гірший від найбільш затятих вшехполяків. Отже, на розправі оскаржував польський прокурор, судив польський трибунал, свідчили польські свідки. Старання українців, щоб суд відбувся перед якимось іншим трибуналом, а не у Львові, нічого не дали. „Наші вороги являються zarazом і нашими судьями”, — писало з того приводу „Діло”.

Нічого дивного, що розправа почалася з безпосереднього порушення закону. Акт оскарження було виготовлено в двох мовах, польській і українській, хоч усі оскаржені були українцями, й закон казав, що в таким випадку вся розправа має вестися в українській мові. Читання акту оскарження почалося в польській мові, і це викликало демонстрацію оскаржених і оборони: вони запротестували і вийшли з судового залу на весь час читання акту по-польськи. Далі прокурор, знову протиправно, промовляє до трибуналу по-польськи. Це викликало новий протест оборони й оскаржених; у своїх промовах вони висловили обурення, що представник і сторож закону сам ламає його, а трибунал нічого не робить, щоб покласти кінець безправ'ю. Трибунал був заскочений тим протестом і допустив до виголошення промов. На другий день, однак, спроваджено до коридору перед залом судових засідань поліціантів, і трибунал пригрозив на майбутнє обороні й оскарженим дисциплінарними карами. Ці погрози незабаром були здійснені — оборона мусила заплатити 700 корон кари, а одного українського адвоката суд попередив, що виключить його з оборони. Характеристичний коментар безправних дій прокурора в справі уживання польської мови дав на сторінках вшехпольського органу „Słowo Polskie” колишній прокурор Перацький. Він заявив, що хоч закон і каже уживати українську мову, однак польська культурніша, а поляки мають силу в своїх руках. Коротко і ясно, а також щиро! Трибунал виявився на висоті завдання. Голова регулярно відхиляв усі небезпечні для поляків питання, хоча вони стосувалися фактів, порушених в акті оскарження. Бувало й так, що відхилялись питання оборони, які перед тим дозволено ставити прокуророві. Одному адвокату голова відхиляв поспіль 30 питань про попередні події в

університеті, хоча перед тим і згодом сам подібні питання ставив та й іншим дозволяв ставити. А відхиливши стільки запитань, ще наложив на нього кару в 200 корон за „неумісне ставлення питань”. Протоколісти також робили відповідні записи, пом'якшуючи всякі зізнання польських свідків, які могли би бути некорисні для висновків акту оскарження, так що оборонці щохвилі мусили вимагати прочитання запису і внесення спростувань; але тут на допомогу приходив голова, який ще раз запитував необережного або не досить приготованого свідка, а свідок, який перед тим з прослуханого протокольного запису вже довідувався, як йому краще зізнавати, повторював не те, що говорив перед тим, а те, що щойно прослухав.

Дуже характеристичним також є ставлення трибуналу до свідків: польським свідкам голова відкрито допомагав виплутуватися із суперечностей, часто підказуючи їм відповіді, чи ставлячи питання відповідним чином, те ж саме робив і прокурор; натомість українських свідків вони випитували якнай докладніше і скрізь старалися виявити невідповідності. Найкраще це ілюструють факти, наведені в статті „Справедливість, якої не вільно подавати в сумнів”, надрукованій у № 61 „Діла”. У ній згадувалося про те, що перед тим, як вислухати свідчення одного українського студента, викликаного прокуратурою, прокурор заявив, що не має до нього довіри, бо він український студент, який був на вічі в третьому залі, і тому вимагає, аби його не заприсягати.

„Трибунал, — пояснював Сергій Єфремов у згаданій статті в ЛНВ, — не зважаючи на протест оборони, яка вказувала на неконсекветність поведінки прокуратора, розуміється, згодився з його висновками. Зараз по переслуханні свідка голова заявив, що з огляду на великі суперечності між його зізнаннями, які він зложив під час слідства і тепер, він відсилає його до слідчого судді, щоб перевести проти нього слідство в справі неправдивих зізнань. І свідка зараз замкнули до арешту. А великі суперечності, які сконстатував предсідатель, були такі. В слідстві зізнавав він, що референт свою промову на віче закінчив словами: „А тепер вийдемо і будемо ходити по коритарах, щоб не допустити до викладів”. А на розправі заперечив, мов би він так зізнав у слідстві, і заявив, що референт про недопускання до викладів говорив не в формі поклику до присутніх, лише підчас промови, обговорюючи способи студентської боротьби на інших університетах. Отсе і все. А ось відношення до польського свідка. Сей свідок у слідстві зізнав, що поліція ввійшла до університету перед ним, а при розправі, що за ним; в слідстві зізнав, що як вийшов на перший поверх, побачив, як значне число осіб сходило на долину, а при головній розправі сказав, що того

не заарештував; в слідстві сказав, що бачив якісь три руки, виставлені з револьверами з вікон салі III (в якій було віче), а при розправі про се не згадав; при розправі зізнав, що бачив чоловіка, котрий сидів на вікні III салі з револьвером в руці, а в слідстві про се нічого не згадував; при розправі зізнав, що бачив, як переносено Коцка, а в слідстві про сей момент зовсім нічого не говорив. Додаймо, що свідок сей зізнавав під присягою і з притиском підносив, що має добру пам'ять і добре пам'ятає все, що бачив на університеті 1 липня. Коли ж один з оборонців підніс, що предсідатель навіть не запитав свідка, чому його зізнання такі суперечні, і зажадав, щоб усі ці суперечності були ствержені в протоколі, трибунал на нараді рішив, що жадних суперечностей в зізнаннях свідка нема, а оборонця засудив на 200 кор. кари і загрозив виключенням з розправи за те, що він насмілювався подати в сумнів об'єктивність трибуналу. І таких прикладів „об'єктивного” поступування трибуналу можна би навести цілі десятки. Про об'єктивність свідчить також, що трибунал заприсягає всіх польських свідків, хоч майже всі вони брали чинну участь в боротьбі — будували барикаду і кидали полінами, як се ствердило слідство. Натомість для українських свідків вистарчає сама присутність на вічу, щоб прокуратор подав у сумнів віродостойність їх зізнань і спротивився заприсяженню; і трибунал все годиться з думкою прокурора”.

„З зізнань проректора Марса, — продовжує Сергій Єфремов, — варто зазначити, що він заслонився „урядовою тайною” на питання оборони в справі меморіалу сенату, який був безпосередньою причиною університетських подій, і в справі вшехпольської „боївки”, або як її делікатно називає прокуратор, — „охоронного поготівля”. Факт, який багато дає до думання! Секретар університету, Йордан, зізнав, між іншим, що коли б польські студенти не поставили барикади, віче українських студентів скінчило би ся спокійно. Зізнання, яке ґрунтовно збиває розумування акту обжаловання, бо вказує, що властивими чиновниками подій, які перші почали агресивні виступи, були якраз польські студенти. Незвичайно характеристичне світло на відносини, які панують на львівському університеті, кинуло признання проф. Балясіца, що він ходить на університет з револьвером, щоб мати оборону проти можливого нападу на нього українських студентів! А другий польський професор просто чуда-дива зізнавав — ще в день перед вічем його служниця, Магдуса, завідомила його, що по вулиці, яка веде до українського „Академічного Дому”, цілу ніч їздили фіакри. „Я догадався, що на університеті має щось бути”, виводить професор славістики, викажуючи сим свої високорозвинені слідчі спосібності.

Прийшовши на університет в день віча, він також бачив багато, чого ніхто крім нього не бачив: масу незнайомих йому людей, не студентів, в брудних ковнірцях, без карваток і в „куліковських бутах”. Коли йшов з університету, один український студент зачепив його боком, і при сім почувся металевий звук, а шановний професор побачив „kólko” револьверове. Трохи далі йшов другий український студент, тримаючи руками на плечах кінці свого плаща, а в кишені його сподень „виразно вирисовувалася силуетка браунінга”. Не диво, що після таких страхів професор побіг до помешкання проректора і там телефонічно на свою руку закликав до університету поліцію; одначе він трохи спізнився — поліція і без його повідомлення вже була на університеті”.

Польські студенти дуже впевнено зізнавали перед трибуналом, стверджуючи, що все дуже добре пам'ятають; одначе коли починала ставити питання оборона або оскаржені, вони викручували або казали, що саме цього не пригадують. Персонально вони ніби й нікого не звинувачували, та й неможливо було під час бійки зауважити й запам'ятати обличчя українських студентів. Хоч і приведені до присяги, вони нахабно брехали. Майже всі польські студенти зізнавали, що українські студенти перші почали кидати полінами. Тим часом університетські возні, поляки, ствердили рішуче, що на коридорі, де були українці, жодного поліна не було і не могло бути, поліна були тільки в ректорському коридорі, де були поляки. Цей факт скріпили й деякі свідки-євреї. Щодо пострілів, то майже кожен із свідків-поляків зізнавався інакше. Запитані про боївку, вони переважно заявляли, що не знають про її існування, або казали, що ніякої подібної організації не було (хоч про неї говорилося цілком виразно в друкованому органі вшехпольського студентського товариства „Czytelnia akademicka” і писали про неї деякі поступові польські газети). Заскочений такою нахабністю свідків стосовно існування боївки, А. Кос вимагає викликати в ролі свідків і привести до присяги д-ра Станіслава Глембінського, на той час вже міністра залізниць, намісника Бобжинського, міністра правосуддя д-ра Штірке, голову кабінету міністрів Ріхарда Баронча, щоб вони сказали, чи була в університеті організована сенатом боївка польських студентів, чи ні. Прохання А. Коса було відхилене, а його оштрафовано на 100 корон і обіцяно, що у випадку задавання ним „некоректних” питань його позбавлять прав оборонця. Тільки один свідок, несподівано заскочений питанням, чи він також записався до боївкарів, мусив признатися, що записався, і цим довів, що боївка як певна організація таки існувала.

Тільки в одному зійшлися всі польські свідки — ніхто з польської сторони не стріляв, ніхто з них українських студентів не зачіпав, бари-

каду поставили вони для оборони ректорату, на котрий ніхто й не думав нападати й не нападав ніколи перед тим. Ну, а що ця барикада загорювала українським студентам вихід з університету, на це є стереотипна відповідь — не було часу поставити її коло самого ректорату.

Університетська служба також солідарно зізнавала тільки те, що з польської сторони ніхто не стріляв, признавалась однак до кидання поліні; твердила, що стріляли виключно українські студенти. Щоб надати більше правдоподібності твердженню, що Коцка вбили його власні товариші, служба зізнавала, як і деякі польські студенти, що українські студенти стріляли з глибини коридору, а не коло барикади, отже, тим самим могли легко влучити в своїх товаришів, котрі були коло барикади. Один з університетських возних, в запалі оповідаючи про постріли з українського боку, стверджував, що „хто з українських студентів не мав револьверів, той стріляв з чого-будь”.

Тільки деякі свідки-євреї зізнавали більш-менш об'єктивно. Один із них говорив, що, на його думку, поліна почали падати з польського боку, а перші постріли пролунали з боку барикади.

Деякі з нечисленних українських свідків, викликаних прокурором, кинули дуже цікаве світло на дивну поведінку університетської влади й на відносини між польськими й українськими студентами. Один з українських свідків зізнав, що бачив, як під час блокади університету в травні один із польських студентів відверто бавився при товаришах браунінгом. Розповіли вони багато цікавого і про агресивні виступи польської молоді проти української в попередні роки.

Коли українські послы в парламенті показали все безправ'я адміністративної і судової польської влади, допущене проти українських студентів, і зажадали від міністра судочинства покласти цьому край, той під тиском польських послів дав українським парламентарям відповідь, яка була би більше до лиця панському посіпаці. Він підніс під небеса справедливість і об'єктивність польського суду і закинув українським послам, що вони своєю критикою польського судочинства шкодять справі самого процесу: „Наражуєте теж на шкоду інтерес оскаржених, котрим найкраще послужите можливо скорою, в упорядкованих формах переведеною розправою, а наражуєте також на шкоду корисну полагоду кількох вам добре відомих справ, котрі можуть прилучитися до дальшого бігу і висліду карного процесу” (очевидно, натяк на амністію).

Із 101 учасника цього процесу 53 були студентами Львівського університету, 33 — випускниками гімназій.

Крім Адама Коцка, постраждав і Роман Леонтович, якого дуже покалічили.

Процес декілька разів переривався, щоб поляки мали можливість підготуватися. Усім було зрозуміло, що жодного примирення між поляками та українцями не буде.

Українську пресу за висвітлення процесу постійно конфісковують; із дев'яти випусків „Діла” цісарсько-королівська прокуратура конфіскувала сім. Причина одна: у висвітленні процесу вона вбачає підбурювання громадян до безпорядків...

Крім безконечних звітів про хід процесу „Діло” час від часу подає інформацію іншої тематики. Зокрема повідомляє, що від початку 1911 року дуже активно почав діяти Український народний університет, який, як виявилось, був заснований О. Колессою ще 1907 року. Але активізувався аж тепер. З газет зникають звинувачення шановного професора зі сторони студентів щодо його недостойної поведінки. Почало працювати і „Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили”.

У Києві — чергова ревізія в „Літературно-науковому віснику”. Поліція забрала 135 екземплярів книжок. За публікацію оповідання А. Франса, перекладеного Іваном Франком, О. Веселовський звинувачений у порнографії і оштрафований солідним штрафом. Біди сипляться на редакцію часопису одна за одною. Іван Липа на сторінках „Діла” (№ 24 від 2 лютого) вслід за статтею Гната Хоткевича про „оригінальну” діяльність часопису піднімає інше питання: чому журнал втратив позиції, завойовані при Іванові Франку, і став нецікавим читивом? На думку І. Липи, це сталося тому, що владу в журналі узурпував М. Грушевський.

Газети повідомляють і про те, що 11 лютого помер мільярдер Альберт Ротшильд, а також що наближається 50-літній ювілей смерті Тараса Шевченка, який в Росії заборонено святкувати.

№ 50 „Діла”, що вийшов 6 березня, зауваживши, що „процес 101” триває вже 17 днів, повідомив і те, що Іван Франко представив на засіданні історично-філософської секції реферат своєї праці „Студії над українськими народними піснями: Хмельницький і Барабаш”.

Галичина широко відзначала 50-літній ювілей смерті Тараса Шевченка.

У той же час з'явилося повідомлення, що 18 березня помер Павло Житецький, давній, ще з часу першого приїзду в Київ, приятель Івана Франка. На його похороні у Києві, як повідомив № 63 „Діла” від 21 березня, виступив Михайло Грушевський.

№ 90 „Діла” від 26 квітня інформував, що 23 квітня 1911 року на 63 році життя помер Кароль Беднарський, довголітній управитель друкарні

НТШ. „Покійник, — писала газета, — визначався великою солідністю, завдяки котрій Виділ Товариства весь час його управи надіяв його своїм довір'ям, а товариські прикмети Покійника з'єднали йому правдиву і щирю симпатію знайомих, підчинених йому друкарняного персоналу і всіх, хто з друкарнею Товариства мали зносини. Земля йому пером”.

Йшов 50-ий день розправи над студентами, і не було видно її кінця.

2 травня 1911 року газети повідомили, що на хуторі Волчків Радомишльського повіту застрелився Мусій Кононенко, відомий у літературі під псевдонімом М. Школиченко, який народився 22 травня 1864 року. Газета „Діло” у № 94 опублікувала про нього великий некролог, згадавши, що колись Кононенко боронив Б. Грінченка у дискусії про мову з Іваном Франком. Виявилось, однак, що вістка про смерть М. Кононенка не правдива. Газета мусила вибачитись, побажавши М. Кононенку довгих літ життя. У „Літературно-науковому віснику” замість О. Веселовського, оштрафованого на 50 рублів за публікацію „порнографічного” оповідання А. Франса, став працювати Гехтер.

„Процес 101” триває вже більше як чотири місяці.

Галичина достойно відзначила роковини героїського вчинку Мирослава Січинського і стала активно готуватися до виборів. У середу 21 червня 1911 року („Діло”, № 135) ширший Народний комітет оголосив список своїх кандидатур по виборчих округах Східної Галичини. Комітет виставив свої кандидатури у 17 округах із 19:

Округ 51 (Сянік) — професор політехніки Роман Залозецький.

Округ 53 (Судова Вишня-Самбір-Рудки) — парох Стефан Онишкевич.

Округ 54 (Підбуж-Дрогобич-Лука) — I кандидат — парох Стрільбищ Іван Яворський, II кандидат від меншості — адвокат з Дрогобича Євген Олесницький.

Округ 55 (Долина-Калуш-Надвірна-Делятин) — экс-віце-президент парламенту Юліан Романчук.

Округ 56 (Печеніжин-Коломия) — директор „Покутського Союзу” в Коломиї Захар Скварко.

Округ 57 (Мединичі-Стрий-Бібрка) — судовий радник в Сколе Лев Левицький.

Округ 58 (Борщів-Заліщики-Снятин) — адвокат в Городенці Т. Окуневський.

Округ 59 (Обертин-Товмач-Станіславів-Тисьмениця-Богородчани) — адвокат у Відні Євген Левицький.

Округ 61 (Перемишль-Мостиська-Доброміль) — директор гімназії Григорій Цеглинський.

- Округ 62 (Рава-Руська-Яворів-Жовква-Янів) — професор університету Станіслав Дністрянський.
- Округ 63 (Золочів-Одесько-Перемишляни) — суддя повітовий у Глинянах Володимир Сінгалевич.
- Округ 64 (Львів-Винники-Городок-Щирець) — парох Скнилова Йосиф Фолис
- Округ 65 (Сокаль-Радехів-Зборів) — адвокат в Сколе Євген Петрушевич.
- Округ 66 (Бережани-Рогатин-Журавно) — I кандидат — крайовий адвокат Кость Левицький, II кандидат від меншості — господар в Слободі Золотій Тимотей Старух.
- Округ 67 (Ярослав-Радимно) — кандидат адвокатури у Львові Лонгин Цегельський.
- Округ 68 (Козьова-Тернопіль-Збараж) — адвокат у Тернополі Сидір Голубович.
- Округ 70 (Скалат-Підволочиськ-Копичинці) — власник реальності Михайло Петрицький.

Преса описує криваві вибори в Дрогобичі, в результаті яких від поранень померло 24 особи, 10 догоряє і 40 важкопоранених. Убито слюсаря Татарського, Осія Горовіца з Борислава, професора французької мови Бертельта, Ляйбім Міля, Шектера, Люстіга Франка Пристая, муляра Миколу Кушніра, управителя гарівні Вечинського, Озію Гальперна, Вайнгартена, візника Шрайбера, Якова Коха, а також трьох жінок. Важке поранення ножем від руки жандарма отримав учень Пшашковський.

Вибори у цілій Австрії розпочались 13 червня, однак у Галичині їх перенесено на 19 червня, враховуючи специфіку і криваву традицію виборчого процесу в цьому регіоні.

18 червня, напередодні виборів у Східній Галичині, закінчився „процес 101”. Газети обіцяли, що вирок буде оголошено в середу 28 червня.

Саме того дня „Діло” повідомило про тяжку недугу Архипа Тесленка. Він жив сам зі старим безруким батьком, не вставав з ліжка, не було ліків, не було кому доглянути. Саме у той час у Києві накладом Українсько-руської видавничої спілки вийшло оповідання Архипа Тесленка „Страчене життя”.

„Автор оповідання, — писав у рецензії на нього в липневій книзі ЛНВ М. Сріблінський, — такий же трагічно-творчий тип, як і герой його оповідання Оленка. Він належить до „селянських дітей”, що самотужки добились до джерела культури, освіти, науки, — словом, до свідомості, яка їх ... отрує. Бідний селянин Тесленко жадібно пив з сього джерела,

кинувся з чистим серцем і запалом на страшного дракона — натерпівся ж він по тюрмах, пересилках, етапах, засланнях! (На се вказує коротка передмова Ю. Сірого до оповідання з відомостями про автора).

Добродій Тесленко виступив як дуже оригінальний автор. Його письменницька манера — гарна прикмета нашої національності: лаконізм мови. Сей лаконізм вже не з учорашнього дня вважається характерною прикметою укр. мови, але в літературі він ще не знайшов достойного виразу. Тесленко зробив дуже вдालу спробу — написав оповідання чисто по-українському — лаконізм і виразність стилю у його дуже гарні. Я звертаю особливу увагу на сю прикмету Тесленкового писання як на виразний показчик хисту, таланту автора. Автор не взявся писати так, як у нас пишуть майже всі письменники — стилізують один одного. Один у одного підглядає краді звороти, фрази, образи, підмальовує їх, уточує, але не одступає від загальної концепції як цілих фраз, так і цілих літературних композицій, однакових фабул з різними варіаціями. Стилізація літературних зразків — прикмета убожества творчості. Так у нас поети стилізують Шевченка, Гай стилізує Олесья, Капельгородський — Грінченка, різні дії міногес — Чупринку (особливо гаяються за Чупринчиним легким, бурхливим, прудким віршем) і т. п. Така стилізація не має нічого спільного з стилізацією творчості Метерлінка, Гамсуна, Чехова. І прекрасно робить д. Тесленко, що стилізує оригінальні національні прикмети нашої мови — так твориться мова! Тесленко, розуміється, не дав блискучого зразка літературно-стилізованої національної мови, але він став на вірний шлях, дав сильний натяк, що інстинктивно потягне в сей бік наших майстрів слова. Коли у нас і є добрі зразки літературної і дійсно української мови, то се переважно у галицьких письменників (Стефаніка, Мартовича, Семанюка, Франка, Яцкова), а у нас — дуже мало. Д-ій Тесленко дав гарний зразок центрально-українського діалекту (полтавського) — запаху, поезії в йому багато.

Не переказую фабули оповідання — його треба кожному прочитати. Для народного читання се оповідання — прекрасний матеріал”.

Напередодні оголошення вироку адвокат процесу А. Кос звернувся до цісаря з проханням про помилування українських студентів...

1 липня Личаківський цвинтар був ущент заповнений людьми, які прийшли на могилу А. Коцка. На могилі громада співала „Ви жертвою впали”, „Тихий вітер” — жалібну пісню В. Матюка на поезію І. Гушалевиича, традиційну „Вічну пам’ять” та „Ще не вмерла Україна”. Поліції і вшехполяків на цвинтарі було більше, ніж людей.

День знаменувався ще й тим, що президентом міста Львова був обраний сусід Івана Франка Нойман. У перші дні війни російський генерал

Брусилів виділить на охорону Ноймана 200 солдатів, і цю охорону, за наказом цього ж генерала, розмістять у будинку Івана Франка.

Газети аж захлинаються, оповідаючи біографію нового президента. Був бідним друкарем у друкарні Міллера. Одружився з його дочкою і став співвласником друкарні. Газета „Монітор” описувала, як за посвідченням редактора новообраний президент незаконно відпочивав у Карлсбаді. Всі газети в один голос твердили, що з такими здібностями президент міста далеко піде.

У вівторок 4 липня № 146 „Діла” опублікував вирок, який, як писала газета, має стати завершенням одного з актів кривавої трагедії двох народів. Вирок зачитано о 9.25.

На три місяці були засуджені Осип Охримович, Микола Залізник, Денис Думин, Павло Решетило, Осип Задурович, а також:

„На один місяць — Володимир Андрасевич, Роман Бардин, Володимир Бемко, Михайло Білик, Михайло Бігун, Осип Білоголовка, Михайло Боднар, Адріан Богусевич, Осип Букшований, Іван Кичій, Григорій Хитренький, Теодор Дацький, Рудольф Дробенко, Андрій Дзіваковський, Микола Федюшка, Михайло Гера, Володимир Гіжовський, Ол. Герасимів, Мик. Гамрацей, Лев Галас, Ол. Гинилевич, Вол. Гузар, Тадей Яримович, Богд. Яворський, Мих. Кавацок, Кл. Коник, Ол. Колісняк, Гнат Колцуняк, Юліан Колцуняк, Семен Коломийчук, Тим. Крохмальний, Ол. Коник, Ант. Крушельницький, Василь Цмайло-Кульчицький, Вол. Кульматицький, Яр. Кирчів, Роман Леонтович, Іл. Левицький, Ол. Лозинський, К. Личковський, Мих. Матейко, Василь Марущак, Кость Мельник, Мирон Моссора, Ярослав Мулик, Ів. Михач, Яр. Навчук, Мих. Орищин, Петро Пасічник, Петро Пастернак, Василь Порайко, Гр. Савицький, Яків Сеньків, Ів. Сенишин, Ів. Сокіл, Теодор Ставничий, Юрій Шепарович, Євг. Стебновський, Мик. Шашкевич, П. Ткачук, Іван Третяк, Ів. Турянський, Ів. Туркевич, Дан. Вахнянин, Ів. Велигорський, Дм. Вітовський, Рост. Заклинський, Ілля Живко, Осип Ліщинський.

На 14 днів — Франц Андрасевич, Роман Білинський, Олекса Дереш, Николишин, Андрій Дідик, Андрій Домашівець, Іван Докторток, Микола Григорійчук, Яр. Гинилевич, Кость Єзерський, Волод. Юринець, Осип Когут, Дм. Луканюк, Юліан Максимчук, Ів. Медвідь, Микола Мельник, Євг. Михалічко, Ів. Мосяк, Дем'ян Попович, Лев Рожанковський, Юліан Шипіло, Мик. Терлецький, Богдан Виневицький, Вол. Здебський”.

Засуджених визнано винними за § 85 „б” (ушкодження чужої власності) і § 8 (публічне насильство).

Оскаржений Микола Залізняк, відбувши кару, має виїхати за межі Австрії. Адвокат Володимир Охримович іменем оборони вніс скаргу неважності вироку.

Того ж таки дня у 13 округах відбулись остаточні голосування. З 19 округів у Східній Галичині 9 були чисто руськими, тобто українськими, і решта 10 — мішаними. Результат виборів такий:

- 1) мішаний округ 51 (Сянік) — москвофіл Курилович і поляк Старовейський,
- 2) мішаний округ 53 (Рудки-Самбір) — український націонал-демократ Стефан Онишкевич і вшехполяк Скарбик,
- 3) український округ 54 (Дрогобич, Старий Самбір) — соціал-демократ Вітик і поляк Осуховський,
- 4) український округ 55 (Калуш) — український націонал-демократ Юліан Романчук і український радикал Мик. Лагодинський,
- 5) український округ 56 (Коломия-Косів) — обидва кандидати від української радикальної партії Кирило Трильовський і селянин Павло Лаврук,
- 6) український округ 57 (Стрий) — обидва кандидати від української націонал-демократичної партії Євген Олесницький і Лев Левицький,
- 7) український округ 58 (Борщів) — український націонал-демократ Теофіл Окуневський і український радикал Василь Стефаник,
- 8) український округ 59 (Станіславів) — український націонал-демократ Євген Левицький та український радикал Лев Бачинський,
- 9) мішаний округ 60 (Бучач) — український націонал-демократ В'ячеслав Будзинівський і поляк Серватоський,
- 10) мішаний округ 61 (Перемишль) — український націонал-демократ Григорій Цеглинський і поляк Чайковський,
- 11) мішаний округ 62 (Жовква) — український націонал-демократ Станіслав Добрянський і поляк Висоцький,
- 12) мішаний округ 63 (Золочів) — український націонал-демократ Володимир Сінгалевич і вшехполяк Дембський,
- 13) мішаний округ 64 (Львів) — український націонал-демократ о. Йосиф Фолис і поляк Абрагамович,
- 14) український округ 65 (Сокаль-Броди) — український націонал-демократ Євген Петрушевич і москвофіл Дмитро Марков,
- 15) український округ 66 (Бережани) — українські націонал-демократи Кость Левицький і Тимотей Старух,

- 16) мішаний округ 67 (Ярослав) — український націонал-демократ Лонгин Цегельський і поляк Козловський,
- 17) мішаний округ 68 (Тернопіль) — український націонал-демократ Сидір Голубович і вшехполяк Заморський,
- 18) мішаний округ 69 (Теребовля) — український націонал-демократ Олександр Колесса і поляк граф Боваровський,
- 19) мішаний округ 70 (Гусятин) — український націонал-демократ Михайло Петрицький і поляк граф Голуховський.

В очікуванні остаточних результатів виборів 1911 року „Діло” публікує цілий ряд втішних „для руського вуха” новин.

Одна із них про те, що „наші гуцули” збагатилися театром, який „показує чудеса”. Керує тим театром і є його організатором зовсім не гуцул, а українець зі Слобожанщини Гнат Хоткевич, який у передмові до своєї повісті „Кам'яна душа”, що вийшла в Чернівцях 1911 року, пропонує гуцульський діалект покласти в основу майбутньої літературної української мови.

10 липня у Львівському університеті Степан Томашівський мав габілітаційну лекцію „Боснійська справа в історії Австро-Угорщини” і дістав *veniam legendi*. На рішення Сенату вшехпольські студенти зреагували черговим походом по українських інституціях з вибиванням вікон. Поліція на час того погромницького походу займалась іншими пильними справами, котрих у Львові ніколи не бракувало.

13 липня у № 152 „Діло” оголосило, що апеляційний трибунал ще не засідав у справі касації вироку „процесу 101”, але за кавцією (заставою) в 1000 корон з в'язниці було випущено студентів Рудольфа Дробенка, Василя Порайка та Юліана Максимчука. Кавцію склав адвокат-оборонець Володимир Старосольський.

У Петербурзі при Академії мистецтв обладнується кімната-музей Тараса Шевченка.

Галичина розпочинає підготовку до вшанування 100-річчя від народження Маркіяна Шашкевича. № 155 „Діла” від 17 липня друкує звернення Ювілейного комітету до українців із закликом достойно відзначити 6 листопада цю дату.

У цьому ж номері вміщено дані про остаточний розподіл політичних сил у новообраному парламенті. Отже, німецько-національний союз має 112 послів, соціал-демократи — 82 послы (1 українець), чехи — 80 послів, християнські соціалісти — 75 послів, польське коло — 73 послы, південні слов'яни — 37 послів, український союз — 28 послів, *unio latina* — 21 посол (16 італійців і 5 румунів), всенімці — 4 послы, галицькі русофіли — 2 послы, „диких” — 12 послів.

„І так, хвалити Бога, — писав із цього приводу у статті „По виборах”, надрукованій у VII—VIII книгах „Літературно-наукового вісника” за 1911 рік, Іван Джиджора, скрившись під псевдонімом „Ignotus”, — період виборчої кампанії маємо вже за собою. Три рази підряд ходив східно-галицький виборець до виборчої урни, нім нарешті міг собі сказати, що свої конституційні виборчі права і свій національний і партійний обов'язок в цілій повні виконав. Кінець кінцем по останнім виборчим терміні, 3 липня (звичайно кілька днів потім пізніше) дізнався про вислід свого голосування. При тім український виборець найбільше активний конституційний горожанин з розчаруванням не дочислився двох мандатів з двадцяти восьми, запоручених йому виборчим законом. По переведенню відповідної математичної операції ся страта може бути виражена в формі 7 %. Та щасливий врешті той, що дждався хвилі, в якій міг свою, оправдану зрештою, цікавість заспокоїти. В Галичині далеко не всякому се дано. Буває іноді, що виборець, який показує більший інтерес до свого конституційного права і до виборів, щонайменше коли той інтерес дорівнює такому ж інтересові адміністраційних властей, — так скажемо — такий виборець і лишається де-небудь оподалік виборчого місця і вже додому не вертає... Для справедливості треба зазначити, що саме при сьогорічних виборах, напр. в Дрогобичі таких виборців лишалося більше, ніж за всі дотеперішні виборчі кампанії разом взяті... щось коло 27 душ. Очевидно, такі річи робляться з вищих педагогічних мотивів. Галицька адміністрація, дбайлива о виховання суспільності, тим способом змагає до вироблення серед неї рівноваги і спокою”.

Далі „Літературно-науковий вісник” про результати виборів писав так: „Вибори поза Галичиною пройшли менш-більш спокійно, себто без особливих заворушень на зверх, хоч, розуміється, при завзятій партійній боротьбі. Наймаркатнішим їх результатом був розгром першої дотепер в парламенті і в цілій державі партії, християнсько-суспільної, або коротше клерикальної, яка з першого, щодо числа мандатів, злетіла тепер на третє місце. Упадок сей тим більше характеристичний, що насамперед доволі несподіваний — несподіваний принаймні в таких розмірах, як страта щось коло двадцяти мандатів, по-друге — що се лучилося в самім центрі сили цієї партії в Відні, де християнсько-соціальні при першім голосуванню здобули заледве два мандати з посіданих 18-ти. З сього упадку скористали передовсім німецькі ліберали і соціал-демократи, що йшли доволі солідарно проти спільного ворога, а через те потім і поділили між себе християнсько-суспільне наслідство. Першим результатом того був упадок нічим досі незахитаного президента міністрів Бінерта. Правду мовити, з виїмком проголошення озлобленими по виборах хрис-

тиянсько-суспільниками „політики свобідної руки”, що зрештою само собою нічого ще не значить — то особливих причин уступлення Бінерта не було. Але правительство перед виборами не оповістило якоїсь своєї загальної програми, на підставі котрої австрійські партії мали б іти до виборчого бою. Через те саме упадок клерикалів не повинен був тут грати ролі, тим більше, що побідні ліберали вступають до правительственной більшості так само, як і побиті християнсько-суспільні. Значить виглядів на будуче в справі зміни дотеперішньої системи правління нема ніяких. Тому що крім Бінерта і міністрів Вайскірхнера і Гломбінського, що через упадок своїх партій мусили уступити, склад правительства лишився дальше такий самий.

Щодо інших країв, то вибори, як можна було наперед знати, не принесли скільки-небудь серйозних змін в партійнім угрупованню, з виймком чеських країв, де вибори теж зазначилися упадком клерикальної партії, яка зрештою тут і перед тим не мала великого значіння. Та отсей загальний і здавалось би найбільший характеристичний симптом — замітний упадок клерикальних елементів — коли до нього поставитися критично, на жаль, не уповажняє до ставлення кращих гороскопів для австрійського політичного і суспільного життя. Тут бо грали ролю причини по найбільшій часті локального характеру, ну і певного роду невдоволення і розчарування мас з дотеперішньої діяльності парламенту. Провалюючи клерикальних кандидатів, виборці дали вислів своєму невдоволенню, вважаючи християнсько-суспільну партію, як найбільшу, а тим самим руководячу, за все відповідальною. Знаючи попередню діяльність і становище в різних справах тих партій, які в часі виборів побідили, можна сказати, що заміна одних другими більше формальна ніж фактична”.

Чітко і зрозуміло. Українцям в тих умовах нічого не світило. Вони вже давно відкинули думку про створення української національної області, з якою носилась радикальна партія, котра так і не знайшла підтримки. Тепер ця думка опанувала польське коло послів. „Щодо виборів у Галичині, — коментував це домагання „Літературно-науковий вісник”, — то перша думка, яка насувається супроти їх результатів, така, що в програмах сливе всіх польських національних партій є одна зайва і перестаріла точка, що не знати чому ще досі побутує. Такою точкою є домагання відокремлення Галичини, себто далеко ідуча автономія супроти центральної управи держави. Якої ж ще треба автономії? Адже галицька державна адміністрація, якою, здавалось би, сей край головно зв'язаний з державою, щоденно дає докази своєї повної незалежності не тільки від центральної державної управи, але навіть

від загально обов'язуючих законів. А вже в повнім блеску виступила автономія галицької власті при сих виборах, в часі переводження яких вона штуку правління довела до такого совершенства, про яке не сміє навіть думати адміністрація котрого-небудь західного австрійського краю. І не диво, бо весь секрет такої досконалості в тім, що галицька адміністрація від цісарського намісника почавши а на ц. к. концепісті скінчивши цілою рацією свого існування вважає виключно політику, під чим знову розуміє лишень таке чи інакше переведення виборів — залежно від даного паролю. В Галичині адміністраційні власті роблять вибори. А критерієм меншого чи більшого успіху адміністратора, при захованню головної умови — „вибору” призначеного кандидата, служить процент виборців, що грали ролю конституційної обстанови.

Все се в порядку, коли дивитися зі становища галицько-польського автономіста. Та як ми вже писали в передній статті, спеціально при сих виборах, або й ще перед виборами зайшли в польським таборі деякі непорозуміння. Як сказано, намісник Бобжинський для переведення своїх дальших політичних планів утворив заздалегідь виборчий блок з прихильних собі польських сторонництв і дякуючи виборчим штукам сей блок побідив майже по цілій лінії. Першим результатом того було, що число консервативно-реакційних послів зросло більш ніж удвоє, так само значно збільшилася кількість мандатів інкамерованих опозиціоністів людовців з-під стягу Стапінського. Далекко вже менше скористав з виборчої кампанії *der dritte im Bunde* (третій в спілці — нім., авт.) — різнокаліберні демократи, бо здобули лишень щось 11 місць. Але вони народ скромний, задовольнилися і такою кількістю, тим більше, що полишені власним силам і половини того не мали б. Зате стратили проскрібовані намісником народові демократи (вшехполяки) кругло 8 мандатів, так що з першорядної групи в „Колі польським” злетіли аж на четверте місце. Стратили теж не прийняті до блоку „подоляки”, які особливо болюче відчули провалення (зроблене очевидно не без благосклонної участі адміністраційних властей) одного з своїх лідерів і ідеологів, бувшого віце-президента в попереднім парламенті гр. Старжинського (в його місце вийшов не знаний досі західногалицький „консерватист” — Жид Штайнгаус). Правда, добре вийшли з виборів польські соціальні демократи, які замість 4 мають тепер 7 посольських місць, так само незалежний соціаліст Брайтер здобув аж 2 мандати, а нарешті у Львові вийшло двох польських „поступовців” з нової щойно організованої львівської партії. Таке значне збільшення „несолідарних” послів пояснюється по части тим, що так крайове правительство, як і польські партії були зайняті боротьбою з народовими демократами,

котрі в відповідь на се потайки або і явно підтримували навіть соціалістичних кандидатів (напр. в Кракові). Зате не проскочив ані один з жидівських націоналістів (сіоністів), так осоружних всім Полякам з огляду на порушення самим існуванням Жидів не-Поляків принципу „стану посідання”.

Всілякі намагання центру привести до порядку розгнузаних вшехполяків, які вважали себе господарями Галичини, і порядкували, як „на землях давньої Речі Посполитої”, ні до чого не приводили. Вшехполяки виявились найбільш завзятими автономістами, рішучими противниками „віденського централізму”, грозили намісникові й цілій галицькій адміністрації — отже, своїм таки старостам і комісарам — покликанням до відповідальності перед тим же централістичним урядом, виборчими дебатами у віденському парламенті.

„Одним словом, грозять такою тактикою, — повідомляло „Діло”, — яка досі була лише *privilegium odiosum* української репрезентації, котру за те звичайно „солідне польське коло” обливало цілими потоками лайки, шельмуючи наших депутатів назвою клеветників на польську управу і ганьблячи їх „слугами віденської германізаційної системи”. Що більше, названі партії і їх преса пішли так далеко, що почали утилізувати проти адміністрації криваву лазню в Дрогобичі, а намісника Бобжинського оголосили зрадником Польщі. І за що те все? Що нарешті сталося такого незвичайного в Галичині в часі останніх виборів?

Отже, для піддержання свого оскарження згадана частина польської преси навела цілий ряд вопіючих надужить адміністарційних органів, ілюструючи се предовгим списом тих загальних і конкретних автентично стверджених фактів, які зайшли в часі поодиноких стадій виборчої кампанії. Маємо тут тероризоване старостами і їх підвладними виборців грозьбами, а в разі непослуху то всякими карами, дальше накидування виборцям карток вже з іменами правительственних кандидатів, ще дальше перекуплювання або недопускання опозиційних виборців до голосування, а нарешті вершок того всього — фальшування результатів виборів в часі скрутиній, тобто просто сказавши, крадіж голосів немилому правительству кандидатів. І все тут подане безумовно правдиве: се те, про що безліч разів так в часі виборів як і щодень писала українська преса, представляли в сеймі і в парламенті українські послы, з тою тільки різницею, що в польській пресі се представлено може навіть далеко яркіше і живіше, ніж в пресі українській, так що ціла картина набирає більшої пластичності. Під тим, що про переведення останніх виборів в Галичині писали „Słowo Polskie”, „Gazeta Narodowa”, „Kurjer Lwowski” і т. д., міг би руками і ногами підписатися всякий український виборець.

Та чи під усім? Ось тут ми і підходимо до тої точки, на якій виступає радикальна різниця між поглядами галицько-польського публіциста, політика, загалом „народового діяча” з одного боку, а всякого принципіального і логічно думаючого чоловіка з другого. Бо се, що ми досі навели, лише половина закидів, пороблених галицькій адміністрації цитованими газетами і партіями. Друга така пайка докорів посипалася на намісника і його старостів за те, що не досить сильно підпирав польських кандидатів, поставлених в чисто українських округах, значить — що адміністрація, по думці Поляків, не по всіх українських округах уживала вповні тих способів, яких уживала там, де спеціально завзялася повалити не приналежного до намісниківського блоку кандидата. Мало того, що адміністраційні органи буцімто замало піддержували польських кандидатів проти українських, але навіть, як жалувалися деякі „скромніші” польські кандидати (напр. в станіславівському окрузі) — старости не показали їм „навіть зичливої рівнодушності”! Курйоз вповні зрозумілий Галичанинові, який знає, які то конкретні факти містяться під поняттям „зичливої рівнодушності” польських властей. Виходить, що навіть „покривджені” польські партії принципіально нічого не мають проти роблення виборів властями, але тільки під тою умовою, коли адміністраційні репресії звертаються виключно проти української людності на користь всіх польських національних партій, себто польського стану посідання в східній часті Галичини”.

З важким серцем і з великою непевністю вступили в передвиборчу кампанію усі українські партії. Всі аж надто добре розуміли, що їх чекає з боку польських властей: недаремно ж пройшли 50-літній курс австро-польської конституції. Та до того вже сяк-так привиклось. Але що скаже на те все свій виборець? І тут усім ставав перед очима безславний кінець „першого людowego” парламенту, того упованія українських мас, перед якими в часі попередньої виборчої агітації такими золотими фарбами цей парламент розфарбовано. Не могла не звернути на себе увагу величезна диспропорція між вкладеною працею та заходами і їх результатом. Деяких колишніх депутатів гнітила диспропорція між їх обіцянками і їхньою ж діяльністю. Приходило і усвідомлення змарнованих років, в яких дуже мало зроблено для поширення і поглиблення політичної організації мас. На час виборів не вдалося створити виборчого блоку між українськими сторонництвами, а тут ще заворушилася угодова група Барвінського, яку з певністю підтримує й адміністрація. Значить, може прийти до такого поділу голосів, що при двомандатній системі українці втратили б цілий ряд мандатів.

Щоб тому запобігти, українські партії вхопилися дуже цікавого, як на демократичні організації, тактичного способу. Націонал-демократи, радикали і навіть соціалісти прийняли такий принцип, що всі дотеперішні послы (наскільки самі хотіли і могли) виставляють свої кандидатури у дотеперішніх округах. Зрозуміло, що така постановка питання могла викликати багато сумнівів, хоч би й тому, що вкорінення такого правила було б санкцією посольського неробства або безпринциповості, а в результаті скінчилося б повним політичним національним банкрутством, і щонайменше цілковитим застоєм, і потім довелось би всю роботу починати наново. Та переважив інтерес хвили і під загрозою „національної карності і солідарності” таких теоретичних міркувань не порушувалось, принаймні в пресі.

Згодом по виборчих округах пішла агітація, спочатку дуже слабо і апатично, оживляючись лише перед голосуванням.

„Варто хоч кількома словами здати собі справу з того, — писав Іван Джиджора, — що виявила агітація і як вона загалом була ведена. Передовсім серед широких мас українських виборців помітно було коли не знеохочене, то у всякім разі брак і половини того запалу, з яким вони йшли в 1907 р. до виборів. Дальше вийшов наверх і брак в багатьох округах відповідної модерної організації, що в часі попередніх виборів була заступлена власне тим великим запалом і завзяттям. Цілі пояси краю (говоримо тільки про Східну Галичину), особливо підгірський і гірський пояс, і західні округи, що до політичного освідомлення полишалися такими майже, як перед чотирма роками. Що більш, навіть в осередку краю (в львівському повіті) траплялися одинокі в своїм роді курйози, як те, що один кандидат украв свому противникові, щоб ви думали — голоси? Ні, передвиборче віче! Віче, так як воно єсть — збірку чесних громадян, яких запросив кандидат, щоб перед ними виголосити програмову промову і зажадати опісля їх голосів для себе; та поки скликавший пообідав, заки відпочив, аби набрати потрібних сил для промови, його контр-кандидат тимчасом станув перед зібраними, сказав, як водиться, промову, згłosив свою кандидатуру, і його прийняли, як першого оголошеного! Звістка про такий факт оббігла свого часу всю пресу і то не тільки в Галичині.

І от в таких то власне темних округах, які через брак освідомлення, найменше відпорні на всякі особливо шкідливі впливи виборчої агітації, агітація ся прибирала форми дійсних оргій головню коли взяти на увагу, що ставали тут кандидати двох (коли не рахувати москвофілів) національних таборів, а в тих ще зокрема кількох партій. Тут і пішла конкурентційна боротьба при помочі всяких доступних способів. Передовсім

література. Загалом всяка виборча література не високої проби; але коли б хто хотів на підставі теперішньої галицької виборчої літератури (афішок, брошур, тощо) виробити собі поняття хоч би про кандидатів, що піднімалися боронити народних прав і справ, — то міг би прийти до переконання, що ті люде тільки дякуючи не виясненій доброті властей, ходять свобідно по волі, а не сидять в криміналі! Цюправда, проби завести таку „американську” систему агітації, бували і перед тим, але ніколи ще досі не було таких розбоїв на людській добрій славі, як саме тепер. Де не вистарчали такі літературні способи, там слідом за сим ішло розбивання передвиборчих зборів противником, а дальше і побиття, як напр. в перемиськім окрузі, де москвофільські агітатори вбили на смерть жінку, що боронила перед ними свого чоловіка.

Та розбої не новина на галицькім ґрунті і се продукт польських виборчих штук; недаром же попередника теперішньої „Ради Народової” загально називано „центральною комітетом для виборчих розбоїв” — сю назву зрештою присвоєно і тепер благополучно пануючій верховній польській виборчій власті. Сим разом пішов в курс іще один агітаційний спосіб, який теж вже не такий новий, але досі рівно ж був лише виключним привілеєм польських виборчих комітетів. Способом тим був, назвім його нейтральним іменем — „всесильний доляр”. З гори одначе треба зазначити, що як досі сконстатовано, то уживала його в руськім таборі поки що виключно одна москвофільська партія, т. зв. дудикевичівці, які дякуючи тому і побили рекорд агітації між усіма іншими партіями. Розуміється, коли ми кидаємо такий страшний з огляду етики докір згаданій партії, то саме тому, що се річ стверджена понад усякий сумнів і то не якимись ворогами „русской идеи” в Галичині, а, навпаки, її ісповідниками — тільки іншого толку. Маємо тут на думці другу москвофільську фракцію, т. зв. групу Короля, яка весь час тільки й робила, що дивилася на пальці своїм противникам і заявляла при кожній нагоді голосно про таку деморалізацію людності при помочі грошей, подаючи навіть джерело, з якого ті гроші походять — джерело закордонне. А вже ж москвофілам можна вірити, коли вони самі про такі річи говорять — *experto crede* (довіряйте досвідченим — лат., авт.). Не говоримо вже тут про такі річи, як спювання москвофільськими агітаторами виборців, бо загалом сумно і тяжко приходить підносити такі ганебні і деморалізаційні способи, яких уживано як-не-як а все-таки серед мас, приналежних до нашого національного організму і — виключивши групу штабовців — все ж таки нашими людьми. Найсушніше те, що власне таких способів уживано, як ми вже сказали, власне в найбільш темних кругах серед найбільш неусвідомлених мас, де довго

потім прийдеться працювати, щоб можна буде усунути наслідки такої роботи. Потіхою, хоч слабою, але все-таки потіхою — може бути хіба лиш те, що така агітація захопила розмірно невелику часть нашої етнографічної території.

Про поведення з одного боку адміністраційних і всяких інших польських властей та польських виборчих комітетів багато говорити не варт. Вистарчити може те, що ми вже сказали перед тим, наводячи голоси польської преси. Бо коли адміністрація поводитася так супроти деяких польських кандидатів, то чого ж можна сподіватися від неї в боротьбі против українських, ну і розуміється — москвофільських виборців, де власть піддержувала солідарно уся польська суспільність, вповні згідна на сій точці. Се тим більше, що як ми вже згадували в попереднім огляді, по всіх українських округах були поставлені польською „Радою народвою” кандидати, з яких два потім навіть „вийшли” послами.

І так головними способами, давно випробуваними, було перекупство, крадіж голосів, а передусім терор в різних формах. Особливо уживано як найбільш успішного в своїм результаті, терору економічного, як напр. оголошення в певних місцевостях худоб'ячої зарази, наслідком чого замикано зараз ярмарки. Найбільше одначе уживано економічного терору в підгірським і гірським поясі, де є найбільші комплекси камеральних маєтків, від яких селяни цілком залежать економічно. Замкнення якої-небудь дороги, пасовиська і т. д. спроваджує на дане село економічну кризу, і як же таке село не мало голосувати на польського кандидата, що якраз був одним з управителів камеральних дібр (напр. в Коломийським окрузі)?

Поза тими, так сказати, шаблонними способами не бракло й інших дуже інтересних, здається, перший раз ужитих способів „адміністративного возде́йствія”, і то власне серед найбільш свідомих виборців, супроти яких звичайні способи були безсильні. Таким власне новим тактичним манером були проби компрометування наших опозиційних кандидатів в очах людно́сті — чим би ви думали — похвалами і рекомендаціями! Приїде який-небудь комісар в село, або староста, скличе до себе вї́тїв, і зачинає їх намовляти, щоб голосували на такого а такого українського кандидата, бо се, мовляв, дуже порядний чоловік, поважний, розумний і т. д., якого всі люблять і поважають від намісника почавши а на міністрах скінчивши. В східній Галичині порядному і чесному українському діячеві, чи хоч би звичайному чоловікові дістати похвалу від галицько-польського урядника — остання річ. Адже українські маси від самих початків конституції нічого іншого від галицьких властей не бачили, як лишень безпощадну, неперебірчиву боротьбу проти себе, проти своїх

культурних і політичних змагань і проти людей, які в чім-небудь приймають участь в тім визвольнім руху”.

Другою страшною зброєю в руках властей стала одна з найбільш безглузких постанов нового виборчого закону — „урядова карта голосування” — єдина, за якою можна було віддати важний голос. Про маніпуляції тими картками можна писати цілі романи. Найбільш розповсюдженим типом таких маніпуляцій стало роздавання карток якнайпізніше в часі другого і третього голосування, а найкраще при самому голосуванні. Виборцям треба було в найкоротшім часі заповнити сотні а то й тисячі карт, а серед виборців бувало більше 60 % неграмотних. Опозиційний виборець не діставав запасної картки, на випадок якогось псування, а виборчі комітети польських і урядових кандидатів розпоряджалися сотнями зайвих карток.

Нарешті третім найновішим винаходом крайового уряду були так звані „провізоричні обчислення голосів”. Безпосередньо по виборах головні виборчі комісії орієнтовно подавали „провізоричну” кількість отриманих кандидатами голосів, лишаючи собі кілька днів (4-5) для „точного” обчислення, тобто для вирахування скільки і де треба „зменшити” голосів опозиційним кандидатам на користь „урядового”. І дійсно траплялося, що „точне” обчислення голосів значно різнилося від „провізоричного”: той чи інший опозиційний кандидат на підставі тимчасового обчислення був допущений до тіснішого вибору, а на підставі остаточного обчислення — ні.

„Та ми не вичерпали навіть десятої частини тих усіх грубих і більше тонких штук галицької виборчої машинерії, — писав „Літературно-науковий вісник”, — оповідження того всього завело б нас задалеко. Досить сказати, що теперішні вибори не тільки що не стратили, але навпаки побільшили славу, якою дотепер тішилися не тільки в Австрії, але і поза її границями. Вистарчить сказати, що завдяки „впливові адміністрації” на виборах в Дрогобичі впало 27 трупів, а до півсотні тяжко і легко ранених”.

Отже, завдяки польському урядові та його способам, а також „Раді народодей” з одного боку, а двомандатності округів і розбиттю голосів між окремими партіями з другого, українське населення при першому виборі (19 червня) змогло вибрати тільки 3-х послів, при другому — ще 4-х, а щоб вибороти решту, мусив виборець у такий гарячий для селянина час ставати ще й третій раз до виборчої урни, не рахуючи вже ходіння до урядів по картку до голосування і т. д.

У результаті обрано 24 українських послів, двох москвофільських і втрачено 2 мандати на користь поляків. З українських послів вибрано

по партіях 18 національних демократів (В. Будзиновський, І. Голубович, С. Дністрянський, О. Колесса, Е. Левицький, К. Левицький, Л. Левицький, Є. Олесницький, С. Онишкевич, Т. Окуневський, М. Петрицький, Є. Петрушевич, Ю. Романчук, В. Сінгалевиц, Т. Старух, Л. Цегельський, Г. Цеглинський, Й. Фолис), 5 радикалів (Л. Бачинський, М. Лагодинський, П. Лаврук, В. Стефаник, К. Трильовський) і одного соціал-демократа (С. Вітик) 3 москвофілів, а саме з групи дудикевичівців, увійшли до парламенту тільки двоє (Д. Марков і В. Курилович), натомість зникла з політичного обрію група Короля, яка не змогла провести жодного свого кандидата. Щодо зисків і страт, то український табір здобув два мандати більше ніж на попередніх виборах, натомість москвофіли втратили 3 (перед тим мали 5). Українці загалом стратили два мандати, і хоча ця страта припала москвофілам, але потіха з того все-таки дуже невелика, хоч би тому, що ті ж москвофіли причинилися своїми голосами до упадку одного українського кандидата (округ Дрогобич-Турка), де пройшов поляк. Ще болючішою була втрата певного відсотка голосів на користь польських кандидатів під час першого вибору 19 червня. В округах Східної Галичини віддано 680 065 голосів, з чого на українців і москвофілів припало 470 018 голосів, на поляків — 203 109 голосів, на євреїв — 6938; з того на український національний табір припало 351 548 голосів, зокрема на націонал-демократичних кандидатів 279 093 голоси, радикальних — 56 897, на соціал-демократів — 15 558, а на москвофілів — 118 470. У порівнянні з попередніми виборами зменшилася кількість голосів на 44 405, тобто 5 %, однак це зменшення спричинене спадом голосів українського і москвофільського табору, що дав 12 %, з чого поляки набули 10 %. В українському таборі втрата становила 9 %, а в москвофільському — 31 % голосів. Щодо українців, то націонал-демократи втратили 5 %, радикали — 12 %, соціал-демократи — 44 %. Загалом під час виборів на українських кандидатів припало 52 % голосів, на москвофільських — 18 %, а на польських — 30 %.

„Одним з найсумніших, на нашу думку, результатів сих виборів ще те, — писав І. Джиджора, — що наслідком крайне неперемірливої агітації москвофілів, в додатку ще й озлоблених на кожному кроці адміністрацією, значно розширилася й поглибилася пропасть між українськими і москвофільськими виборцями. На жаль, український табір або українська преса не завсігди вмiла знайти раціональне і відповідне становище супроти правительственої політики щодо москвофілів, а ті і так безнастанно голосили своїм масам, що правительство їх поборює в

користь українського національного табору, дарма що весь хід виборчої кампанії і результати виборів вповні заперечували ті клевети”.

„Першим ділом, — писало „Діло” від 17 липня 1911 року, вказуючи, що саме повинні найперше робити в новому парламенті українські депутати, — українська репрезентація повинна піднести справу виборів в Галичині. Бо наколи допустити вкорінення такого звичаєвого права, що в Галичині вислід виборів залежатиме передовсім від крайового правительства, то дійдемо до того, що знову будемо хвалитися лишень моральними перемогами. А того хіба мало для дальшого розвитку а передовсім до цілковитого визволення з-під польського панування.

Піднести серйозно сю справу і в парламенті і перед правительством повинні наші послы ще і з того приводу, що скарги на адміністраційні надужиття з боку двох сильних партій дають їм знаменитий матеріал. Висновок тої кампанії повинен бути: реформа адміністрації в Галичині *in capite et in membris* (загалом та в деталях — лат., авт.), тим більше, що в Австрії саме тепер і зорганізовано спеціальну комісію для вироблення реформи адміністрації. Тимчасом десь ні з того ні з сього зачали появлятися в пресі так галицькій як і в віденській вперті поголоски про якийсь *modus vivendi* між Поляками і Українцями, про якусь угоду, що має наступити буцімто в найближчій часі. Мало того, кружляють і такі твердження, що така угода вже наступила ще перед двома роками, тільки її не введено в життя наслідком перешкоди з боку вшеполяків. Такі твердження голосно основуються на ревелациях бувшого польського міністра скарбу Білінського і мають деякі вигляди правдоподібності, тим більше, коли взяти на увагу, що саме цей Білінський, побіч намісника головний посередник між обома політичними репрезентаціями, приходить тепер знову до першорядного значіння як голова „Польського кола”. Сю справу одначе варто основніше обговорити, коли вона зачне прибирати деякі конкретніші признаки”.

У вересневому номері „Літературно-наукового вісника” з аналізом виборів у Східній Галичині у статті „На українські теми. По виборах” виступив Михайло Грушевський. „Галицьке суспільство, — писав він, — можна навіть сказати, ціла галицька українська людність тішиться „добре заслуженим спочинком” по тяжкім потрясінню, по тім суспільнім катаклізмі, яким стало для неї і грозить стати в будучності хронічним — уживання свого горожанського права, вибирання парламентарної репрезентації.

Взагалі останнє заведення загального виборчого права в Австрії гірко насміялося з тих гарячих надій, які на нього покладано в боротьбі за його переведення, бо нова репрезентація, вибрана загальним голо-

суванням, уложилася кінець кінцем дуже незаметно в ті дороги і лежбища, які правлячі сфери вижолобили давніше народному представництву. Наслідком різних обставин — від первородного гріха австрійського укладу, легкодушного занедбання національного питання почавши, що й сим разом різні соціальні і культурні течії справило в ті старі парламентарні користи, і кінчаючи різними специфічно партійними відносинами, — новий „народний парламент” так мало відбіг від старого куріального, що тим масам народним, які боролися за нього, прийшлося тільки руками розвести, дивуючися, де подівся, як зник золотий дощ мрій і надій, що пролився був в хвилі тої народної побіди. Галицькому ж народові українському прийшлося таки кривавими слізьми оплакати той данайський дар, котрим стало для нього загальне голосування в спеціально галицькім виданню, в яким випустили його з законодавчої реторти польські керманічі галицького життя, „приладивши до місцевих відносин і обставин”.

Ще при перших виборах, зараз по заведенню нової системи, коли її прикмети на практиці ще не виступили так виразно, коли стара, випробувана виборча адміністраційна машина не приладилася до сеї нової системи і навіть по певної міри уступила з арени виборчої боротьби, зіставивши більше місця партіям і суспільності, — тоді могли бути якісь ілюзії на сім пункті. Можна було думати про можливість якоїсь успішної боротьби в рамках нової системи з владушним режимом — виборювати і здобувати все нові і нові позиції систематичною організацією народних мас. Але при сих останніх виборах перетравлений за сей час в адміністраційній лабораторії матеріал з попередніх виборів був використаний практично в такій розкішній докладності, що відкрив вповні і всі ті незвичайно вадливі сторони скарікатурованого загального голосування, з якими введено його в Галичині, і ту незвичайну змогу використання на свою користь сеї галицької ординації, яку дають всевладній польській адміністрації сеї нещасливої країни її спеціальні обставини, її виключне становище, вийняте з-під контролю і власті центрального правительства.

Величезні, деінде невидані виборчі округи, становили перш галицьку спеціальність, сотворену по часті загальним упослідженням при розділі мандатів галицької сільської людності і супроти інших провінцій і супроти своєї власної людності міської, а ще більше — двомандатною системою, спрепарованою в інтересах польських меншостей східної Галичини. Сі „округи” великості цілих провінцій, зовсім довільно викроєні і позшивані з судових повітів без огляду на місцеві відносини, по вказівкам виборчої геометрії польських статистиків, як тепер показується ясно,

до абсурду зводять саму ідею народної репрезентації, бо відбирають майже всяку змогу порозуміння, майже всяку ініціативу величезним масам виборців, довільно зв'язаним в таке менструальне виборче тіло, а кандидатам всяку можливість безпосереднього опанування свого виборчого округу. Система двомандатного представництва, сотворена ніби-то в інтересах національних меншостей, в своїй галицько-польській едиції звела до абсурду сей сам по собі здоровий і симпатичний принцип і задала йому тяжку кривду, скарікатуровавши так мерзенно, а на практиці не тільки не ослабила національної боротьби забезпеченням другого мандату представникові меншості, а ще загострила і роз'ятрила сю боротьбу, відкривши різні способи до здобування обох мандатів для більшості всякими виборчими штучками і несподіванками. Різні мало раціональні з становища ідеї парламентаризму, або не продумані добре, або власне може — на шкоду йому придумані формальності, вроді постанов щодо виборчих реєстрів (лист), вибору комісії, офіціальних виборчих карток і т. д., дали адміністрації багату змогу всяких впливів і різнорідних надужити при виборах, від грубих виборчих розбоїв до дуже тонких і вирафінованих підступних, а в'їдливих штучок, котрими кандидат більшості, перепущений через три голосування, несподівано для себе може опинитися зовсім за стартом, а кандидат меншості вийти кандидатом більшості і т. д. і т. д.”.

Оскільки „Літературно-науковий вісник” випускався у двох варіантах, із яких один призначався для Галичини і виходив у Львові, а другий друкувався у Києві для Великої України і Росії, то в останньому з оригінальною оповіддю про те, якими є вибори в Галичині, виступив Лонгин Цегельський, який став редактором замість В. Панейка.

„Ну! Славім Бога — перебулисьмо вже вибори! — писав він у статті „Українці в новім парламенті”, друкованій у листопадовій книжці „Літературно-наукового вісника” за 1911 рік. — Таким окликом вступила в другу половину року Галичина. Дивуєшся, поважний читачу з російської України, сьому викликові? Так? Видко, не знаєш ще, що то таке конституція в ... галицько-польській практиці. А може, як сам перебудеш декілька виборчих кампаній у свою думу, то й перестанеш дивуватися, що горожанин „конституційної” держави славить Бога за ухилення виборчої язви. Ми ж, Галичани, що вже мали час і нагоду познайомитися з усіма приємними сторонами і наслідками виборчих кампаній, беремо справу більш реально та молимо Бога (а часом і ... високе правительство), щоби доля якнайрідше ущаслилювала нас тим, що в якій-там Англії чи Франції вважається найважливішим моментом конституційного життя — себто виборами.

Ну, певно і англійські та французькі, чи які там інші західноєвропейські вибори се не іділія та чимало в них того, чим хромає все, що тільки вийде з руки смертних: морального бруду, гри низьких інстинктів, підступу, насильства і торгу людським сумлінням. Але все ж таки у тих виборах і переважає те, „чим люде живі”, все, що найкращого сотворює чоловік у суспільному, громадянському стані. Галицькі вибори — се пекло для виборців, се деморалізація властей і суспільності, партій, одиниць і мас, се вкінці матеріальна пошесть і фізична мука. Коли ви в Галичині правительственний кандидат, то задля вас розпоюють людей, купують сумління, топчуть закон і права горожан, б'ють в лице всяке поняття етики і права; як ви опозиційний кандидат, то задля вас хапаються за чуба конкуренційні партії і їх преса, валяється в болоті честь ваша і всіх ваших контркандидатів, клеветчесь вашу партію і вас та всі вам противні партії і особи, демагогується ординарно, без сумління, без одвічальності і без застанови з усіх сторін і боків, облуплюється темного виборця хамськими аргументами *in minus* — б'ється в лице всяке поняття етики, політичного виховання мас і народного добра; як же ви виборець, то через два місяці ви в перехреснім огні всіх тих прегарних впливів, маєте нагоду сто разів продати свій голос за фірчину ріцца, за дві корони, а то і за „гальбу” пива, сто разів маєте нагоду опинитися без ніякої з вашого боку вини в „Івановій хаті”, сто разів вислухаєте агітаційних „промов” себто конгломерату лайок, брехень, клевет, інсинуацій та демагогічної ліцитації і спекуляції на легковірність і грубі інстинкти маси і по тім всім три рази мусите бити ногами на третє-четверте село до „місця голосування”, щоби там, вистоявши п'ять-шість годин на спеці, морозі чи на сльоті, сповнити з ласки тих, що укладали виборчу листу, свій найважніший і найвищий горожанський обов'язок. По тім всім маєте вражіння, начеби перейшла кругом вас величезна пожежа, повінь, пошесть або війна; по останнім голосуванню робиться нараз тишина, а тільки в часописах, в партійних і особистих відносинах якийсь час ще чуєте сморід від взаємної лайки, клевети і інсинуацій.

І тому для нас, Галичан, горожан „конституційної” держави, найкраще було би, якби вибори відбувалися в можливо найдовших відступах часу. А тепер ... славити Бога, що вже по виборах...”

Хоча ще не можна було сказати, що вибори закінчились. Замість 516 послів було обрано 514; два мандати, а саме два міські мандати з Галичини — дрогобицький та бережансько-золочівський — залишилися вільними: перший — внаслідок відмови д-ра Левенштайна, який зрікся мандата, окупленого 27 убитими та сотнею ранених, другий — через зречення польського незалежного соціаліста Ернеста Брайтнера (чи не

найпопулярнішого у Східній Галичині чоловіка!), котрий був обраний одночасно в двох міських округах і залишив собі львівський мандат, а здав із Бережан-Золочева.

Коли в куріальному парламенті кількість слов'ян була рівна кількості німців, то в парламенті загального виборчого права на перше місце вийшли слов'яни: на 514 вибраних послів припадало 256 слов'ян, 229 німців, 25 роменів і 2 євреї-націонали. Таким чином парламент Австрії виявився наполовину слов'янським. З етнічного складу парламенту не можна було робити ніяких висновків про його національно-політичну фізіономію. Ні німці, ні ромени, ні тим паче слов'яни не виступали окремими політичними групами, а навпаки: ділилися на партії різних політичних спрямувань.

Серед тих 256 слов'ян було 107 чехів, 81 поляк, 29 українців, 23 словінці, 11 хорватів, 3 серби і 2 москвофіли (за походженням українці, за народністю москалі). Із 25 роменів 19 були італійцями, а 6 — румунами. До єврейської народності призналося лише 2 послы, хоча по расі й вірі в парламенті засідало таких понад 20, але вони розбрелись по інших національних групах, причислившись до панівних народностей: німецької і польської.

Віссю, довкола котрої оберталась уся політика в австрійським парламенті, було національне питання, передовсім чесько-німецьке, відтак італійське, українсько-польське, словінське і хорватське. „Можна се вважати хворобою австрійського парламентаризму, — писав Л. Цегельський, — в кожному разі однак се життєвий факт, з котрим без огляду, чи кому подобається се чи ні та чи підходить воно чи ні під доктринерські шаблони — треба у політиці числитися. Тому для націй, національно загрожених, а то й поневолених, вказаною буде в австрійському парламенті якнайбільша і найтісніша координація національних сил.

Для умів, що привикли думати раціоналістично, а не реально, і що в політичних міркуваннях оперують більше плодами власного свого мозку, своєї уяви, ніж реальними фактами і життєвими проявами, може сей принцип координації національних сил на парламентарній арені, коротко кажучи: принцип національної солідарності, видаватися нестійким, а бодай малостійким. Дехто, може, усортувавши парламентарні групи, наче в Галичині, вимагає сотворення одноцілої парламентарної репрезентації — се не підлягає ніякому сумнівові; та се признають в душі і радикали”.

Однак радикали не поспішали. Одним із мотивів, що примусили радикальну партію відкинути націонал-демократичну пропозицію

утворити єдиний клуб, були поширювані польськими політичними провідниками поголоски про „зближаючуся польсько-українську угоду”. Її провідником став Бобжинський, який почав свою „мирову акцію” по випробуваному рецепту польської політики проти українців: роз’єднати український табір, „ruścić Rusina na Rusina”, ослабити і зламати самими ж українцями їх бойовий фронт, звернений проти Польщі, а при тім всім — оглядаючись на Відень — „поборювати” москвофільство так, щоби воно, непомітно для сліпих віденських кіл, далі було зброєю в польських руках проти українства. І ось наче від помаху чудодійної палиці одночасно починається серед галицьких українців формування аж двох „поміркованих” партій: української на чолі з Барвінським та москвофільської під проводом Короля, Давидяка і Глібовицького.

Ситуація, що склалася в перших тижнях по виборах, коли ще не виявилися наслідки роз’єднання української репрезентації на парламентській арені, ані наслідки скріпленої солідарності „кола польського”, підказувала д-ру Бобжинському, як і провідникам „кола”, що мусять таки шукати якоїсь злагоди з українцями, та що тим чинником з української сторони, що має політичну легітимацію говорити іменем української суспільності, мусить бути українська національна демократія. Хоч як важко було полякам погодитися з тою думкою, однак безвихідність становища приневолювала таки скинути гординю з серця та годитися. А коли не годитися, то бодай прикидатися готовими до угоди, щоб відвернути очі Відня від української справи, щоб витворити у Відні переконання, що поляки самі, без втручання Відня, зуміють залагодити українську справу, як галицьке, хатне питання.

„І ось пресою починають Поляки в серпні і вересні, — продовжує Л. Цегельський, — витворювати опінію, начебто справді українсько-польська угода була ділом найближчої будущини. Розписується про угоду польська преса різних мастей та в німецькій пресі у Відні появляються вісті, аж надто очевидно виходячі з кругу поляків”.

Та незабаром стає очевидним, „що їх надії чи на поміч міністерства чи на добру волю Поляків розвіяні та що зближаються часи, в котрих політична відпорність українського народу в Галичині буде піддана на огненній пробі. Два найхитріші польські політики — Білінський і Бобжинський мали би на час найближчої сесії сейму галицького, його розв’язання і нових сеймових виборів держати в руках дві найважніші для Українців позиції в державній адміністрації: міністра-прем’єра і намісника Галичини. Виборча боротьба в таких обставинах заповідалася тяжкою, завзятою, розпачливою боротьбою з ворожою державною махіною. Висловом свідомості сього і були обі бюджетні промови україн-

ських речників — голови українського клубу д-ра Костя Левицького та д-ра Голубовича — що своїм рішучо-опозиційним змістом і тоном були ярким дисонансом до польських запевнень про „угоду”. Промови сі, що були висловом настрою українського загалу, рівно ж причинились до прочищення терену українсько-польських герців від угодових пасток — і можна лише побажати, щоби і дальший курс української політики в парламенті ішов по назначеній ними лінії, не повторюючи Бог-зна по котрий уже раз скоків направо”.

Чому така специфічна ситуація склалася в Галичині того часу, дуже чітко пояснив Микола Залізняк у статті „Національне питання в Австро-Угорщині і Росії”, яка була надрукована у дев'ятій, вересневій книзі „Літературно-наукового вісника”. У ній говорилося, що „Галичина є краєм, де переважає сільське господарство — рільництво, в горах — скотарство і лісове господарство; невеликий гірничий промисел (сіль, нафта, кам'яне вугілля), промисловості, можна сказати, не було зовсім; торгівля обслуговувала дуже обмежені потреби місцевої людності. Весь край постачав по суті найпримітивніші сировинні матеріали — збіжжя, худобу і ліс — для промислових областей заходу і перебував у цім становищі не тільки через брак економічних і культурних засобів, але і конкуренцію західних провінцій з їх розвиненою промисловістю, яку підтримує держава, й яка намагається штучно затримати східні, рільничі провінції в ролі пасивних ринків. Міське життя розвинене мало, і до того міста взагалі мають не український вигляд. Так, в Галичині у більших містах з людністю понад 12 тисяч український елемент хитається між 17 і 26 %, навіть коли взяти за критерій віросповідання; переписи щодо мови дають ще менший процент. А з 80 міських осель з людністю менше 12 тисяч тільки в 24 український елемент стоїть на першім місці щодо числа населення, в той час як в 59 перше місце займають євреї. Весь устрій міського самоврядування, оснований на привілеях, віддавна мав на увазі головним чином представників пануючої, державної народності поляків.

Вищі верстви населення частково порвали свій зв'язок з народними масами, прилучившись до пануючої народності, частково були нею затоплені. У Галичині самотнім станом, крім селянства, який не втратив ще свого українського обличчя, було православне спочатку, а потім уніатське духовенство, яке й було зерном нової української інтелігенції. Український елемент Угорщини і Буковини був позбавлений навіть цієї скромної інтелігенції (на Угорщині духовенство змадяризувалося, на Буковині, через вищу румунську ієрархію, стало румунським). Велике землеволодіння знаходиться цілковито в чужих руках — польських в

Галичині, мадярських на Угорщині, румунських на Буковині. Державні маєтки, досить значні, особливо в гірському поясі Карпат, управляються по-бюрократичному, а бюрократія в усіх трьох провінціях стоїть у тісній зв'язку з пануючими народностями.

Таким чином український елемент на 9/10 елемент сільський, селянська людність, в величезній своїй більшості малоземельна, економічно залежна від представників великого землеволодіння; цей елемент знаходиться під гнітом потрійного союзу — бюрократичної влади, привілейованої шляхти і великого землеволодіння. Гніт національний збільшується гнітом економічним і культурною перевагою; на цій стороні української території національна проблема нерозривно в'яжеться з соціально-політичною і економічною. Український елемент — це не тільки окрема народність, це в значній мірі також окремі клас дрібних власників, який потребує соціально-політичних і економічних реформ уже хоч би для того, щоб здійснити ті громадянські й національні права, які вже є на папері.

У Галичині, яка містить в собі коло 4/5 всього українського населення Австро-Угорщини і дає характеристичну картину її економічного і суспільно-політичного життя, 76,6 % людності живе з рільництва. Коли ж узяти спеціально українську людність, то процент рільничого класу ще зростає. Згідно з офіційним обрахунком з 1900 року на загальну цифру українського населення з 3 080 000 тих, що живуть з рільництва, є 2 885 000 або 93,7 %.

Але в руках дрібних земельних власників знаходиться тільки 3/5 землі, а 2/5 зосереджені в руках великих земельних власників. В результаті — велике роздроблення земельної власності. На загальне число 7 315 000 населення Галичини згідно з переписом 1900 року припадало 1 946 000 господарів, що платили земельний податок. З 50 повітів Східної Галичини згідно з обрахунком 1900 року в 38 пересічний розмір селянської дільниці хитався між 2½ і 6 моргами, тобто між 1¾ і 3½ десятинами, і тільки в гірській області, де орна земля відходить на другий план перед пасовищами і лісовими дільницями, пересічний розмір селянського господарства підіймається вище 6-7 моргів. Величезна більшість господарств не досягала й 1½ морга (1 десятина). В результаті такого роздроблення дільниць, а, з другого боку, через загальні несприятливі умови, незький рівень рільничої культури і брак інших способів заробітку, крім наймитування у власників двірських обшарів, витворюється дуже тяжке становище величезної маси селян та їх залежність від класу великих власників. Країна рільнича *par excellence*, Галичина знаходиться в дуже тяжких умовах конкуренції з сусідніми

рільничими районами Росії, Румунії, Угорщини. З другого боку, брак капіталів і низький рівень культури, як загальної, так і спеціально сільськогосподарської, проявляється в невеликій продуктивності сільського господарства Галичини взагалі і ще більше — господарства дрібного, селянського. Дільниця землі, яка пересічно дає в Чехії 100 кілограм пшениці, дає в Галичині в великому господарстві 79 кг, в дрібнім 68 кг, ячмінь дає ще нижчі цифри — 61 і 69 супроти 100 кг в Чехії. Така величезна маса селянства мусить шукати допомоги в стороннім заробітку, який вона може знайти виключно в великих господарствах.

Але велике галицьке господарство само по собі є малопродуктивним і тому не може дати відповідного заробітку, а велика кількість робочих рук, цілковита економічна безвихідність селянської маси і необмежене панування шляхетського стану в місцевім житті, політиці й управі давали можливість ставити нечувано низькі ціни і разом з економічним поневоленням тримати сільську людність в повній залежності. Перед селянськими страйками 1902 року денна плата чоловіка під час літніх робіт хиталася звичайно від 30 до 75 крейцерів (25-60 коп.) на своїх харчах, а жіночий заробіток дуже часто виносив від 15 до 25 крейцерів (12-20 коп.). Тільки страйки й еміграція останніх літ підняла рівень денної плати.

Переслідування страйкарів зі сторони адміністрації і судової влади, страшний опір, який робився цілою силою державної машини, всі ті труднощі, які чинила робітничій еміграції влада, відкривають тісний зв'язок між економічними і політичними умовами Галичини, між економічною і національною боротьбою українського елемента проти пануючого польського”.

„Польське панування в Галичині, — продовжував Микола Залізник, — спирається з одного боку на економічну перевагу, а з другого — на підтримування, яке правительство і теперішній політичний устрій Австрії взагалі, а Галичини зокрема, дає польським привілейованим класам. Стан земельних власників цілком польський: селянська маса східної Галичини — головно українська; щодо української інтелігенції, вона ідентифікує свої інтереси з інтересами селянства і будує свої національні плани і рахунки на його успіхах і завоюваннях, як політичних, так і економічних. Таким чином політична боротьба тісно в'язеться з боротьбою економічною і соціальною і загострюється її мотивами”.

Перемога польського або українського елемента, тобто тих течій і напрямів, які панували серед тої чи іншої суспільності, — це не тільки питання про перемогу тої чи іншої народності, але й питання про ту чи іншу економічну, соціальну і політичну програму, про напрям цілого

місцевого життя, що дуже чітко показав М. Грушевський у статті „Українці” (ЛНВ, 1911, кн. ІХ, с. 155-158).

У характеристиці М. Грушевського українського питання в Галичині знаходимо відповідь, чому український народ, незважаючи на величезні жертви і завзяту боротьбу, на той час осягнув так мало позитивних здобутків для свого вільного розвитку.

„Одначе можна сказати, — писав М. Грушевський, — незважаючи на дуже важкі обставини свого життя, український народ в Галичині вже давно вийшов зі стадії аморфної, етнографічної маси, погною для польського народу. До дев'яностих років ХІХ століття серед нього відбувався процес початкового нагромадження національних сил, закладення найнеобхідніших підстав для розвитку національної культури. Уже у 80-х роках український елемент починає енергійніше виступати в політиці, в 90-х відбувається дуже важливий процес формації справжніх політичних партій, український рух остаточно виробляє програму національно-політичних домагань, для втілення якої й розпочинає діяльну організацію серед широких народних мас і боротьбу з ворожими силами. Заразом переходить він і на ґрунт економічної організації народу й економічної боротьби з пануючим польським і єврейським елементом. З того часу розвивався він безупинно в усіх напрямках — політичним, культурним, економічним, — змагаючи невтомно до поставленої мети — відділення української частини Галичини в окрему автономну провінцію, визволення з-під польського панування й цілковитої націоналізації всього публічного життя”.

Іван Франко далекий від цих подій. Він поспішає зробити те, що хотів би встигнути зробити. Розуміє, що дні його полічені. Йому боляче, що його часто не розуміють або не хочуть розуміти. Франків „Нарис” поклав край у його стосунках із „Літературно-науковим вісником” та Михайлом Грушевським. Зрештою, Іван Франко сам пояснив це у авторецензії на вихід збірки „Давне й нове”, яку опублікував у № 19 нового часопису „Неділя” від 6 травня 1911 року.

„Сими днями, — писав він, — вийшла в світ книжка мого складання, що має титул „Писання Івана Франка V. Давне й нове. Друге побільшене видання збірки: „Мій Ізмарагд”. Поезії Івана Франка. У Львові 1911. Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки”.

Запрошений редактором дати оповістку про сю книжку, сповняю отсим не тільки його просьбу, але також громадський обов'язок, якого звичайно не сповняють наші критики і рецензенти. На мою думку, перший обов'язок усякого рецензента, а тим паче критика дати читачам по змозі докладне поняття про зміст книжки, а вже потім видавати свій

осуд, запускатися в полеміку або виказувати помилки. На жаль, у нас завівся інший звичай...

Останніми часами я мав досить сумний досвід із рецензентами мого „Нарису історії українсько-руської літератури”. Один Дорошенко в київській „Раді”, а другий в „Літературно-Науковім Віснику” зробили собі приємність, кажучи вульгарно, „потидькати” мою працю, ставлячи до „Нарису” такі вимоги, як до повного курсу історії літератури, або висловлюючи погляд, що моя по-російськи писана стаття „Южно-русская література”, друкована в „Енциклопедии Брокгауза и Эфрона”, була ліпша від „Нарису”, хоч вона не дає й десятої частини того нового й свіжого, що „Нарис”. Розуміється, ані моє річеве представлене, вислане до редакції „Ради”, ані усне представлене, зроблене редакторові „Л. Н. Вісника” проф. М. Грушевському, не мали ніякого успіху. Редакція „Ради”, не вважаючи на усну обіцянку, дану одній довірений мені особі, не відповіла на мій лист і не помістила мого вяснення, а проф. Грушевський заявив мені, що редактор не має права вчити рецензента, як має що писати, а на мою просьбу помістити в „Л. Н. Віснику” декілька розділів мого „Нарису”, щоб дати публіці, особливо російській, понятє, як він писаний, дав рішучу відмовну відповідь, вимовляючися тим, що редакція не має звичаю передруковувати з друкованого, а надто, що оба видання вийшли накладом одної Спілки, значить, нема потреби в однім передруковувати з другого. Се й спонукало мене відсунутися від співробітництва в „Л. Н. Віснику”, який також, на мою думку, перестав бути органом громадянським, а зробився особистим органом теперішнього його редактора.

Здається, не потребую вяснювати докладніше, що книжка, особливо більшого об'єму і поважного змісту, а тим паче книжка, зложена серед таких важких обставин, як складаються мої „Писаня”, тай не тільки одні мої, настільки важний факт у життю самого автора, а по частині усеї суспільності, що легкокомисне відношене до неї з боку критиків та рецензентів, а тим паче з боку редакторів треба вважати тяжким гріхом. Бувши мало що не 10 літ головним співробітником, а потім головним редактором „Л. Н. Вісника”, я можу сказати по совісти, що не пропустив не то одної статті, але навіть одного рядка, не прочитавши його вперед у рукописі і не справивши, де було треба, чи то в порозумінню чи без порозуміння з автором. Не можу сказати, щоб теперішній редактор поступав так само, бо інакше я не міг би вяснити собі, як він міг у книжці „Л. Н. Вісника” за лютий б. р. в статті М. Євшана „Українська література в 1910 році” пропустити ось яке речення: „А той, що довгі роки скріпляв нашу літературу і двигав

на собі її тягар — Іван Франко — зломався, даючи тільки уривки, фрагменти” (ст. 352). Скільки тямиться, в р. 1910 дав я тільки один уривок, а власне „Мелеагра”, друкованого в тім же „Л. Н. Віснику” і написаного ще 1905 р., а про його літературну вартість д. М. Євшан так само компетентний судити, як судив про „Мойсея” в перших числах „Будучности”...

На той час уже тривала дискусія про ситуацію, яка скалася у „Літературно-науковому віснику”. Її розпочали Гнат Хоткевич та Іван Липа, котрі, як і Франко, вважали, що М. Грушевський узурпував владу в журналі. Людмила Черняхівська-Старицька на сторінках „Ради” виступила на захист „Літературно-наукового вісника” і М. Грушевського. Це тільки долило оливи до вогню. У № 157 „Діла” від 19 липня 1911 року була опублікована відповідь на статтю Л. Черняхівської-Старицької Гната Хоткевича. Як свій основний аргумент проти її тверджень він навів слова Івана Франка з авторецензії „Давне й нове” („Неділя” № 19) і прокоментував їх так: „Се говорить Іван Франко. В спокійних на зверхній вигляд словах — скільки гіркоти. Виясняється, що й позакулісний контакт „Ради” й ЛНВ дозволяє трактувати найбільшого робітника України так, як не трактують в інших суспільностях і сторонах. Одна редакція навіть не відповідає, а друга каже, що не можна диктувати рецензентові, а між тим можна показати ряд рецензій, майже подиктованих тою редакцією своїм рецензентам! І се, повторяю, так з Франком, котрий виніс на своїх плечах ЛНВ, вложив туди 10 літ праці... Не кажу вже о тім, що само вже уміщене такої рецензії на працю Івана Франка було безтактовним, і з пошани до Франка можна було постаратися о іншу рецензію. Але редакція не була ані крихти обережною, ані на хвилю не брала на увагу, що Франко може чогось іншого вартий, а в додаток — хворий”.

Тепер уже почувся ображеним М. Грушевський і десь комусь мав сказати, що „ми”, тобто НТШ і його керівництво, дали Іванові Франку все, що могли, і більше дати годі. Ті слова, відповідно прокоментовані, поповзли по Львову. Як зреагував на них Іван Франко — невідомо. Відомо тільки, що до „Літературно-наукового вісника” Іван Франко вже ніколи більше не пошле жодного свого перекладу, ні дослідження, ні оригінального твору. Майже грипиниться листування, яке колись було таким інтенсивним. Відомі лише два листи Івана Франка до М. Грушевського, датовані 1911 роком. Перший — від 6 січня 1911 року:

„Високоповажаний пане професоре!
Посилаю Вам свою найновішу працю. Бажав би бачити її в „Miscelanea'x” Записок, коли можна в першій книзі 1911 р. Коли б Ви нашли

можливим провести її в київських „Записках” як окрему статтю, то я не мав би нічого проти того. Коли ж признаєте її невідповідною для друку, то прошу в усякім разі зберегти і звернути мені рукопис.

Бажаючи Вам усього найкращого остаю з поважанням Ваш Іван Франко”.

Вже тільки „Високоповажаний пане професоре!”, і нічого більше. Тільки справа. Навіть нема поздоровлення з Новим Роком ні з Різдвом, хоч лист писаний перед самою Різдвяною вечерею. Стаття, яку вислав Іван Франко, буде надрукована у Записках (Українське наукове товариство в Києві, кн. 8, с. 53-61). Відтак того ж року вийде окремим відбитком під назвою „Молитва за своїх ворогів” (така собі містична й символічна назва, що відбивала ті стосунки, які встановилися між Іваном Франком та Михайлом Грушевським).

Іларіон Свенціцький у розділі „Бібліографія” на сторінках першої книги „Літературно-наукового вісника” за 1911 рік цю Франкову працю прокоментував так: „Стаття І. Франка (ст. 53-61) присвячена рядові питань, злучених з широким коментуванням канонічної молитви за ворогів, взятої з р[укопису] Музею каноніка Петрушевича № 193 (гл. Опис в Укр[аїнсько]-р[уському] Арх[іві] I ст. 172-181). Автор старається дати генезу молитви на основі слів Христа в євангеліях і по дорозі інтерпретує самі вискази Христа про любов до ворогів та про прощення злого ворогам. Останнє дає авторові привід розглянути оповідання про сліпоту апостола Павла, проказу царя Константина і сліпоту князя Володимира, зіслані Богом на них перед хрещенням. Між сими оповіданнями знаходить автор генетичну зв'язь”.

Ця невеличка праця дуже багато важила для Івана Франка, і він сам написав про неї на сторінках „Неділі” (№ 20 від 13. 05. 1911 року): „Ся невеличка статейка являється трохи не в такій формі, як була написана. Поперед усього в її титулі не було слова „Подав”, бо се слово значить звичайно подання сирого матеріалу, а не наукову розвідку. Далі наведені в ній цитати із св. Письма подано чомусь із Острозької Біблії, хоч я подав їх у перекладі на народну мову із наукового французького видання. Та найприкріші для мене були пропуски, які з невідомих мені причин допустила редакція, особливо пропуск на ст. 7 уступів цитованих із посланій апостола Павла до Коринтян та до Галатів, після якого пропуску цілий дальший уступ виглядає як нічим не мотивований догад.

„Молитва за ворогів”, хоч не містить у собі ніяких апокрифічних елементів досі, здається, не була друкована принаймні в церковнослов'янським тексті. В своїй розвідці я розібрав дві основні ідеї молитви, а власне ідею: любіте своїх ворогів і моліться за них, і другу

просьбу до Бога, щоб він простив нашим ворогам, бо вони звичайно не знають що творять. Обі ці ідеї взяті з євангелій, і порівнюючи між собою євангельські тексти, в яких висловлена перша ідея, я пробував показати, що вона в своїй крайній формі, яку маємо в євангелії Луки, була пересадним формулюванням альтруїзму, якого, мабуть, не можна приписати самому Ісусу Христу. Показом на євангельську притчу про царя і немилостивого слугу (текст сеї притчі редакція також пропустила) я пробував показати, що Ісус досить остро осуджував брак милосердя і взагалі ворогування у людей.

Далі я звернув увагу на мотив різниці між ворогами людей і ворогами божими і на прикладах апостола Павла, царя Константина і нашого князя Володимира прослідив зв'язок легенди про осліплення ворогів божих і допущення на них тяжкої хвороби прокази, яка уступає по їх наверненню. Цитатами посланій з апостола Павла я, здається, досить добре доказав, що оповідання „Діянь апостольських” про подорож Павла до Дамаску і його чудесне навернення в часі тої подорожі треба вважати не історичним фактом, а пізнішою легендою, приложеною до особи великого апостола язичників.

Парадоксальність євангельського заповіту про любов до ворогів, у значній мірі противну людській природі і соціальному інстинктові, відчули всі найдавніші отці церкви, що в своїх поясненнях до святого письма зазначили різницю між любов'ю ворогів своїх і божих. Се розрізнення знайшло відгук також у нашій староруській письменстві в „Слові о любви”, яке стрічаємо в Ізмарагдах та інших староруських збірках. У своїй віршованій збірці „Мій Ізмарагд” я подав поетичну переробку сього „Слова”, що в новім виданню сеї збірки п. з. „Давне й нове” міститься на ст. 27-8 і виглядає ось як:

Не слід усякого любити без розбору.
 Як добрі щепи садівник плекає?
 Так, що всі зайві паростя втинає,
 Щоб добрі соки йшли все вгору, вгору.
 Господь сказав: „Яка тобі заслуга,
 Коли кохаєш свого брата, друга?
 А ви любіте своїх ворогів!”
 Подума́й добре, що Господь велів!
 Не мовив: „Моїх ворогів любіте!”
 Отсе, брати, ви добре розумійте,
 Що ворог божий, ворог правди й волі
 Не варт любові вашої ніколи.

Варто зазначити, що й сю мою поетичну переробку староруського Слова пропустила редакція київського наукового видання.

Львів, дня 10 мая”.

Ще цікавіший лист до М. Грушевського від 12 грудня 1911 року з приводу нового покажчика змісту „Літературно-наукового вісника” до ХХІ-L томів (попередній покажчик від I до ХХ тому, зроблений покійним В. Доманицьким, вийшов у Львові з передмовою Івана Франка ще 1903 року).

„Високоповажаний пане професор! — писав Іван Франко. — Покажчик змісту „Літературно-наукового вісника” томів ХХІ-L уже майже готов, т. є. готов остільки, що виписано і систематично впорядковано все, окрім хронік та бібліографій. Решта роботи буде готова, надіюся, протягом тижня. Тому звертаюся до Вас із запитанням, коли й де думали б Ви друкувати сей „Покажчик”. Коли б він мав бути друкований у Львові, то друкарня Наукового товариства не могла би розпочати друку протягом сего, а може, навіть протягом слідуючого місяця, бо завалена сеймовими роботами. Коли б Ви вважали відповіднішим друкувати його в Києві, то ми могли б зараз по одержанні Вашої відповіді прислати Вам рукопис. Для передмови варто би було приготувати в адміністрації „Вісника” статистику передплатників, доходів та коштів видання, а в редакції його історію за протяг років, обнятих покажчиком. Часть тої роботи міг би взяти я на себе, але, може, ліпше буде, якби Ви зробили її самі.

Остаюсь з поважанням д-р Іван Франко”.

На цьому й стало. „Покажчик” не був надрукований. Ще один карб на душу Івана Франка. Прірва, яка ділила колись дуже близьких друзів, надалі збільшувалась.

Співпраця Івана Франка з Записками НТШ обмежується дальшою публікацією „Студій над українськими народними піснями”. На 1911 рік припадають студії пісень з епохи Хмельницького: т. 3, кн. 3 (2. „Хмельницький — Чаплинський і Барабаш”); т. 5, кн. 5 (3. „Битва на Жовтих Водах”); т. 5, кн. 5 (4. „Битва під Корсунем”); т. 6, кн. 6 (5. „Стоянка під Білою Церквою в червні 1648 р.”); т. 6, кн. 6 (6. „Жидівські погроми літом 1648 р.”).

Окремі з тих розділів скупіо реферує „Літературно-науковий вісник”. У вересневій книзі — всього декілька рядків (с. 433): „В своїх „Студіях над українськими народними піснями” доходить д-р Іван Франко до розгляду нового розділу Хмельниччини, славної афери Хмельницький — Чаплинський — Барабаш. Поки що маєм перед собою звід найважливіших оповідань про початок і причини повстання

Хмельницького, отже Самовидця, Твардовського, Пасторія, Альберта Віміни, Петра Шевальє, Грондського, автора відомого з ініціалів D. L. V. R., Темберського, Натана Ганновера; сі перекази подає д-р Франко в перекладі, збираючи при тім звістки про їх авторів”.

На кілька рядків більше — у грудневій книзі за 1911 рік (с. 610): „У своїх „Студіях над народними піснями” збирає д-р Франко дальше оповідання про початки Хмельниччини і групує їх відносно до їх змісту та вартості. Перша група представляє початок великої козацької війни як роман з трагічною розв'язкою — як особисту справу Богдана Хмельницького (Твардовський, Грондський); друга група підкладає вибухові політичні мотиви, але оповідання переводить у формі історичної новели (Самовидець); інші джерела стоять окремо. Дальше подано розбір думи про Хмельницького і Барабаша. Ся дума вперше видана 1819 р. в короткім варіанті; пізніше записи дають ширші варіанти. Д-р Франко аналізує вперед коротший варіант й підносить високий артистичний такт автора думи; ся дума се шановна пам'ятка кобзарської творчості, мабуть, з другої половини XVII в. або й початку XVIII в. Ширший варіант не має вже такої ціни — се пізніша компіляція подій та поетичних матеріалів, зложена новішими українофілами з початків XIX в.”

Дописи Івана Франка до Записок НТШ обмежуються рецензією на книжку Владислава Федоровича, дідича з Вікна, „1809. Compagne de Pologne”, видану в Парижі 1911 року (т. 102, кн. 2, с. 200-202), а також декількома дрібними повідомленнями: „Неолітичні знахідки з околиць Нагуєвич і їх сучасне уживання” (т. 103, кн. 3, с. 200-202), „Салдаська пісня про Суворова” (т. 106, кн. 6, с. 169-175), „Цасливий чоловік. Образок з життя білоруського пана з XVII-XVIII в.” (т. 105, кн. 5, с. 148-165). І все.

Доля „Нарису” і те, що його не оцінили, продовжує хвилювати Івана Франка, що особливо відчувається у його рецензії на вихід 1911 року „Нової історії українського письменства” Сергія Єфремова, що появилася в Петербурзі на 466 сторінках. Про вихід цієї книжки повідомили всі українські часописи. На 36 аркушах Сергій Єфремов подав історію українського письменства від найдавніших часів до нинішніх днів.

Відразу після виходу цієї книжки Іван Франко на сторінках „Діла” відгукується рецензією, яка друкувалася у № 197-198 (5 вересня — 6 вересня — 7 вересня). Під самою ж рецензією дата: 2-3 вересня 1911 року.

З огляду на ім'я Сергія Єфремова рецензія Івана Франка не увійшла до 50-томного зібрання його творів. І жаль, бо саме у цій рецензії міс-

тився ключ до розкриття суперечки щодо оцінки критиками „Нарису”. Саме тут Іван Франко висловив свій погляд на ідейну основу українського письменства, який відрізнявся від її розуміння і Володимиром та Дмитром Дорошенками, і Сергієм Єфремовим. Івана Франка боліло, що ніхто з них так і не зрозумів причин написання „Нарису” і різниці між ним та повною історією української культури, над якою письменник через хворобу вже не мав можливості працювати. Дав тільки зразок тої праці, а „Нарис” був своєрідним планом продовження.

„Кількома словами, — писав Іван Франко, — збуває [Сергій Єфремов] мій „Нарис історії українсько-руської літератури”, твердячи, що він заснований головно на бібліографічній методі. Ся оцінка зовсім несправедлива і доказує хіба, що д. Єфремов не читав мого „Нарису”, а взяв свій суд з зовсім нефахової і несправедливої рецензії, поміщеної в „Раді” 1910 р. Д. Єфремов мотивує далі свою власну методу вишукування ідейної основи письменства і знаходить її у визвольній ідеї української національності, яку він віднаходить скрізь у творах найстаршої та середньої доби нашого письменства, а найяскіше і найповніше висловлену в останній добі. Не можна відмовити певного оправдання такому поставленню задачі, хоча, з другого боку, не можна заперечити, що вона значно звужує рамки дійсної історії літератури, коли її вважати, як я фактично вчинив се в своїому „Нарисі”, відтворенням духового розвою нашої нації на протязі цілого тисячоліття, о скільки сей розвій виявився пам’ятками усної традиції та писаного слова”.

На „Історію українського письменства” С. Єфремова вже після Івана Франка відгукнувся Володимир Дорошенко на сторінках грудневої книги „Літературно-наукового вісника” за 1911 рік статтею „Нова історія української літератури”. В оцінці праці Сергія Єфремова Володимир Дорошенко був більш стриманий, а навіть підійшов до неї з іншого боку.

„Брак суцільного курсу української літератури, — писав В. Дорошенко, — відчувався вже давно, бо крім галицько-українських шкільних підручників, сумнівну вартість котрих не збільшує очевидно апробата Шкільної Ради Крайової, суспільність наша не мала жадної книжки, де був би представлений повний образ розвитку рідної літератури. Я не забуваю, розуміється, за працю Огоновського, але цінна нагромадженням у ній матеріалом, вона все ж таки не може задовольнити всіх тих вимог, які до історії літератури ставляться, та й, правду сказавши, тих вимог не задовольнила вона навіть в момент виходу з друку. Крім того перша й друга частина її давно вичерпані. Останніми часами зроблені були поважні спроби заспокоїти пекучу потребу громадянства, про які вже

була згадка в ЛНВ. Але з випущених досі у світ книжок лише „Нарис” д-ра Франка становить певну цілість, хоч і уривається на 1890 році, дати очевидно зовсім припадковій, — інші дві: Б. Лепкого і О. Грушевського, які обіймають якраз протилежні стадії розвитку — початкову і сучасну — тільки про частину нашого письменства говорять. Тепер маємо нову пробу: се видана сим літом „Історія українського письменства” д. Єфремова; випущена в числі 1000 примірників, вона розійшлася відразу і скоро вийшла другим накладом (без змін). Очевидно, книжка відповідала потребі. В праці д. Єфремова наша публіка дістала досить повний і ясний образ цілого нашого руху на полі літературнім, — образ написаний живо й займаючо, з звичайною у автора легкістю пера і популярністю викладу. Признаємо се тим охочіше, що не скрізь годимося з освітленням, яке дає автор, та не поділяємо основних його думок”.

Своєрідним доповненням до „Нарису історії українсько-руської літератури” Івана Франка було видання наприкінці 1910 року накладом Українсько-руської видавничої спілки Франкової збірки „Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди”. Збірка містила посвяту Асі Шеховичівній, передмову, написану Іваном Франком 22 серпня 1910 року на відпочинку в Криворівні, а також ряд статей, які вже були відомі читачам. Основну частину збірки складала стаття „З останніх десятиліть ХІХ віку”, друкована свого часу на сторінках „Літературно-наукового вісника”, та додатки до неї: „І. Дещо про перше всенародне віче у Львові. II. Між своїми. Епізод із взаємин між Галичанами й Українцями. 1897 р. 1. З кінцем року. 2. Н. С. Ж. [Леся Українка] Не так ті вороги, як добрії люде. 3. Коли не по конях, так хоч по голоблях. 4. З новим роком (1897)”. Тобто Іван Франко у збірці зачепив принципові питання суперечки з Лесею Українкою.

На появу збірки відразу зреагував Володимир Дорошенко у січневій книзі „Літературно-наукового вісника” в розділі „Бібліографія” (с. 226-227).

„Як знаємо, — писав він, — в передмові до свого „Нарису історії укр.-р. літератури” заповів д-р І. Франко видання важніших своїх статей літературно-критичного і публіцистичного характеру. І ось мило нам одмітити появу першої частини сеї збірки, якій шан. автор дав загальну назву „Молода Україна”. І справді — Молода се Україна. Молода і тими темами, яких торкається автор, і обробленням сих тем, способом їх трактування, молода своєю мовою, своїм стилем. Як на часі передрук сих свіжих юнацьких річей! Як на часі саме тепер, коли наші наймолодші критики тягнуть нас „поза обруб життя”, намагаються вговорити нас покинути боротьбу за своє право на бенкеті життя і зайнятися більш

спасенним і очевидно безпечним ділом самовдосконалення та оглядами святості! Давно ми не чули бадьорого живого слова в критиці, слова, котре б будило людські душі з оспалості, котре поривало б їх до чину... Автор не залітає в хмари поглиблень тайн, не шукає доріг до містичних країн — він прислухається до голосу життя і не відрізняє фактів літературних від того осередку, в яким повстали вони, від часу, що їх сплотив. Він живе і страдає болем живого життя, а знання його і слово — се могутня зброя в боротьбі за наближення ліпших часів, тої вільної і нової сім'ї народів, добиватися котрої велів нам безсмертний Тарас. В кожному рядку нарисів бачимо ми благородну душу автора, котрій скрізь присвічує великий ідеал — ідеал вселюдського щастя. Франко сказав колись про себе, що він — пролог, а не епілог. І справді він борець, а не слабкий безвільний оглядач життя і не контемпляція містичних тайн, об'яв невідомого, мертвої краси і святості, а боротьба за живу красу людських відносин, за право людини на повне щастя на сій долині горя і сліз становить його ідеал. Діяльна любов до людей, а не презирство до „черні та поганства” — ось справжнє королівство його душі.

Більшу частину книжки займає стаття „З останніх десятиліть ХІХ в.”, друкована перед десятьма роками на сторінках нашого журналу. Не будемо переповідати сеї незвичайно інтересної статті. Скажемо лише, що там іде мова про розвій нашої літератури між 1880 і 1900 рр. Починає шан. автор від кінця 70 рр. мин. ст., говорить про письменників цілої соборної України, попереджаючи розділи літературно-критичними оглядами суспільно-політичного і культурного життя, так що факти літературні представлені на тлі живого життя.

Щиро радимо всім нашим читачам познайомитися з сею статтею. Вона справді незвичайно цінне доповнення до його „Начерка українсько-руської літератури”, сеї „тимчасової” історії літератури, котрою обдарував нашу суспільність д-р Франко¹⁾.

Як додатки до згаданої статті умістив д-р Франко передруки своїх публіцистичних статей з „Житя і Слова” — „З кінцем року” (1896), „Коли не по конях, то хоч по голоблях” і „З новим роком” (1897), долучивши до них і статтю Н. С. Ж. (Лесі Українки) — „Не так тії вороги, як добрії люде”, писану з приводу першої з вчислених публіцистик Франка.

Додатки сі становлять цінний матеріал для громадського життя на Україні в кінці 90 рр. і читаються з неослабним інтересом, як задля інтересу самої річі, так і задля живості й інтересності викладу. Ми так довго без керми плили по морю тьми, під прапором мистецтва і без рідного прапору, мугикаючи часом мертві пісні, що живе огнисте слово

одного з найліпших наших публіцистів не одному пригадає сим вірш нашої юності²⁾, а молодіж може збудиться з її оспалості і нагадає її обов'язки супроти рідного народу і його трудящих верст".

У примітках 1) і 2) В. Дорошенко зазначив:

„1) Як відомо, перед своєю недугою д-р Франко займався обробленням ширшого курсу історії українського письменства, який довів до кінця XVIII в., з нього надрукував він в 1909 р. вступний розділ в Записках НТШ (т. 89), а решту публікування відложив до часу, коли буде себе почувати краще на здоров'ю. Для забезпечення від якого-небудь нещасливого випадку опечатана копія його рукописи переховується в Товаристві Шевченка. Побажати, аби якнайскорше шан. автор міг приступити до її друку.

2) Може цікаво буде знати шан. авторіві, що сі його статті з захватом читали ми, гімназисти на рос. Україні, дістаючи в конвертах тоненьке видання „Житя і Слова". А „З кінцем року" ходила між нами і літографована".

Прихильні до Франка рецензії, які друкуються на сторінках „Літературно-наукового вісника", за випуск котрого тепер у Львові замість В. Панейка став відповідати Л. Цегельський, аж ніяк не спонукали письменника відновити співпрацю з цим часописом. Праці, які би надавались до друку чи в цьому часописі, чи в Записках НТШ, Іван Франко волів друкувати в інших, а то і в „Ділі". Так, на сторінках „Діла" з № 217 (2 жовтня 1911 року) до № 235 (23 жовтня) він публікує своє дослідження „Вавілонські гімни і молитви". Зміст статті впливає вже зі вступу до неї: „Отся праця має задачу познайомити наших читачів із ліричною поезією релігійного змісту найстаршого культурного племені людського роду, вавілонців і ассірійців. Ся поезія, що стала доступна новочасній цивілізованій людськості тільки завдяки науковим відкриттям та досліддам другої половини XIX в., важна також для нас, українців, не тільки сама собою, як продукт прастарої цивілізації далекого від нас і чужого нам народу, але головню тим, що в ній мусимо бачити джерело того релігійного духу, який сплотив староеврейське письменство, доховане до наших часів у так званих біблійних книгах Старого завіту, а спеціально його поетичну часть, репрезентовану збіркою гімнів і молитов, що має назву „Псалтир" і якої авторство пізніша єврейська традиція приписала староеврейському цареві Давидові. Ся книжка мала величезний вплив на сформування того релігійного культу, що на єврейській основі виріс у могутнє дерево християнства, і в перекладі на церковнослов'янську мову мала також значний вплив на сформування душі українського народу".

Іван Франко цією публікацією в найбільш популярному друкованому органі ніби компенсує втрачене. На жаль, на статтю ніхто не відреагував.

Згодом праця Франка бийшла окремим виданням у серії „Літературно-наукової бібліотеки” під № 153.

Попередня спроба оповісти аналогічним чином про сотворення світу закінчилася трагічно. Весь наклад „Поєми про сотворення світу” був знищений і до читача не дійшов.

1911 року у Києві накладом Українсько-руської видавничої спілки здійснене друге видання комедії в трьох діях „Учитель”. „Комедія се, — писав у рецензії на неї на сторінках „Літературно-наукового вісника” Л. Будаї (Сергій Буда), — а скільки трагізму криє у собі вона! Скільки переживань, думок, незмірно близьких для сільського учителя. Хоча написано давно, а і тепер ще не тратить своєї сили і життєвої правди. Автор малює нам стежку, шлях тернистий, буденний, по яким приходиться йти багатьом учителям, що з вірою, надією і енергією йдуть в темні маси.

Учителя сільського переносять з місця на місце, з села в село. Не встиг добре розглянутись, як знов женуть його в глухий куток у гори між Бойків. Він хоровитий, та в його є віра і сила. Се його кріпить і він бореться як може, як дозволяють сили його. Перед ним темна забита маса селян, для яких школа, просвіта гірше чорта, для яких корчма перша по церкві, а то і краща. Їх провідником, їх учителем і начальником — Жид, корчмар. Що скаже, те святе, те закон і правда для темних Бойків. Він користується великим довір'ям, уміє гаразд держати в руках темну масу і живе собі як пан.

Учитель, перейнятий любов'ю, вірою в народ, бажає бодай трохи просвітити його. Намагається, щоби діти ходили до школи. Батьки, з намови Вольфа-шинкаря, не пускають дітей і при тім на кожному кроці, знову таки з намови шинкаря дошкулюють учителеві чим можуть.

Але нарешті селяни переконуються, що учитель бажає їм добра і вони виявляють тепер велику пошану, охоту до школи, самі заходять до пана вчителя на пораду.

Учитель осягнув перемогу, але ціною яких жертв, скількох тяжких переживань, — і безповоротної втрати здоров'я і сил!

П'єса написана надзвичайно живо, займаючо. Шкода, що тепер якось не видно її на сцені навіть в Галичині, не кажучи про російську Україну.

Для сільських аматорських вистав се скарб неоціненний”.

Як було із сільськими аматорами — невідомо. В репертуарі „Руської бесіди” ця п'єса не здобула собі місця.

Не до Івана Франка було! Були інші проблеми.

„Wiener Zeitung” від 4 листопада 1911 року оголосила про створення нового кабінету міністрів на чолі з графом Штарком, який у попередньому кабінеті Гавча був міністром віросповідань та освіти.

Чекати якихось нових змін для українців у кращу сторону було марною надією. Такої думки дотримувалось і „Діло”, й інші газети.

№ 257 „Діла” від 18 листопада 1911 року повідомив про вихід книжки „Олександр Герцен. Спомини з еміграції. З російської переклав Іван Франко”. Книжка вийшла у серії „Універсальної бібліотеки” під № 6 накладом автора (перекладача). Вона містила передмову, написану 19 квітня 1911 року, спогади Герцена про зустріч з А. Міцкевичем у Парижі 1848 року, спогади про знайомства та зв'язки його з видатними діячами європейської революції Мацціні, Гарібальді та Кошутом у 1852 році, а також спогади про польських емігрантів Бернацького та Ворцеля. До спогадів про останнього додано промову Герцена над його могилою, перекладеною з французької брошури.

„Як і найбільша часть Герценових писань, так само й отсі спомини, — писало „Діло”, — мають незвичайне значіння не скільки фактичними даними, скільки загальними увагами, рефлексіями та характеристиками важних історичних моментів, які в них розсипає автор щедрою рукою. Отся суб'єктивна закраска, в якій видно високорозвинену інтелігенцію та незвичайно тонке і вразливе моральне почуття автора, чинить, як усі писання Герцена, так само й отсі спомини приємною та душе освіжаючою лектурою”.

Як зазначав Іван Франко у передмові до видання, його у цих споминах вразила любов Герцена до своєї батьківщини і віра в її світлу будучину.

Заходами Українсько-руської видавничої спілки в Києві 1911 року в серії під № 132 виходить збірка „Батьківщина і інші оповідання”. Передне слово до неї написане Іваном Франком 9 листопада 1910 року. Збірка містила вже добре відомі галицькому — але не українському з Великої України — читачеві оповідання „Батьківщина”, яке дало назву збірці, „Вугляр”, „Вільгельм Тель”, „Геній”, „Гершко Гольдмахер”, „Гава і Вовкун”, „Пирог з черниціями”, „Задля празника”.

„Останніми часами, — писав у рецензії на збірку Юрій Кміт на сторінках вересневої книжки „Літературно-наукового вісника”, — Видавничка спілка присвятила особливу увагу писанням нашого заслуженого літератора д. І. Франка: за три роки вона випустила у світ десять книжок його писань, а для останнього випуску постаралася також про гарну віньєтку, зроблену спеціально для її видань, що в нічому не уступає

модерним прикрасам, якими пишаються книжки у висококультурних народів. Оповідання, поміщені у виценаведеній збірці, а повизбирувані з різних часописів, стрінуть мабуть радий привіт у прихильників обох таборів, себто у приклонників новітнього модерного напрямку і у „тверезого позитивізму”. Автор порозсипував свої зерна для одних і для других; правда, для прихильників давнього напрямку знайдеться більше інтересних речей.

В першому ж оповіданні модерністи спиняться довше на нещасній романтичній історії Опанаса Моримухи і Киценьки. Нещасне кохання героя з каварняною кокотою, що вельми коротко тривало, заганяє героя з університетської лавки на учительовання в глибоку закутину гірського села... Важке життя, а радше важкі життєві жарти навівають на читача чудні настрої і ще чудніші рефлексії та запити... Прийде призадума над змарнованою долею... Позитивісти знову будуть утішатися препишною, подрібною характеристикою виведених осіб. У сій характеристиці, по мойому осудові, головна ціна оповідань.

До найкращих речей збірки треба зачислити „Вільгельм Тель”, „Пироги з черницями” і „Задля празника”. Перше оповідання з піднесених мною речей — се сумна історія любовного розчарування між зарученими. Оля поїхала зі своїм судженням на оперу „Вільгельм Тель” і тут розкрилося, що вони обоє недібрана пара. Її душа пройнята величними ідеалами та якоюсь неозначеною посвятою для свого народу. Суджений думає тільки про кар’єру... „Яким звичайним, буденним, непринадним чоловіком видався їй тепер той сам Володко, котрого перший поцілуй стоїв її цілої безсонної ночі. І як вона могла полюбити того чоловіка? Тепер се їй видалось дивним, неймовірним. І коли Володко з салонним уклоном приступив до неї, щоб подати їй руку, вона з погордою відвернулася від нього і холодно сказала:

— Мій пане, я вас не люблю і за ваш супровід дякую.

І відсторонивши його рішучим рухом руки, не оглядаючися, пройшла попри остовпілого Володка і бисто поспішила наперед...”

Хто міг знати, що колись це оповідання (опубліковане 1884 року у № 1 „Зорі”), стало між Ольгою Рощкевич та Іваном Франком...

І ще один спогад — „Задля празника”: другий арешт, етап із Коломиї у Нагуєвичі... Тепер це лише згадка.

„Задля празника”, — писав Ю. Кміт, — се страшна картина робітницького життя в Бориславі. Робітникам усміхнулося сонце на коротку хвилину, одначе облудно і з поганою ошукою... На день приїзду цісаря життєві відносини змінилися напрасно, як у культурній країні повинно вестися. Але по від’їзді все повернуло до давнього, а за святочний ви-

гляд мусили робітники заплатити своїм тяжко запрацьованим грошем. Важка іронія...

Гарна теж річ „Геній”. Тут розповідається історія Густава Ткацького, найстаршого сина пана Станіслава Ткацького, дідача гірського села Н. Заки дістав місце урядника в намісництві, багато мусив батько виложити гроша, пропихаючи його з кляси до кляси в гімназії і опісля в університеті. Перед розпочаттям адміністраційної служби забрався Густав упорядковувати господарство свого батька. І тут проявився його адміністраційний геній. Воно трохи неймовірною видається та зміна в поведенні Густава; автор не умотивував її жадним натяком”.

Повість „Не спитавши броду”, звідки взятий „Геній”, за життя Івана Франка так і не була опублікована...

Хвороба примушує письменника докінчувати те, що не зроблено, висловити те, що не сказано було раніше. Таким чином 1911 року з'являється накладом Українсько-руської видавничої спілки у першій серії її видань під № 124 збірка „Давне й нове” — „друге побільшене видання збірки 1898 року „Мій Ізмарагд”. Переднє слово до збірки підписане 30 березня 1911 року.

„Видана в р. 1898 накладом студентського товариства „Академічна громада” збірка моїх поезій „Мій Ізмарагд”, — писав у ньому Іван Франко, — розійшлася вже досить давно, і ще в р. 1909 ухвалила дирекція Українсько-руської видавничої спілки приступити до нового її видання. Я вважав відповідним зробити се видання не повторенням першого, як було з київським виданням „Зів'ялого листя”, що вийшло при кінці минулого року з датою 1911, але справді новою книжкою, що мала би самостійний літературний інтерес супроти першого видання. Сам характер збірки, що наслідував потроху староруську збірку поучень та оповідань, відому під назвою „Измарагд”, робив можливим розширення її рамок. Я постановив передрукувати тут цілий ряд своїх віршів, писаних протягом 32 літ, які не ввійшли в давніші мої збірки, а особливо в друге видання „З вершин і низин”. Розширивши сам зміст збірки із шістьох на дев'ять розділів, я збагатив деякі розділи першого видання досить значним числом нових поезій, особливо розділи „Паренетікон”, „Притчі” та „Легенди”, а надто зложив один просторий розділ із принагідних віршів, писаних протягом 30-ліття 1878-1907, під заголовком „Із злости дня” і подегь на закінчення збірку віршів, призначених для співу, які почасти ввійшли вже в уста широких мас нашого народу і подавали в певних хвилях нашого народного життя оклики, бойові гасла та провідні думки народних рухів. Переважна часть сеї збірки, що являється під новою назвою — „Давне й нове”, — так само, як і збірка

„Мій Ізмарагд”, має метою популяризацію багатого скарбу поезії та життєвої мудрості, що міститься в нашій старій письменстві, досі так мало відомим не лише широким народним масам, але також, а може, навіть і в ще більшій мірі, освіченим верствам нашого народу. Власне в цьому напрямі я досить значно новими творами розширив відповідні розділи давньої збірки. Друга характерна прикмета тої давньої збірки, зазначена головно розділами „Поклони”, „По селах” і „До Бразилії”, виринає в оцій новій збірці ще виразніше не тільки розширенням розділу „Поклони”, але особливо розділами „Із злости дня” та „Гімни й пародії”. Розуміється само собою, що різномірність змісту тих розділів відповідає хоч потроху різномірності тих явищ публічного та особистого життя, що заповняли останнє 30-ліття. Не можу нарікати на те, щоби при всій обмеженості моїх приватних відносин те життя було вбоге та монотонне. Навпаки, воно дало мені такі враження і такі життєві досвіди, особливо в трьох останніх роках, якими не кожний може виказатися.

У отсій збірці я навмисне пропустив ряд віршів, друкованих у „Друзі” 1874-1876 років, збірку „Баляди і розкази”, видану 1876 р., та віршу „Чигиринський хрест”, друковану в календарі на 1877 р. під заголовком „Дністрянка”, деякі польські вірші, друковані в „Новім зеркалі” та в польських публікаціях, і вірші, публіковані в „Дзвінку”. Може, коли трапиться нагода притулити їх до якої нової збірки. Те, що взято до сеї збірки з давніших публікацій, зазначено докладно при кожнім творі”.

Значно інформативнішою за це передне слово була авторецензія Франка в № 19 „Неділі” від 6 травня 1911 року. „Моя давня книжка „Давнє й нове”, — писав у ній 1 травня 1911 року, — се друге, значно побільшене видання збірки „Мій Ізмарагд”, що вийшла 1898 р. і містила 66 поетичних творів. Нова збірка містить їх 114, причім 40 окремих строф числено за один номер. Коли давня збірка мала 6 розділів, ся нова має їх 9, причім тільки два розділи, „По селах” і „До Бразилії”, полишено без зміни, розуміється, крім дрібних язових поправок; два розділи і вступний вірш „Замість пролога” прибули нові, а в чотирьох розділах пороблено більші або менше значні доповнення. Щоправда, сі доповнення тільки в частині нові, досі не друковані (таких у третім розділі 15 ширших поезій і 10 чотиристихових строф, у четвертім три притчі, у п'ятім дві легенди). Решта позбрана з давніших періодичних видань, або з окремих брошур, що давно зробилися бібліографічною рідкістю. Із таких передруків зложився особливо восьмий розділ „Із злости дня”, в який між іншим увійшли дві просторі сатири з року 1878 „Дума про Маледикта Плосколоба” (була видана окремою брошурою) і „Дума

про Наума Безумовича", та дві просторі віршовані хроніки з р. 1884, одна п. з. „Сучасний літопис" гумористично згадує події з нецілого 1884 р., першодрук із „Нового Зеркала" з додатком двох сатиричних притч, зложених церковнослов'янською мовою, а друга гумористична хроніка мандрівки руських студентів літом того ж року, друкowana окремою брошурою. Останній розділ п. з. „Гімни й пародії" містить шість пісень національно-політичного змісту, переважно серйозних, а в частині гумористично-сатиричних. Вони всі були друковані по всіх періодичних виданнях, показаних при кожній вірші.

Розуміється, передруковано без зміни також передмову до збірки „Мій Ізмарагд", але вона попереджена новим переднім словом, написаним 30 марта 1911 р., з якого позволю собі тут навести тільки одно речення: „Переважна частина сеї збірки має метою популяризацію багатого скарбу поезії та життєвої мудрості, що міститься в нашій старій письменстві, досі так мало відомій не лише широким народним масам, але також, і то може єще навіть в більшій мірі, освіченим верствам нашого народу". З цього погляду дозволю собі звернути увагу читачів на притчу про захланність (ст. 84-94), перероблену із староруського оповідання, на легенду „Свята Доместіка", якої церковнослов'янський епіграф, може, усуне непорозуміння, яке в моїй рецензії „Мій Ізмарагд" допустив колись проф. М. Грушевський, і на дві легенди про чуда св. Николая, держані в популярнім тоні, що являються тут уперве в друку.

Отся збірка обіймає більш як 30 літ мого життя і може бути потроху показником важніших моментів та духових течій того життя, що при всіх своїх прикростях не пройшло марно ані для мене, ані для нашої суспільності. Певна річ, дещо в ній має принагідну, так сказати, хвилеву вартість, а дещо, може, буде й незрозуміле для молодшого покоління. Та коли я пускаю її в світ, мені хочеться висловити своє бажання, щоб від неї повіяло здоровим вітром національної свідомості, тверезого, та при тім наскрізь поетичного розуміння життя, того найвищого скарбу чоловіка, в яким він ніколи не повинен зневірюватися. Струя зневіри в життя підіймається тепер сильно й болючо навіть у найліпших представників нашої літератури, і коли б моя книжка могла хоч трохи бути антидотом на сю духову хворобу, то сповнила би натепер своє завдання".

„Універсальна бібліотека" під № 10 цього ж року видала книжку Івана Франка „Іван Вишенський, його час і письменська діяльність", поему „Іван Вишенський" із збірки „Із днів журби" та твору І. Вишенського „Лови сего світу".

Накладом Українсько-руської видавничої спілки у Києві ще в кінці 1910 року (на обкладинці зазначено 1911 рік) вийшло друге видання

„Зів'ялого листя”. До нього додана коротка передмова, Івана Франка датована 10 листопада 1910 року.

„Чотирнадцять літ після появи „Зів'ялого листя”, — писав І. Франко, — запотребилося друге видання сеї збірки ліричних пісень, найсуб'єктивніших із усіх, які появилися у нас від часу автобіографічних поезій Шевченка, та при тім найбільш об'єктивних у способі малювання складного людського чуття. Не можу сказати, щоб тодішня літературна критика гаразд зрозуміла інтенції та характер моєї збірки. Найпросторіше писання про неї Василя Щурата в „Зорі” силкувалося осудити її як прояв зовсім зайвого у нас песимізму. Не тільки сам я, але — се стало мені відомо зараз тоді — також значна часть публіки зовсім інакше зрозуміла ті поезії, і я надіюся, що й теперішнє покоління знайде в них не одно таке, що відгукнеться в його душі зовсім не песимістичними тонами.

Пускаючи до друку се друге видання, я, де можна, поробив язикові поправки, хоч се не скрізь було можливе. Не потребую, здається, додавати, що прозова передмова до першого видання, яка й тут друкується без зміни, також не більше, як літературна фікція. Давати ключ до пояснення поодиноких із тих віршів не бачу потреби; мені здається, що й без автобіографічного ключа вони мають самостійне літературне значення”.

Це пояснення Івана Франка не викликало на той час ні шоку, ні якогось особливого зацікавлення. Це станеться пізніше. Після його смерті.

— На замітку, що як ви знаєте, побачившись з Коцюбинським, я вперше бачу в його літературній діяльності вплив Франка, який, здається, був дуже важливим фактором у його творчості. На це Коцюбинський писав у своїх спогадах: „Путівка до життя”.

Розділ X

ПОЧАТОК РОЗЛУКИ

Тільки й того відпочинку, що в горах. Під вікном цілий день шумить Білий Черемош. У ту пору в горах перестають іти дощі і вода в ньому чиста. У ній виблискують боками зграйки форелі. Надвечір, поки варять кулешу на вечерю, можна пройтись над рікою. Всі приїжджі вже давно при столах. Вода шумить і глушить своїм шумом усе навколо. Ще трохи, і з гір поженуть отари до хат. Кілька днів будуть гнати, і дзеленькання калатал та дзвоників на шиях худоби буде сильнішим від гулу Черемоша, який ніби втишиться і наслуховуватиме ту дивну музику. Хата Василя Якіб'юка при дорозі, але у вигідному місці, бо поруч джерело, а в ньому страшенно холодна вода. Можна непоміченим вийти з хати через задні двері і втекти до джерела, щоб потримати у його воді руки. Тіло поволі німіє, і руки, обкручені колючим дротом, звільняються від нього і стають легкими. На хвилю. Болі не дають спати. В ті безсонні ночі тут, де небо так низько, а ніч аж видзвонює тишею, до нього знову і знову приходять спогади.

Намагається не потрапляти людям на очі. Уникає їх.

Улітку 1911 року він знову приїхав у гори в серпні. Коли саме приїхав — точно не відомо, але приблизно про це можна дізнатися з листів Михайла Коцюбинського до дружини. Сам Михайло Михайлович відпочивав у Криворівні з 19 липня до 14 серпня. У листі до Віри Устимівни від 24 липня 1911 року він писав, що „сими днями приїде Франко, а його сини вчора вже приїхали”. Приїзд Івана Франка чомусь затримувався. „За тиждень приїде сюди Іван Франко”, — повідомляв дружину Михайло Коцюбинський у листі від 4 серпня 1911 року. Таким чином поет мав би бути у Криворівні вже 10 серпня. Зрештою, міг приїхати раніше, міг і пізніше. У наступних листах М. Коцюбинський про Івана Франка не згадував.

У Криворівні, як завжди, Іван Франко мав чим зайнятись. На цей раз перекладав „Вавілонські гімни й молитви”, які по приїзді опублікував у „Ділі”, і перша подача була вже 2 жовтня.

На щастя, про канікули Івана Франка літом 1911 року залишив досить детальні спогади Денис Лукіянович. Вони вперше були опубліковані 1956 року в журналі „Жовтень”. Правда, ці спогади вже надто олітературнені, але все-таки спогади.

„На літні канікули 1911 року, — писав Денис Лукіянович, — запросив мене мій колишній учень Микола Якіб'юк до свого батька в Криворівню. Я пробув там всього один тиждень, та зате зустрівся з І. Франком, що в 1906 році переселився від Мітчука на лівий берег Черемошу. З того часу приїздив він до Якіб'юка кожного літа, аж до Першої світової війни, за винятком 1908 року, коли він хворів. Якщо він приїздив без родини, Аниця (Ганна) Якіб'юк, Василева дружина, піклувалася про хворого Франка.

Літо 1911 року не скупилося на дощі, але й така погода не псувала настрою відпочиваючим. Вечорами лунали їхні пісні по хатах, ліво-бережні двори перегукувалися з правобережними.

Гурток прихильників та друзів І. Франка втішався тим, що великий поет України почував себе добре, а в деякі дні бував навіть по-давньому веселий і бадьорий.

Франко почував себе на лоні природи наче помолоділим, бо з впливом фізичних творчих сил не мучила його нервова недуга. У Криворівні він готував дальші випуски „Універсальної бібліотеки”, перекладав Шевченкові поезії на німецьку мову, готував полемічні статті для преси, наукові — для „Записок Наукового товариства ім. Шевченка”.

На такі заняття він відводив більшу частину дня, причому більше читав і тільки іноді диктував принагідним секретарям, не маючи змоги писати хворими руками. Відпочивав, сидячи в чагарнику над рікою, проти Білої скелі, або ходив у ліс, інколи навіть ухитрявся своїми хворими руками набрати грибів. Крім В. Гнатюка, лиш винятково приймав якогось відвідувача, але при випадкових зустрічах дуже приязно розмовляв з людьми.

Одного сонячного дня він раптом припинив роботу і прислав до мене свого секретаря Завадовича — вчителя з міста Золочева.

Це діялося в хаті Василя Якіб'юка-Івандюка. У більшій кімнаті проживав Франко, в меншій третє літо проживав Завадович, який цього літа, на прохання Якіб'юків, прийняв і мене.

Я зайшов до Франка.

— Ви знаєте, що я нині маю побачитися з Коцюбинським, — почав Франко, коли ми вийшли на ганок, — та за той час, поки він прийде, розкажіть мені, що ви вичитали про Лук'яна Кобилицю, вивчаючи сервітутові акти Путилівського околу.

Я розказував, Франко слухав уважно, інколи ставив питання. Ми сиділи на ганку. Переді мною був фізично зломлений велетенський духу. Руки його весь час нервово здригалися, але він мужньо все терпів. А ще чотири роки тому я засідав з ним у правлінні Наукового товариства ім. Шевченка і в дирекції Видавничої спілки. Він був тоді повний сили. Але й тепер, дарма що хворий, не втрачав ритму в щоденній праці. Тоді він кожную хвилину використовував планово. Під час засідань завжди правив коректи або „вкорочував і прикрашував”, як він говорив, чужі матеріали.

— Не питаєте, чому саме я другий день підряд докучаю вам? — запитав Франко серед моєї розповіді.

— Не питаю, бо знаю ваші всебічні зацікавлення, пане докторе. Радо передав би я вам пороблені мною виписки з протоколів, та дуже вони неохайні.

На це Франко сказав:

— Я в своєму житті прочитав більше нечіткого, ніж розбірливого. Побачимо ще, а поки що вам, може, передасть Завадович мої запитання до вас. Перешліть, будьте ласкаві, відповіді до Львова. Збираюся написати повість про Лук'яна Кобилицю.

— Мені відомо все, що ви досі написали про Лук'яна, пане докторе. Можна це вважати за підготовку до повісті.

— Протоколи варто би ще хоч переглянути, — перебив Франко. — Але найважливіше — треба би побачити Путилівський окіл.

— Я, пане докторе, був і в Плоській — батьківщині Кобилиці та осередку повстання. Тому маю змогу до відповідей долучити свій опис.

Запитань Франко не передав мені і повісті не написав. Залишився тільки накреслений план повісті.

— Іде Коцюбинський, — раптом перервав Франко.

Його соколині очі, оточені червоним кільцем, до самої смерті не вимагали окулярів. Тепер вони побачили на лівому березі Черемошу великий гурток відпочиваючих. Гнатюк, Коцюбинський і його товариші проживали на правому березі. На лівий берег можна було перейти по кладці біля каплички.

У ту саму хвилину підійшов Завадович і просив Франка перевірити кілька записів з-під диктанту, я подався до кімнати по солом'яний бриль, а потім підійшов до хвіртки допомагати Франкові приймати гостей.

Моє особисте знайомство з Коцюбинським відбулося ще в 1898 році, після таємного з'їзду студентів у Києві, на який послано мене зі Львова. Я з Василем Доманицьким, редактором першого критично підготовленого видання Шевченкового „Кобзаря”, поплив з Києва

вгору Дніпром та Десною-річкою до Чернігова, і там ми пробули цілий тиждень, гостюючи і в Коцюбинського...

Елегантний Коцюбинський навіть у Криворівні носив твердий комірчик та краватку, хоч мусив від липневої спеки витирати лисину батистовою хусточкою. З його появою прояснів наш шановний господар Франко. А милий гість, посміхаючись, спитав:

— Єк днуєте, годний пане?

— Гаразд, єк ви? — запитав Франко — Що дієте?

— Тручив-сми днинку єдну і другу. Тепер починаю працювати, лиш боєсеми, чи не спізнює до вас?

— Ви вдруте лігуєте в нас і придбали славу людини, яка не спізнється.

— А я радий вам сказати, пане докторе, що ви сьогодні, як бачу, краще почуваете себе.

— Так, краще, ліпше, бо нині я довше мочив руки в Мітчуковім чуркалі, а вода, каже мій Якіб'юк, дуже помагаюча.

— Хай здорові будуть ті трудящі руки, хай дужі будуть за те, що обладнали чуркало.

— А ви, бачу, теж гарно почуваете себе, — сказав Франко.

— І відпочив душею, — відповів Коцюбинський. — Вчарувала мене Гуцульщина, хочу вивезти звідси тему для повісті.

— І вивезете, певно вивезете. Але ми тут розмовляємо, а там що за народ на вулиці „роптає"? Ви привели його під мої ворота?

— Володимир Михайлович побачив вас, пане докторе, на ганку, на лавочці, значить, готового в похід. Ми як стій рушимо і довго стояти не дамо їм на вулиці.

— Хай же народ як стій стоїть далі, а ви скажіть, хто такий той народ, хто висунувся вперед обік вашого Володимира Михайловича?

— Поруч нашого Гнатюка? — жартував Михайло Михайлович. — А хто ж? Мої супутники — Вовк-Волков, Савенко-Ситін, Устименко-Губатов, митець прекрасних краєвидів Іван Северин. Не видно лиш портретиста чернігівця Михайла Жука. Обидва художники ще не придбали собі галицької клички.

— А нащо Жукові ще й кличка, коли він Жук? — усміхнувся Франко. — Та нехай же галицькі псевдоніми стоять під командою Гнатюка, — продовжував наш шановний господар. — Северина просить до мене, пане ботанік.

— Це ваш псевдонім, Денисе Яковичу? — спитав Коцюбинський.

— Колись так називали в редакції нашого Дениса Яковича за те, що в двох новелах у нашому „Віснику" він зловживає квітами. Хай ще одну таку новелу надішле, тоді псевдонім розробимо в гостру критику.

Поки я вітав Северина, на вулиці „народ” притих, і всі з пошаною познімали головні убори. Я оглянувся, а це вже Франко стояв на хвартці.

— Здорові були! — вітав він. — Куди направились, товариство?

— Михайла Михайловича ми проводили. Якщо дозволите, Іване Яковичу, пішли б і ми з вами на ріку, — попросився Северин.

— Що ж, іти, то підемо, — відповів Франко і, як стояв — без капелюха та босий — вийшов на вулицю. Тоді Коцюбинський і Гнатюк узяли поета між себе, він навпростець пустився лужком униз, під Білу скелю над тихим плесом шумливого Черемошу.

По дорозі я сказав Северинові, що позавчора над тим плесом Коцюбинський розповів Франкові, як він заносить у блокнот матеріали до кожного оповідання, як тепер вивчає гуцульський побут, задумавши написати великий роман.

Тоді Франко ілюстрував Коцюбинському свою тезу, що „тільки дійсність завжди і всюди виключно може бути джерелом плодючої творчості”. Він докладно розповів, як збирав матеріал для повісті „Захар Беркут” і де зустрів прототипа головного героя.

Як завжди в горах, сонце зайшло, і відразу похолоднішало. Все товариство відпроварило Франка додому. Коцюбинський по-своєму, з церемонією, але дуже щиро побажав йому спокійної ночі”.

На жаль, Михайло Коцюбинський не залишив подібних спогадів...

Про 1911 рік, чи, радше, про той період, коли „випочилий” Іван Франко повернувся до Львова, у своїх спогадах (вони були надруковані в 7-ій книжці ЛНВ за 1926 рік) оповіла Катря Гриневич.

„У році 1911, осінню, — згадувала вона, — при якійсь нагоді, коли поет говорив, що звалилося на нього безліч праці, а писати під диктанта не все є кому, я попросила, щоби скористав з гарних днів і сховався коли треба стрийським узгір'ям до мене в хату, а я пополудні можу його виручати.

Франко прийняв се радо до відома і не загодя прийшов. Тяжко, як радісно хвилювалися мої підручки-сини, і як їх товариші складали наборзі почесний супровід поетові, дожидаючи його терпеливо під хатою.

Свої рефлексії на тему якогось „Diarjusz szlacheckiego” з 18-го століття Франко диктував з пам'яті, без помочі яких-небудь записок, так плавно і бисто, неначе б безперервно читав, даючи річ, вповні приспособлену до друку. Перестерігав дріб'язкової інтерпункції. Більше двох годин без утоми для себе, оживлений і бадьорий, у питомій стихії, міряв ритмічним ходом ширину кімнати, від часу до часу струшуючи руками, звичайно стуленими щіпко на грудях, немов висипав із них

щось настирливе. Опісля поділив із нами підвечірок, і се була болюча хвилина відвідин. Ніколи так ясно не довелося мені відчувати, скільки треба уваги, щоб ближнього душевно не зранити. Поет, мабуть, привик, я — ні, і здавалося, в ухах у мене гомонить понуре життєве „De profundis”...

Я усіла з хворим рам'я об рам'я, закутала його скатертиною і нагодувала, як безпомічне дитя. І ось господарська риса, хліборобська:

— А кришки позбирайте, подайте мені з долоні.

Спомин остав до віку живий і болючий.

Вже пізнім смерком розійшовся Франко з нами. На запит мого чоловіка, чи не має жалю до своєї суспільності за свою скромну скибку хліба, відповів:

— Ні! Суспільність дає мені те, що годна дати.

При вбиранні нагортки поет немов оправдовував делікатно потребу нашої помочі:

— Мої руки обмотані безліччю дротів, та є одна добра криничка у Криворівні, куди вистане опустити їх, як вода миттю тягне дроти униз, і вони розмотуються. Духи, що мене закували, не вдіють там нічого.

— Хіба ж ви вірите, пане докторе, що се духи? — зачав, було, мій чоловік.

— Очевидно, що так. До мене приходять дух Шевченка, Шашкевича, дух Драгоманова, і я з ними говорю, от як з вами.

Я не знала ще про суть недуги поета, прочувала тільки, що його ум у дивнім попалі меркне на секунди хвиль, і розмова ся вчинила на мене несамовите вражіння.

На поворот Франка ждав гурток молоді, і вона взяла його любовно поміж себе та вела, як Платона, зеленою ще стрийською горбовиною до його хати, здвигненої там високо, як орлине гніздо, та ловила пильно навіки відлітаюче слово.

Дорогою Франко говорив про позамогильне життя душі, йдучи у тім за Дантом і нав'язуючи до буддійської теософії”.

І ще одні спогади Катрі Гриневичевої про той час:

„Криворівня гостила в той час Михайла Грушевського, Володимира Гнатюка і інших. Дідичем села був д-р Станіслав Вінценз, автор капітального твору про Гуцульщину „На високій полонині”. Духова атмосфера довкола була насичена культом гір. До речі додаю, що в недалекому селі Довгополі у священника-радикала з його вражаючою силуеткою Цвінглі чи Меланхтона, з фанатичним огнем очей, що він звав його сам „солюрним магнетизмом”, о. Попеля гостювала коротко запрошена ним Леся Українка.

Тепер мала дигресія. У році, мабуть, 1937 „Діло” друкувало працю Михайла Мочульського про Франка. Між іншим була там мова, що Франко пояснював авторові генезу своїх поезій; про одну тільки — про вірш „Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер віє”, який зробив на Мочульського глибоке враження, — ні слова. Поет не хотів нічого вияснити. Я й схопилася з-над стола схвильована:

— Я знаю це, я, це логічне звено в моїх руках.

Випадково я зустріла незабаром п. Мочульського в Дорі, зчинився мимохить вечір-академія в шану поета — під шум сосон і пісню річки... Я ж пригадала з усією виразністю, як відвідала я Франка на вул. Понінського, принесла коректу, одержала рукопис „Землі” Кобилянської... Серед вбогої обстанови розмовляла я хвилину з поетом, здивована, що він приглядається з увагою до моєї добре ушитої сукні.

— Маю до вас прохання, — сказав згодом. — Моя дружина хоче вас погостити чаєм, я ж маю сходи́ни в редакції, — заговоріть з нею, будь ласка, про потребу естетичної одежі...

Він устав, відчинив шафу, узяв у пальці́ рубець якоїсь тканини та зараз же з нехиттю замкнув шафу знову.

— Я купив моїй дружині дорогу сукню в Відні, ні разу вона не вбрала її, і так уже роки...

У цю мить увійшла пані в нічному пом'ятому кабатнику та забрудненому гуцульському кептарі. Вона мала намір покласти тацю з чайним знадб'ям на столі та поки що стала без руху і дивилась на мене так грізно і мстиво, що я миттю розпрощалась, вистрибула геть. Мені здавалося на вулиці, що минула небезпеку.

Коли я бігла схилом вулиці Понінського, зачула нагло задиханий оклик поета:

— Пані Гриневичева!

Він наздогнав мене і подратовано перепрошував за нездоров'я дружини. Він був зламаний, уперше переді мною числив свої життєві шанси, втрачені з вини свого безглузого, трагічного подружжя.

Ми розійшлися біля латинської кафедри з почуттям спільно пережитого страждання. Я ж бачила тоді у Франка очі, повні сліз...

Внедовзі, з датою цього кошмарного дня, появився в „ЛНВ” вірш Франка, як візія на картинках Гойї: „Опівніч... В душі глибока павза... В продроглих пальцях застигло перо. Це ж ви, пісні, мої ненароджені діти? Тату, тату, нам зимно тут, огрій нас теплом, що з серця йде, а ми пурхнем, оживемо, заграєм! Весняним чаром, співом соловейків наповнимо твою сумну хатину! Серце? — питає в себе поет. — Його у мене вижерла гадюка”.

На вулиці Понінського власна вілла поета, вікна там без серпанків, стежки в хабаззі й смітті, лежить старий обдертий кошик, викинений вазонок з трупом квітки... Де ж тут слід жіночих дбайливих рук? Хіба є де фотель, м'яка лежанка з вишитими подушками? Франко мешкає, як у постой при дорозі: залізне ліжко, плетені з рогозу стільці... В нього є тільки один кут, співзвучний з його душею: над старим б'юрком картина Райзнера — жіноча голівка з червоного квіткою в гебеновому волоссі...

Тут живе Франко, автор „Жени руськія восплакашася”, тонкий естет, що поклоняється жінці, як Шеллі, Гвідо Рені, Ведекінд, Роденбах. Він співав з цим останнім до якоїсь Імаго своїх мрій: „Молю тебе, ти будь Мадонною моєю, тобі даю свій дух, мов срібну лелею! Я гріх покаю свій, як грішникові слідно, при біліні твоїй мені не буде стидно. Дозволь схилити чоло серед святих цих ликів на кінчики твоїх сріблястих черевиків...”

Михайло Мочульський у своїх спогадах писав: „Коли я у 1911 році був тяжко хворий, поет прийшов відвідати мене. Він приніс тоді мені велику коробку свіжих черешень, що з трудом ніс на грудях, придержуючи її хворими руками; поставив її на стіл і сказав:

— Колись ви відвідували мене, а тепер я прийшов відвідати вас... А черешні їжте, вони вам не пошкодять, тільки допоможуть...”

Поет посидів у мене довший час, питав про здоров'я і радив їхати в гори. Потім оглядав мої книги у шафі, і йому видалося під кінець несподівано, що полиці в шафі йдуть у далеку темну глибину. На бажання поета я замкнув шафу, він попрощався зі мною і вийшов. [...]

Свої страждання переносив поет із стоїчним спокоєм. Йому дошкуляли дуже безвладність обидвох рук, „психічний неспокій” і „слух, отворений на голоси духів”, „сей незвичайний дар, одержаний” поетом „з волі Провидіння”, як жалується він у передньому слові до „Нарису історії українсько-руської літератури”, „робив йому неможливим усяке думане”. Духи переслідували поета різноманітними способами; це переслідування мало „різноманітні фази й форми”, а вже найлегшим способом їх переслідування був їх „безупинний крик днем і нічю”. Але і в тому безрадісному стані поет знаходив життєву радість — в нього стали „відкритими очі на з'явища надзміслового світу”. Завдяки тим-то „очам” йому ставали явними речі, заховані перед наукою й людським досвідом. „Відкриття” поета, пороблені ним тим способом, „дуже великої ваги для людськості”, і поет мав надію „опублікувати” їх і „подати до загального відома тоді”, коли його „руки будуть вільні і коли підсумок довголітньої праці над їх увільненням дасть змогу опублікувати все те без докорів фантазування або брехні”.

Хоч яка утруднена була духовна праця поета, він читав багато та за допомогою секретарів виправляв старі писання, писав нові, як тільки була спромога, друкував їх. А часом він наперекір демонам таки потрапив сам писати — за допомогою хворої лівої руки і зубів він встромлював собі перо поміж пальці правої руки і, придержуючи її лівою, друкував букви. Були деколи й літературні примхи в поета; наприклад, він захотів у „Записках” друкувати поруч з історією літератури зразки з обговорених творів у широких винятках, а в „Літературно-науковім віснику” хотів помістити передруком деякі глави „Нарису” історії літератури. При моїй допомозі зредагував поет тільки збірку своїх новел під заголовком „Батьківщина”...

Про смерть Ганни Барвінок, яка сталася 5 серпня 1911 року, Іван Франко довідався з преси ще до виїзду в гори.

Про смерть 14/27 листопада Якова Шульгина, знайомого Івана Франка з поїздок у Київ, довідався вже вдома по приїзді.

„Один по однім, — писала „Неділя” у № 48 від 10 грудня 1911 року, — сходять в могилу сини України, кращі її сини. Невгаваючи лунають похоронні співи, не перестаючи обливається сльозами Мати-Україна. Ще не замовкли жалі за Г. Шерстюком, ще нові і нові вінки, сплетені з любові, туги й жалю, складаються на його труну, а отсе знов київське громадянство проводжало в дальню путь одного з своїх членів, отсе знов виросла свіжа українська могила на Байковім кладовищі в Києві.

Дня 14 (27) падолиста помер у Києві відомий український вчений Яків Миколаєвич Шульгин, член-основатель Українського Наукового Товариства в Києві і член Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Покійний народився 19 лютого 1851 р. Освіту, середню й вищу, одержав в Києві. Замолоду ріс серед українського громадянства і перейнятий був доктринами Драгоманова. І настільки він відданий був сим доктринам, що віддав все, що мав, коло 12 000 карбованців, на вільне українське видавництво за кордоном Драгоманову. За ці гроші видавалася „Громада” й інші женеvські видання, а Покійник за сей свій вчинок придбав собі назву „євангельського юноші”.

Я. М. Шульгин був вчений по призванню і залюбки віддавався науковій та літературній праці. Його перу належать такі праці, як „Очерк Колиwщини го ізданним документам 1768 и ближайших годов”, „Правда о Колиwщине польскаго историка Корзона”, „Несколько данных о школах в Правобережной Украине в половине XVIII в.”, „Павел Полуботок, полковник Черниговский” — та інші. Окрім більших праць, маса історичних заміток і рецензій Покійного розкинена по різних

періодичних виданнях, як „Кіевская Старина”, „Кіевский Телеграф”, „Зоря”, „Правда”, „Русская Мысль” та інші.

Тюрма, заслання... А потім всі ті наслідки, які тягне за собою тюрма і заслання, довго стояли на перешкоді Якову Миколаєвичу, довго не дозволяли йому віддатися улюбленій педагогічній діяльності, бо педагог мусить мати на собі марку офіційної „благонадійності”. І лише в 1899 р. міг Покійний віддатися улюбленій праці, уже на старість, по важкій боротьбі з життям, мав він нарешті змогу свої сили віддати педагогічній діяльності. І користувався любов'ю своїх учеників та пошаною товаришів-учителів.

Се можна було на-віч побачити, сю любов і сю пошану: вони — його ученики й товариші — явилися в великім числі на похорон, несли труну на своїх руках, урочисто несли вінки. Взагалі се був величавий похід — з церкви Вознесіння по Львівській вулиці до Байкового кладовища. Попереду гімназисти несли віко, потім, йдучи один по другому, несли вінки, яких було багато й серед яких виділялися вінки з синьо-жовтими стяжками — від Українського Наукового Товариства в Києві, від Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові і від Київського Українського Клубу. Потім ученики Покійного, студенти, несли труну. А за труною йшла родина, за родиною — великий натовп: українські письменники, вчені, громадські діячі, товариші-вчителі і знов натовп учеників — студентів і гімназистів”.

А на сторінках київської „Ради” виступив Микола Вороний. Ще один близький друг, кум. Ніби в тон некрологу — його роздуми над тим, як шанується пам'ять українських письменників: не тільки не засновуються інституції, видавництва, стипендії їх імені, але навіть не дбається про їх могили. Гарний пам'ятник на могилі колишнього члена Кирило-Мефодіївського братства Опанаса Марковича в Чернігові зовсім знищений, і ніхто не спішить його відновити, в Тобольську над могилою багатостраждального Павла Грабовського взагалі нема пам'ятника. Могили Івана Манжури на катеринославській кладовищі ніхто не знає. Над могилами Гулака-Артемівського в Харкові та Данила Мордовця в Ростові є пам'ятники, поставлені родиною, але з них вичитаєш, що там спочиває „действительный статскій советник”, а не український письменник. Не дуже привабливими є могила П. Куліша в його колишньому хуторі біля Оленівки та музей його імені в Кінашівці коло Борзни. Дружина небіжчика Олександра Михайлівна (Ганна Барвінок), терплячи нужду, щоб мати за що видавати твори чоловіка, мусила спродати свій хутір у приватні руки, але зробила це з умовою, що дорога їй могила і стежка до неї в садку лишилась її недоторканою власністю.

Князь М. Кочубей дозволив збудувати на своїй землі музей імені Куліша, але продав той шматок землі, не закріпивши нотаріально за Кулішевою право власності на музей. Вороний справедливо зауважує, що могила і музей повинні стати національною власністю.

Надалі відкладається спорудження доступу до могили Шевченка, не поставлено огорожі на могилі Ст. Руданського в Ялті, котра і за-недбана, і — що найгірше — забута й невідвідувана, хоч у Ялті влітку перебуває стільки українців!

Не все гаразд щодо ставлення до пам'яті українських письменників і в Галичині. Сидір Воробкевич спочиває у Чернівцях під волоським пам'ятником, з якого, як з надгробків Артемівського і Мордовця, можна відчитати тільки його офіційне становище. Не витримує критики і пам'ятник на могилі композитора Д. Січинського.

„В сім році, — нагадувала „Неділя”, — віддаючи честь заслугам М. Шашкевича, слід вшанувати його ідейних товаришів А. Могильницького і М. Устияновича, котрі хоч зійшли опісля з дороги Маркіяна, зробили се приневолені тодішніми обставинами і все-таки заслужили собі на те, щоб їх пом'янути тихим не злим словом.

Зокрема треба подбати о пам'ятник на гробі А. Могильницького. Він, як відомо, помер наглою смертю, не у своєму селі, де був парохом, але в дорозі, в селі Яблінці (пов. Богородчани), де й лежить похоронений. Та гріб сего покійника представляє сумний образ. Дерев'яний хрест, з польською написсю, похилився та зовсім збутив, огорожа на гробі повалилась, а цілий гріб заріс і майже зрівнявся з землею. Тому то Тов. „Просвіта”, що дало почин до заснування комітету до святкування ювілею М. Шашкевича, повинно за обов'язок вложити сьому комітетові поставити в сім році бодай зовсім звичайний камінний хрест на могилі автора „Скита Манявського” з відповідною написсю”...

Порвавши з „Літературно-науковим вісником” та Записками НТШ, Іван Франко знову повертається до „Діла”, яке охоче публікує його твори, а також досить детально інформує своїх читачів про нього самого. У „Ділі” він друкує цілий ряд матеріалів найрізноманітнішого характеру: від авторецензій і спогадів до поважних статей. Активна співпраця з тим органом почалася з другої половини року.

У № 257 від 5 листопада Іван Франко друкує авторецензію на видання „Олександр Герцен. Спомини з еміграції” у власному перекладі з російської мови. Ще раніше, у № 236 від 24 жовтня, він публікує статтю „Друковане й живе слово” про мистецтво декламації, а 7 вересня 1911 року в № 198 — статтю „Із Наукового Товариства імені Шевченка”.

Від № 196 до № 198 (5-7 вересня) друкується велика серйозна стаття-рецензія „Нова історія українського письменства” на працю Сергія Єфремова. Вияснивши своє розуміння висвітлення історії української літератури і порівнюючи його із розумінням автора, Іван Франко робить цілий ряд суттєвих зауважень. „Зазначу лише загально, — писав критик, — що ступінь національної і соціальної свідомості у Котляревського він (С. Єфремов — авт.) значно переоцінює, натомість характер і обсяг поезії Шевченка не здужав оцінити у всій її повноті, зігнорувавши при тім його повісті, драми, дневник і листи, що дають багато цінного матеріалу для оцінки чоловіка й артиста”.

„Щодо моєї власної особи, — продовжував у цій рецензії Іван Франко, — якій автор, крім частих принагідних згадок, присвятив чотири сторінки характеристики (с. 379-383), можу висловити хіба здивовання, що ані в тексті тієї характеристики, ані в бібліографії, доданій до розділу, він не згадував мого „Мойсея”. Невже історик української літератури, виданої 1911 року, не читав сего твору, виданого в початку 1906 року”.

Його боліло: як можна було не зауважити чи зігнорувати твір, який уважав вершиною своєї творчості і вершиною своєї сповіді та віри...

№ 244 „Діла” від 2 листопада 1911 року друкує Франкову статтю „Правда чи містифікація”. У ній розвінчується О. Барвінський, який у статті „В обороні правди і честі”, виданій згодом окремою брошурою, перекрутив цілий ряд фактів, що стосувалися І. Франка, на свою користь. Колись Франко на таку статтю махнув би рукою: хіба мало є таких, котрі щось вигадують про нього. Тепер ні! Тепер він гостро реагує на кожне слово, кинуте в його бік...

Те саме стосується й статті „Кринос-кринос”, надрукованої у № 254 газети „Діло” від 2 листопада, в якій письменник дає відповідь Остапу Нижанківському за критику його, Франкової, статті „Лисенкове свято в Австрії”. Стаття, яка обминула 50-томне видання творів Івана Франка, також дає декілька штрихів для розуміння душевного стану письменника.

З першого січня 1911 року починає виходити літературно-науковий тижневик „Неділя” під редакцією Василя Щурата (№ 1-17) та Ярослава Веселовського (№ 18-50). Уже перший номер повідомив читачів, що „д-р Іван Франко, займаючись даліше студіями над українськими народними піснями, не забув і за поезію. Його новий поетичний доробок — то нові поемки, що доповнять збірку „Мій Ізмарагд”. Кілька з тих нових поемок автор зволив ласкаво уділити нашому тижневикові. Всі появляться невдовзі в другім виданні збірки „Мій Ізмарагд” накладом укр. Видавничої Спілки”.

Мова йде про збірку „Давне й нове”, а згадані „поемки” — це „Анастасій Синаїт” („Неділя” № 1 від 1 січня 1911 року), „Сам лицемірствує з собою” („Неділя” № 2 від 8 січня 1911 р.) та „Балагула” („Неділя” № 22 від 28 травня 1911 р.). Більше поезії Івана Франка на сторінках „Неділі” не появлялися.

Поезії, які свого часу не увійшли у збірку „Мій Ізмарагд”, тепер Іван Франко помістив у циклі „Паренетікон” збірки „Давне й нове”: „Блаженний той, хто дба”, „В здоровому тілі здорова душа”, „Вода, що довго капає”, „Вразоуми мя, жив боуду”, „І се треба, брате”, „Інша слава сонцю, інша місяцю”, „Коли побачиш праведного в муках”, „Краще малее надбанє”, „Многонадійний”, „На те птахам крила природа дарила”, „Не мав багач що ліпшого робити”, „Не хвалися родом своїм”, „Нема чоловіка, в котрого”, „О чоловіче, коли спиш”, „Отці святі отак заповідають”, „Так говорить стародавня повість”, „Ті, що крізь помилки”, „Хоч би ти попів”, „Хоч хто мудрий у життю”, „Хто в добрій вірі жив”, „Хто славу світа осягнув”, „Цареву тайно берегти порадио”, „Як мало вірити тобі”, „Як полоняник, що його в неволю”, „Як сад зарослий хабазами”; декілька легенд: „Два чуда св. Миколая І. Чудо з ковром. ІІ. Чудо з утопленим хлопцем”; та цикл „Притчі”: „Притча про захланність” та „Притча про сіяне слова Божого”.

У „Неділі” Іван Франко друкував рецензії як на себе самого (наприклад, на збірку „Давне й нове” (№ 19 від 6 травня 1911 року), твір „Молитва за ворогів” (№ 20 від 13 травня 1911 року) чи твір „Меандр. Право дитини”, який вийшов у серії „Універсальної бібліотеки” № 15 (№ 20 від 13 травня 1911 року) та ін.), та на праці інших авторів (зокрема на працю Михайла Возняка „Маркіян Шашкевич як фольклорист”, що вийшла 1911 року до ювілею поета). Іван Франко високо оцінює дослідницьку майстерність Михайла Возняка (вперше ця праця була опублікована у „Звіті ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1910/1911”) і називає його одним із кращих літературознавців того часу.

У № 23 „Неділі” від 3 червня 1911 року Іван Франко опублікував за підписом „І. Ф.” невелику рецензію на сатиричну збірку Осипа Маковея „Ревун” з ілюстраціями Якова Струхманчука. „Сатира, — писав у рецензії Іван Франко, — се поетичне зображення звихненої рівноваги в житті людському, і з природи своєї може бути двояка: ретроспективна або ретроградна. Ретроспективна сатира малює хиби життя, спричинені перестарілими традиціями або привичками і змагає до їх усунення, натомість ретроградна виступає проти нових явищ у життю, породжених новими обставинами і виказує їх шкідливість. Як перший, так і другий

рід сатири вимагає дуже докладного знання життя і великого засобу творчої фантазії, щоб із розрізнених випадків утворити живі типи, а не особисті пасквілі або химерні карикатури. Сатира д. Маковея належить до другого роду і написана з виразною, аж надто грубо підкріпленою тенденцією осмішити та споганити ледве зароджений у нас тип посла-адвоката та журналіста. Сатиричне оповідання д. Маковея про життя і кар'єру журналіста-посла Ревуна так мало відповідає дійсності і вимогам артистичної творчості, що зовсім не заслугує на назву карикатури і то дуже низькопробної. Жаль, що д. Маковей задав собі стільки праці на таку непочесну тему. Додам іще, що й рисунки д. Струхманчука такі карикатурні та позбавлені всякого естетичного змісту, що просто сором на них і дивитися”.

О. Маковей був колись дуже близьким другом Івана Франка в особистому житті і товаришем по праці у „Літературно-науковому віснику”. Міг Франко і не писати цієї рецензії. Однак його принциповість взяла верх.

Різно відгукнувся письменник у № 40 „Неділі” від 15 жовтня 1911 року на книжку Івана Брика „Століте уродин Маркіяна Шашкевича”, що була видана коштом і накладом Товариства „Просвіта”. „Отся книжечка д-ра Івана Брика, — писав, — що вийшла окремою відбиткою з Календаря „Просвіти” на рік 1911, не належить до таких, що могли би принести повагу „Просвіті” серед народу. Супроти оживленого серед галицько-руської громади зацікавлення життям і діяльністю Маркіяна Шашкевича, вона написана досить недбало і щодо змісту і навіть щодо мови. До того треба додати, що значна часть книжечки займається власне не самим Шашкевичем, але часами попередніми та сучасними йому (ст. 1-22), а властивій темі „праці та заслугам Маркіяна”, тай то ще з додатком його товаришів, присвячено всього 7 сторінок. Небагатий засяг фактичних даних про життя та діяльність Маркіяна Шашкевича не визискано в такій мірі, як би се було можна зробити, зате в загальних характеристиках часу і відносин допущено немало помилок, дуже неприємних, особливо в популярнім виданню. До найнеприємніших помилок належить твердження (ст. 3), буцімто ще за австрійських часів „гнано на панщину священиків, навіть в самі великодні свята, а церкви орендовано Жидам”. Щодо першого твердження, то з одиничного факту, переданого Миколаю Устияновичем про вигнання на панщину руського попа, розуміється, в будній день, а не в свято, д-р Брик зробив загальник, зовсім абсурдний. Що ж до другого, то твердження про орендування руських церков Жидам спірне досі навіть щодо найгірших польських часів, а в Австрії в часах

абсолютизму закони забороняли Жидам не то що орендувати нерухомості по селах, але навіть жити в селах. В загалі характеристики, які дає д-р Брик про упадок Русинів під польським пануванням і під Австрією до часів Шашкевича, пересадно песимістичні, так само як характеристики ступня національної свідомості та освіти М. Шашкевича і його товаришів, переборщена занадто оптимістично, без найменшої проби критики. Говорячи про польську революційну пропаганду в Галичині, д-р Брик пише між іншим ось що: „Ценглевичі, Падури і інші розкидають між руський нарід масами листи, письма, покликки, відозви і грамоти, також і в народній руській мові, якими в ім'я знесення всякого утиску і визиску простого народу стараються його приєднати для справи відбудування польської держави” (ст. 20). Тут майже що слово то неправда. Д-р Брик очевидно не знає, що тоді панувала преостра урядова цензура, яка не допускала навіть думки про масове ширення хоч би й найневинніших писань, листів, покликів та відозв при помочі друку, але що більше, переслідувала та жорстоко карала навіть ті нечисленні рукописні копії, які при ревізіях знайдено у якого будь горожанина, кладучи йому в провину те, що він, зараз по одержанню такого письма, не зголосився до поліційної власті. Речення д-ра Брика про Ценглевичів і Падур у множнім числі само собою нетактовне, бо велить догадуватися, що Ценглевичів і Падур було багато, а надто містить у собі історичне *horrendum*, мішаючи докупи явища й особи зовсім різних категорій і різних часів. Бо коли Каспер Ценглевич займався справді революційною пропагандою з ярким соціальним антипанцизним підкладом у східній Галичині у другій половині 30-х років минулого віку то Т. Падура займався якийсь час шуканням козацького полонофільського духу на правобережній Україні в другій половині 20-х років минулого віку. Твердження д-ра Брика буцімто „польські конспіратори, бажаючи відтягнути руську молодіж від москвофільства, пригадували їй рідну Україну, голосили єдність духову Галичини й України, а через те і причинилися до скріплення всеукраїнської ідеї” (ст. 21), зовсім фантастичне і невідповідне дійсності, бо для галицько-польських конспіраторів тої доби всяке відступлення від польської національності було *eo ipso* москвофільством і зрадою Польщі. Найяскравішим доказом сего служить той сам Ценглевич, що в р. 1884 зробився найзавзятішим ворогом руської національної ідеї без огляду на те, чи вона демократична, чи ні”.

У всіх цих працях, які рецензував Іван Франко, він добачав поверхове знання предмета, патріотичну балаканину, яка тільки заважає і шкодить, а не допомагає. Бачив ті ознаки, які компрометують науку

і не сприяють її розвиткові, а також бачив часто невігластво авторів, нестримані емоції, які нічого не могли мати в собі позитивного.

У № 46 „Неділі” від 26 листопада 1911 року Франко опублікував рецензію на переклади творів Тараса Шевченка німецькою письменницею Юлією Вірджинією. Ця книжка під назвою „Ausgewählte Gedichte von Taras Schewtschenko” вийшла в Лейпцигу 1911 року. Юлія Вірджинія виступила на літературне поле в 1903 році зі збіркою віршів „Primitien”, а в 1905 році видала другу збірку — „Sturm und Stern”. 1906 року вийшли у її перекладі з французької мови на німецьку твір Марії Башкірцевої „Tagebuchblätter”, а також її кореспонденція з Гі де Мопассаном. Крім того, була ще антологія „Frauenliryk unserer Zeit”, друге видання якої вийшло в 1907 році. 1910 року вона видала вибір поезій визначної німецької поетеси Аннети фон Дросте-Гільсгоф, а в 1911 році випустила вибір поезій Тараса Шевченка в перекладі на німецьку мову.

Привітавши німецьку письменницю з виходом перекладу творів Т. Шевченка, Іван Франко, який, фактично, першим відкрив українського генія німецькомовному світу, зробив дуже детальний і принциповий аналіз не тільки перекладених поезій, у яких не бракувало огріхів, але і вказав на фактичні помилки в біографії Т. Шевченка, яка, за словами перекладача, була написана за допомогою д. Андрія Микитяка, гімназійного вчителя в Стрию.

„Як і наскільки, — писав Іван Франко, — помагав їй при праці проф. А. Микитяк, сего не можу сказати, але, мабуть, не зроблю помилки, коли на його рахунок покладу ті численні недокладності та помилки, які стрічаємо в нарисі Шевченкового життя, в примітках до тексту перекладів і декуди також у самім тексті”.

Проти патріотичної балаканини скерована рецензія Івана Франка на книжку Богдана Заклинського „Що мусить знати кожний українець?”, що вийшла у Вижниці у видавництві „Всеукраїнська бібліотека” під № 1, а була надрукована у друкарні С. Л. Іппена. Рецензію опубліковано в № 49 „Неділі” від 17 грудня 1911 року. Ця рецензія варта того, щоб її навести повністю:

„Вижниця — невеличке буковинське містечко над Черемошом. Кілька літ тому повстала там укр. гімназія, а отсе маємо вислід вищої цивілізації, українську книжечку, друковану у Вижниці. Що друкарня жидівська, се нічого не вадить, а навпаки, се характерна прикмета тої нашої цивілізації. Автор книжечки, що підписав себе аж на самім кінці під оголошенням криптонімом Вс. К., зайнявся думкою видати з найсвіжішого цивілізаційного гнізда таку річ, якої не дали досі найстарші

гнізда нашої цивілізації. „Всеукраїнський Катехизм” — виклад у питаннях і відповідях про те, „що мусить знати кожний Українець”. Думка похвальна, нема що сказати! В формі катехизмів викладаються звичайно релігійні віросповідання. Та що для автора отсеї книжечки український патріотизм стоїть вище від релігії, то він поспробував зложити його догми в формі катехизму. Ся форма викладу зрештою не нова також серед інших народів. Пригадую собі початок польського патріотичного катехизму, зложеного Владиславом Белзою для польських дітей:

Kto ty jesteś? — Polak mały,
Co twe znamie? — Orzeł biały.

І так іде далі коротенькими реченнями, віршованими дуже складно. Такі катехизми тим ліпші, чим коротші, чим влучніше висловлюють основні питання даної справи і чим менше входять у байдушні або спірні подробиці. На жаль, автор вижницької брошури пішов іншою дорогою. Його „Всеукраїнський катехизм” має складатися з чотирьох частей, а надто в окремії части містити „Всеукраїнські заповіді”. Видана досі перша часть дає аж надто ясний доказ, що автор менше здібний до уложення такого катехизму, бо крім гарячого, та доволі неясного патріотичного чуття він не розпоряджає ані сотою частиною того позитивного знання та життєвого досвіду, яких вимагає уложення якої будь життєвої програми, а катехизм по своїй суті власне хоче бути такою програмою.

Нема що входити в подрібний розбір змісту сеї книжечки, а досить буде спинитися на деяких деталях. Отже, на думку автора, українська мова „своєю красою стоїть вище інших мов; ані німецька, ані польська, ні московська, ні румунська, ані навіть французька мова не дорівнює нашій укр. мові” (ст. 10-11). Се твердження основує автор на опінії якихось учених людей, не наводячи одначе ані одного з них. Про відносини української мови до інших автор каже коротко: „Троха подібні до нашої мови є слов'янські, але такої самої мови як наша українська, ніде більше нема на цілім світі” (ст. 11). Про споріднення слов'янських і всіх індоевропейських мов він очевидно не знає. Говорячи про антропологічні типи, автор твердить, що український тип „не має нічого спільного з сусідніми народами, бо Українці круглястоголові, чорняві і високі, коли тим часом північні Слов'яни, прим. Поляки, низького росту, подовгуватоголові, біляві” (ст. 14). Се очевидна нісенітниця, бо серед українського народу, так само, як майже серед кожного індоевропейського племені стрічаються доліхоцефали і брахіцефали, чорні та біляві, а серед Українців білявих далеко більше від чорнявих. Автор

твердить категорично, що наша народна пісня займає перше місце поміж народними піснями всіх народів світу (ст. 18), очевидно не маючи поняття ані про українські пісні, ані про пісні інших народів. Велика часть питань, які ставить автор у своїм „Катехизмі”, наївна аж до глупоти, прим. „Чи є ще на світі інші народи? Чи ми маємо свою історію? Чим можемо повеличатися? Що треба все пам'ятати? Що значить нищити зрадників?” Варто зазначити, кого причисляє автор до зрадників. На його думку, „зрадник, се такий підлий чоловік, що покидає наш народ, а переходить до чужого ворожого нам народу. Або такий, що удає, нібито він належить до нас, але тимчасом за гроші, або за яку нагороду чи ласку зраджує свій народ, робить усе на шкоду рідного народу і доносить ворогам про все, що діється в його народі. Все робить він на користь ворогів, котрим він запродався, і то так довго, доки свої люди такого зрадника не спізнають і не уб'ють як скажену собаку” (ст. 25). На думку автора, „зрада рідного краю, се найгірший злочин, який лише знають люди. Всі чесні люди ненавидять зрадника, погорджують ним і стараються якнайскоріше зробити нешкідливим: як трафиться нагода, то убивають зрадника як скажену собаку, або з ласки вішають на сухій вербі, а пам'ять його проклинають навіки” (ст. 26). Як бачимо, автор не позбавлений деякого катівсько-гицлівського дотепу, але, мабуть, не зміркував того, що коли б довелось практично приміняти приписи його Катехизму, то до зрадників українського народу прийшлося би зачислити прим. масу нижчих і вищих чиновників, які служать російській державі та значну часть українських письменників, що вживали російської мови. Патріотизм, оснований на такім розумінню національних обов'язків, а на повнім нерозумінню різниці поглядів та непошануванню відмінної людської індивідуальності переміниться в канібалізм. *Іван Франко*”.

У „Неділі” Франко публікує і свої історико-літературні студії, зокрема „Карпо Півтора Кожуха” — про козацького гетьмана, одного з попередників Богдана Хмельницького, який залишив слід у літописах та народних думах (№ 21 від 20 травня 1911 року), а також переклад оповідання Марка Твена „Відчит” (№ 45 від 12 листопада та № 46 від 26 листопада 1911 року) і коротке оповідання того ж автора „Бритийські святкування” (№ 49 від 17 грудня).

Активізація літературної праці Івана Франка в деякій мірі пояснюється тим, що він навчився зараджувати своєму горю і деколи міг працювати самостійно.

Найважче було знайти місце, де можна було б працювати. Вдома через хворобу дружини не міг. Мусив користуватися бібліотеками, працівники яких ставилися до нього з розумінням. В університетській

бібліотеці йому виділили окрему кімнату. У бібліотеці Оссолінських йому також створюють відповідні для праці умови. „Багато видатних львівських вчених, — писав із цього приводу Станіслав Лемніцький (1886-1947), на той час учитель гімназії, а пізніше професор Львівського та Краківського університетів, у спогадах, друкованих у книжці „Wspomnienia Ossoliński”, виданій 1948 року у Вроцлаві, — працювало в малому покої за читальнею.

В цьому покої довгий час працював також і я, хоча був лише звичайним гімназійним учителем.

Пам'ятаю характерну постать небуденного українського вченого, письменника і перекладача доктора Івана Франка, котрий сидів напроти мене. У звичайному сірому вбранні, в українській сорочці з червоним вишиттям, без коміра і краватки. Виразне, майже квадратне обличчя з вистаючими вилицями, з рудавим сивим заростом, з покривавленими від праці, немов безвійними очима. Був уже тоді важко хворий, напівпаралізований. Не володів однією рукою. Кіктем другої гортав сторінки старих манускриптів, читав і диктував молодій людині, котра йому товаришувала. Син або науковий помічник. Його вигляд викликав співчуття і пошану. Не покинув науки навіть у найважчих життєвих обставинах. Розвідки та статті появлялися в українських та іноземних часописах. Змушений був заробляти на прожиття”.

Останнє давалося Франкові нелегко. Був першим професійним письменником, який відважився жити за гонорар. Про це розповів сам у статті „Ціна літературної праці”, опублікованій у № 40 „Неділі”, що вийшла 15 жовтня 1911 року.

„В життю кожного цивілізованого народу, — писав у ній, — літературна праця з богоугодного заняття або з аматорства, яким бувала давніше, вчасно робиться джерелом доходу і способом заробітку. В наших часах книжки й часописи зробилися величезним капіталом у економічному обороті кожної нації, а особливо великих культурних націй. Не тільки приватні люди, книгари, друкарі та накладці знаходять заняття при продукції книжок та часописів і збагачуються не раз доходами з друкованого слова; з друкарського та книгарського промислу тягне також держава великі доходи в формі податків, штемплів та інших оплат. Розуміється, що й ті люди, які достарчають писаного матеріалу для продукції друкованого слова, дуже часто бувають змушені жити з тої своєї продукції і знаходити в ній джерело удержання для себе і для своїх родин. Се трапляється дуже часто у великих висококультурних націй, де література, а особливо газетна продукція ведеться на великі розміри і приносить великі доходи, з яких хоч би скромний процент

дістається також авторам та перекладачам. У менших та малокультурних націй літературне заняття частіше буває аматорством, яким займаються люди, що стоять на громадських або державних посадах і з них мають своє удержання, а літературною або науковою працею займаються тільки в часах, вільних від фахового заняття.

У нас, особливо в Галичині, в її руській частині, ще донедавна було се загальним правилом, що літературною та науковою продукцією займалися люди, т. зв. фахові, т. зн. такі, які мали головну часть свого удержання з занять, зв'язаних із їх становищем у суспільності, отже вчителі нижчих, середніх і вищих шкіл, священники та державні або громадські або приватні урядники. Такі люди, коли мали літературний талант, знання язиків та дещо часу, вільного від фахового заняття, присвячували той вільний час літературній праці чи то з вродженого замилування до неї, чи то з патріотизму або для партійного інтересу, мало дбаючи про те, чи та праця їм оплатиться. Бувало дуже часто, що вони друкували книжки або брошури власним накладом, чи то надіючися скромного доходу з їх розпродажі, чи й без такої надії.

В останніх десятиліттях ХІХ в., з розвитком конституційного та автономічного життя і з паралельним до нього розвитком національного життя з його партійними організаціями та публікаціями, природним наслідком того розвитку, витворилася також хоч невеличка, а все-таки досить численна верства людей, що були змушені весь свій час віддати літературній, науковій або журнальній роботі, яка очевидно мусила за-спокоювати також потреби їх економічного та духового життя. Одним із кардинальних питань сеї суспільної економії, оскільки вона доторкається літературної продукції, являється питання про ціну літературної праці. Для чоловіка, змушеного жити літературним заробітком або знаходити в ньому значну та постійну підмогу для свого вдержання обік фахового заняття, яке не дає його достаточного вдержання, се питання являється дуже важним життєвим питанням.

У нас досі трактовано се питання як якийсь суспільний чи громадський чи товариський секрет. Редакція платить своїм постійним співробітникам відповідно до індивідуальної умови, одному більше, другому менше і відповідно до якості і кількості його праці, а принагідним постороннім співробітникам або не платить зовсім нічого або дуже мало й неправильно, відповідно до того, чи вони самі впоминаються плати за свої праці, або чи вміють або хочять торгуватися за них. Тільки деякі солідніші редакції наслідком довголітньої практики мають вироблену норму плати для посторонніх співробітників по 6-10 сот. від друкованого рядка.

З повстанням і розвоєм у нашій суспільності таких великих освітніх інституцій, як „Просвіта”, „Руське Товариство Педагогічне”, „Наукове Товариство ім. Шевченка”, „Українсько-руська Видавнича Спілка” (говорю тут тільки про національні українські інституції), в яких найповажніші справи внутрішнього заряду звичайно обговорюються прилюдно, а поминаю т. зв. русофільські інституції, в яких ті справи звичайно трактуються так, немов би боялися денного світла), виросла сама собою потреба усталення норм для ціни літературної та наукової праці, незалежної від журналістики. Не можу сказати, як унормована плата за літературну працю в „Просвіті” і в „Р. Т. Педагогічній”, се тільки треба сказати, що жадне з тих товариств не змоглося на таку літературну чи наукову продукцію, яка б могла дати удержання хоч би лиш одному чоловікові, не зайнятому чим іншим. Може, задля того оба сі товариства, не вважаючи на їх довголітнє існування та немалі заслуги коло духового розвою нашого народу, досі не вийшли зі стадії дилетантизму в сфері літературних та популярно-наукових публікацій. Одиноке феноменальне явище, якого доказала „Просвіта”, а властиво її бувший голова Юліан Романчук, при допомозі фонду того товариства, се розпочате і ведене ним досі видавництво „Руської письменності”, в якому видавець задумав опублікувати збірки творів усіх визначніших українсько-руських письменників, розуміється, лише померших, книжками в об'ємі більше-менше 450-700 ст. і по нечувано, як на наші відносини, дешевій ціні 1 корони за оправлений том. Таке видавництво могло б оплатитися, коли б можна було числити на скору розпродаж 5-10 тисяч примірників. Одначе видання „Просвіти” тільки деякі томи друкує в 5000 примірників, а переважну частину у меншій числі. Се видавництво можливе тільки при таких виїмкових обставинах, що редактор не числить собі нічого за редакцію, хіба тільки за коректу, та що Товариство „Просвіта”, наділене досить значною субвенцією від Крайового Сейму, може вживати друкарняного кредиту і рік від року залягає зі значними довгами в друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

На таким самим ступні розвою, як оба згадані галицько-руські товариства, стоїть також галицька Крайова Рада Шкільна, в якій компетенції між іншим лежить не тільки цензурування та одобрювання, але також видавництво шкільних книжок для елементарних та вищих шкіл. Коли мати на увазі, що особливо елементарних книжок, не тільки польських, але також руських, рік-річно розходиться десятки або й сотки тисяч примірників, та що гімназійні учебники, також і в руській мові, при великій зрості галицьких гімназій розходяться тисячами примірників,

то зрозуміємо, яким значним продуцентом літературного та наукового письменства являється та урядова інституція. Які порядки панують у ній щодо укладання та гоноровання шкільних учебників, сего не можу сказати докладно, бо се діється під покривкою урядової тайни. На скільки там входить у гру закоріненна в наших урядах система протекційна та самоволя інспекторів, які звичайно бувають також цензорами шкільних книжок, в те не хочу входити. Оскільки сам я мав діло з одним із таких інспекторів та цензорів, пок. Іваном Левицьким, то скажу одверто, що не можу жалітися на нього, бо мої прозові праці плачено по 5 кр. від рядка, а віршовані по 10 кр.

Із моєї журналістичної практики згадаю, що як редактор „Зорі” в ту пору, коли вона стала власністю Товариства ім. Шевченка, я за редакцію та коректу і співробітництво брав місячно по 25 ринських. За співробітництво в „Ділі” по смерті Володимира Барвінського (без коректи) я брав по 40 ринських місячно. Коли ж відправлений від редакції „Діла” я перейшов до редакції „Kurjera Lwowskiego”, я побирав там по 75 ринських місячно і при тій платі працював у тій редакції протягом 10 літ, хоча при моєму співробітництві і, можу сказати, в значній частині задля того співробітництва, число передплатників та відбирателів сеї газети з 1500 зросло на 3500. При тій редакції я заробляв іще дещо понад сю суму, ходячи протягом майже двох літ, щодень о 5. рано до друкарні для перекладання ранішніх телеграм, а дещо заробляв також фейлетонами, за які редактор платив окремо по 3 кр. від рядка. Сей причиною заробітку не міг бути одначе дуже великий, бо редактор не радо друкував довші оригінальні фейлетони, хоч друкував у фейлетонах довгі та низькопробні перекладані або передруковані твори; з моїх творів, написаних для сеї редакції польською мовою, не увійшли до фейлетонів газети ані до жадного іншого польського видання казка „Без праці” та повість „Для домашнього огнища”.

В редакції „Літературно-Наукового Вісника” я зразу займав підрядне становище з платою, здається, по 40 ринських на місяць, а тільки по уступленню д-ра О. Маковея обняв фактичне редакторство та коректу з платою по 100 ринських на місяць. В ту суму входила також моя оригінальна та перекладна літературна праця, за яку я не одержував ніякого особливого гонорару. Так само переважна частина авторів, особливо з російської України, що поміщували свої праці в тім журналі, не брала ніяких гонорарів. На сьому становищі я продержався при „Літературно-Науковім Віснику” до кінця 1906 р., коли задля перенесення друку „Літ.-Наук. Вісника” до Києва, я признав неможливим редагувати його у Львові”.

Це була жорстока правда. На плечі Івана Франка було звалено редагування праць та їх переписування. Ця робота забирала в письменника понад $\frac{3}{4}$ його часу. Додуматись до того, щоб найняти переписувачів паперів, Товариство чомусь не спромоглося і просто використовувало працю Франка.

Про нові правила оцінки праці письменника Іван Франко оповів у наступному номері „Неділі” від 22 жовтня 1911 року.

„З переміною Товариства імени Шевченка на організацію для плекання науки в українській мові, — писав він, — повстало на нашій території огнище духової праці, при якому крім духових інтересів можна було заспокоювати також матеріальні. Видавництво „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка”, розпочате по-дилетантськи і при слабких засобах, швидко, особливо за старанням голови Товариства М. Грушевського, стало досить сильно на ноги і зробилося правильно видаваним органом наукової праці досить значного гуртку людей по сей і по той бік кордону. Принцип платності наукової праці, зразу не зазначений виразно, з часом усталився, минуло одначе більше як 10 літ, поки явилася потреба кодифікувати на письмі те, що досі робилося, так сказати, домашньою практикою, на основі ухвал виділу та постанов загальних зборів. Наслідком сеї потреби був перший „Регулямін” для видавництв Товариства, зложений і ухвалений виділом на засіданню дня 11 цвітня 1906 р.”

Далі Франко наводить текст цих правил.

У вересні 1911 року були введені нові правила, і тепер до роботи І. Франка, яку він довгі роки виконував безкоштовно, почали ставитися з більшою повагою. Тоді ж змінились і правила виплати гонорару.

„Порівнюючи закони нового регуляміну з давнішими, — зазначав Іван Франко, — бачимо перед усього значне підвищення ціни за оригінальні праці, бо з 48 на 80 к., але також значну диференціацію в означенню характеру наукової праці, з якої виключається довгі цитати та переповідання змісту, якими особливо деякі молодші вчені почали перетяжувати свої наукові праці, при чім при виплаті гонорару повставали суперечки з авторами. Підвищено також плату за критичні рецензії з 48 на 56 к. і розрізнено їх від звичайних рецензій та наукових рефератів, яких ціну полищено по давньому на 43 к. Ту саму ціну поставлено в новім регуляміні також для бібліографічних покажчиків та словарів, про які в попереднім регуляміні не було згадки. Дуже значно підвищено ціну текстів матеріалів етнографічних та археографічних, особливо таких, які автор збирає своїм власним коштом, із 16 на 32 к. Додано нову точку про ціну перекладів, яких потреба заходить чи то в наукових працях поодиноких авторів, чи то у виданнях Товариства. Додано також значне

підвищення ціни за редакцію текстів із науковим апаратом, препаративним самим автором — 20 к. від аркуша друку. Натомість зменшено число відбиток, які дістає автор із своїх праць, друкованих у збірних виданнях, із 50 на 25.

Отсе всі важніші зміни, доконані в регуляміні для видань Наукового Товариства імени Шевченка. Бачачи в них світлий об'яв відчуття дійсної потреби тих малочисленних іще у нас робітників, що займаючися духовою, особливо науковою працею, мусять не раз боротися з дуже тяжкими не раз обставинами, я подаю їх до прилюдності не тільки тому, аби вони стали відомі якнайширшим верствам нашої інтелігентної громади, але також у тій надії, що вони і в інших центрах освітньої та культурної роботи, де ходить о оцінку літературної та наукової праці, можуть причинитися до поправки сумних та невідрадних відносин".

На початку вересня 1911 року сталася певна трагічна подія, яка зачепила й І. Франка. Це було самогубство молодого, безнадійно закоханого хлопця, який вчинив так, як герой „Зів'ялого листа". Про цей випадок письменник на диво спокійно оповів у статті „Євген Юринець", надрукованій у № 36 „Неділі" від 17 вересня: „Дня 2 вересня одержав я з почти запечатану пачку від невідомого мені чоловіка, в якій оказалась збірка поезій, переписаних начисто на 126 сторонах, а до неї долучений ось який лист: „Високоповажаний Пане Докторе! Недоля мене жене на вічний спочинок. В останніх часах, коли я втратив всяку життєву енергію, обізвався в мені пісня і от присилаю власне тих кільканадцять віршів і прошу вже на мертвій постелі, пустити їх між людей. Чи є що в них путнього, не знаю, але писав я се, що чув в собі. Прошу ще раз о сповнення мого посліднього бажання. З правдивим поважанням. Євг. Юринець, уч. VII. гімн. Львів 31 VIII 1911". Другого дня опісля почув я від сина Петра вечером принесену відомість, що в „Народній Гостиниці" застрілився ученик Євген Юринець, а слідуячого дня прочитав у „Ділі" новинку про його смерть. Уважаю своїм обов'язком подати до прилюдної відомості сей невеличкий факт відносин до мене отсього так молодого чоловіка, якого я не знав за життя, і якому при особистій знайомості може зумів би був в'яснити, що опускати життя в таких молодих літах, хоч би й серед найтяжчих обставин, ніяк не годиться.

Збірка поезій Євгена Юринця, що писані всі в червні, липні й серпні біжучого року з виємком одної, писаної в цвітні, а двох у маю, поділена на 5 розділів, із яких перший має титул „На крилах пісні шлю привіт" (Із пісень любові), другий „Балляда", третій „Ми зірвемся ще не раз усі до зор", четвертий „Сумна, страшна душа моя", а п'ятий „О красо природи". У першій розділі поміщено віршів 47, у другім 1 у чотирьох

розділах, у третім 7, у четвертім 51, а в п'ятім 7. Вірші написані майже без поправок, все на одній стороні паперу, нумеровані і найбільша часть без окремих титулів, являються духовою спадщиною молодого чоловіка, який передчасно зневірився в жите і можливо, що зложив у них розгадку свого фатального поступку. Перший розділ посвячений очевидно якійсь любовній історії молодого хлопця, яка вже задля його молодого віку не могла мати реальнішої основи і могла бути більш або менш неясними мріями, викликаними першим живішим рухом розбуженого чуття. Переконає про се зараз перший чотиростих, поміщений автором на чолі збірки, де читаємо:

Я би хотів такого кохання,
Щоб в него міг влити всі свої бажання,
Із ним зіллятись в одну ціль,
І геть унестиь понад світ.

Як бачимо, форма вірша невироблена і бажання зовсім неясні. Не мавши досі змоги прочитати всіх поезій покійного Євгена Юринця, я задоволяюся на сей раз отсею короткою звісткою про його духову спадщину, з якої сповняючи його останню волю подам до відома ширшої публіки усе те, що знайду вартим друкування".

Під статтею дата — 14 вересня 1911 року. Саме розгляд віршів Є. Юринця затримав Франка у Львові, і він приїхав у Криворівню із запізненням на два тижні.

1911 рік у Галичині пройшов під знаком століття від народження Маркіяна Шашкевича. Він народився в Підлиссі 6 листопада 1811 року, і саме цей день був обраний для урочистого відзначення ювілею у всіх містах і селах Галичини. Цій події були присвячені і випуски українських газет. З Новосілок Лісних, де 1843 року помер Маркіян Шашкевич, через 50 років, тобто у 1893 році, його прах було урочисто перенесено до Львова на Личаківський цвинтар, і вже у 1911 році на могилі красувався гарний пам'ятник. Теперішній акцент торжеств було вирішено перенести в Підлисся, де мав бути відкритий пам'ятник Маркіяну Шашкевичу на Білій горі. Ідею побудови пам'ятника висунув ще 1904 року тепер уже покійний отець Данило Тянячкевич. З ініціативи львівської „Просвіти" було утворено „Комітет Маркіянового свята в Підлиссю". Як пізніше звітував цей комітет, до вересня 1911 року його члени збиралися на засідання дев'ять разів: сім разів у Красному і два рази в Золочеві. Комітет за короткий час справді зробив багато. Організував збори коштів, замовив проект пам'ятника у відомого архітектора А. Лушпинського, вирішив питання розташування пам'ятника.

Однак виявилось, що зібраних грошей на купівлю землі під пам'ятник і на будівництво постаменту не вистарчить. Брати Іван, Василь та Антон Стефаніві жертвують на цю справу свою землю.

Пам'ятник Маркіянові Шашкевичу був справді всенародним. На його будівництво з усіх околиць сходяться люди, які працюють удень і вночі. Дощі, що почалися на початку жовтня, не заважають роботі.

29 жовтня відбулося відкриття пам'ятника Маркіянові Шашкевичу. Про цей день „Діло” писало: „Був зі всіма ознаками найкращого дня в історії нашого народу, що був пробуджений нашим батьком, нашою славою і гордістю, пророком і апостолом Маркіяном Шашкевичем”.

Удосвіта до пам'ятника почали сходитися селяни. Кожне село прийшло зі своєю музикою і хоругвами. Прибув перший поїзд із делегаціями від Бродів. За ним другий — зі Львова. Приїхав і спеціально замовлений поїзд з іншими делегаціями. Від станції Ожидів починається святковий похід на Білу гору. „Привезений зі Львова пам'ятник люди беруть на руки і несуть як найдорожче, на що змігся наш народ своєму синові, — писало „Діло”. — Як море, філюють маси. Вдячний народ прийшов з подарунком. А се величавий хрест — пам'ятник безсмертності того, що полюбив свій народ поневолений, забутий та його мову і тою гарячою любов'ю воскресив його до нового життя-буття”.

Потім було відкриття пам'ятника. Виступали представники різних комітетів та громад. Зі сльозами на очах, як писала преса, від громадських організацій українців говорив про Маркіяна Шашкевича відомий лікар і громадський діяч Євген Озаркевич. Хвилюючу промову виголосив директор Станіславівської гімназії д-р М. Сабат. Передостаннім на мітингу промовляв вихованець Львівської духовної семінарії, в якій колись учився Маркіян Шашкевич, К. Куницький. Він сказав: „Ти перший кинув нас в обійми народу, а народ привів до нас! І ми пізнали, що ми кість від кости його, плоть від плоти його”.

Мітинг закінчився промовою посла В. Сінгалевича. Перед пам'ятником Маркіянові Шашкевичу схиляються прапори і хоругви. Гримить: „Слава”...

Газети писали: „Стоїть той хрест гордо, у стіп з вінцями, здається, досягає сонця — безстрашно виставляє грудь до бою з вітрами-хуртовиною, певний побіди”.

„У престольному граді Львові” теж проходять торжества з приводу ювілею Шашкевича. Ними керують члени ділового комітету (його ще називали „тіснішим”). Цей комітет випустив цілу серію відозв до українського народу: „Маркіянове свято”, „Родимці!”, „Брати Слов'яни!” У цих відозвах говорилося про значення творчості Маркіяна Шашкевича,

про його долю і закликалося взяти якнайактивнішу участь у святкуванні сотої річниці від дня народження „вісника пробудження”. „Тісніший комітет” звернувся з просьбою до Крайової шкільної ради, щоб на дні торжеств звільнити молодь від навчання. 30 вересня 1911 року Крайова шкільна рада дала згоду.

На стінах собору св. Юра у Львові та духовної семінарії, у котрій учився Маркіян Шашкевич, були встановлені меморіальні таблиці. Подібні таблиці були встановлені у Дрогобичі, Самборі та інших містах. Взяти участь у концерті, присвяченому пам'яті Маркіяна Шашкевича, була запрошена Соломія Крушельницька, яка перебувала в Італії. Запросили і Модеста Менцинського, однак він не зміг приїхати.

„Тісніший комітет” випустив „Пам'ятковий альбом” з передмовою та фотографіями. Накладом товариства „Просвіта” була випущена невелика брошура Івана Брика „Століте уродин Маркіяна Шашкевича”, яку розкритикував Іван Франко. Біографію Маркіяна Шашкевича видало Жіноче товариство. До початку торжеств було розповсюджено дві тисячі віддрукованих портретів поета.

До ювілею Наукове товариство ім. Шевченка планувало випустити нове зібрання творів Маркіяна Шашкевича. Зробити це вчасно не вдалося. Повне зібрання творів було випущене через декілька років. Комітет звернувся до магістрату Львова з проханням назвати одну з вулиць чи площ міста іменем Шашкевича. Магістрат відмовив.

Торжества продовжувалися.

„Нема в нашій рідній мові ні слів красних, ні барв яскравих”, аби описати ті торжества, що почались 5 листопада на Святоюрській горі у Львові! Так або приблизно так починались усі статті в тодішній пресі. Як і тоді, коли переносили прах Маркіяна Шашкевича з Новосілок Ліських до Львова, був „чудовий осінній день. Спокійно, тихо і любо. В столиці галицької України якийсь незвичайний, небуденний рух, настрій. Знак великого дня, великого всенародного свята”. Преса детально описує, що на святі „не забракло селян”, були делегації з округи, молодь, інтелігенція, ремісники та „мужі культури і науки”.

В урочистому поході з нагоди свята взяли участь „Соколи”, малехівські музики, львівська „Січ”, музики з Комарна, учні та викладачі народної школи ім. Маркіяна Шашкевича, приватної школи ім. Бориса Грінченка, приватної жіночої гімназії василіянок, української жіночої вчительської семінарії, приватних гімназій із Рогатина, Яворова, Буська і Збаража, українці з польських середніх шкіл, учні ремісничої бурси, торговельної школи товариства „Просвіта”, філії української гімназії, головної української гімназії. За школами — молодь університету й політехніки.

За мирськими делегаціями йшли духовні делегації: семінаристи Львівської духовної семінарії, за ними — процесії від кожної львівської церкви і прильвівських міст і сіл. Процесія розтягнулася на кілометри. Передні ряди вже входили в браму Личакова, а середина стояла ще на площі перед собором Юра. Преса писала: „Похід, якого Львів не бачив, — похід, повний достоїнства і поваги. Кому не блисла тоді сльоза радості — в чие зневірене серце не вступила нова сила, свята надія? І вороги склонили з подивом голови і казали: „Гляньте, як руські хлопи вміють шанувати свого поета-воскресителя... Так, се був похід життя народу і живучості української ідеї, се був похід культурності народу, його подавляючої сили, його ясної будучності”.

5 листопада 1911 року на могилі Маркіяна Шашкевича, у котрій уже спочивали його дружина Юлія та син Володимир, було відправлено громадську панахиду.

6 листопада, в понеділок, відбулися торжества в альма-матер Шашкевича — духовній семінарії. Вони почалися з панахиди й освячення пам'ятної таблиці, вмурованої у стіну церкви ліворуч від вхідних дверей, яка нагадувала: „У сім храмі молився за відродження руського народу Маркіян Шашкевич...” До народу звернувся професор семінарії Кирило Студинський, а за ним виступив семінарист Добушовський. Семінарист Гаврилюк оголосив присутнім, що українські богослови зібрали серед народу 5 тисяч корон, і ці гроші переходять у „Фонд Маркіяна Шашкевича”. З 1 січня 1912 року з цього фонду виплачується стипендія імені Маркіяна Шашкевича тим, хто заслужив на неї.

Вечері відбувся концерт з участю „Бояна”, хору семінаристів та Соломії Крушельницької. Концерт розпочався „Степом” Бородіна у виконанні оркестру 15-го полку. Після останніх акордів на сцену вийшов відомий в Галичині діяч Євген Олесницький, який сказав: „З мріями про волю народу сходить поет зі світу по короткім тяжкім життю, маючи віраду в надії, що „сонечко волі заблісне”, що український народ „не буде сином неволі”... І нині, по сотці літ, по впливі віку цілого, стоїть український народ перед самою лише надією”. Преса не вважала за потрібне коментувати промову Олесницького на цьому концерті.

На наступному концерті замість Євгена Олесницького виступив голова „Тіснішого комітету” Теодозій Лежогубський: „Уживаємо рідної мови в щоденнім розговорі, але сей, що перший важився її ужити в письмі, в якого речах жемчуг народної мови, піднесений з пороку забуття, заяснів найкращим світом, був генієм.

Правда, були Падури і Ценглевичі, які ще перед Маркіяном вживали народної мови в поезії, але в переконанню, що, вживаючи її,

знижуються до люду, як старший чоловік вживає діточих висловів у розмові з дитиною, на те, щоби мовою люду дібратися до його серця, заграти на його нервах.

... Велет духом, хоть харпак тілом, станув до боротьби. Не жебрав ласки. А хоть ті, що держали власть у своїх руках, склонюючи мимохить голову перед величчю його духу, запрошували його до багатої трапези, щоби тільки покинув свої мрії, то Маркіян не уступив, не пішов у найми чужим, як се зробили деякі його товариші, не примінився до тяжких обставин, щоби мати вигідне життя, як се зробили другі, а став орати свій рідний переліг, став глодати свій рідний, чорний, разовий хліб, розмочуючи його слезами злиднів, а нужда стала чимраз частіше заглядати до його хати та жерла його немічне тіло, аж поки не вигнала з него великого його духу.

Для народа нема кордонів... одно заб'є серце, одна заграє думка, що цілий народ доб'єсь своїх прав, хоть противний вітер на кожнім кроці мете йому піском в очі, хоч змії, вигріті теплом його тіла, виплекані молоком його грудей, шарпають його тіло і несуть ідею ненависті до всього, що рідне, плюють на його святощі, хоть тяжкая рука деспота ще в століття уродин вириватиме народові силоміць його язик, бо український народ — „не неволі син”...

Торжества проходили по всій Галичині. Не було ні містечка, ні села, де б не відзначили століття від дня народження Маркіяна Шашкевича.

На жодне з тих торжеств Івана Франка не запросили. Про нього забули. Забули, що це саме він нагадав Галичині про її великого, забутого в невідомій могилі у Новосілках Ліських сина. Ще 1878 року в журналі „Молот” молодий Іван Франко в статті „Критичні письма о галицькій інтелігенції” писав: „Всякому, хто пильно вдивляється в історичне життя, хід розвитку якогось народу, ясно одразу, що всякий новий напрям, нові відносини і погляди серед нього проявляються аж тоді, коли звершиться яка-небудь переміна в економічних та політичних обставинах життя того народу.

Заким новий напрям думок прорветься наверх, заким він запанує і надасть усьому свою відрубну ціху, то ґрунт його економічний та політичний мусив уже бути давно готовий. Значить — переворот духовний та літературний усе наступає по перевороті економічнім”.

Це був вступ до історичного розуміння ролі альманаху „Русалка Дністровая” і Маркіяна Шашкевича. І далі: „В життю нашого народу і нашої інтелігенції дуже легко і наглядно можна прослідити сесі оба перевороти; і хоч зміст їх, провідні думки та й сам обсяг не можуть мати великої всесвітньої донеслості, то все-таки переглянення їх для

нас подвійно важне й цікаве: раз що вкаже нам докладно іменно тоту залежність духовного розвитку і всіх його напрямків від економічних та політичних перемін у житті простого люду, а по-друге, що докине чимало світла до ясної характеристики нашого літературного та розвойового руху. Хоч рух сей досі був дуже малий і страшно вбогий думками, то все-таки ближче його переглянення може стати корисне бодай тому, що вкаже, чого в нім не було..."

„Яке було життя, — продовжує Іван Франко, — така мусила бути й література, — що більше, література мусила бути далеко мертвіша, і ні одної з тих ідей, що стрясає Європою в ті часи, не здиблено в ній, — не здиблено й згадки про життя народу, про його потреби й недолю. Бесіда була церковна, предмети переважно або церковно-теологічні, або стихи на всякі радісні тезоіменія та другі подібні случаї, або вкінці праці граматичні, — розуміється, також на церковнім (часом на польськім або німецькім) та про церковний язык... Можна сміло сказати, що вся література галицько-руська до 1848 р. була попівська. Правда, не все в ній було мертве та далеке від народного життя... — але се мушу замітити, що більшість духовенства дивилася все криво на всякі бодай трохи ясніші проблески свобіднішої думки... Новіший лібералізм, котрий оголосив „права чоловіка“, „свободу віри“, „свободу наукового висліду“, „свободу друку і письма“, — се ворог церкви такий самий, як і соціалізм... Що воно так діється не тільки на заході Європи, але й у нас, того доказом служить один цікавий случай в нашій літературі, котрий тутка наведу і без котрого характеристика галицького письменства до 1848 року була б неповна. 1837 року в Будимі вийшла невеличка малоруська книжечка під назвою „Русалка Дністровая“. Були в ній напечатані пісні народні, дві-три статті прозою і 20 карток оригінальних поетичних творів. Видавці тої книжечки, молоді семінаристи, — казав бись, люди зовсім спокійні та благонамірени; в самій книжечці нема ні ясных ідей, ні сміливих намогів революційних, ні навіть ярких образів або виразних згадок про життя народу. Ну, сказати, одним словом, книжечка ніяким світом, щоб того... небезпечна абощо. Та ні, не туди пішло! Це до її виходу на світ видавці претерпіли формальне гоненіє від поліції і від консисторії. Але по її виході почалася правдива трагікомедія, котрої кінець був такий, що книжку (більшу часть накладу, привезеного з Угор) забрано і уміщено в місці темнім і прохолоднім — в пивниці консисторській, де лежить і досі, а видавців по висвяченню розіпхано по самих мізерних адміністраціях, здалека від людей образованих та мислячих... „Русалка Дністровая“, хоч і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані, — була свого часу явищем наскрізь реболюційним”.

„Бо зважмо лишень, що становило головну суть тодішнього літературного руху у нас! — пояснює Іван Франко. — Передовсім традиція церковна, котра назначувала предмети, якими можна було зацікавитися і згори назначувала спосіб та дух їх оброблення. Відтак традиція мовна, котра згори осуджувала все писане не по-церковному і не церковним правописом. Оперта на тих двох авторитетах, мусила література стати кастовою, зректися всякого поступу, всякої критики, всякої живішої мислі. З релігійного становища вона проскрібувала не тільки свобідну думку та свобідний суд про діла, але й свобідне, чоловіче чуття, — бо се все, кінець кінців, ішло до обалення авторитету, до перевороту, до революції. А „Русалка Дністровая“ якраз ударила від одного маху на всі три точки. Вона поставила і обговорювала предмети зовсім світські, зовсім не обняті тісним церковним світоглядом, — обговорювала їх зовсім не так, як би сього жадали церковники, ба навіть у письмі у правопису відбігала від старої традиції, — значить рішучо встала проти літературно-церковного авторитету”.

Невеличка книжечка благонадійних і миротворних семінаристів посміла виступити проти „авторитету політичного і соціального, під котрим стогнав-мучився народ”, „супроти гніту меттерніхівського абсолютизму, нівелюючого всі народності”. І цей протест „Русалка Дністровая” виявила вже у „Предслів’ї”, заманіфестувавши віру в слов’янську федерацію, освіту і спільну політичну роботу: „Судило нам ся посліднім бути. Бо коли другі слов’яни верха ся дохаплюють, і єсли не вже, то небавком побратаються з повним ясным сонцем, нам на долині в густій студеній мраці гібти”. Упорядники, за словами І. Франка, „вказуючи виразно єдність малоруського народу на Україні і в Галичині і признаючи, свою цілковиту солідарність з тим новим рухом, котрий там розпочався враз із видавництвом збірників народних пісень та з виступленням літературним Квітки, Максимовича і Метлинського, — підносять другий протест против розполовинення одного народу між дві держави. І ще більше, — „Русалка” переводами сербських та чеських пісень, цитатами та мостами з поезій звісного панслависта Коллара... вказує вже ясно, яка мусить бути спільна все-слов’янська робота, — вказує, що правдива федерація між народами, хоч і братніми, та розрізненими історією, можлива аж тоді, коли ці народи пізнаються докладно, обмінюються всім, що в них є найкращого й найліпшого, пізнають свої окремішні змагання і зложать з них одну загальну ціль”.

„Русалка Дністровая” виступила і проти соціального авторитету. „Бо чи ж се не протест — ввести в літературу бесіду і пісні того на-

роду, котрий між освіченими панамі вважається худобою, а не чоловіком?" — запитує Іван Франко. Хіба це не протест, коли література, котра з віків літала поміж хмарами, ангеліками, святими трійцями і всякого небесного аксесуару, нараз опускається до народу, говорить сміливо його мовою, розповідає про його життя, побут, звичаї? „А тота ціла картина оприського курища, так чудно й артистично змальована Шашкевичем в „Олені“, чи ж не виходить вона на апофеоз того єдиного протесту проти неволі?" — знову запитує письменник. Автори збірки сміливо підносили голос проти гніту і приниження. Можливо, невміло, бо не було в них ще великої сили і майстерності. І нехай їх протест Іван Франко назве невиразним, „як на наш час", але він був.

Ще один надзвичайно цікавий момент зауважує критик: „Та становище видавців „Русалки" вже тим самим, що було федерально-слов'янське, не могло бути виключно національне, на яким стоять наші нинішні народовці. Всесвітня праця научна і культурна йшла поперед усякої національності, — розуміється, не виключаючи її, а тільки вказуючи належне становище. „Чужина нас займає, чому ж би нашіна не прилягла нам до серця?" — каже Шашкевич (с. 115) і вказує тим самим, що „нашіна" зовсім ще не вистарчає і не становить цілі сама в собі". Це блискуче зауваження Івана Франка було ключем для розуміння демократизму поглядів Маркіяна Шашкевича, а також того, чому він не злився з польським революційним рухом, що в скорому часі виродився і став шовіністичним.

У цій же статті про „Русалку Дністровую" Іван Франко писав: „Головне враження, яке вона робить на нас, се якесь неясне, а сильне чуття, ніжне і інстинктове, як чуття дитяни, котра рветься на волю силою вродженого потягу, не аргументуючи, не роздумуючи, не розуміючи навіть докладно, як виглядає та воля. Се ніжне чуття, мов запах лугів напровесні, обхвачує кожного читателя „Русалки", в нім лежить її найбільша вартість". Після цих слів, у яких ще чується відчайдушний крик молодого Івана Франка: „У нас нема літератури", ідуть слова, повні глибокого змісту і розуміння справи: „Заким може початися серйозна, тверда праця розуму, мусить уперед дух людський прилагодитися не тільки наукою, але й зрушеннями чуття; заким почнеться рух — мусить постати бажання руху; заким мисль увійде в свої права — мусить постати задума. Ціла „Русалка", се немов один неясний прорив чуття людського серед загального отупіння та здичіння. Се її найбільша, найреволюційніша ціха".

У листі до Климентини Попович від 4 травня 1884 року Іван Франко писав про Шашкевича: „М. Шашкевич написав лише кілька

кусничків, досить невикінчених щодо форми, — а прецінь вони чарують і завсігди будуть чарувати читателя тим, що випливали з серця чистого, з душі і з темпераменту оригінального і дуже симпатичного”.

Через десять років, тобто 1894 року, Іван Франко поставить питання: ким був Маркіян Шашкевич для галицько-руської літератури? І відповідь на це питання у статті „М. Шашкевич і галицько-руська література”, де назве поета новатором, який уніс у літературу те, чого їй бракувало, чого до нього в ній не було. Вніс ті елементи, які черпав з творів української тематики, народних пісень, від польських і слов'янських романтиків, з руху відродження. „Новим був дух Шашкевичевої поезії — свіжий і оригінальний, новим був той її індивідуальний, суб'єктивний характер, що дає нам можливість із-за кожного твору, стиха бачити особливість поета, його симпатичну вдачу і щире серце. У Шашкевичевих віршах у нас перший раз повіяло духом поезії ХІХ віку; давня „мова богів”, як колись називано поезію, тут стала кристалізованою, очищеною мовою людського серця, зверненого до сердець усіх наших людей”. Франко назвав Шашкевича засновником „справді нової, справді народної школи літературної”.

Напередодні великих урочистостей, присвячених ювілеєві М. Шашкевича, а саме 10 листопада 1911 року, № 250 „Діла” повідомив про втечу з тюрми Мирослава Січинського. Це щось неймовірне! Польські шовіністи буквально паралізовані. Допомогли втекти Січинському польські дозорці Нуда, Малярж і Цєсліковський. Після вечірньої перевірки вони принесли Січинському одяг і провели через подвійну охорону. Згодом стало відомо, що Січинський у безпеці — в Америці. Тоді все і вийшло наверх. Газети обсипали лайками і образами вже своїх. Звинувачували і цісаря, і послів, і міністрів, і всіх інших. Як дійшло до того, волали, що ми вже не маємо надійних тюрем? Хто нас тепер охоронить від драбів, хлопів і кабанів, тобто українців? Хто міг сподіватися такого? До чого ми дожили, що за часи?

Втеча Мирослава Січинського з тюрми, здійснена за допомогою польських наглядачів, дала неймовірний поштовх до всенародного торжества, яке тривало довго...

На сторінках листопадової книги „Літературно-наукового вісника” (т. 52, с. 291-306) зі статтею „Свято Маркіяна Шашкевича” виступив М. Євшан, взявши епіграфом до статті рядки з вірша І. Язикова:

Последний грош ребром поставлю,
Упьюсь во имя прошлых дней.

М. Євшан писав: „Отже, вже по Маркіяновім святі...”

Щасливий Маркіян. Остільки щасливий, що варто було йому помучитися за життя навіть вдвоє більше за те свято, яким його почитала вся Галичина. І так як йому за життя не пощастило, так по смерті пощастило чи не найбільше з усіх українських діячів. Був культ Шевченка у нас давно, але він став зовсім мертвий та офіційний. Загал галицької української інтелігенції (та й не лиш галицької) приймив від Шевченка самі майже „общие места”, все найголосніше, що можна би уживати як цитати до патріотичних промов, але поза тим майже весь зміст його поезії для загалу лежить не роз'яснений, невідомий. Де треба порушити сам світогляд Шевченка, його найдальше йдучі та найглибші думки, там починався все спір, заїлий спір поміж клерикалами, радикалами, соціалістами, народовцями. Остаточо справляли Шевченкові щорічні свята, концерти, забави, але сам Шевченко мусив бути майже до останнього часу цензурований самими Українцями, поки перейшов в руки ширшої громади, і наприклад директори гімназіальні за радою катехитів не допускали ученикам співати „Завіщане” на концерті, ані декламувати „Якби ви знали, паничі”. Не говорячи вже про те, що всякі власті дивилися на те величання Шевченка з кислотою міною. — Зовсім що інше з Шашкевичем. Ані в його характері особистім, ані в його творах не було нічого скомплікованого, проблематичного, нічого, що могло би кинути найменшу тінь на його постать. Факт, що Шашкевич упився раз в кав'ярні і був вигнаний за те з семінару духовного — се одинока його „пляма”, але настільки незначна, що навіть найбільше побожні люди з-поміж наших учених не згрішаються ним і беруть на карб молодості. І ніяких відмінних і протирічних думок про Шашкевича не було. Тому так однодушно прийняло його українське громадянство в Галичині, поставило його на чолі борців за народну справу. Він дав талісман для нас, чарівний талісман, який кріпить серця наші в найтяжчі хвилини: рідну мову; він став одним з тих героїв, що розгонюють мраки та братаються з сонцем... чим він для нас був, сказали про се безчисленні бесідники на його святі, сказали впрочім перед тим люди „науки”, які були й ініціаторами свята...

Але найкраще сказали про те, чим є для нас Маркіян Шашкевич, свята всенародні в його честь. Гарно, велично випали свята. Наперед Підлистя, потім Львів, відкриття пам'ятника, пропам'ятних таблиць, святочні походи, концерти, промови митрополита Шептицького та інших визначних діячів, відчити, тисячі, десятки тисяч народу! Ні, жиємо ще ми, ростемо духом! Справоздавці газет завважили навіть, що сама природа була нам ласкава в день свята і ясне сонечко усміхалося Маркіянові... Ні, се історичне свято, яке буде кожний пам'ятати! Се

ж перемога наших ідеалів, ідеалів, за які боровся Маркіян з реакцією, як сказав реакціонер Барвінський. Ми подібно як Маркіян збраталися з сонцем, обходили свято єднання, пішовши за героїським кличем героїської пісні його. Тут ми відсвяткували перемогу всіх тих Маркіянович кличів, які лягли в основу всього національного життя, які становлять найвищу висоту нашого національного життя! А найбільше може тріумфувати святоюрська гора, — її післанництво для „руського народу” виявилось в повнім блиску! І може тріумфувати духовенство наше, — його заслуги гідно оцінено та піднесено на всенароднім святі. „Молодий, слабенький, умираючий на сухоти парох в убогім селі, був великим апостолом і провідником народу”. Се історичні слова голови церкви! І тепер тільки підчеркується те, що Маркіян — священник. Не кажеться все Маркіян, а о. Маркіян. „О. мітрат Туркевич — писали газети — згадавши про вагу священничого стану, перейшов потім до національних заслуг поета”. Так, так. „Бо руське ми серце і руська ми віра” — писав сам Маркіян в своїх псалмах. Віра і народність — Bóg i ojczyzna! — кидає клич Олександр Барвінський: „На сій непохитній — пише він — підвалині Христової науки, на Петровій скелі, Христовій церкві опер Маркіян українсько-руську народність, її будучину і розвиток”. А коли так, коли одинокий духовний стан розпочав у нас працю на народній ниві, коли святоюрська гора рішила про наші національні ідеали, то лишається ще лиш візвати весь нарід, всю світську інтелігенцію до помочи духовній. І се зробив директор української гімназії Сабат на святі Шашкевича: урятував честь світської інтелігенції, взиваючи її до єднання з духовною.

Так витягнуто на святочнім обході всі консеквенції з творів і діяльності о. Маркіяна для теперішнього життя. Ми бачимо, які вони, бачимо, хто їх витягав, хто їх видвигав до національних, всеукраїнських кличів та догм; ми бачили також, як легко, без страху се зроблено. Зовсім не так, як з ідеями та ідеалами Шевченка. Отець Маркіян — се головне! А поза тим агітувати легко. І легко було з чистою совістю взяти участь в національнім святі, коли нічого небезпечного не було, коли навіть рада шкільна крайова дала вільний день молодіжній шкільній, а навіть ворог українства говорив промову.

Отже чим було свято Шашкевича? Хто його обходив? Чим сам Шашкевич на тому святі? Невже то во ім'я „ідей” польської ради шкільної крайової, митрополита Шептицького і його мітратів, фарисействующих Барвінських і народного комітету зійшлося 20 000 народу, щоби поклястися і присягнути в дусі, що підуть за тими самими ідеалами о. Маркіяна, препарованого відповідно ad usum scholae і гімназійних

директорів в роді д-ра Сабата? Невже то вони мають повести нас „на стрічу сонцю золотому”, як се тисячу разів говорилося на святі?

Отсе питання, про котрі, видно, не думав ніхто серед загального захоплення, промов та комерсів. Тим не менше я їх таки хочу поставити тепер, коли вже пройшов шум свята, а поставивши їх, прояснити трохи й постать самого Шашкевича, який зовсім неначе загинув за кадильним димом, а реальні риси зовсім затратилися поза високими словами.

Але ми в життю публічному щораз більше починаємо любити epitheta opantia, хоч в літературі та поезії називаємо їх брехнею”.

Далі М. Євшан детально розглянув творчість Маркіяна Шашкевича, проте й словом не згадав, що думав про неї Іван Франко. Франкових оцінок просто не брав до уваги, хоч усвідомлював, що від М. Шашкевича „у нас числиться початок національного життя, національну свідомість, початки самостійної культури і всяке критичне відношення до нього вважається гріхом національним”.

„Маркіян Шашкевич, — запевняв М. Євшан, — для нас не остався нічим іншим, як датою хронологічною. Навіть при найбільшій своїй симпатичності і при всіх тих прикметах, в які убрала його традиція, він нічим іншим для нас бути не може. Я думаю, попередні мої уваги кинули досить світла на його появу серед слов'янського світу, дали бодай тло для його образу. Се типовий витвір того часу, індивідуальність зовсім не сильна, не сильна бодай настільки, щоб стати реформатором рідного письменства та впровадити його на новий шлях.

Перше всього він зовсім не був в нічому оригінальний. Не тільки в своїх думках, в концепції поодиноких своїх віршів, але взагалі, як тип, як індивідуальність. Се один з тих типів, які по кожній сильнішій струї лишаються, як намул після виливу ріки. Вони чують свою духовну спільність з тою минувшою течією, але з другого боку занадто анемічні та безсильні, щоб пробиватися самим через нетрі життя і чути себе там панами. Їх духове життя пливе вже лиш теоретично, мріють про якісь верхи, але до них навіть не пробують летіти. Весь характер Шашкевича зовсім не мужський, не розвитий. Його відношення до світу і до людей пасивне. В природі його переважає м'якість, непопадність, жіночість. Серед даних обставин він не може жити, його й так мінімальна відпорність життєва та енергія в'януть. Він весь час тужить за первісною простотою, коли не було ніякого розладу поміж життям а поетичною мрією. Сентименталізм, той плаксивий тон, який може тепер вже тільки дискредитувати творця, був самотнім тоном, на який він міг здобутися. Вся його енергія могла таким чином концентруватися на внутрішньому самовдосконаленню, на плеканню

в собі ніжних чувств та сердечної теплоти, які мали берегти його від розбиття в життю та помирити з долею-мачухою”.

„Але, на жаль, — продовжував М. Євшан, — оте внутрішнє самовдосконалення належало вже в ті часи до казуїстики чуття. Се вже у Шашкевича лиш загально уживана теоретична схема, яка немочі його не могла закрити і не могла зробити з нього героя. Тут зовсім подібний він до німецького поета Ернста Шульце. Обох викинув романтизм на поталу реакції, віддаючи їх власній безпорадності. Лишений сам по собі Шашкевич мусив котитися по площі похилій, поки не докотився до самого кінця. І його доля зовсім не трагічна навіть. Трагедія була би за велике слово для такого пасивного характеру. Се жертва епохи, яка не має де примістити таких людей. Життя щонайбільше витисне з них кілька жалібних пісень і покидає на ласку або неласку людей. Се найбільше звичайний впрочім відвічний процес. І остаточно до самого кінця міг Шашкевич жити певними теоретичними схемами, шукати розради в католицизмі та святім письмі. Йому навіть здавалося, що може дійти до внутрішньої згоди з собою, скрашуючи себе терпінням, як романтики ефектними плащами а поети довгим волоссям. Він співав навіть:

„Весело ми з тов нудьгою, тай з тими лісами,
Мило ми з буйним вітром, з блудними марами,
Студена тая доля к серденьку припала”.

Життя одначе покарало його за таку нециристь. Воно витиснуло з нього остаточно тон правдивої розпуки та зневіри. І на тому його вся роля й кінчиться: на плачу. Се був одинокий признак життя того чоловіка. Бо поетом він таки не був. Коли вже говорити про його таланти поетичний, то прийшлося би звужувати поняття поезії відповідно до тої вузької течії, якою плало його духове життя. А ми не маємо права міряти нічию творчість виїмковими мірами, брати під увагу лагодячі обставини. Тридцять роки минулого століття мали вже поетів великих, не тільки в Європі, але і в Слов'янщині, і вимоги до поезії клали великі. Хто винен, що Шашкевич не виходив поза вузькі, провінціональні інтереси, що він замкнений мав горизонт, що держався низин? Та й так його поетичний порив остався тільки поривом. Його вузько-ліричний таланти не був майже нічим більше, як дрібною потенціальною енергією, яка поетичних лаврів нікому здобути не може”.

Мова, народна мова, якою писав М. Шашкевич, на думку М. Євшана, ще не могла дати йому патент на безсмертя. І далі: „Ролю Шашкевича і той момент в розвою української національної думки, який представляє

в своїй творчості Шашкевич, найкраще схарактеризувати можна через його порівняння з польським письменником тих часів — Бродзінським. Бродзінський індивідуальність безперечно під кожним оглядом визначніша від Шашкевича і на кожному полі видатніша. Полишаючи вже його поетичну діяльність, мусимо признати його заслуги як професора, який заходився щиро коло виховання цілого покоління в дусі нових, романтичних ідей, і поклав йому перед очі ідеал нової Польщі. Але в цілій його творчості маємо той самий етап польської національної думки, що у Шашкевича української. Тільки Міцкевич своїм виступом поборов всю реакцію і дав новий зміст, виявив в певнім того слова значенню національну душу. Бродзінський дав тільки форму, підготовив терен. Тим самим для нас міг бути Шашкевич при інших обставинах тодішнього життя та при іншій долі особистій. Його виключно лірична натура могла би обняти ширший круг думок та ідей, могла би розбудити душну атмосферу та дати почин до більше конкретної дійсної реформи тодішнього світогляду. А так, можна сказати, пропало в болоті тодішнього туподумства й те, що він дав. Найменшого впливу його думок годі прослідити. Бодай на тому полі, на якому сам він працював. Бо про інші сфери духового життя й не можна говорити. Для них Шашкевич не мав нерву і навіть не доторкав їх, при вузькім обсягу своїх думок взагалі. Зовсім справедливо замічає Я. Ярема, одинокий, мабуть, що в тій святочній літературі сказав розумне слово про Шашкевича: „Не доставало йому ширшого виднокруга суспільно-національних ідеалів, не було в нього того пристрасного темпераменту, яким відзначаються всі творці нових напрямів в життю суспільств і народів”. Сама платонічна любов до народності, поняття якої Шашкевич не усвідомив, до народної мови і пісні, яка:

„Так мило, солодко коло серця в'ється,
Як коло милого дівка русявенька.
Так го обнімає, так до себе тисне,
Пригортає і любує,
І голубить і цілує,
І плеще і тішить
І медочком дишит,
Що трохи не скажеш: пусти мене пісне!” —

сама, кажу, ота платонічна любов реформатором життя та ініціатором культурної течії Шашкевича зробити не могла. А власне поза тою любов'ю, поза добрими намірами, ми у Шашкевича не знаходимо нічого, за що можна би його назвати батьком. У всім іншим він був дитиною

та рабом тої самої епохи, якої останнім словом українства довгі роки був сей вірш:

„Русин я си з роду, тим ся величаю,
 Люблю просту щирість, храню рускі нрави.
 Голубця си витну, думку заспіваю,
 Гостя почастию — то мої забави”.

Тому аранжери ювілею повинні були здержуватися від переоцінювання культурної ролі Шашкевича і не так сміливо відкликуватися до цілої Слов'янщини. Бо коли Шашкевича трудно було би назвати національним поетом, то тим трудніше зробити його діячем Слов'янщини взагалі. Роботу тих, що розпадаються над Шашкевичем та зводять від ряду літ в Галичині його культ, який в даний момент перейшов навіть культ Шевченка, треба назвати щонайменше нерозважною, коли не шкідливою для національної справи. Я не знаю, з якої причини духа покійника вводиться в сучасне життя, його ідеали робляться актуальними. Може, християнсько-суспільним кругам й тепер ще вистарчають відривки думок Шашкевича, які вони вивішують як етикету навіть в щоденній пресі, може, вони дійсно далі не пішли і не хочуть йти від того, на чому ми станули були ще в 30 рр. минулого століття, але кликати за собою весь нарід — се зовсім не здорово. Се значить зводити його з того шляху, яким він повинен йти на стрічу кращій будучності. Се значить здержувати хід історичного життя, та тамувати його розвиток, маскарад висувати на перший плян на місце дійсно живих ідеалів; се значить заводити реакцію в життя і заслонювати дальші горизонти національному рухові. Невже ми досі не пішли дальше поза „віру і народність?”...

Іван Франко на той час навіть уявити собі не міг, що доля поведе його шляхом, подібним до шляху Маркіяна Шашкевича. Його, як і Маркіяна Шашкевича, поховують у чужому гробівці, а відтак будуть довго опізнавати його труну, а після перенесення на нове місце спочинку довго доведеться чекати на пам'ятник.

Таке ставлення до Івана Франка викликало обурення навіть газети „Руслан”, очолюваної О. Барвінським. Публікація деяких матеріалів на цю тему обурила й „Діло” — так появилася стаття М. Лозинського (у № 250 цієї газети від 10 листопада 1911 року) під назвою „Hands off”.

„Вже кілька разів на шпальтах *Руслана* зустріла д-ра Івана Франка така честь, що христ.-сусп. орган брав його в оборону перед нашою суспільністю. Не сягаючи далі, згадаємо про два найновіші випадки.

Недавно „Учитель села”, полемізуючи в *Руслані* (ч. 237 і 238 з 25 і 26 жовтня) з *Ділом*, позволяв собі навести один з тих віршів Франка,

в яких поет нарікає на відношення суспільності до їх діячів, а навівши його, кличе: „Яку поезію повинен написати, які слова болю душі, розпуки за свою горожанську працю повинен вивісти” — вгадайте, хто! — пп. Барвінський, Студинський, Маковей та інші оснудателі „Христ.-сусп. Союзу”. Виходить, що Франко і названі панове — се діячі однакової категорії, а навіть пок. Барвінський і тов. ще більше заслужені від Франка і їм діється від суспільності ще більша кривда”.

Мова йшла про вірш Івана Франка „Важке ярмо твоє, мій рідний краю”.

„А в ч. 248 з 7 сього місяця, — продовжував М. Лозинський, — в фейлетоні під назвою „Свято письменника”, де з приводу Шашкевичівського обходу говориться про відношення суспільності до письменників, знов читаємо: „Найвизначніший з тих часів (80-их рр.) письменник, Іван Франко, довгі літа добивався уваги у громади і переживав такі часи, що навіть до „Просвіти” не хотіли його приймати. А коли перед несповна 20-ти літами відважився в розпуці сказати, що не любить Русинів, зараз йому публіцист з *Діла* відчитав проповідь на тему патріотизму. Патріотичного публіциста люди вже давно забули, а Франко дав громаді багато такої праці, що його переживе. Та чи так повинно складатися відношення народу до письменника, як складалося нарешті в сім випадку, про те можна би також багато говорити. Здається, поет не так собі його й тепер уявляє...”

Питаємо, хто робить ті уваги, хто читає суспільності такі адмоніції? Орган п. Барвінського, який власне тоді, коли суспільність так відносилася до Франка, був одним з найвпливовіших діячів серед нашої суспільності, а до того й сам особисто чимало причинився до такого відношення суспільності до Франка, про що знаходимо натяки таки у самих Франкових поезіях. А при тім те відношення суспільності до Франка було власне впливом таких пануючих тсді серед суспільності поглядів, які тепер намагається воскресити і наново нашій суспільності прищепити п. Барвінський і тов. з „Христ.-сусп. Союзу”.

Так, панове публіцисти з *Руслана*! Тої провини супроти свого великого громадянина, яку ви тепер так часто витикаєте нашій суспільності, допустилася вона під духовим впливом і проводом ваших теперішніх духових провідників. За що колись суспільність під впливом різних Барвінських кидала анатему на Драгоманова, Франка, Павлика і тов., за те саме тепер власне ви в органі п. Барвінського підбурюєте суспільність проти тих, що повстають проти реакції, яку ви проповідуєте, проти повороту до тих „ідей”, в імені яких суспільність виклинала Франка і тов.

Критикуйте, панове, але критикуйте об'єктивно, всіх. Критикуйте суспільність за відношення до Франка, але критикуйте також її тодішніх, а ваших теперішніх провідників і ті „ідеї”, які вони тоді ширили і тепер ширять, в ім'я яких тоді підбурювали і тепер підбурюють суспільність проти таких як Франко і тов. Бо така критика, як отсе ваша, се фарисейство, се нечесне використання для своїх партійних цілей життєвих терпінь великого громадянина, терпінь, до яких найбільше причинилися ваші теперішні духові провідники і їх „ідеї”.

1910 року доля звела Івана Франка з Іваном Ющишиним, який на прохання „Українського педагогічного товариства” став редактором часопису педагогів „Учитель”, у якому Франкові судилося друкувати свої останні праці.

„Вічні злидні, — писав Іван Ющишин у спогадах, які вперше були опубліковані у № 3 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” (2003 р., с. 136-145), — загально знане з'явище у всіх майже українських письменників і поетів, і понад людські сили та через край важка праця зруйнували до краю залізне, здавалося б, здоров'я письменника і поета.

Починаючи з 1910 року, Франко виходив непомітно з рядів активних українських письменників, поетів і публіцистів. Важка хвороба прикувала велику, колись найактивнішу людину до старого крісла і стола, а потім і ліжка. Іван Франко почав замовкати. Його праці не прикрашали більше сторінок такої популярної колись Русько-української видавничої спілки та „Літературно-наукового вісника”. Його самотнім вірним товаришем життя ставало усамітнення, забуття... і жаль до світу, до людей. Перед великим письменником зачинялися двері майже всіх тодішніх українських видавництв, журналів і часописів.

Коли і де містив Франко свої останні праці? На це питання важко було б відповісти і найкращому біографові Івана Франка. Саме на це питання я бажаю кинути жмут правдивого світла. Та поперед усього, мушу згадати про взаємовідносини поета з сучасним йому поколінням галицького українського народного вчительства. Ці взаємовідносини визначені пластично популярною ще й сьогодні п'єсою „Учитель”.

Серед назадняцької, мало освіченої галицько-української інтелігенції Франкових часів українське народне вчительство було найбільш поступовим елементом. Воно виводилося в більшості з селянських і робітничих шарів, у своїй щоденній праці зустрічалося з найширшими народними масами, ширило серед них освіту, знання та найпоступовіші ідеї і таким чином двигало український нарід на вищий рівень культурного, політичного і соціального розвитку. Тому-то між каменярем нового життя — Іваном Франком та українським народним вчительством

затісниювалися природні зв'язки соціально-політичних симпатій, ідейних поглядів і прямувань [...]

Отже, не диво, що це вчительство пристрасно читало всі писання Івана Франка, не диво, що Русько-українська видавничка спілка та „Літературно-науковий Вісник” мали серед українського народного вчительства найбільше передплатників і читачів. Франко вірно оцінив значіння народного вчительства в культурному піднесенні українського народу. Вислів своїм поглядам на це питання він дав у популярній п'єсі „Учитель”. Народний учитель виступає в ній героєм і переможцем культурної справи. Він бореться безпощадно з найтемнішими духами села і стає трибуном та щирим приятелем народу”.

Про свою працю у часописі „Учитель” і співпрацю з ним І. Франка Іван Ющишин залишив такі спогади:

„Українське Педагогічне Товариство видавало для українського народного вчительства педагогічний орган „Учитель”. Довгі літа редагували цей орган учителі середніх шкіл. Між ними були такі авторитети, як проф. Шухевич, д-р Копач, д-р Щурат. Вкінці не стало редактора. Ніхто з українських вчителів середніх шкіл у Львові не захотів редагувати „Учителя”. У Львові не було в ті часи ні одного українського народного вчителя, що міг би обняти редакцію „Учителя”. Головна Управа У. П. Т. мусила при кінці 1910 року оголосити в „Ділі” конкурс на редактора „Учителя”. На цей конкурс я подав заяву, і провід товариства назначив мене редактором „Учителя” від 1 січня 1911 року. І так я, народний учитель, що жив за 25 км від найближчої залізничної станції та за 180 км від Львова, став центром українського руху педагогічного. Плакати тут, сміятися чи дивуватися?”

Обнявши редакцію „Учителя”, я почав видавати з 1 січня 1911 року кварталник в об'ємі 2 арк. друку — „Науковий Додаток”. До співробітництва в „Науковому Додатку” я запросив, між іншими, на першому місці Івана Франка. Поета дуже врадувала моя пропозиція. Незабаром я дістав теплу відповідь на свої запитання. Франко сам не міг писати, бо мав спаралізовані руки. Всю його кореспонденцію зі мною полагоджував його наймолодший син Петро. Він писав батькові статті, робив першу коректу. Другу коректу прислала мені друкарня Наукового Товариства Шевченка, де друкувався „Учитель”, по пошті додому. Бували випадки, що поет переглядав сам другу коректу, як сина Петра не було вдома; Франко переправляв слова і букви власними спаралізованими руками. Як він це робив — не знаю. Досить що букви виходили з-під пера поета дуже zdeформовані, нечіткі, чударнацькі. Вони радше нагадували знаки китайського або турецького

письма, ніж наш український алфавіт. Аркуші з другою коректою з-під Франкового пера я переховував як найдорогоціннішу пам'ятку. На жаль, під час бурхливих воєнних подій 1914-1918 рр. пропала вся моя дуже багата педагогічна бібліотека та весь архів редакції „Учителя”. Я переховував також старанно листи Франка, писані до мене рукою його сина Петра, але й ці листи пропали також безповоротно. Листи були писані на клаптях зошитового паперу: видно, що поет не прив'язував жодної ваги до зовнішньої форми листів, або, може і це найможливіше, в нього вдома не переливалося, так що й часто не виставало на листовий папір. Мабуть, що в хаті Франка часто гостювали недостатки, бо ж звісно, що в українських письменників і поетів, та ще й до того революціонерів, кишені бували все дуже „діржаві”. Як же виглядало співробітництво Івана Франка в „Учителі”, а властиво в його „Науковому Додатку”? Поет був насправді хворий і вже не міг інтенсивно працювати. Минули вже безповоротно часи тієї щедрої літературної творчості, коли поет заповнював своїми цінними працями цілі сторінки і аркуші „Русько-української видавничої спілки”, „Літературно-наукового Вісника” та „Записок Наукового Товариства Шевченка”. Тому й небагато праць помістив Франко в „Учителі”, а властиво в його „Науковому Додатку”.

В „Науковому Додатку” до ч. 1 „Учителя” з 1911 року є стаття Франка „Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня”, а в „Науковому Додатку” до ч. 7 „Учителя” з 1911 р. — стаття „Сліди Русинів у Семигороді в XII і XVI ст.”. В „Науковому Додатку” до ч. 4 „Учителя” з 1912 р. помістив Франко статтю „Шість записів князя Ілі Константиновича Острозького з 1535-1540 рр.”, а в ч. 3 і 4 „Учителя” з 1914 року — методичний розгляд своєї невмирущої поеми „Каменярі”. Оце й усе. На цьому, мабуть, і вривається літературна праця великого поета, українського поета-революціонера, письменника. Чи Франко ще що написав під кінець свого життя та чи ще де й що друкував — не знаю. Мабуть, що ні. Здоров'я поета все гіршало, так що він фактично не міг уже працювати. До того ж ні одна з українських редакцій не приймала ніяких праць хворого письменника. Тому статті, поміщені на сторінках „Наукового Додатку” й „Учителя” в 1911-1913 рр., треба вважати останніми літературними працями Івана Франка”.

Спогади І. Ющишина записала прибиральниця музею Івана Франка К. Чернецька 5 червня 1941 року.

Іван Михайлович Ющишин (1883-1960) був родом із містечка Збараж Тернопільської області. Зайнявши посаду редактора „Учителя”, продовжував працювати учителем на провінції.

„Я жив, — писав він у спогадах, — далеко від Львова, на далекій глухій провінції. Тому рідко коли зустрічався з поетом. Я приїздив у Львів раз на місяць: з поетом не міг часто бачитися, оскільки він хворий сидів у себе вдома, а в мене не вистарчало часу частіше його відвідувати. Наші рідкі зустрічі належали до дуже щирих і сердечних. Останній раз я бачився з Франком десь так у місяці квітні 1914 року в книгарні Наукового Товариства Шевченка (пл. Ринок, 10). Ця зустріч записалася глибоко в моїй пам'яті, бо вона мене морально зобов'язала перед пам'яттю поета. Каса книгарні виплачувала письменникові якийсь гонорар, а я чекав на полагодження якоїсь редакційної орудки. Франко побачив мене перший, ми привіталися та почали балакати. Розмова зійшла хочачи-нехотячи на невдалий 40-річний ювілей поета. В часі розмови Франко несподівано сказав до мене: „З приводу мого ювілею появилася про мене ціла повінь більших і менших статей. Але серед цієї повені Ви одинокі, що сказали про мене в „Учителі” розумне правдиве слово. Ваші статті я читав з великою приємністю та дуже Вам за них вдячний”. При цих словах поет щиро стиснув мою руку. Ми ще деякий час балакали. На прощання поет до мене сказав: „Вкладаю на Вас важний обов'язок. Скажіть людям ще за мого життя, або по моїй смерті, що я називаюся не Франко́, а Фра́нко! Дайте мені слово, що сповните моє бажання”. Я дав слово. Слово було легко дати, але сповнити бажання поета було вже трохи важче. Писати про це за життя поета я не відважувався, щоб не викликати зайвої дискусії, що могла б ветерана української літератури навіть і вразити”...

1915 року І. Ющишина окупаційна влада заслала в Іркутськ, де він пробув аж до більшовицького перевороту в Росії 1917 року, після чого разом з іншими інтернованими виїхав додому, однак поїхав не до Тернополя, де у батьків жила його сім'я, а до Києва, де став працювати в Центральній Раді директором департаменту пропаганди і преси. Там він зустрівся з Осипом Назарком і разом із ним та членами уряду виїхав до Кам'янець-Подільського, а відтак після поразки національно-визвольних змагань переїхав у Галичину. Приїхавши до дружини в Тернопіль, почав працювати педагогом, але невдовзі перебрався до Львова і став працювати у „Взаємній допоміжній українського учительства” головою її Педагогічної наукової комісії. Будівля цієї організації містилася на вулиці Якуба Стшем'я (зараз це житловий будинок на вулиці Д. Менделєєва). Туди часто заходила донька Івана Франка Анна, яка разом з чоловіком та дітьми жила на Закарпатті. Вона намовила Івана Ющишина перейти жити у порожній будинок Івана Франка (Франкова вдова мешкала на другому поверсі у двох невеличких кімнатах).

„В 1930 р. я, обнявши редакцію „Учительського Слова”, перейшов на постійне життя у Львові, — писав у спогадах Іван Юцишин. — В тому часі дід поета по його смерті залишився без опіки. Спадкоємниця дому, дочка поета Анна (замужня — Ключко) жила в Закарпатській Україні (Чехословаччина) в селі Довге, де її чоловік був лікарем. Старший син Тарас був гімназійним учителем у Ряшеві (Польща), а молодший — Петро працював у Харкові, його дружина Ольга жила з дітьми в домі поета. В грудні 1932 року вона подала в „Ділі” оголошення про найом мешкання в домі Івана Франка по вул. Понінського, 4. Я винайняв це помешкання. В місяці лютому 1933 року дружина Петра виїхала разом з дітьми в Харків до чоловіка. Дід залишився під опікою старенької хворої дружини поета Ольги Федорівни Хоружинської. Не було кому допильнувати сплати державних і комунальних податків, дбати про необхідний ремонт дому. В травні 1933 року приїхала у Львів дочка поета Анна Ключко. Ознайомившись на місці зо всіма справами дому та порозумівшись листовно з братом Тарасом у Ряшеві, назначила мене адміністратором дому. З чиншових прибутків я сплачував усі податки та провів у 1934 році своїм коштом внутрішній ремонт. Я думав цей кошт відмешкати, та не довелося. Я все вірив і мріяв про те, що в домі поета постане колись музей його імені, тому піклувався цим домом, наче своїм рідним”.

Іван Юцишин перестав бути адміністратором дому в 1940 році, коли тут відкрили музей Івана Франка.

„Займали батьки, — писала дочка Івана Юцишина Віра у спогадах, які були опубліковані у № 3 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” (2003 р., с. 145-149), — весь партер, а також кухню, до котрої батько провів газ з будинку Антоні Увери, нашого сусіди. Він був високим, дуже імпозантним чоловіком з голубими очима та невеликими вусиками. Мав сина і дочку, яка була моєю ровесницею. Його магазин текстилю був на вулиці Галицькій. Перед хатою пам’ятаю гарні куці чорної смородини та порічок, а при вході на кухню — велику смачну сливу венгерку. Тут же був турнік, а перед хатою — гарна гоїдалка. В кожній хаті було електричне освітлення. В печах палилось дровами та вугіллям. Ольга Франко палила в своїх кімнатах та на кухні дровами та вугіллям.

В одній з підвальних кімнат була пральня, а в другій, вікна якої виходили на вулицю, п. Франкова тримала кури. Її майже ніхто не відвідував. Зрідка до неї приходили лікар Зимак з дружиною, що мали одну доньку, над котрою тряслись і зовсім ізолювали її від світу. Приходив й Іван Копач, який мешкав неподалік.

В більшості днів Ольга Франко вела себе достойно, і не можна було бачити її психічної хвороби. Вона досконало знала французьку та англійську мови, приносила нам книжки на цих мовах і тут же перекладала. Говорила суржиком, незвично одягалась. Носила якісь дивацькі капелюшки, часто вив'язані гачком з ниток найрізноманітніших кольорів. Рідко спускалась до нас. Чогось побоювалась батька. Бувало таке, що цілу ніч могла голосно співати. Співала пісню про якусь Марусю, що „отравилась”, та „Рече та стогне Дніпр широкий”. Зрідка приходила до неї Целіна Зигмунтовська, середнього росту старша жінка. В часи загострення хвороби виходила з хати і сідала на підмурівок при стіні, підперши підборіддя колінами. Попри хату був доволі великий рух, бо люди йшли на „Східні Торги” в Стрийський парк, а тому часто приходив до нас поліцай і просив батьків забрати бідну жінку, нехай на неї не дивляться люди.

Батьки оповідали, що в хаті Франка, як вони прийшли жити, було майже пусто. Декілька стільців, чорна шерстяна канапа-диван, металеве ліжко Івана Франка, два столи. Утримувала Ольгу Хоружинську переважно дочка Анна, яка приїздила до неї. Часто залишала нам якісь гроші на її потреби та їжу”...

У середині вересня 1911 року у садку Франків вдруге цього року зацвіла яблуня. Про це оповіло у № 207 „Діло” від 18 вересня: „Другий раз зацвіла яблінка в садку д-ра І. Франка при вул. Понінського, 4. Деревце молоде, пересаджене в 1902-ім, родить вже від кількох літ. На деревці досі ще стоїть декілька осінніх яблук. Зацвило дня 16 с. м. кілька квітів на кількох гілках, що стоять без яблук, але в листях”.

№ 209 „Діла” від 20 вересня поїдомив, що 18 вересня 1911 року в Росії помер Столипін, а в № 1 „Наукового Додатку” до „Учителя” опубліковано працю Івана Франка „Сліди Русинів у Семигороді в XII-XVI ст.”.

У кінці 1911 року Іван Франко опинився перед загрозою голоду. Гроші, зібрані громадськістю, розійшлися, нових збірок не організовували, і Франко вирішив зарадити собі сам: домовився про літературні вечори, які він буде проводити в кімнаті „Руської бесіди”, а частина виручених грошей служитиме йому гонораром.

24 жовтня 1911 року № 236 „Діла” повідомив:

„Відчити д-ра Франка почалися в неділю. Салю „Руської бесіди” наповнила битком публіка особливо з кругів молодіжи, яка й оваційно привітала шановного прелегента. Відчит свій попередив д-р Іван Франко ось таким виступом про друковане й живе слово: „Виступаючи перед шановною громадою з рядом відчитів, у яких хочу відчитати деякі

мої друковані вже, а також деякі недруковані твори, хочу на вступі сказати дещо про те, що спонукало мене до сего прилюдного виступу. Прилюдні виступи у нас не новина, хоч ми досить пізно і в тім огляді пішли за прикладом інших освічених народів. Найбільша часть таких відчитів обговорює теми наукові з метою популяризувати здобутки науки в таких кругах, до яких друковане слово не доходить, або яким воно в строго науковім вигляді було би недоступне. Щодо творів літературного змісту, то деякі з них, а власне поетичні, що привикли чути на прилюдних зібраннях у формі декламації, причім декламатор не читає, але говорить з пам'яті, стараючись при помочі відповідних змін у голосі та міміці надати поетичному творови якнайбільше артистичної експресії (художнього вислову) та викликати ним якнайсильніше естетичне вражіння. Трапляє ся дуже часто, особливо, коли декламатор володіє сильним голосом та живою жестикуляцією, а зате має менше артистичного почуття та естетичного смаку, що за зверхньою формою декламації пропадає зміст та основна ідея твору. Не першина у нас також відчитування літературних творів із письма або друку, але мені досі мало траплялося чути такі відчити і для того не можу сказати, яке вражіння робили вони на зібрану публіку. Дуже часто самі автори або лектори помиляються в доборі твору, призначеного до читання, і нема нічого легшого, як знудити публіку чи то занадто розтягненим та неясним описом, чи то довгою та банальною розмовою, чи то слабим та психологічно не відомим оповіданням подій. Коли ж додати до того малу вправність найбільшої части освічених людей нашого часу, привиклих до тихого та швидкого читання газет та часописів, у голосному та виразному читанні друкованого слова, тоді зрозуміємо, що добре відчитання добре дібраного твору може мати не мале значіння і дати добірній публіці слухачів таке естетичне вдоволення, якого не дасть тихе та швидке читання того самого твору. Я мав нагоду два рази випробувати се на своїх власних літературних творах, раз у „Naukowej Czytelni”, де я перед добірною польською публікою вночі перед новим роком відчитав свою первісно по-польськи написану казку „Без праці”, а в другий раз на от сьому самому місці, де я на однім із пополудневих недільних зібрань, устроюваних у перших роках „Літературно-наукового вісника”, головно заходом Осипа Маковея, відчитав свою „Поему про білу сорочку”. Можу сказати без самохвальби, що оба рази мої відчити викликали у зібраної публіки приємне, естетичне вражіння, не закаламучене ні одним фальшивим тоном. Від того часу у мене назбиралося досить багато таких творів, прозових і віршованих, власних і перекладених мною, які на мою думку надаються не тільки до тихого читання,

але також до голосного прилюдного відчиту. Найважливішою прикметою таких відчитів, чи то літературних, чи також популярно-наукових творів повинна бути крім добору самого змісту простота і виразність виголошення і темпо відповідне до змісту, яке б давало можливість слухачам добре відчувати ряди слухових вражень і викликані ними уяви лактації, через що самотньо досягає ся найвища мета такого відчиту — дати публіці можливість пережити душею те, що представлено в творі. В такому разі відчит буде справді збагаченням духового життя тої групи людей, що слухали його, а таке збагачення духового життя належить безперечно до найцінніших скарбів, які може дати нам життя людське взагалі". Слідуючий відчит д-ра Франка відбудеться в четвер 26 сього місяця. З огляду на те, що відчит повинен скінчитися о сьомій годині, лектор згодився змінити програму о стільки, що замість оповідання „Герой поневолі" буде відчитане оповідання „Під оборогом".

У п'ятницю 27 жовтня „Діло" повідомило, що „Другий відчит д-ра Івана Франка відбувся вчора, перед досить численною публікою, а з огляду на те, що в неділю припадає Маркіянове свято, третій відчит того дня не відбудеться, його реченць буде оголошений пізніше".

У суботу 28 жовтня засідала філологічна секція НТШ. Іван Франко доповідав про підготовлену публікацію „Щасливий чоловік. Образок з життя білоруського пана XVII-XVIII вв."

Про наступний відчит повідомив № 243 „Діла" від 1 листопада 1911 року: „Третій відчит д-ра Івана Франка відбудеться завтра, в четвер, 2 падолиста в залі „Руської бесіди" о годині 7-ій вечером. Автор відчитає цикл поезій „По селам" із недавно виданої збірки „Давне й нове".

У № 256 „Діла" від 17 листопада з'явилося повідомлення: „Літературні відчити д-ра Івана Франка. Четвертий відчит відбудеться в неділю, дня 19 падолиста, вечером о шостій годині в великій кімнаті „Руської бесіди". Автор відчитає поему „Мойсей". Дальші відчити відбуватимуться правильно що четвер і неділі".

Це вперше Іван Франко прилюдно читав свою поему „Мойсей". На жаль, ніхто не залишив спогадів про цю подію...

Попереднє число „Діла" від 16 листопада опублікувало твір Марка Твена „Оповідання інваліда" в перекладі наймолодшого сина Івана Франка Петра.

Ще раніше, як повідомила „Хроніка НТШ" у четвертій книзі 48 т. (квітень), Іван Франко на засіданні філологічної секції представив роботу свого сина Андрія „Григорій Ількевич як етнограф".

П'ятий відчит Івана Франка відбувся у четвер 23 листопада в кімнаті „Руської бесіди". Іван Франко читав оповідання „Батьківщина".

1 грудня 1911 року газета „Діло” в № 267 повідомляє про черговий відчит Івана Франка. „Вчора 30 XI, — писав автор повідомлення Тит Ревакович, — мав д-р Іван Франко в салі „Бесіди” у Львові відчит. Читав свою довшу поему „Біла сорочка”. Сюжет поеми взятий з події з часу хрестоносних походів. В другій часті поеми був поет видимо так захоплений сценами поеми, що боровся зі сльозами, а перед останніми словами її так і ринули йому сльози, що аж по хвилі міг докінчити сей останній стих. Жаль, що так мала була аудиторія. І варта би, щоб поет відчитав сю поему ще раз при більшій аудиторії. При тій нагоді не можемо не піднести кілька гадок. Відносини у нас такі, що наша наука і література не може дати відповідного удержання нашим ученим і літератам, котрі не мають державних становищ або іншого забезпечення, тож і не дивниця, що і такий знаменитий учений і поет як д-р І. Франко не є достатньо матеріально забезпечений, щоби зі своєю родиною без журби жити. Обов’язком суспільності є прийти заслуженому нашому поетові в поміч. Тим часом як поводить ся наша львівська публіка проти него? Від осені мав д-р Іван Франко в салі „Бесіди” у Львові п’ять відчитів. Вступ на сидяче місце був дуже низький, бо лиш 40 с., стояче 20 с. Та помимо того заповнила публіка салю щільно лиш до половини на першій відчиті. На другім відчиті була лиш половина. На решті відчитів були крісла майже порожні. Приходить лиш кількох старших панів і пань і приходить горстка молодежи жіночої і мужеської. А де решта? Не так знають ушановувати другі культурні народи своїх заслужених мужів. Тай яке свідоцтво культурного убожества виставляє собі наша львівська публіка? Ніяких у неї інтересів для духової культури: книжок не купує і не читає, а літературні відчити так наче б бойкотувала”.

У неділю 17 грудня 1911 року, як повідомляв № 275 „Діла” від 13 грудня, Іван Франко на запрошення філії „Учительської громади” мав виступити з читанням поеми „Мойсей” у Тернополі.

Про цей приїзд до Тернополя оповів у своїх спогадах о. Йосиф Застирець: „Франко був у часі мого побуту в Тернополі один раз гостем нашої тамошньої громади, де читав виїмки з „Мойсея” серед переповненої салі. Я просив поета перед тим заїхати до мене, але він сказав мені опісля, що в хвилі виїзду не отримав ще листа та не переглянув кореспонденцій з того дня. В ресторані, де ми по відчиті зібралися, поета вбирали і роздягали з верхньої одежі другі люди та син, який йому товаришував. Так само не міг він їсти. Його годували, як малу дитину”.

Залишив спогади про це перебування й відомий український актор і режисер Йосиф Гіряк, спогади якого вперше були опубліковані у його ж книзі „Спомин”, виданій „Сучасністю” в Нью-Йорку 1982 року.

Читав Іван Франко „Мойсея” в залі „Міщанського братства” при Микулинецькій вулиці, де опісля довгі роки була обласна філармонія.

„З того часу, — писав Йосиф Гіряк, — пройшло сімдесят років, а мов сьогодні бачу похилу, безпомічну постать великого поета галицької землі, якому син перегортав сторінки поеми і хустинкою висушував піт на виснаженому й болісному обличчі батька. Хворі, безвладні руки лежали на столі, наче притримували книжечку, та це тільки так здавалось... вони були власникові завадою, він не знав, що з ними робити, куди їх діти, було помітно, що ті руки хворого поета обтяжували. З напруженою увагою вся аудиторія прислуховувалась до приглушеного голосу читця, вона жадібно ловила кожний звук, кожне слово із хворих грудей поета. Ця мала, немічна постать прикувала увагу сотень людей, що принишкли на своїх місцях і, здавалось, боялись найменшим порухом потривожити напругу, з якою слідили за словом і мислю поета.

Величний образ Мойсея, його любов, його картання і докори, його проникливі слова до сліпого, невдячного народу лягли в серцях і мозках зачарованих слухачів. Із розмов сусідів я чув про тяжкий стан здоров'я, я й помічав фізичне безсилля поета, яке підкосило його тіло, проте він не здавався — навпаки, він покоряв і переможно провадив за собою всю загіпнотизовану аудиторію „Міщанського братства”.

Публіка, що заповнила залу, не становила якоїсь однорідної громади, це були представники місцевої інтелігенції, були тернопільські міщани, учні гімназії, учительської семінарії молодших і старших класів, було й чимало селян із ближчих околиць. У перших рядах сиділи священники, що ще перед виходом Івана Франка на сцену викликало між старшими учнями палку дискусію. На партері, відгородженому від сидячих місць бар'єром, уся стояча братія гаряче обговорювала неприхильне ставлення духовництва до поета за його соціальні та радикальні погляди і за ті твори, в яких Іван Франко їх пропагував. Поява поета на сцені припинила гарячий обмін думками, глядачі, мов за помахом чарівної палички зустріли спрчинника темпераментних дебат.

Автор закінчив читання поеми, а слухачі не зважувались порушити тишу, яка тривала підчас цілого вечора, вони, здавалось, боялись потривожити той чарівний стан, у який привів їх автор поеми. Тільки, коли син згорнув книжку і став помагати батькові піднятися з крісла — всі глядачі спонтанно стали дякувати великому поетові за неоціненний твір і за особисту присутність серед них.

Батько і син зійшли зі сцени, вони мусили пройти через усю залу, щоб вийти із „Міщанського братства” на вулицю. Глядачі розступились, і серед грому оплесків при доземному поклоні тернопільців похилений,

немічний Іван Франко пройшов немов імператор поміж вірнопідданими — своїми громадянами. Від палких дискусій на студентській гальорці й згуку не осталося: і критики, і звелічники в ентузіастичному захопленні ледве втримались від пориву, щоб підняти кумира галицької землі на руки й цілою громадою понести його по вулицях столиці золотого Поділля. Тільки завдяки благанням сина, який оберігав батька, немов малу дитину, пощастило переконати громаду, що такі вияви подяки й ентузіазму не під силу хворому поетові. Візник підігнав коня, щоб скоріше визволити з полону глядачів автора того надзвичайного, історичного літературного вечора.

На вулиці біля „Міщанського братства” громадяни міста й околиці до пізньої ночі не розходились. Розмови про поета, його творчість, його здоров'я, його трагічне життя довго не вщухали. Прислуховуючись до тих оживлених розмов, глибоко переживаючи виступ автора „Мойсея”, його тиху, але могутню декламацію геніального Прологу, я не був у силі опанувати зворушення. Я не міг дати собі ради з враженнями й мислями, мій п'ятнадцятилітній мозок не був спроможен з тим усім упоратись, мої літературні і громадські пізнання ще не встигли все почуте й пережите збагнути та скваліфікувати. Одне тільки було очевидне — я був свідком і пережив велику подію. Ця подія ще й сьогодні, в час уже глибокої старості, ясніє у моїй пам'яті тією ж величністю, що й сімдесят років тому”.

Доповнив ці спогади Яким Ярема. Його доповнення вперше було опубліковане у № 6 „Жовтня” 1956 року. Яким Ярема писав: „Знаючи, що він перебуває у матеріальній скруті, ми вирішили йому допомогти. Якось ніяково було посилати поштою гроші Франкові, тому всі ми чекали, щоб Франко у відпсвідь на наше запрошення прибув до Тернополя, зустрівся з нами, а при цій нагоді ми могли б йому вручити нашу скромну допомогу.

Наше запрошення Франко прийняв. Його вітали дуже тепло. В залі, де він виступав, не було жодного вільного місця, учні повилазили на підвіконня, щоб побачити Франка.

Читав він „Мойсея”. Читав спокійно, виразно.

Після його виступу ми організували обід на честь письменника. За столом розмова зайшла за карпатську флору, і я здивувався, які великі, докладні і глибокі знання має Франко про рослинність Карпат. Потім я запросив його проїхатись саньми, погода була дуже гарна. Я замовив візника, який незабаром під'їхав, ми сіли в санки і години півтори їздили по Тернополю і його околицях. Говорили про різне. Його цікавили люди, що зустрічалися з ним під час виборчої кампанії. Декого з них я також знав і відповідав на його розпити про долю цих людей.

Провели Франка до поїзда, посадили у вагон. Почував себе погано, хвороба давала себе знати. На прощання я поклав йому в кишеню 300 корон, ми попрощалися, і більше я з ним не зустрічався”.

Яким Ярема ці спогади відносить до 1913 року. Насправді Іван Франко у цьому році в Тернополі не був.

Виступом у Тернополі із читанням „Мойсея” Іван Франко розпочав прощання з рідною землею.

ЗМІСТ

Розділ I	ПЕРЕНЕСЕННЯ.....	5
Розділ II	НОВІ ПРОБЛЕМИ.....	45
Розділ III	„ВЕЛИКИЙ ШУМ”.....	78
Розділ IV	ПЕРЕДЧУТТЯ.....	131
Розділ V	УДАР.....	165
Розділ VI	ОСТАННІ ПОЇЗДКИ.....	224
Розділ VII	ЧЕРГОВІ ПОСТРІЛИ.....	278
Розділ VIII	ЧЕРГОВІ ВТРАТИ.....	317
Розділ IX	ПРОЦЕС.....	364
Розділ X	ПОЧАТОК РОЗЛУКИ.....	426

*Автори висловлюють
щирю подяку своїм друзям*

**Михайлові Лучці, Василю Бакальцю,
Олегу Сергєєву, Степанові Давимуці,
Зінонові Котику та Андрієві Гараздовському,
які матеріально прилучилися до видання
книги „Катастрофа”**

ЕСЕЇСТИЧНЕ ВИДАННЯ

Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ

ІВАН ФРАНКО

КНИГА ДЕВ'ЯТА

КАТАСТРОФА

Літературний редактор

Тереза Угрин

Технічний редактор

Надія Стахур

Видруковано з готових діалозитивів
у книжковій друкарні "Коло"
(Свідоцтво серії ДК № 498 від 20.06.2001 року)
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100,
тел.: +380 3244 29060, ел. пошта: kolodruk@gmail.com
Замовлення № **661**

Здано на складання 04.09.2007. Підписано до друку 10.02.2008.
Формат 70×100/16. Папір офс. Офс. друк. Гарнітура Akademy TT.
Умовн. друк. арк. 38,5. Умовн. фарбо-відб. 39,2. Обл. вид. арк. 29,8.

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Дорошенка, 41.

ІВАН ФРАНКО.

Іван Франко, 1908 р.

Іван Франко, Ліпів, 1908 р.

ІВАН ФРАНКО.

Великий шум

ПОВІСТЬ.

ПЕРЕДРУК З „ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА“.

У Києві, 1908.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки, Трьохсвят. 5.

1907.

ЗМІСТ.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: До наших читачів в Росії ст.	1
В. ВИННИЧЕНКО: Дим (Різдвяна казка).....	7
НА НАШІЙ—НЕ СВОЇЙ ЗЕМ- ЛІ. Уривок з записок шлях- тича, з передм. Ів. Франка..	25
М. СТАРИЦЬКИЙ: З останніх поезій.....	41
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Справа українських катедр і наші наукові потреби.....	42
П. КАРМАНСЬКИЙ: До М. С. (поезія).....	57
Є. ЯРОШИНСЬКА: Останнє приставовище.....	58
О.Л. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сучасне українське письменство в його типових представниках.....	62
ІВАН МАНДЖУРА: З недру- кованих поезій.....	69
ІВАН ФРАНКО: Володимир Са- мійленко.....	72
М. СИМОНІВНА: Остання ніч з БУШОРА (Поезія).....	84
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: „Народ- ня політика“, остання праця Антоня Менгера.....	88
АНАТОЛЬ ФРАНС: Валтасар. ВАС. ДОМАНИЦЬКИЙ: Ни- калар Молчановський.....	89
УЛЛІЯМ ШЕКСПІР: Три со- нети.....	102
БЕРНШТЕРНЕ БЕРНЗОН: Марі, роман.....	114
МИХ. ПОРШ: Національне пи- таннє та виборча агітація на Україні.....	116
БІЛЛІ БОЯН: Тарахлявка. За- місь фейлетона.....	135
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: Зимою.....	140
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: На у- країнські теми. При кінці року.....	144
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: З ав- стрійської України.....	145
М. П. З російського життя.....	155
БІБЛІОГРАФІЯ.....	168
НАДІСЛАНІ КНИЖКИ.....	179
ОГОЛОШЕННЯ.....	188
	190

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДР. ІВАН ФРАНКО

РІЧНИК X. ТОМ XXXVII.
КНИЖКА I. ЗА СІЧЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

в 3481 /2лн.
н 1053

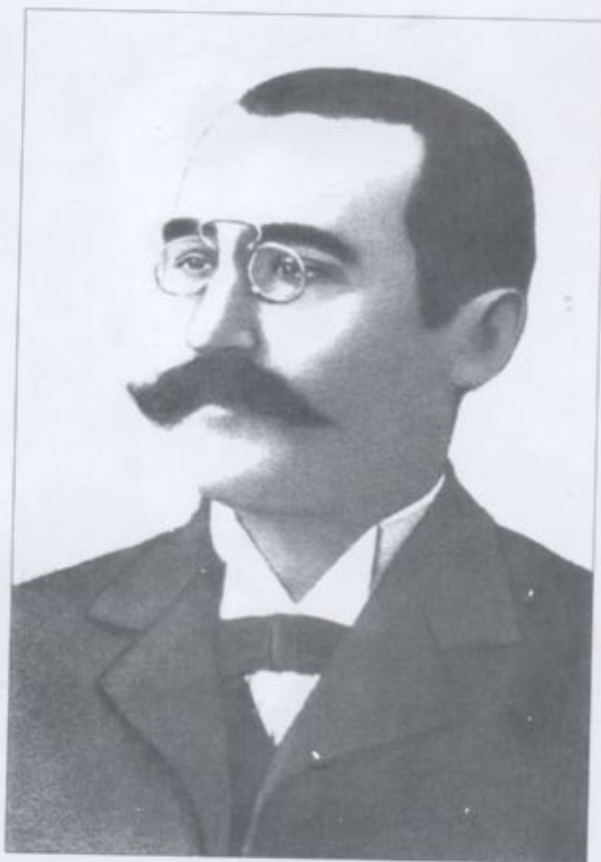
До наших читачів в Росії.

З сею книжкою Літературно-науковий Вістник вступає в нову фазу свого життя, розширюючи свою організацію на російську Україну та стараючи ся тим повніше досягнути всеукраїнський характер в своїм змісті, напримі, складі своїх учасників. Нова фаза ся впливає зновні натурально з усього його дотеперішнього розвитку.

Десять літ тому, в 1898 р., коли Наукове Товариство імени Шевченка заходило ся святкувати багатий збіг ріжних пам'ятних юбілеїв (було то 250-літня річниця великого народного повстання 1648 р., столітє обновлені української літератури, п'ятдесятітє революції 1848 р. і відродження австрійської України й двадцятьп'ятьлітє істновання самого Товариства), я виступав тоді в проєкті, щоб на місце давнього двотижневника „Зорі“, виданого Товариством, заложити місячник більш серйозного типу, з широкою програмою, зновні поступовою. До участі в редакційнім комітеті крім редактора „Зорі“ Ол. Борковського й мене (був то перший рік мого головування в Товаристві) проєктував я запросити д-ра Франка, що видавав перед тим, за допомогою Українців з Росії літературно-науковий місячник „Житє й Слово“, але за браком фондів і часу не міг весть се виданис далі, й д-ра Маковця, досвідного журналіста, що був тоді редактором „Буковини“, а перед тим брав близьку участь в редакції „Зорі“. Я бажав радикальними ферментами „Житя й Слова“ оживити тихомірний тон „часописи для руських родин“ (журнала для семейного чтенія, яким була „Зоря“, явности її за межі чисто літературно-наукових, культурних українських інтересів, яким присвячена вона була, в вир світового суспільного і культурного життя й боротьби, і для того поруч белетристів й спеціалістів від літератури притягнути також публіцистичні сили. Заразом хотів залучити в новім журналі по можности широкі круги літературних сил України і як складом співробітників, так і в самім змісті надати журналові характер всеукраїнський.

Иван Юцишин

Денис Січинський

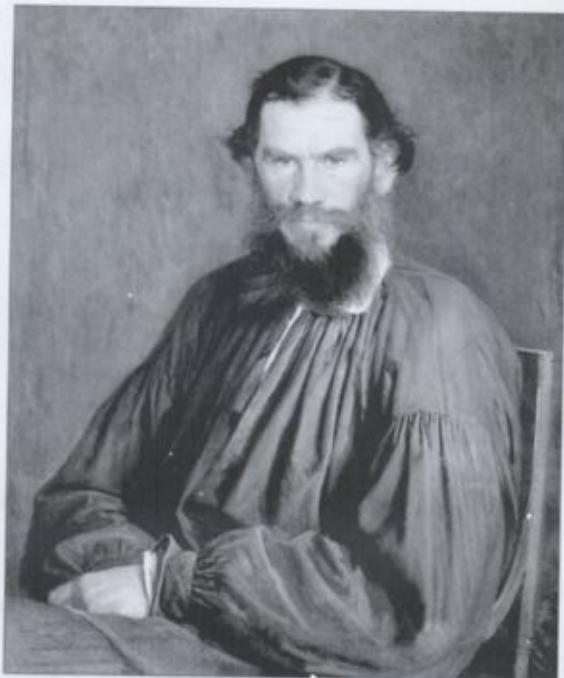
Д-р Василь Сімович

Михайло Мочульський

Євген Чикаленко.
Портрет роботи І. Труша

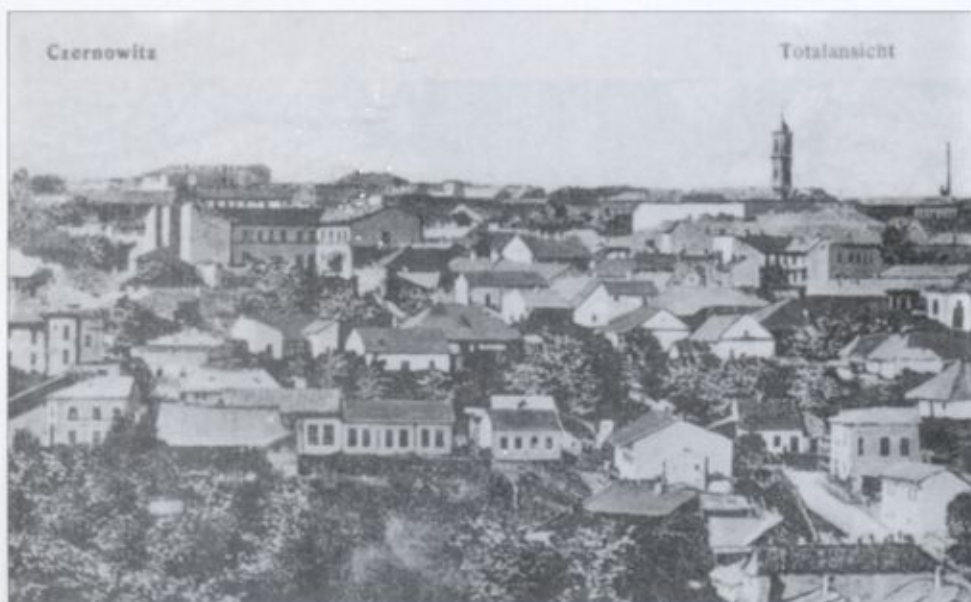
Лев Толстой.
Портрет роботи І. М. Крамського

Самовар родини Франків

Дуб у садібі Івана Франка

Чернівці. Загальний вигляд міста.
Листівка, 1909 р.

Київ. Історичний музей та бібліотека.
Листівка, 1909 р.

Львів. Вулиця Кароля Людовіка.
Листівка, 1912 р.

Одеса. Андріївський лиман.
Листівка, 1910 р.

Криворівня

Гора Іванівська (Криворівня)
Листопадський

Надгробний пам'ятник Марії Конопніцькій
на Личаківському цвинтарі у Львові

Гробівець родини Свйонтковських
на Личаківському цвинтарі у Львові

Пам'ятник на могилі Адама Коцка
на Личаківському цвинтарі у Львові

Храм святої Софії у Львові

